

KARADENİZ İNCELEMELERİ
D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

25

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ**Yıl: 13, Sayı: 25, Güz 2018***Year:13, Number:25, Autumn 2018***Sahibi / Owner**Serander Yayınevi Adına
Sema USTA**Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief**

Öğr. Gör. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

Hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz İncelemeleri Dergisi
Serander Yayınevi, Gazipaşa Mahallesi,
Uzun Sokak, No: 5/3
Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE
Tel: 0533 421 70 02
Web: www.kainder.com
Web: www.seranderyayinevi.com
e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed byEser Ofset Matbaacılık
Tel: 0462 321 53 38 TRABZON**ISSN: 2146-4642****Abone Bedeli / Subscription Rate**Kurum/*Institutional*: 70 TL (USD 20)Normal/*Normal*: 80 TL (USD 25)Fiyatı/*Price*: 40 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ

Dergisi

Journal of Black Sea Studies

25

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
Turkologischer Anzeiger tarafından taranmakta olup
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)
SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2018



EDİTÖRLER / EDITOR'S

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Öğr. Gör. Veysel USTA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Yavuz ALPTEKİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşım KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Alexander D. VASİLYEV (Russian Academy of Sciences)
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
Dr. Oktay ÖZEL (Bilkent Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Yavuz ARSLAN
Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ÇOG
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Nedim İPEK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa KANDİL
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Haşim KARPUZ
KTO Karatay Üniversitesi

Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU
Erzurum Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Enis ŞAHİN
Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan ŞAHİN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Figen ATABEY
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Doç. Dr. Gökben AYHAN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Doç. Dr. Sezai BALCI
Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer BAŞKAYA
Trabzon Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Sedef BULUT
Ankara Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gazanfer İLTAR
Giresun Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi M. Reşat SÜMERKAN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

SUNUŞ	9
OSMANLI DEVLETİ KIRSALINDA İKTİSADÎ ÖRÜNTÜLER VE TRABZON'DA KOYUN (SÜRÜ) SAHİPLERİ (1722) <i>ECONOMIC PATTERNS IN RURAL PARTS OF THE OTTOMAN STATE AND FOLD OWNERS IN TRABZON (1722)</i> Necmettin AYGÜN	11
I NUMARALI TRABZON AHKÂM DEFTERİ'NDE KÜRTÜN NAHİYESİ İLE İLGİLİ KAYITLAR (1742-1759) <i>ACCORDING TO NUMBER 1 TRABZON PROVINCE VERDICT REGISTER SUB-DISTRICT OF KÜRTÜN RECORDS (1742-1759)</i> Mehmet Fatih GÖKÇEK	69
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE TRABZON'DA AMELE GÖÇÜ <i>LABOR MIGRATION IN THE PERIOD OF II. ABDÜLHAMİT IN TRABZON</i> Nedim İPEK	103
XIV. ASIR DOĞU KARADENİZ TARİHİNDEN BİR SAFHA: HACIEMİROĞULLARI, GİRESUN VE KUŞDOĞAN BEY İLİŞKİSİ HAKKINDA NELER BİLİYORUZ? <i>A PHASE OF HISTORY OF THE EASTERN BLACK SEA IN THE 14TH CENTURY: WHAT DO WE KNOW ABOUT THE RELATIONSHIP AMONG HACIEMİROĞULLARI, GİRESUN AND KUŞDOĞAN BEY?</i> Feridun M. EMECEN	133
XX. YÜZYILDA CANİK (SAMSUN) SANCAĞINDA ADLARI DEĞİŞTİRİLMEK İSTENEN YERLER VE YENİ ADLARI <i>THE PLACES THAT THE NAMES WERE CHANGED AND THEIR NEW NAMES IN THE 20TH CENTURY AT CANİK FLAG</i> Selim ÖZCAN	145
GÜNEY AZERBAJYAN'DA KURULAN AZERBAJYAN MİLLÎ HÜKÜMETİ VE TÜRK KAMUOYU <i>AZERBAIJAN NATIONAL GOVERNMENT IN SOUTHERN AZAERBAJIAN AND TURKISH PUBLIC OPINION</i> Sadık SARISAMAN	163

I. DÜNYA SAVAŞINDA KARADENİZ’DE BATIRILAN BİR KIZILHAÇ GEMİSİ: <i>PORTUGAL DURING WORLD WAR I. A RUSSIAN HOSPITAL SHIP SUNK IN THE BLACK SEA: PORTUGAL</i> Resul TURAN	185
BİZANS VE OSMANLI SANAT TARİHÇİSİ PROF. DR. SEMAVİ EYİCE (03.01.1924-28.05.2018) <i>SEMAVİ EYİCE (1924-2018): A BYZANTINE AND OTTOMAN ART HISTORIAN</i> Haşim KARPUZ	203
TÜRK BASININDA SOVYET RUSYA VE UKRAYNA’NIN KIRIM MİLLİ HÜKÜMETİNİ YOK ETME GİRİŞİMLERİ <i>THE ATTEMPTS OF SOVIET RUSSIA AND UKRAINE TO DESTRUCT THE CRIMEAN NATIONAL GOVERNMENT AS REFLECTED IN THE TURKISH PRESS</i> Selçuk URAL Muharrem TURP	209
“ANAYASAYA HAYIR DEMEK”: 1961 ANAYASA REFERANDUMU VE SAMSUN <i>"NO TO CONSTITUTION": 1961 CONSTITUTION REFERENDUM AND SAMSUN</i> Önder DUMAN	225
I. DÜNYA HARBİ’NDE "ARTVIN’İN NENE HATUN’U": ÇİÇEK NENE <i>ARTVIN’S NENE HATUN IN WORLD WAR I: ÇİÇEK NENE</i> Onur GÜVEN	247
TRABZON İMPARATORLUĞU’NUN KURULUŞU (1204-1222) <i>THE FOUNDATION OF THE EMPIRE OF TREBIZOND (1204-1222)</i> A. A. VASILIEV Çevl. Murat KEÇİŞ Murat HANAR	263
KİTAP DEĞERLENDİRME/ BOOK REVIEW GİRİTLİ SIRRI PAŞA (1844-1895) Fatma ÇAKIR	297
KİD YAYIN İLKELERİ	299

SUNUŞ

Karadeniz havzasını konu edinen Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin ilk sayısı 2006 yılında yayımlanmıştı. Onikinci yılını idrak eden dergimizin 25. sayısında; 11 bilimsel makale ve bir kitap değerlendirmesiyle okuyucumuzla buluşuyoruz. Bu sayının yazı portföyünde Kırım havzasından Güney Azerbaycan'a kadar geniş bir alanda tarihin değişik dönemlerde kaydettiği çeşitli olaylara tanıklık edeceksiniz.

Bu sayının ilk makalesi, Necmettin AYGÜN'ün 1722 tarihli bir Ağnam Defteri'nden hareketle kaleme aldığı "*Osmanlı Devleti Kırsalında İktisadî Örüntüler ve Trabzon'da Koyun (Sürü) Sahipleri (1722)*" başlıklı yazıdır. Anadolu'da hayvancılık kültürünün Osmanlı boyutuna dair genel bir değerlendirmeyi de ihtiva eden yazı, bir yandan küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin iktisadi veçhesini ortaya koyarken öte yandan Trabzon'da etki ve yetkileri günümüze kadar ulaşan bazı servet ve itibar sahibi ailelerin geçmişi de yansıtılmaktadır.

Mehmet Fatih GÖKÇEK'in "*1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ne Göre Kürtün Nahiyesi İle İlgili Kayıtlar 1742-1759*" başlıklı makalesinde Osmanlı Devleti'nin en üst idari ve yargı organı olan Divan-ı Hümayun'da müzakere edilerek karara bağlanan eyalet ahkâm defterlerinden biri olan 1 Numaralı Trabzon Ahkam Defteri kayıtları değerlendirilmektedir. Buna göre sözkonusu tarihler arasında Kürtün Nahiyesi'nde meydana gelen ve Divan-ı Hümayun'un gündemine gelen olaylar irdelenmektedir.

Nedim İPEK, "*II. Abdülhamit Döneminde Trabzon'da Amele Göçü*" adlı yazısında, sosyal ve iktisadi tarihin en önemli konularından biri olan göç olgusunu ele almakta ve arşiv belgeleri ışığında Trabzon'da yaşanan iç ve dış göç serüvenini değerlendirmektedir. Yazı bize, günümüzde de ciddi göç veren Trabzon vilayetinin tarihsel arkaplanı hakkında da ciddi veriler sunmaktadır.

Feridun M. EMECEN, *XIV. Asır Doğu Karadeniz Tarihinden Bir safha: Hacıemir-oğulları, Giresun ve Kuşdoğan Bey İlişkisi Hakkında Neler Biliyoruz?* adlı makalesinde; adı yalnızca Komnenoslarının tarihçisi Panaretos'un kroniğinde Grek harfleriyle yazılan Türkmen beyi Kuşdoğan'ın adının ne şekilde okunması gerektiği ve faaliyetleri üzerinde, konu hakkında yapılmış bütün çalışmaları da ele alarak kapsamlı bir değerlendirmede bulunmuştur.

Selim ÖZCAN "*XX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Adları Değiştirilmek İstenen Yerler ve Yeni Adları*" başlıklı yazısıyla günümüzde bile hala canlılığını koruyan bir tartışmaya, II. Meşrutiyet döneminde yapılan yeradı değişikliğinin Canik kesitine ışık tutmaktadır. İttihat ve Terakki iktidarının Balkan Harbi'nden sonra yürürlüğe koyduğu Türkçülük politikası bağlamında, Dahiliye Nezaretince alınan bir karar gereğince Osmanlılık (Türklükle) ilgisi olmadığı düşünülen bazı şehir, kasaba ve köy adlarının değiştirilmesi kararının Canik sancağı uygulaması irdelenmektedir.

Sadık SARISAMAN, "*Güney Azerbaycan'da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türk Kamuoyu*" adlı makalede; İkinci Dünya Savaşı yıllarında İran'da Güney Azerbaycan'da Alman-İngiliz mücadelesi bağlamında kurulan Seyyid Cafer Pişevari başkanlığındaki Azerbaycan Millî Hükümeti'ni ele almaktadır. Komşumuz olan İran'da Türk nüfusunun yoğunlukla yaşadığı Güney Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeler, Türk basınında yer alan haber, yorum ve değerlendirmeler ışığında ele alınmakta ve Türk kamuoyunun konuya dair yaklaşımı irdelenmektedir.

Resul TURAN'ın “*I. Dünya Savaşında Karadeniz’de Batırılan Bir Kızılhaç Gemisi: Portugal*” başlıklı yazısı, savaşların en tartışmalı konularından biri olan sivil unsurların konumuna dair bir konuya ışık tutmaktadır. Makale; 1916 yılı başlarında Rus donanmasının Trabzon vilayeti sahillerine çıkarma yapma ve işgal girişimi sırasında Messageries Maritimes adlı şirkete aitken Ruslara devredilerek Kızılhaç hastane gemisi olarak görevlendirilen Portugal’ın bir Alman denizaltısı tarafından batırılmasını ve uluslararası bir soruna dönüşen olayı Rus ve Türk kaynaklarına göre ele almakta ve değerlendirmektedir.

Haşım KARPUZ, “*Bizans ve Osmanlı Sanat Tarihçisi Prof. Dr. Semavi Eyice*” adlı yazısında, 28 Mayıs 2018’de yaşamını yitiren ülkemizin dünya çapında yetiştirdiği en önemli Bizans Sanatı uzmanlarından biri olan Prof. Dr. Semavi Eyice’nin yaşamı, eğitimi, bilimsel faaliyetleri, aldığı ödüller hakkında genel bir değerlendirme yapmaktadır.

Selçuk URAL ve Muharrem TURP’un birlikte kaleme aldıkları “*Türk Basınında Sovyet Rusya ve Ukrayna’nın Kırım Milli Hükümetini Yok Etme Girişimleri*” adlı makalede Bolşevik Devrim’den sonra 26 Aralık 1917’de kurulan Kırım Tatar Hükümeti’nin varlık mücadelesi ele alınmaktadır. Mayıs 1918’de Bolşeviklerce dağıtılarak hükümet başkanı Numan Çelebi Cihan’ın kurşuna dizilmesiyle sonuçlanan ve Osmanlı Devleti’nin de yakından izlediği süreç, Türk basınındaki yansımalarıyla irdelenmektedir.

Önder DUMAN, Cumhuriyet tarihimizin en önemli siyasal gelişmelerinden biri olarak tartışılmalı 27 Mayıs 1960 askerî darbesi ve sonrasında hazırlanan anayasaya yönelik 9 Temmuz 1961 tarihli referandumun Samsun özelini irdelenmektedir. Samsun basını esas alınarak kaleme alınan “Anayasaya Hayır Demek: 1961 Anayasa Referandumu ve Samsun” başlıklı makalede, referandumun propaganda sürecinde yaşananlar ışığında Samsun’da % 57 oranında hayır çıkmasının serüveni aktarılmaktadır.

Onur GÜVEN, “*I. Dünya Harbi’nde "Artvin'in Nene Hatun'u": Çiçek Nene*” adlı makalede Birinci Dünya Savaşı’nda Artvin yöresinde Ruslara karşı verilen direniş mücadelesinde adı önplana çıkmış bir simgesel isim hakkında bilgi vermektedir. Yazı; 93 Harbi’nin Nene Hatunu, Kurtuluş Savaşı’nın Kara Fatması gibi Türk tarihinde yurt savunmasında erkeğiyle omuzomuzla mücadele eden kadın kahramanlardan biri olan Çiçek Nene’yi ve mücadelesini aktarmaktadır.

Murat KEÇİŞ ve Murat HANAR tarafından “Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşu (1204-1222)” adıyla Türkçeye çevrilen *A. A. Vasiliev’in “The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)”* makalesi ile, 1204-1461 tarihleri arasında siyasi varlığını sürdüren Trabzon Rum Devleti hakkında yabancı bilim insanları tarafından kaleme alınmış önemli literatürün Türkçeye kazandırılmasında ciddi bir aşama kaydedilmiştir. Bu sayede Türk okur ve araştırmacılar da ilgili literatürü izleyebilme imkanına kavuşmuştur.

Bu sayı, Fatma ÇAKIR’ın *Kitap Değerlendirme* yazısıyla son bulmaktadır. Çakır, Ahmet Köksal’ın kaleme aldığı II. Abdülhamit döneminin önemli valilerinden “Giritli Sırrı Paşa 1844-1895” adlı kitabını değerlendirmektedir.

Mesut Çapa-Veysel Usta

OSMANLI DEVLETİ KIRSALINDA İKTİSADÎ ÖRÜNTÜLER VE TRABZON'DA KOYUN (SÜRÜ) SAHIPLERİ (1722)*

*Necmettin AYGÜN***

ÖZ

Bu araştırma, Trabzon Kazası'ndaki koyun sahipleri ile koyun sayılarını gösteren 1722 tarihli bir "ağnam defterinden" esinlenmiştir. Araştırmada Anadolu'daki tarım ve hayvancılık kültürünün Osmanlı boyutu genel hatlarıyla değerlendirilmiş, devlet-köylü ilişkileri ile servet edinme biçimlerine de kısmen değinilmiştir. Yine bu araştırmada küçükbaş hayvan beslemenin taşıdığı önem iktisadî ve siyasî boyutlarıyla beraber gerek geçimlik aile ekonomisi ve gerekse servet edinmeye dönük ticarî ilişkiler temelinde ele alınmıştır. Bahse konu olan ağnam defteri, bölgedeki küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin boyutlarını görebilmenin yanında, etki ve yetkileri günümüze kadar ulaşan bazı servet ve itibar sahibi ailelerin geçmişini de görmeye imkân vermektedir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Trabzon Kazası, Anadolu, Tarım ve Hayvancılık, Servet Edinme Biçimleri

ECONOMIC PATTERNS IN RURAL PARTS OF THE OTTOMAN STATE AND FOLD OWNERS IN TRABZON (1722)

ABSTRACT

This research is inspired by an "ağnam register" dated 1722, which shows the number of sheeps and sheep owners in the Trabzon province. The research investigates the agriculture and stock raising culture in Anatolia within the Ottoman context in general terms, partly considering the state-peasant relations and forms of wealth acquisition. Besides, this research focuses on the importance of sheep and goat breeding and deals with the issue on the basis of both family economy and business connections to acquire wealth along with its economic and political aspects. The issue of cattle ledger also enables us to view the history of some wealthy and highly regarded families, whose influence and potency have long been felt until today, as well as revealing the extent and significance of sheep and goat breeding in the area.

Keywords: The Ottoman Empire, Trabzon Province, Anatolia, Agriculture and Stock Raising, Forms of Wealth Acquisition

* Gönderim tarihi: 27.04.2018. Kabul tarihi: 29.06.2018.

** Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, AKSARAY. aygunnecmettin@gmail.com ORCID: 0000-0003-4383-8770.

“...zıkr olunan koyunlar benim kendü malumdır ve çoban kendü çobanımdır”¹

Giriş

İktisadî ilişkiler de dâhil olmak üzere Osmanlı devlet ve toplum anlayışı, bireyin çıkarından ziyade toplumun çıkarı ve refahını esas alan bir yapı üzerine kurulmuştur. Bu yapının önemli oranda Türk-İslam geleneklerinden etkilenerek biçimlendiği malumdur². Osmanlı iktisadî sistemi üretim ilişkilerinin her bir aşamasında “küçük üreticinin” varlığı ve korunmasını esas alan bir anlayış üzerine inşa edilmiştir. Üretim ve tüketim ilişkilerinde bireyler arasında “eşitlikçi” bir anlayış esastır. Bu anlayışta devlet, üretimi “özel teşebbüsün” faaliyet alanı olarak görmekte, yerel ihtiyacı karşılamak önceliğinde mal fiyatlarını sun’î olarak yükseltecek spekülâtif müdahaleler ile ihtikâr ve diğer tekkelci eğilimlerin³ ortaya çıkmaması için kendini denetim, adalet ve güvenliği sağlamaktan sorumlu tutmaktaydı⁴.

¹ Eylül-Ekim 1629 tarihli mahkeme kaydına göre, Trabzon sakinlerinden dergâh-ı âlî sipahilerinden Hüseyin oğlu Hasan Bey, Görele Kazası’ndan Kara Hasan ve sairler ile mahkeme olmaktadır. Sipahi Hasan’ın iddiasına göre bundan önce 200 adet koyunu yaylakta zayı’ olmuştur. Kaybolan bu koyunlardan 33 adedini kendi nişanından tanıyarak, “kendü nişanım müşâbih-i nişan ile” Kara Hasan’ın yayladığı sürüden tespit edip, bulup almıştır. Durum Kara Hasan’a sorulmuş, Kara Hasan bu 33 koyunu bana mahkemede hazır olan Celep Hüseyin verdi demiştir. Bu sefer Celep Hüseyin’e durum sorulmuş o da bu 33 koyunu bana mahkemede hazır olan Görele sakinlerinden Kara Ahmet Beşe verdi demiştir. Kara Ahmet’e sorulduğunda ise, “zıkr olunan koyunlar benim kendü malumdır ve çoban kendü çobanımdır”; adı geçen Hasan Bey gasp edip bana külli gadr etmiştir, cevabını vermiştir. Bu sefer mahkeme, Hasan Bey’den koyunlarının ne zaman sirka edildiği (çalındığı) ve nişanlı olan koyunların kendi mülkü olduğu hususundaki iddiasına delil-şahit istemiş, ancak Hasan Bey, mahkemenin kendisine sunduğu “mühlet-i şer’î” içinde delil getiremediğinden mahkeme, bahsi geçen 33 koyunun Göreleli Kara Ahmet Beşe’nin olduğuna hükmetmiştir. Bkz. *Trabzon Şer’iyye Sicilleri (TŞS)*, Defter Numarası 1826, Sayfa Numarası 57a-1. İlgili diğer bir mahkeme kaydına göre adları geçen Göreleli Kara Ahmet Beşe ile çoban konumundaki Kara Hasan kardeşlerdir. Babalarının adı da “Pir Kulu”dur. İlginç olan şu ki, bu duruşmada koyunları kaybolan Hasan Bey, adı geçen kardeşlere “bahsi geçen 33 koyunun Hasan Bey’e ait olduğunu ve koyunların ne şekilde gelip sürülerine karıştıklarını bilmedikleri” hususunda yemin teklif etmiş ve onlar da bu talep doğrultusunda mahkemede yemin etmişlerdir. Bkz. *TŞS*, 1826/57b-1.

² Fahri Unan, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar*, Lotus Yayınları, Ankara 2004, s.3-81.

³ Bilhassa darlık dönemlerinde kişilerin hububat stok ederek servet edinmeleri gayr-i meşru yollardan olsa da zenginliğin bir başka kaynağıydı. Örneğin 1600’lerin ilk yarısında yaşayan (1633’te öldüğü anlaşılan) ve Amasya’da Çorum’un Üyük Köyü’nden çıkarak bir takım bireysel faaliyetler neticesinde kapıkulu sipahileri arasına dâhil olan Kara Mehmed Ağa, Amasya’da hububat darlığının olduğu bir dönemde 16 ambar dolusu (10.000 kile) hububatı ile mühim bir servet temin etmişti. Hububat fiyatlarının 20 kat arttığı bu dönemde 16 ambar hububat stoklama akıl işi idi. Bkz. Turan Açık, “Kara Mehmed Ağa’nın Ardından: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya’da Bir Kapıkulu Sipahisinin Düşündürdükleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S: 11/1, (2016), s.1-46.

⁴ Ayrıntısı için bkz. Ahmet Tabakoğlu, *İktisat Tarihi Toplu Makaleler I*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s.20-43.

Sanayileşme öncesi (ve aynı zamanda üretim araçlarının genelde devletin denetiminde bulunduğu) devirlerde üretim büyük oranda kol emeğine dayalı olduğundan, iktisadî faaliyetlerden elde edilen kârlar oldukça sınırlı kalmaktaydı. Bundan mütevellit, Osmanlı ahalisinin ana meşgalesi olan tarımsal faaliyetler⁵ aile emeğine; çifte sahip köylü ailesine veya bir çift öküzün bir yılda işleyeceği büyüklükteki araziye⁶ dayalıydı ve bir zenginlik göstergesi olmaktan çok günlük geçimi temin etmeye; günlük rızık kazanmaya hitap etmekteydi⁷. Ayrıca tarım sektörü kuraklık ve çekirge istilalarına vb. dayalı kötü hasat, bulaşıcı hastalıklar ile iç ve dış savaşlar, çatışmalar ve başkaldırı/ısyan hareketlerinden en çok etkilenen sektördü. Kırsalda geçimini tarım faaliyetiyle sağlayan Osmanlı ahalisinin şehirde oturan kesiminin meşgalesi ise büyük oranda esnaflık ve bununla intisabı olan hizmet sektörüne dayanmaktaydı. Ancak tarım üretiminde olduğu gibi Osmanlı dünyasında lonca ve narh gibi disiplin ve denetimi esas alan uygulamalara bağlı olarak, şehir ve kasabalarda esnaf eliyle gerçekleşen üretim üzerinde yetki ve etki sahibi (devlet ve lonca) olanların kontrolü/denetimi sıkı olduğundan, kâr hadleri burada da sınırlı kalmaktaydı⁸. Pek çoğu dinî ve tasavvufî yapılanmalar ile içi içe olan esnaf ve lonca üyeleri işlerinde kanaat ve tevazuyu esas alan ve modern iktisat kalıplarına uymayan değerler ile müzeyyen olduklarından, esnaf üyeleri servet biriktirmeyi ahlâken hoş görmemekteydiler. Kısacası Osmanlı'nın kendine özgü bir "piyasa" anlayışı mevcuttu. Bu anlayış daha ziyade temel ihtiyaçların (yeme, giyinme, barınma) tedarik edilmesi sürecinde fertlerin değerlerine de saygı duymayı amaçlayan⁹ "pazar ekonomisi"¹⁰ olarak vasıflandırılabilir ve bu pazar ekonomisinde bırakınız "insanı", nefes alıp veren her hangi bir canlının dahi ötelenmesi, itilip kakılması, hor görülmesi, baskıya-zulme uğraması kabul edilebilir değildi. Dolayısıyla Osmanlı "pazar ekonomisi" kapitalist ve önemli ölçüde emperyalist unsurlara dayanan günümüz modern piyasa şartlarıyla pek çok yönden farklıydı¹¹.

⁵ Osmanlı kırsalından elde edilen yıllık gelirler içerisinde arazi gelirlerinin en önemli kısmı tuttuğu bir gerçektir. Toplumun neredeyse %90'ının kırsalda yaşadığı gerçeği göz önüne alındığında bu oran olağandır. Mesela 1599-1600 döneminde Yemen Beylerbeyliğinin toplam gelirlerinin %49'unu öşür başta olmak üzere arazi vergilerinin oluşturması ülkedeki diğer eyalet gelirlerinin oranıyla uyumludur. Arazi vergilerini hayvan vergisi, pazar bacı, iltizamlar ile toplam gelirin %29'una denk düşen liman veya iskele vergileri izlemekteydi. Genel bir değerlendirme için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: I, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s.126.

⁶ Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (Makaleler), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.1-13.

⁷ Özer Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s.252, 255.

⁸ Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s.43-96.

⁹ Sabri Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s.154, 168.

¹⁰ Pazar ekonomisi hakkında bkz. Fernand Braudel, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2015, s.22.

¹¹ Genel bir değerlendirme için bkz. Necmettin Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: I, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara 2016, s.29-48.

Osmanlı'da Servet Biriktirmenin-Zenginliğin Kaynakları

Hâl böyle olmakla birlikte, yasal zeminde hareket etmek koşuluyla, Osmanlı devlet ve toplum örgütlenmesinde devlet denetiminin yoğun olduğu bu klasik ekonomik yapıyı aşmanın, önemli ölçüde servet temin etmenin mümkün olduğu faaliyet alanları mevcuttu. Bunlardan en önemlisi vergi toplama-vergilendirme hakkını elde etmeye dayanan “iltizam sistemi” idi. Bu sistem müteşebbisin avarız, cizye, gümrük, ihtisab, cebelü bedeliyyesi, cendere ve damga vergilerinin tahsili gibi hazineye önemli miktarlarda gelir getiren devlet kalemlerinin belirli süre için devletten ihale ile alınarak işletilmesi esasına dayanmaktaydı¹². Devlet, hazinedeki nakit açığını kapatmak için iltizam uygulamasına sıklıkla başvurmakta, kadim uygulamalara aykırı olmasına ve esnafın direncine rağmen kethüdâlık hizmeti gibi lonca mevkilerini dahi en yüksek rakamı verene iltizam edilebilmekteydi¹³. Bir ölçüde günümüzdeki müteahhitlere karşılık gelmekle beraber çoğunlukla askerî (ehl-i örf) kökenden (kendilerine berat ile tımar sisteminden, hazineden veya vakıflardan gelir tahsis edilenlerden) gelen Osmanlı mültezimleri¹⁴, itibarlı bir kefil göstermek şartıyla üstlendikleri devletin bu gelir kalemlerini işleterek servet edinebilmekteydiler. İşin ucunda iflas etmenin de var olduğu iltizam sistemi¹⁵, sadece Osmanlı zamanlarının değil, günümüzdeki zengin ve itibar sahibi bazı ailelerin ortaya

¹² Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, C: 22 (2000), s.154-158.

¹³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. G. Ç. Güven-Ö. Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.17.

¹⁴ Bunların birçoğu aslında kapıkulu kökenlidir. Kapıkulu sipahileri taşradaki şehir ve kasabalarda seferden arda kalan zamanlarda maliye kâtipliği, ihtisap kâtipliği, avarız ve nüzul vergilerinin toplanması gibi vazifeleri devletten elde ederek taşra toplumunda yer edinmeye başlamışlardı. Ayrıca bazı büyük mukataaların bir senelik idaresi ve mültezimlik işleri de devlet tarafından kendilerine verilmekteydi. İlk zamanlarda sefere gitmekte olmalarına binaen bu vazifeler kendilerine devlet tarafından bir mükâfât olarak verilmekte iken, 1590'lar ile birlikte sefere gidip gitmediğine bakılmaksızın bu hizmetler kendilerine tevcih edilmeye başlanmıştı. Amasya örneği için bkz. Açık, “Kara Mehmed Ağa'nın Ardından”, s.3. İlerleyen dönemlerde askerî sınıfın devlet gelirleri üzerindeki vergilendirme tekeli devam etmiştir. 1690'larda iltizam-malikâne işletenlerin sınıflandırması şöyleydi: a-Veziriazamlar, akrabaları ve adamları, b-Vezirler, akrabaları ve adamları, c-İlmiye zümresi, d-Maliyeciler, e-Kapıcıbaşılar, f-Saray görevlileri ve yakınları, g-Diğerleri: Dergâh-ı mualla çavuşları, çavuşlar kethüdası, yeniçeri serdarı vb. Bkz. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s.63-77. Muhtemeldir ki, okur-yazar olmaları, devşirme kökenli veya Enderun'dan yetişme olmaları gibi nitelikleriyle devlet, kendi dilini daha iyi anlayabilecekleri, gelirlerini lâyıkiyle idare edebilecekleri, gelirlerinin olduğu mahaldeki güvenlik şartlarının üstesinden çok daha iyi gelebilecekleri ve sair düşünceler önceliğinde askerî sınıf ile hareket etmek istemiştir. Zira bu sınıf maaşlı veya tımarlı olduklarından devlet gelirlerini idare ederlerken yapacakları bir suiistimalin bedeli, maaşlarına veya dirliklerine el konularak (müsadere uygulamasıyla) bir ölçüde tazmin edilebilirdi.

¹⁵ Trabzon gümrüğünü 1704 yılından 1715 yılına kadar yaklaşık 11 yıl işleten Feyzullah, Mehmet, Ahmet ve Abdürrahim adındaki müteşebbisler, devlete/hazineye (veya kefillerine) karşı olan taahhütlerini yerine getiremediklerinden bir hayli sıkıntı yaşamışlardır. Ayrıntısı için bkz. Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005, s.311-330.

çıkmasına zemin hazırlayan Osmanlı'daki ana iktisadî uygulamadır. Bu münasebetle 1740'lardan başlayan ve Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam eden uzun süreçte Şatırzâdeler, Simgerdanlar, Hazinedarzâdeler, Kalcızadeler, Bünyadzâdeler, Çubukçuzâdeler ve Nimbiyıkzâdeler gibi birçok aile Trabzon gümrüğü başta olmak üzere Trabzon'daki irili-ufaklı devlet gelirlerini vergilendiren/ işleyen mültezim aileleridir¹⁶. Mültezimlik sayesinde elde edilen güç ve servet, şüphesiz bu ailelerin etkinliklerini sonraki dönemlere taşımalarındaki ana itici güç olmuştur¹⁷.

Klasik Osmanlı ekonomik yapısında yasal yollardan servet edinmeye imkân veren bir diğer alan, günümüzdeki toptancılık işinin bir benzeri olarak görülebilecek olan uzak mesafe ticaretine katılma faaliyetidir. Zira uzak mesafeler arasında mal değiş tokuşu yaparak, bölgeler arasında ortaya çıkan maliyet farkından istifade edip kâra geçmek pekâlâ mümkündür. Yönetilen konumdaki ahalinin yanında vezirinden defterdarına, ulemasından askerine ve daha alt düzeydeki idarecisine kadar fırsatını bulanın bu tür ticarettten uzak durmadığı bilinmektedir¹⁸. Anadolu'nun sosyal ve iktisadî yaşamında mal/eşya bolluğunun söz konusu olmasını -nitekim Kâtip Çelebi Bozok sahası için, “her karyesi bir ziyafet-hânedir” demektedir¹⁹- Anadolu'daki bu ticarî kültürün varlığında aramak mümkündür²⁰. Bu bağlamda 1739-1742 yılları arasında Trabzon eyaletini idare eden Vali Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın sermayesini değerlendirdiği alanlardan biri deniz yolu ile gerçekleşen uzak mesafe ticareti olmuştur. Paşa, Tirebolu sakininden Mataracıoğlu Ali ile bir sefineye ortaktı ve bu sefine 1742 yılında ticaret amacıyla Kırım taraflarına gitmişti. Ömer Paşa, Kırım'a yapılan sefer için 2000 kuruş sermaye koymuş ve bu seferden kendisine %7,5 kâra karşılık gelen 150 kuruş düşmüştü. Bu yıllarda Trabzon'da bahçeli bir ev satışının ortalama 100 ile 250 kuruş kadar olduğu dikkate alındığında, bahse konu olan deniz ticaretinden bir seferde 150 kuruş kâr etmenin sıradan bir iktisadî teşebbüs olmadığı açıktır²¹.

¹⁶ Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, s.333-357.

¹⁷ Bu hanedanlar sonraki dönemlerde de etkinliklerini sürdürmüşlerdir bkz. Necmettin Aygün, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı”, *Karadeniz Araştırmaları*, S: 17 (Bahar 2008), s.75-111. Ayrıca Hamdi Özdiş, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Dönemi'nde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

¹⁸ Karadeniz ve onunla irtibatlı coğrafyalar örneği için bkz. Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, IV. Bölüm.

¹⁹ Orhan Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012, s.111.

²⁰ Halil İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (Makaleler), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.165 ve aynı yazar, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (Makaleler), s.299, 314.

²¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Trabzon Ahkâm Defterleri, Defter Numarası I, Sayfa Numarası 30, Hükmü Sırası I.*

Karadeniz'in güney kesiminde servet edinmek için takip edilen iktisadî araçlar bu minval üzere iken kuzey kesiminde farklı değildi: Yani uzak mesafe ticaretine katılmak önemli kâr hadleri olan bir iktisadî faaliyet alanıydı. Hanlık arazisini Ruslara kaptıran Kırım Hanı Şahin Giray, Osmanlı Devleti'nden sığınma talebinde bulunduğu (1786/87) kendisi ve maiyeti Balkanlar yolu ile karadan Osmanlı topraklarına sığınır iken, sahibi olduğu iki gemi ile hazinedarı Binbaşı Ahmet Ağa'ya ait bir şayka da denizden onları takip etmekteydi²². Benzer şekilde Taman Yarımadası üzerinde söz sahibi olan Şefâke Kabilesi Beyi Mehmet Giray, Karadeniz'de gemileri işleyen zengin bir tüccardı aynı zamanda²³. Görüldüğü üzere kuzeydeki ileri gelenler de güneydekiler gibi servetlerini aynı zamanda deniz taşımacılığı ve ticaretinde değerlendirmekteydi. Zira bu zamanlarda “Şayka”²⁴ ve “Üç Direkli” tabir edilen gemiler servet ve gücün göstergesiydi. 1700'lü yılların ortalarında, Samsun mütesellimi görevinde bulunan kimse (Canikli Süleyman Paşa veya kardeşi Hacı Ali Paşa olması gerekir) devlet gelirlerinin vergilerini toplayarak elde ettiği sermayesini, şayka satın alarak değerlendirmiş, şaykasını Ünyeli Kaptan Hacı Hasan'a teslim ederek Karadeniz'deki tahıl taşımacılığına katılmıştı²⁵. Bu bilgiler sanayileşme öncesi devirlerde ve bilhassa Karadeniz gibi karadan ulaşımın kısıtlı olduğu bir coğrafyada denizler üzerinden uzak mesafe ticaretine katılmanın sermaye birikimine ne ölçüde katkıda bulunduğu göstergeleridir.

Uzak mesafe ticaretinin yanı sıra fâizle para vermek (kredi sağlamak) külliyetli sermaye birikimini mümkün kılan yasal boyuttaki diğer bir iktisadî faaliyet türüydü. Osmanlı Devleti'nde, 1850'lere kadar bankacılık gelişme göstermediğinden, parasal düzenlemeler daha çok kişilerin şahsî denetimi ve insafı altında gerçekleşmekteydi. Kişiler arasında gerçekleşen parasal işlemlerde %10 ile %20 arasında, Avrupa'da görülmediği oranda²⁶ yüksek faize dayanan

²² Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: II, s.149-190.

²³ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayınları, İstanbul 2005, s.143.

²⁴ Daha çok yağma yapmak amacıyla küçük bir tekne olarak Karadeniz'de kullanım alanı bulan şayka zamanla yük ve yolcu taşıma amacına dönük olarak dönüşüm geçirmiş; büyük tipleri de ortaya çıkmıştır. Ayrıntısı için bkz. Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: II, s.355.

²⁵ *TŞS*, 1927/16b.

²⁶ Kazgan'a göre Avrupa'da faiz haddi en riskli işlerde %6, Fransızların en meşhur bonolarında %3 iken Osmanlı Devleti'nde iltizam usulü ve sehimlerde faiz haddi %20'ye kadar çıkmaktaydı. Bkz. Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s.85-86. Resmî işlemlerde durum bu şekilde olsa bile Fransa kırsalında durum hiç de böyle değildi. “Yoksul bölgelerin vebası”, “kırsal kesimin altını oyan illet”, “köyün kanını emen kişiler” olarak tasvir edilen tefeciler her tür denetimden uzak şekilde faaliyet göstermekte, işlemlerde faiz oranları %20'leri ve hatta %30'ları bulmaktaydı. Yahudilerin adı çıkmış ise de pek çok tefeci aslen o bölgenin yerlisiydi. Toprak sahipleri, hali vakti yerinde çiftçiler, değirmenciler, hancılar ve zanaatkarlar da dahil olmak üzere çeşitli ileri gelenler; bazen çok sayıda borçlusu olan rahipler ve noterler. 1890'larda para kıtlığı ortadan kalkana ve faiz oranları düşene dek tefeciler kırsal sistemin ve kırsaldaki gerilimlerin önemli bir parçası idi. Bkz. Eugen Weber, *Köylülerden Fransızlara*, Çev. Ç. Sümer, Heretik Yayınları, Ankara 2017, s.76-80.

bir ekonomik yapı mevcut idi ve bu yapı girişimciden ziyade servet sahibini korumaya matuftu. İslâmî bağlamda girişimcinin finanse edilmesi temel olarak faize getirilen yasaklamalar başta olmak üzere İslâm hukukunun getirdiği kısıtlamalar çerçevesinde gerçekleşmekteydi. İslâm toplumunda girişimcinin finanse edilmesi sorunu, yani faize dayalı kredinin yerine geçen malî araçlar bulunmaktaydı²⁷. Osmanlı Devleti'nde müteşebbise veya ihtiyaç sahiplerine kredi vermek (bu uygulamada aşırıya kaçmak tefecilik olarak adlandırılmaktaydı)²⁸, her ne kadar borç-alacak ilişkileri genelde küçük ölçekte kalmış olsa da, en yaygın malî uygulamaydı. İslâm dünyasında girişimciye borç para veren vakıflar bulunmakla birlikte, para vakıfları nakitle kurulan ve borç vererek sağladıkları faiz gelirleriyle amaçladıkları faaliyetleri yerine getirmeye çalışan kuruluşlardı²⁹, bunlar kâfi miktarlardaki nakit ihtiyacına cevap verebilecek stoklara sahip olmadıklarından, şer'î mahkeme kayıtlarına göre girişimcilerin birbirlerinden borç para alması en yaygın kullanılan kredi sistemiydi. Aynı meslekten olanların birbirlerine kredi verme işlemi daha yoğundu. Kadınların kadınlara, ulemanın ulemaya veya esnafın esnafa borç vermede öncelik tanınması gibi bir uygulamanın varlığı söz konusudur³⁰. Osmanlı köylüsü

²⁷ Genel bir değerlendirme için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.84-95.

²⁸ 1653 yılı Mart'ından 1654 yılı Ekim'ine kadar Veziriazamlık, 1636'dan 1652'ye kadarki süreçte Şam, Diyarbekir, Bağdat, Musul, Halep gibi birçok valilik görevinde bulunan Derviş Mehmed Paşa, kudreti ve zekâsı kadar serveti, valilere ve diğer memurlara faizle borç vermesiyle; tefecilikle nam salmıştı. Bağdat'ta vali olduğu zamanlarda adamları/kapı halkı ticarî hayatın tam ortasında yer almış, ancak onlar Paşa'nın gücü ve şöhretinden dolayı vergi verme hususunda pek cimli davranmışlardı. Bağdat'ta devletin mukataaları paşanın emriyle kendi adamlarına verilir olmuştur. Paşa, devletin kendisine bahşettiği siyasal iktidarı kişisel menfaati için tepe tepe kullanmış görünmektedir. Paşanın bu şekilde menfaat temin etmesinin yaşadığı devirde şiddetlenen enflasyonun etkisi olduğu muhakkaktır. Zira 17. yüzyıl tarihçisi Peçuyi'nin, "16. yüzyılda bir serhat beyinin gelirinin bir vezirinkinden fazla olduğunu, kendi zamanında ise bütün bey ve paşaların fakr u zarurete düştüğünden" yakınması bu açıdan anlamlıdır. Bkz. İ. Metin Kunt, "Müteşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa", *Toplum ve Bilim*, S: 2 (Yaz 1977), s.47-64. İdarecilerin dirliklerinin enflasyon vb. etkenlerle kendilerine yetmemesi durumu bir gerçekliktir. Avrupa'da gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatların XVI. yüzyılın başlarından XVII. yüzyılın ortalarına kadar %100'den ve hatta bazı ülkelerde %200'den fazla artış gösterdiği bilinmektedir. Aynı süreçte İstanbul'da fiyatların %500 oranında artış göstermesi söz konusudur. Bu fiyat artışı 1580'lerden sonra çok daha büyük oranlarda gerçekleşmiştir. Bkz. Pamuk, *Paranın Tarihi*, s.122-142. Fiyat artışı şüphesiz gelirleri sabit olan esnafı ve memurları etkilemekteydi. Enflasyon etkisinin yanı sıra artan kapı halkının ve beslemek zorunda olduğu asker sayısının varlığı Derviş Mehmed Paşa'yı bu şekilde davranmaya itmiş olabilir. Her ne sebeple olursa olsun Paşanın gayri yasal yollardan servet ve güç edinmiş olduğuna şüphe yoktur. Bununla beraber sonraki dönemlerde idarecilik yapmış paşaların da Derviş Mehmed Paşa'dan eksiği yoktur.

²⁹ Pamuk, *Paranın Tarihi*, s.88-89.

³⁰ Dinî görevlilerin borç verirken daha çok imam ve seyitlere borç vermesine örnek için bkz. TŞS, 1931/30a. Trabzon'un Boztepe Mahallesi'nden Halil kızı Fatıma Hoca'nın terekisinin önemli bir kısmı ise kadınlara verdiği borçlardan oluşmaktaydı. Bkz. TŞS, 1947/45b-46a. Bursa için bkz. Faroqi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s.146-149.

devlete olan vergilerini ödeyebilmek veya geçim şartlarından kaynaklanan sıkıntılarını aşmak ve sair sebeplerden dolayı en yakınındaki varlıklı kimselerden kredi temin etme yoluna sıklıkla başvuruyordu. Ancak kredi veren bu kimseler, bir sebeple borçlarını ödeyemeyen müşterilerinin ev, dükkân, bağ ve bahçelerine el koyabiliyorlardı. Dolayısıyla, kredi verme işi yasal yollardan neşet eden bir teşebbüs olarak başlamakla beraber, “borçlandırma” faktörü servete servet katan gayrı yasal bir vasıtaya dönüşebiliyordu. Nitekim 1740’ların başlarında Trabzon’da valilik yapmakta olan Üçüncüoğlu Ömer Paşa³¹ ile 1790’ların sonlarında Batı Trakya’da idarecilik; ayanlık yapmakta olan Tokadçıklı Süleyman’ın³² terekelerinde köylü ve kasabalılar başta olmak üzere her kesimden kişilere verilen, ancak tertib-i cezalarından (idamlarından) dolayı tahsil edilmeden kalan önemli yekûna balığ akçe mevcuttu. Bu akçeden bir kısmının borçlandırma uygulamasının parçası olduğu söylenebilir. Tüm yasaklamalara rağmen iş hayatının gündelik akışında faiz uygulamalarını içeren ticarî işlemlerden vazgeçilmediği bilinir³³.

Sermaye birikimini mümkün kılan yasal boyuttaki diğer bir iktisadî faaliyet türü, kredi sağlamanın başka bir biçimi olan mudarebe gibi İslâmî ortaklıklara³⁴ başvurmadan geçiyordu. Sermayedarın parasını veya malını bir aracıya işletmek üzere teslim etmesine, kâr elde edilmesi durumunda ortaklık kurulurken üzerinde anlaşılmış olan oranlar üzerinden kârın sermayedar ile işletmeci arasında taksim edilmesine mudarebe denmekteydi³⁵. İslâm tarihinde eskiden beri kredi sağlama işlevi iş ortaklıkları yoluyla da başarılı bir şekilde yerine getirilmiştir. Özellikle uzun mesafeli ticaretin finansmanında çokça kullanılan “inan” ve “mudarebe” ortaklıkları ticarî hayatı kolaylaştırması açısından müteşebbisin yoğun şekilde başvurduğu bir tür kredi uygulamasıydı³⁶.

³¹ Necmettin Aygün, “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefati”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 7 (Güz 2009), s.39-77.

³² Necmettin Aygün, “Gümülcine Ayânı Tokadçıklı Süleyman 1761(?) -1804, *Belleten*, C: LXXIV, S: 271 (Aralık 2010), s.706-767.

³³ Osmanlı toplumunda borç verilirken Ercan’a göre, faiz miktarları arşiv kayıtlarına yansımamakta, bazı durumlarda ise meselâ %10 faizle borç para verilmişse bu durum, “On’u onbir’den borç verdim” şeklinde yazılarak kaydedilmekteydi. Bkz. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s.223-224. Pamuk’a göre ise, mahkeme önüne gelen kişiler faiz uygulamasını gizlemek veya hukukî engellemeleri aşmak için kendilerini herhangi bir oyuna başvurmak zorunda hissetmiyorlardı. Bkz. Pamuk, *Paranın Tarihi*, s.86.

³⁴ Orman, faizle kredi temin etmek istemeyen müteşebbisin önündeki ilk fırsatı şu şekilde ifade etmektedir: “Müteşebbisler ihtiyaç duydukları fonları (sermayeyi) birinci tercihleri olan kredi yoluyla elde edemeyince ne yapacaklardır? Tabii ki söz konusu fonlara ulaşmanın başka yollarını arayacaklardır. Ancak çok uzun sürmeyecek bir arayıştan sonra fark edeceklerdir ki aslında önlerinde öyle sanıldığı kadar çok yol değil, sadece bir yol vardır: fon sahiplerine ortaklık teklif etmek”. Bkz. Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, s.172, 232-243.

³⁵ Şirketleşme hukuku hakkında bkz. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İz Yayınları, İstanbul 1998.

³⁶ Mudarebe uygulaması servetini değerlendirmek isteyen hemen herkesin başvurduğu bir uygulamaydı. Bu bağlamda Trabzon’un Aşağıhisar Mahallesi ahalisinden (Mehmet Reis oğlu)

Kırsal Yaşamın “Fukara” Efendileri: Köylüler

Köylülük ister Osmanlı’da ister dünyanın geri kalanında olsun kısmî farklılıklar göstermekle beraber genelde evrensel bir yaşam tarzına karşılık gelmekteydi. Gelenek ve göreneklerdeki zenginlik, yabancılara karşı şüpheli ve kapalı, hemşerilerine karşı ise açık (harbi) ve dürtüst olma, doğada yaşamının vücuda armağanı; enerjik ve sağlıklı (gürebüz) olma hâli gibi olumlu bazı hususiyetler bir tarafa, köylü olmak veya kırsalda yaşamak şüphesiz çok zor bir zanaattı. Gün doğumundan batımına, hasat zamanı ise gece yarısına kadar (tütün için bu böyledir) çalışmak gerekiyordu. İklim koşullarının yıldan yıla değişiklik göstermesi, salgın hastalıklar, savaşlar ve eşkıyalık hareketleri gerek çalışan nüfus ve gerekse ürün üzerinde olumsuz neticelere yol açabiliyordu. Tarım büyük oranda “kuru tarıma” dayanmaktaydı ve buna bağlı olarak da verimlilik düşük gerçekleşmekteydi. Üretim yapılan araziler ile hayvan otlakları kişilerin değil, devletin mülkiyetindeydi. Herhangi bir sebeple üretime ara verme, devlete veya sipahiye (zabite, voyvodaya, ağa ve beylere) olan yükümlülükleri yerine getirememesi durumunda köylü toprağını kaybedebilirdi. Köylü, bir çift öküz ile³⁷ yıl boyunca işlediği topraktan elde ettiği gelir ile hane bireylerinin ihtiyaçlarının yanı sıra devlete verilmesi gereken yıllık vergiyi ve sair sorumlulukları/mükellefiyetleri karşılayamaması durumunda ek işlere; “tamamlayıcı mal ve hizmetlere” başvurmak zorunda kalırdı. Bu nedenle köylü sadece tarımla uğraşmamakta, maişetini temin için yeri ve zamanı geldiğinde arıcılık da dâhil olmak üzere hayvan beslemek, hasat dönemlerinde rençberlik yapmak, bez (ipek, keten) dokumak, iplik eğirmek, demircilik yapmak, kiremit ve çömlek üretmek gibi işlerden biri veya birkaçını yıl boyunca yürütmekteydi³⁸. Zira köylülük kâr getiren bir teşebbüs olmaktan çok bir hayat biçimiydi. Mesela Fransa’da, Yukarı Quercy köylüleri ekseriyetle gün boyu başkasının toprağında çalıştıktan sonra ay ışığında kendi arazilerini ekip biçmek için şafakla birlikte çalışmaya başlar, gece geç saatlerde iş bırakırdı³⁹. Dolayı-

Gümrük Kâtibi Hacı Mahmut Efendi’nin vefatı ile geriye kalan mal varlığı şu şekildeydi: Damadı Mehmet Ağa zimmetinde mal-ı mudarebeden baki 400 kuruş, yine damadından alınan sim (gümüş) bahası 180 kuruş, nakit altını ve beyaz akçesi 619 kuruş ki, toplam 1889 kuruş. Bkz. *TŞS, 1920/43b-44a*, kayıt tarihi 27 Şubat 1755. Fiiliyata geçmiş diğer örnekler için bkz. Aygün, *Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: I, s.211-257.

³⁷ İleriki kısımlarda bahse konu olacak arşiv kayıtlarından hareketle, bilhassa 1800’lü yıllara kadar köylülerin çoğunun bir çift öküzünün dahi bulunmadığı söylenebilir. Onlar bu ihtiyacı muhtemelen kiralama yoluyla diğer varlıklı köylülerden karşılamaktaydılar. Durum Fransa’da ve muhtemelen de dünyanın geri kalan kısımlarında farklı değildi: “Önce saban sonra da sabanı çekmek için hayvan kullanımı yaygınlaştı ve böylece 1850’lerde ancak yarısı bir çift öküze sahip olan Comminges köylülerinin tümü, 1880’lerin sonuna gelindiğinde kendi çiftine sahip hale geldi”. Bkz. Weber, *Köylülerden Fransızlara*, s.183.

³⁸ Eric R. Wolf, *Köylüler*, Çev. A. Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s.69-86.

³⁹ Weber, *Köylülerden Fransızlara*, s.45, 296. Toprağı az veya verimsiz olan Fransız köylüleri için anlatılan bu durum, pek ala Osmanlı köylüsü için ve hatta-bir köylü olarak kendi deneyimlerimden hareketle-1980’li yıllara kadarki Cumhuriyet Türkiye’si köylüsü için de geçerliydi.

sıyla köylünün çok çalışmaktan (köylü için “boş vakit” diye bir olgu söz konusu değildir) ve tarımsal üretimin yanında bilhassa hayvan beslemekten gayri temel gereksinimlerini karşılayabilmek için fazla manevra/seçenek bulunmamaktaydı. Köylülük genelde sefalet, fakirlik ve az ile yetinmekle⁴⁰, birikim ise dışından tırnağından arttırmakla bir tutulmaktaydı. Ülkenin kendisinin zengin, köylüsünün sefil olduğu 1840’lar Fransa’sında, “Köylülerin servet sahibi oldukları örnekler o kadar nadirdi ki, bir köylü zenginleşmeyi başardığında, başarısı muhtemelen ya şeytanla anlaşma yapmasına ya da bir suç (hırsızlık gibi, n.a.) işlediğine yorulurdu”. Sefalet, kadınların pazarlarda saçlarını satmalarına kadar uzanmıştı⁴¹. Üstüne üstlük köylüler açısından ulaşım ile iletişim imkânları ilkel ve sınırlıydı⁴². Bu yapı, etraftan/dış dünyadan yalıtılmış bir iktisadî ve sosyal yaşamı doğurmakta; yerelliği öne çıkarmaktaydı.

Osmanlı Devleti’nin iktisadî gücü, esasen ziraata teşmil olup, bu da ekincilik, bağcılık ve hayvancılık olmak üzere başlıca üç şekilde inkişaf göstermiştir⁴³. Hayvan besleme faaliyeti, bilindiği üzere genellikle köylüler ile konar-göçerler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Köylüler için hayvan besleme daha ziyade esas geçim kaynağı olan tarım üretiminin yanında ikinci (ek) bir iş, geçim kaynağı iken konar-göçerler için ise esas geçim kaynağıydı. Üretici olarak köylü, hane halkının geçim ihtiyaçlarının karşılanması önceliğine dayanan⁴⁴ ve kâr olgusunun neredeyse minimal seviyelerde veya hiç olmadığı “geçimlik ekonomiye”, “geçimlik üretime” dayanan bir yapının temsilcisi olarak aynı zamanda Osmanlı hazinesinin malî yükünü çeken/üstlenen ana gövdeyi de oluşturmaktaydı. “Demek ki, tımar sistemi içinde küçük aile işletmeciliği şeklinde örgütlenmiş tarım üretimi, vergiler ve bir yıl sonraki ekimin tohum

Bu arada, hasat zamanı köylü aile çocuklarını çok az görürdü. Buna bağlı olarak sahipsiz doğada dolaşan çocukların başlarına gelmedik sıkıntı (kaybolma, boğulma vb.) kalmazdı.

⁴⁰ Avrupa kırsalının 1700’lü yıllarda içinde bulunduğu (kötü) şartlar için Rousseau’nun hayat hikâyesine bir göz atmak yeterlidir. Bkz. J. J. Rousseau, *İtihaflar* (Haz. S. Özbudun), C: I-II, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008.

⁴¹ Weber, *Köylülerden Fransızlara*, s.43.

⁴² “Vahşileri görmek için Amerika’ya gitmenize gerek yok” diye düşünüyordu bir Parisli 1840’ların Burgonya kırsalında dolaşırken. “Köylü her özelliğiyle ıstırap ve kaderini ortaya koyar: Gözleri şüpheli ve ürkek, suratı ifadesiz, yürüyüşü ağır aksaktır”. “Korkunç bir cehalet, batıl inançlar ve pislik”. 1903 gibi geç bir tarihte bile anlatılarda “kırsal vahşilik” teması mevcuttur. “Köylüler, entelektüel açıdan ülkenin aydınlanmış kesiminin yüzlerce yıl gerisindedir”. Bu nedenle yazar, uygarlık ve nezaketin kentli olduğuna işaret eder. Bu bakış açılarının “kentli” olduğunu bilhassa hatırlattıktan sonra yolların az pazarların uzak olduğu, fakir, geri, yabani ve vahşi bir yaşam tarzının hiç de az olmadığı, ekilmemiş topraklar, bataklıklar, fundalıklar ve çalılıklardan geçilmeyen, yalıtılmışlık ve sefaletin baskın olduğu, batıl inançlar ile tefecilerin kol gezdiği geçimlik ekonominin hâkimiyetindeki 1800’lü yıllar Fransa kırsalı için bkz. Weber, *Köylülerden Fransızlara*, s.31-80, 99, 289.

⁴³ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara 2014, s.217.

⁴⁴ Wolf, *Köylüler*, s.34.

miktarı düşünülürse, bir aileyi ancak geçindirebilecek boyuttadır.”⁴⁵. Bu durumda köylü, bilhassa vergi tevzii/tarhı ve bu verginin tahsili hususunda idarecilerle sürekli temas hâlinde bulunuyor, bazı zamanlarda idarecilerin kanuna aykırı uygulamalarına da maruz kalarak baskı veya zulüm ile karşılaşabiliyordu⁴⁶. Dolayısıyla köylünün, haklı bir zemine oturtulan “Osmanlı Barışında” ebet müddet mutlu ve refah içinde hayat sürmüş olduğunu söylemek nispeten güçtür. Bu minvalde Anadolu (Bursa yöresi) göçerleri arasında yaygın olan ve göçerlerin köylülere bakışını yansıtan, “*Ekme Bağ Bağlanırsın / Ekme Ekin Eğlenirsin / Çek Deveyi, Güt Koyunu / Bir gün Olur Beğlenirsin*” söylemi⁴⁷ toprağa bağlanmanın (köylü olmanın) cazibesinin olmadığını, hayvancılığın daha cazip ve belki de daha kârlı bir meslek olduğunu anlatmakta olsa da, bu deyiş aslında başta konar-göçerler olmak üzere halkın devlet denetimine girmeye, yani vergilendirilmek üzere deftere yazılmaya⁴⁸ istekli olmadığını (vergi vermekten uzak durmaya istekli olduğunu) vurgulamaya dönüktür. Bu istikamette halk ozanlarına ait şu sözler Anadolu’da köylünün devletle olan ilişkilerinin her zaman iyi gitmediğini göstermektedir: “*Şalvarı şaltak (geniş) Osmanlı / Eğeri kaltak Osmanlı / Ekende yok biçende yok / Yiyende ortak Osmanlı*” ve “*Talibi ’yim kurtulmadım çileden / Mültezimler öşür alır kileden / En doğrusu kaçmak imiş Zile’den / Hiç gelmemek Nurun ala nur imiş*”⁴⁹. Bu gibi söylemlerin genelde sazın-sözün verdiği coşkunun tavan yaptığı ortamlarda sarf edilmiş olması gerçeği bir yana, köylülükten veya konar-göçerlikten zerre kadar vazgeçmeye niyeti olmayan ahalinin bu sözler üzerinden devletine bir miktar serzenişte bulunma hakkını kullanmış olduğu da söylenebilir.

Bu gibi söylemlere veya hoşnutsuzluklara rağmen Osmanlı toplumunun neredeyse %90’ının kırsalda köylü veya konar-göçer olarak yaşamakta olduğu da bir hakikattir⁵⁰. Ve Osmanlı ahali her ne kadar kayıt altına girmeyi arzulamamış olsa da 600 yılı aşan Osmanlı tarihinde şehirlisinden köylüsüne ve konar-göçerine varıncaya değin denetim altına-kayıt altına alınmayan hiçbir grup veya kişi neredeyse yok gibidir⁵¹. Bu durum, halk ozanlarının yukarıdaki

⁴⁵ Köylünün bir yılda ürettiği hububat miktarı yıl içinde tükettiği miktar ile baş başa gitmekteydi. Bkz. Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, s.252, 255.

⁴⁶ Osmanlı Arşivi’ndeki 1 Numaralı (1740’lı yıllara tarihli) Karaman Ahkâm Defteri, köylülerin bu yöndeki şikâyetleriyle doludur.

⁴⁷ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s.15-25.

⁴⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: I, s.212.

⁴⁹ <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/17.php>.

⁵⁰ Yunus Koç, “Nüfus-Osmanlı Dönemi”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C: 33 (2007), s.294-299.

⁵¹ Bu son ifade Osmanlı Devleti’nde 1830-1845 yıllarını kapsayan dönemde gerçekleşen nüfus sayımlarından elde edilen verilere dayanmaktadır. Zira bu sayımların her birinde bir önceki sayımda, çeşitli sebeplerle sayım dışı kalan bireylerin bir sonrakinde sayıma alındığı, bir önceki sayımda ortaya çıkan eksikliklerin bir sonrakinde tamamlanarak nihayetinde 1845’e gelindiğinde mükemmele yakın ve hiçbir bireyin sayım dışında kalmadığı bir ölçüm sisteminin ortaya çıkması söz konusu olmuştur. Bkz. Necmettin Aygün, *Nüfus Defterleri’nde Aksaray’ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1830-1845)*, Aksaray Üniversitesi Yayınları, C: I, Ankara 2016.

söylemlerine nispetle bir çelişki gibi görünse de toprak sahibi olma ve bununla bağlantılı olan mülkiyet hakkına kavuşma arzusu, anlaşılan göçerlerin uzun vadede mülkiyetten yoksun bir şekilde doğada gezip-dolaşma arzusunun verdiği hazza veya özgürlük havasına baskın gelmiştir. Bu minvalde şu söz önemli çağrışımlara yol vermektedir: “*Tarih çok az insanın ‘yaptığı’, geri kalanların da tarla sürdüğü veya su kovaları taşıdığı bir şeydir*”⁵².

Sınırları çizilen bu çerçevede Anadolu’da hayvancılık faaliyetlerinin gerçekleştiği sosyal ve iktisadî düzleme dair, Osmanlı arşiv kayıtlarının müsaade ettiği ölçüde bazı tespitlerde bulunmak kabildir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, burada verilen bilgiler umumî mahiyette olup, teferruata taalluk etmemektedir. Konu, çok daha derinlemesine ve teferruatlı şekilde ele alınmayı hak edecek boyutlardadır.

Osmanlı’da Hayvancılığın veya Koyun Besiciliğinin Somut Görünümleri

Anadolu coğrafyası eskiden beri bir tarım ve hayvancılık merkezidir. Kültepe tabletlerinde (M.Ö 1975-1723) koyun, sığır, öküz, at ve katırın geçimlik aile ekonomisine katkı vermenin yanında Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticarî alım-satıma da konu olduğu görülmektedir. Koyun yetiştiriciliğinin gelişmişliği, yün üretiminin bolluğu ile kendini belli etmektedir. Tabletlere göre, Asurlu tüccarlar yün ticareti üzerine ortaklık dahi tesis etmekteydiler. Temel besin maddesi olan arpa ve buğday, borç verilen eşyanın faizi olarak da kabul edilmekteydi⁵³.

Anadolu’da modernleşme hareketlerinin ağır aksak yürüdüğü, ekonomik ilişkilerin dünya ekonomisiyle henüz iç içe geçmeye başlamadığı XIX. yüzyıl öncesinde, sahilden uzakta kalan iç kısımlardaki sahalarda hâkim/baskın olan geçimlik ekonomi tarım faaliyetlerine dayanmaktaydı. Tarımdan sonraki sırayı ise hayvancılık almaktaydı. Anadolu, her mevsimde kullanılmaya imkân veren otlaklara sahiptir. Yani değişkenlik gösteren iklim koşulları karşısında köylünün veya konar-göçerlerin, yer değiştirmek koşuluyla, istifade edebilecekleri geniş yaylak ve kışlaklar mevcuttur. Bilhassa Orta Anadolu, uygun iklimi, düz ve geniş arazileriyle (mera, yayla, ova vb.); arazi yapısının müsait olmasıyla önemli bir hayvancılık sahasıdır. Konya ve çevre muhitte cari olan şu deyiş aslında Orta Anadolu’nun üretim ve geçim ekonomisinin özetidir: “Buğday ile koyun gerisi oyun”⁵⁴. 1830’lar gibi geç bir tarihte bile, mesela Aksaray Sancağı’nda (Aksaray, Eyyübili ve Koçhisar kazalarında) 37.410 kişilik toplam

⁵² Y. N. Harari, *Sapiens*, 2016, s.111’den naklen Sadık Müfit Bilge, *Elinde Çıngıl Orak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s.15. Bilge’nin bu kıymetli çalışması köylülerin içinde buldukları sosyal ve iktisadî şartlara dair önemli bilgileri havidir.

⁵³ Ayrıntısı için bkz. Esmâ Öz, *Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, TTK, Ankara 2014.

⁵⁴ Muhittin Tuş, *Sosyal ve Kültürel Açından Konya*, Tablet Yayınları, Konya 2007, s.235. Buğday, Roma Devrinde Konya’dan kara yolu ile Akdeniz’e çıkarılarak ticarete konu olmaktadır. Bkz. Murat Turgut, “Roma Ticaret Hayatı ve Iconium Sikkeleri”, *Konya Kitabı XVI*, C: I, İpek Yolu Dergisi Özel Sayısı, s.118.

nüfusun hemen hemen yarıya yakınının; 16.786'sının konar-göçer olarak kayıtlarda yerini alması, tabiidir ki bu coğrafyadaki hayvan besleme kültürünün tarihsel derinliğini ortaya koymaktadır⁵⁵. Bölge arazisinin genişliğine nispetle nüfus miktarının yetersiz olmasının yanında su kaynaklarının sınırlı olması, bataklık ve çölleşmenin yer yer kendini göstermesi gibi iklim şartları kullanıma açılan tarım alanlarının sınırlı kalmasına, tarımsal verimin düşük olmasına, bu durum dünyanın geri kalanının da sorunudur⁵⁶, dolayısıyla da bazı sahalarda tarımın yerini hayvancılığın (koyun, keçi, öküz, camus, at, katır, merkep vb. beslemenin) almasına neden olabiliyordu. Tarım, Anadolu köylüsünün esas geçim kaynağı olmakla beraber, ekili alanların bilinenin veya tahmin edilenin aksine sınırlı miktarlarda kalması söz konusudur. Bu istikamette temettuat kayıtlarına göre, mesela Konya Ereğli'sinde, 1840'larda toprakların %26.86'sı ekili, %33.30'u ise nadasa bırakılmış durumdaydı. Anlaşılan köylü, mevcut toprakların yaklaşık %27'si ile bir yıllık yaşamını idame ettirmek zorundaydı. Bu durumda toprakların neredeyse %40'ı tarımsal faaliyetlerinin dışındaydı ve muhtemel hayvancılık sektörüne hizmet etmekteydi. Bu miktara nadasa bırakılan alanlar dâhil edildiğinde Ereğli coğrafyasının yaklaşık %70'inin hayvan otlatma işine hizmet ettiği ortaya çıkmaktadır⁵⁷. Benzer şekilde 1904 senesi Konya Vilayeti Salnamesi'ne göre Konya Sancağı'nın sadece %22'lik kısmında tarım yapılmakta iken geriye kalan %78'lik kısım ise tarımdan âridir⁵⁸. “Karaman'ın koyunu” sözü bu açıdan önem taşımaktadır. Bu söz, koyun ve keçi

⁵⁵ Bu durum Orta Anadolu'daki diğer yerleşimler için çok da farklı değildir. Yozgat için bkz. Sakin, *Bozok Sancağı ve Yozgat*, s.88-110.

⁵⁶ 1882'de Fransa'da durum şu şekildeydi: “Emeğin içinde bulunduğu koşullar değişmemiş, verimlilik hemen hiç artmamıştı; ekin ve gübre alanındaki gelişmelerin büyük bir kısmı hala bilinmiyordu ve pek çok köylü kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik karma bir tarım yapıyordu”. Weber, *Köylülerden Fransızlara*, s.177.

⁵⁷ Zekeriya Yaman, *19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Ereğli Kazası*, Marmara Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.31. Kimyasal gübrelemenin henüz bilinmediği zamanlarda köylünün başka çaresi de yoktu. Coğrafyanın geniş, insan sayısının sınırlı olduğu bir dünyada bu kadar geniş alanlara yetecek oranda tabii gübre (insan ve hayvan dışkı) bulmak mümkün değildi. Dolayısıyla nadasa bırakmadan topraktan verim almak mümkün olamıyordu. Anız yakma metodu ise nadastan sonra toprağı besleyen diğer bir yöntemdi. Asya'da insan dışkı çiftlik ve bahçe işlerinde; tarım arazilerinde gübreleme amacıyla kullanılmaktaydı. Avrupa'da (bilhassa İngiltere'de) ise böyle bir geleneğin olmadığı veya bilinmediği ifade edilmektedir, bkz. Gregory Clark, *Fukaralığa Veda Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s.114-117. Fransa kırsalında, tarımda yapay gübre kullanımı 1890'ların sonlarında yaygınlaşmaya başlamıştır. Bkz. Weber, *Köylülerden Fransızlara*, s.177-180.

⁵⁸ Tuş, *Sosyal ve Kültürel Açından Konya*, s.237-254. İki şehir arasındaki yaklaşık 150 kilometrelik sahada, günümüzde dahi ekili alanlar, ekili olmayan alanlara göre sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla tarım yapılmayan sahaların çokluğu doğal olarak hayvancılığın, bilhassa da küçükbaş hayvancılığın varlığına ivme kazandırmaktaydı. Bu sebeptendir ki, Tuş'un da belirttiği üzere Osmanlı Devleti açısından Konya ve çevresi hububat üretiminden ziyade hayvan besleme potansiyeli bakımından devletin dikkatine (taleplerine; İstanbul'un veya ordunun et ihtiyacı özelinde) mazhar olmuştur.

beslemenin Orta Anadolu'daki önemini vurgulamakta, hayvan beslemenin sanayideki görünüşlerinden olan “deri tabaklama” sanatının (ve dericilikle ilintili olan göncüler, saraçlar, kürkçüler, pabuççular, dikiciler, yemenciler, çizmeciler, haffaflar, keçeciler ve hatta mücellit⁵⁹ esnafının) varlığına da işaret etmektedir. Şüphesiz, bakımı ve beslenmesinin kolay olması, arazide seri hareket edebilmesi, sütü, eti ve derisinin ekonomik değer taşıması hayvancılıkta koyun beslemeyi öne çıkarmaktaydı.

Anadolu genelinde hayvan beslemenin, bazı sahalarda hacim itibariyle az veya çok olmakla beraber, aynı şartlar altında sürdürülmekte ve aynı hususiyetleri göstermekte olduğu söylenebilir. Koyun-keçi besleme kültürü ve bunun sanayiye aktarımındaki meşhurluğu açısından Ankara'dan başlayarak bazı somut örneklemelere gitmek genel bir kanaatin oluşması açısından yerinde olacaktır. 1701'de Ankara'ya uğrayan Fransız Tournefort'un gözlemleri bu açıdan önemlidir: “Ankara keçileri beyaz renkleri, ipek kadar ince, doğal olarak kıvrıkcık sekiz dokuz parmak uzunluğundaki kıllarıyla göz kamaştırır. Bu keçilerin kıllarıyla birçok güzel kumaş, özellikle de soflar dokunur. Ne var ki, iplik haline getirilmeden, keçinin postunu kentin dışına çıkarmak yasaktır (...) Ankara'daki işçiler sof üretiminde bütünüyle saf keçi kılı ipliği kullanırlar; oysa Brüksel'de dokumalara yün ipliği de katılır. Keçi kılı Ankara'nın zenginlik kaynağıdır, bütün varlıklılar keçi kılı ticaretiyle uğraşırlar”⁶⁰. Tiftik yumuşaklık, esneklik, parlaklık, yıkanınca fazla çekmeme, vücudu tahriş etmeme ve ateşe dayanıklı olma gibi üstün özellikleri nedeniyle Avrupa'da iğne ile işlenmiş şık düğme, ilik ve ilik kenarlarına ince şerit yapımında; ipek ve pamuklu ile karıştırılarak çeşitli dokuma elde etmede, iç çamaşırı da dâhil çeşitli giyim ve ev eşyası imalinde kullanılmaktaydı⁶¹. Tiftik ipliği ve onunla irtibatlı sof bezinin iplik haline getirilişinden boyanması ve dokunmasına kadar geçen süreçteki işlemler vergiye tabi tutulmaktaydı. Bu vergi Damga ve Cendere Mukataası veya Ankara Damgası Mukataası vb. adlar ile vergilendirilen şehir ve çevresinin devlete katkı sağlayan en önemli sanayi koluydu⁶².

Yerleşiklerin (köylülerin) fazla, konar-göçerlerin ise sınırlı bir nüfusa sahip olduğu Hüdavendigâr Sancağı'na bağlı Sivrihisar Nahiyesi'nde hayvancılık, tarımla beraber bir yan (ek) uğraş olarak yapılmaktaydı. Nahiyenin vergi gelirleri içerisinde koyun resmi olan “âdet-i ağnâm” üçüncü sırada yer almaktaydı. Nahiyede yetiştirilen koyunun en önemli kısmını Eymir Cemaati ile Aydın Beylü Cemaati'nin besliyor olması, Anadolu'daki hayvancılık sektörünün arkasındaki esas gücü görmek açısından önemli bir göstergedir⁶³. Yine bu sahadaki Afyonkarahisar'da, benzer şekilde tarımdan (buğday ve arpa üreti-

⁵⁹ Çoğu yazma eser deri ile ciltlenmekteydi. Deri, ordu için beslenen atların koşum takımlarının tamamlanmasında, bazı silahların muhafazası ve korunmasında da kullanılmaktaydı.

⁶⁰ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi* (Ed. Stefanos Yerasimos), İstanbul 2008, s.231.

⁶¹ Gülay Webb Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, TTK, Ankara 2011, s.58.

⁶² Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK, Ankara 2014, s.45-75.

⁶³ Halime Doğru, *XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, TTK, Ankara 1997, s.131.

minden) sonraki sırayı hayvan besleme faaliyeti almaktaydı. Bununla birlikte arşiv kayıtlarında geçen “öşr-i çayır”, “mukataa-i çayır”, “resm-i çayır”, “resm-i yaylak”, “resm-i kışlak ve otlak” ile “konak resmi” ve “yazla-güzle” adındaki/türündeki vergiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde⁶⁴ Afyon’da tarımdan sonraki en esaslı meşgale olan hayvancılığın daha farklı bileşenlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Daha batıda, Manisa’da nüfusun büyük bir kısmını oluşturan konar-göçerlerin yanında köy halkı da koyun, keçi ve büyük baş hayvan beslemekle beraber, büyük baş hayvan besleme geleneği oldukça sınırlıydı. Zira köylüler çiftini-çubuğunu sürmek için öküz bulmakta sıkıntı çekmekte olup, bu amaçla karasığırılar genelde Rumeli’den getirilmekteydi. Çifte koşmak ve muhtemel taşımacılıkta kullanılmak amacıyla öküz ve karasığıra olan ihtiyaç Afyon için de geçerliydi. Nitekim Afyonlu 15 kişi, 1585 tarihli bir kayda göre kendi ihtiyaçları için Rumeli’den öküz satın alarak memleketlerine götürmüşlerdi. Anlaşılan büyükbaş hayvanlardan öküz, karasığır ve manda daha ziyade çift sürmek, taşımacılık yapmak ve harman vakti ekinlerin tanelerini sapından ayırmak amacıyla harman vaktinde döğene koşulmak için kullanılmaktaydı. Ve muhtemeldir ki, bu yıllarda Anadolu’da beslenen büyükbaş hayvan sayısı küçükbaş hayvana (koyun ve keçiye) oranla sınırlı sayıdaydı. Bu durumun ortaya çıkmasında koyun ve keçinin büyükbaş hayvanlara nazaran bünye itibarıyla Anadolu coğrafyasının iklim şartlarına daha uygun olması ile yine engebesi hiç de az olmayan Anadolu coğrafyasında (doğada) daha hızlı hareket edebilme yeteneğine sahip olmasının yanında⁶⁵, fiyatının öküz ve ineğin fiyatına göre beşte bir oranında daha ucuz olması da etkili olmalıdır. Diyarbakır’da 1830’larda bir koyun 20 ile 35 akçe arasında değişmekte iken, öküzün fiyatı 85 kuruş ile 100 kuruş arasındaydı⁶⁶. İleride bahsi geçeceği üzere 1700’ler ile birlikte Anadolu’da büyükbaş hayvan beslemek daha da önem kazanmıştır. Mesela, 1860-61’de vefat eden Antalyalı Havva Hanım’ın üzerinde toplamda 32 çift öküz, 60 sığır, 70 koyun, 10 deve, 28 kısrak, 20 manda ile pek çok eşek hayvanı bulunmaktaydı⁶⁷. Bunlardan karasığır ineği ile mandanın, aile ekonomisine katkı amacıyla sütü için beslediği de, Balkanlar örneğinde vakidir⁶⁸. Manisa’da 1530’larda şehre ait vergilendirilebilir 226.623 akçelik toplam yıllık gelir kalemleri arasında hayvancılıkla iribatlı olan “başhâne” (ser-

⁶⁴ Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar)*, TTK, Ankara 2013, s.193-206.

⁶⁵ Konar-göçerler veya çobanlar, yeri ve zamanı geldiğinde otlama fırsatlarını azamiye çıkarmak veya sert iklim şartları karşısında sürü kayıplarını en aza indirmek amacıyla daha iyi otlaklar bulabilmeye yöneliyorlardı. Bu nedenle onların seri şekilde yer değiştirmeleri gerekiyordu. Anadolu’da otlakların dağınık halde bulunması ise sürülerin hızlı hareket etmesini gerektiren diğer bir etkendi. Ayrıntısı için bkz. Rudi P. Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, Çev. M. Günay, İmge Yayınları, Ankara 2000, s.33, 72.

⁶⁶ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 2014, s.411-420.

⁶⁷ Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s.256.

⁶⁸ Halime Kozlublak Doğru, *1844 Nüfus Sayımına Göre Deliorman ve Deliorman’ın Demografik, Sosyal ve Ekonomik Durumu*, TTK, Ankara 2011, s.260.

hâne) yani günümüzdeki “mezba” ile “şemhâne” (mum üretimi) gelirlerinin toplamda 22.334 akçelik (%10.14) kısmı tutması da bir o kadar önemlidir. Zira kırdaki hayvan beslemenin şehirdeki karşılığı veya yansması olan dericilik, bu yıllarda Manisa şehrinde önemli bir sanayi koluydu. Manisa debbağları kadimden beri her hafta 30 adet büyük iyi sahtiyani, 120 adet oğlak sahtiyani, 30 adet sarı meşin ve 70 adet de gön imal etmekteydi ve bu derileri her hafta MUYTABLAR ÇARŞISI’nda satışa çıkarmaktaydılar. Onlar ayrıca, İstanbul’a, Saray’a pabuç yapmak için Manisa sahtiyani göndermekteydiler⁶⁹.

Miktar açısından gerek küçükbaş ve gerekse büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde Osmanlı’nın Rumeli toprakları Anadolu’ya göre kat be kat öndeydi. Rumeli coğrafyasının iklim şartları açısından daha zengin oluşu (düz alanların çokluğu, su kaynakları ile yağmur ve karın bolluğu) bu durumda belirleyici olmakla beraber, Osmanlı dünyasında et, yün ve deri tüketiminin/talebinin ana kaynağı olan başkent İstanbul’un coğrafi açıdan Rumeli’ye oldukça yakın olması da bir o kadar önemlidir. Kısacası Balkanlar’da hayvancılık geçimlik bir ekonomik faaliyet olmanın yanında ulusal ve uluslararası ticarî yönü olan, dolayısıyla da külliyyetli servet birikimine imkân veren bir faaliyet alanıydı. Rumeli’nin hayvancılık potansiyeli başlı başına bir alan tutmaktaydı⁷⁰, konuyu dağıtmamak amacıyla Anadolu’nun doğu kısımlarından bazı örneklemeler yaparak Karadeniz’e, Trabzon’a geçiş yapabiliriz.

Amid (Diyarbakır) Sancağı’nda ekonomik faaliyetler diğer pek çok Anadolu yerleşimi gibi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Buğday ve arpanın önceliği olmakla birlikte “tabakhane” ve “başhane” gibi sanayi kollarının varlığı hayvancılığın azımsanmayacak önemde olduğuna işaret etmektedir. Şehirde Diyarbakır Voyvodalığına bağlı Gümrük Mukataası 1824/25’te bütün gelirlerin %43,76’sını tutarak ilk sırayı almaktaydı⁷¹. Daha kuzeyde Harput Sancağı’nda sancağın toplam hasılatı içerisinde âdet-i ağnam vergisi 1523’te %4,1, 1566’da %3,5; yaylak, kışlak, yatak, kom adı altında alınan vergiler de %0,5 gibi düşük oranlarda bir yer tutmaktaydı. Bununla beraber resm-i mevâşi ile Kirişhâne, Tabakhâne ve Mumhâne mukataalarının varlığı ile bu oranları bir miktar daha yukarıya taşımak mümkün görünmektedir⁷². Harput’ta, 1662 ve 1663 senelerine tarihli iki farklı şer’î sicil kaydında, parasını değerlendirmek isteyen ağa ve beylerin, muzaraa veya murabaa sözleşmeleri/ortaklıkları ile köylüye bir miktar nakit vererek tarım (buğday ve arpa) üretimine katıldıkları, ortaklıkta 2 manda, 7 öküz ve 2 ineğin de söz konusu olduğu görülmektedir⁷³. Bu örnek, Anadolu’da parasını değerlendirmek isteyen müteşebbis için tarım ve

⁶⁹ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara 2013, s.68-80, 265-266.

⁷⁰ Ayrıntısı için bkz. Aygün, *Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: I, s.201-210, 217-222, 231-246.

⁷¹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, s.411, 420.

⁷² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, TTK, Ankara 1989, s.138-145. Kiriş, hayvanların sinir ve bağsıklarından yapıldı.

⁷³ Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, s.254.

hayvancılığın en önemli yatırım araçlarından olduğuna muhkem bir dayanaktır. Yine anlaşıldığı kadarıyla kırsalda tarım ve hayvancılık ilişkileri iç içe geçmiş olup, birbirlerinin tamamlayıcısı olarak Anadolu köylüsünün geçimine katkı vermektedir.

Karadeniz'i Anadolu'nun doğusundan ayıran Kemah Sancağı'nda ise geçim, genelde ziraat ve hayvancılığa dayanmakta, ziraata elverişli olmayan meyilli sırt ve yamaçlar ile yaylalar hayvan sürülerini beslemek için müsait sahalara teşkil etmekteydi. Kemah Sancağı'nda, mesela 1591 senesinde elde edilen toplam 498.570 akçelik yıllık vergi gelirinin 46.680 akçelik kısmını koyun vergisi, 21.055 akçelik kısmını ise yaylak, otlak, yatak (ağıl) ve kışlak vergilerinin⁷⁴ toplamı oluşturmaktaydı⁷⁵. Yani sancakta yıllık verginin yaklaşık %3 gibi önemli bir kısmı başta koyun olmak üzere hayvan yetiştiriciliğinden tahsil edilmekteydi.

Karadeniz kıyılarında, mesela Sinop'ta 1582 tahririnde yaklaşık 12.260 koyunun mevcut olduğu, nemli iklimin hayvancılığa elverişli olması hasebiyle bu sayının, 1500'lü yılların başlarında Çankırı Sancağı'nda 150 bin civarında koyun bulunmasıyla mukayese edildiğinde, Sinop Kazası'nın genişliğine oranla yetersiz kaldığı ifade edilmektedir. 1487'de vergilendirilen 3017,5 akçelik âdet-i ağnam vergisinin 2028 akçesinin İsmail Bey Yörük Cemaati'nden toplanmış olması mühim bir gösterge olup, konar-göçerlerin tarihî işlevine ışık tutmaktadır. Bu tutarın 54 akçelik küçük bir kısmını da "resm-i ağıl" adındaki vergi oluşturmaktaydı. Sinop'ta, mesela 1560 ile 1582 tarihli defterlerde âdet-i ağnam vergisinin hukukî mahiyetine dair bilgi bulunmaktadır. Buna göre Selatin vakıfları ile şehzade hasları, kadılar ve müderrisler ile sefere eşen tımarlı sipahilerin koyunlarından vergi alınmamaktaydı⁷⁶. Benzeri muafiyetler, bilhassa tahrir defterlerinde kayıtlı olan koyun sayılarının düşük çıkmasındaki sebepler arasında olmalıdır. Bu mevzu Trabzon kısmında yeniden ele alınacaktır.

1400'lü yılların sonu ve 1500'lü yılların genelini kapsayan süreçte Canik Sancağı'nı (Satılmış, Ünye, Terme, Arım, Samsun, Bafra, Kavak kazalarını) araştırmasına konu edinen Öz, "koyunculüğün sancak genelinde sadece Kavak'ta iktisadî bakımdan önem arz ettiğini" belirttiikten sonra, "hayvancılık hususunda kaynaklarımız suskundur" demektedir. Yine Öz, "ekilebilir toprak miktarındaki artışın nüfus artış oranını karşılamaktan çok uzakta bulunduğunu" ifade eder ki, bu bir hakikattir⁷⁷, toprak yetersizliğinin toplumsal huzursuzluklara (Celalî hareketleri vb.) neden olduğu üzerinde durmaktadır⁷⁸. 1600'lü yıllara gelindiğinde toprağın bol emeğin kıt olduğu dönemler artık geçmişte

⁷⁴ Yaylak ve kışlak vergileri için bkz. Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s.113-117.

⁷⁵ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.217-235.

⁷⁶ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devri'nde Sinop*, TTK, Ankara 2014, s.180-184, 230.

⁷⁷ Genel bir değerlendirme için bkz. Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), pp.183-205.

⁷⁸ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK, Ankara 1999, s.66, 79, 102-108.

kalmış, kırsal fakirlik ve sefalet artmaya başlamıştır. Dolayısıyla da topraksız köylü ailelerinin ve yetişkin bekâr erkeklerin sayısının toplam nüfus içindeki oranı neredeyse %50'lere ulaşmıştır⁷⁹. Bununla beraber -güvenlik sorunu bir etken olarak dışarıda tutulur ise eğer- nüfus artmış⁸⁰ ve ekilecek ekinlik sahaları sabit kalmış veya kısmî büyüme göstermiş olduğuna göre, bu durumda işsiz kalan tarım nüfusundan bir kısmının geçimlik ihtiyaçların yarattığı baskıdan dolayı hayvancılık başta olmak üzere diğer iktisadî faaliyetlere yönelmiş olmaları gerekirdi mealinde bir düşünce akla geliyor⁸¹. Zira günümüzde (her ne

⁷⁹ Oktay Özel, *Türkiye 1643*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.98-118.

⁸⁰ 1520-1580 döneminde %50'yi aşan bir nüfus artışı söz konusudur. Bkz. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: I, s.64.

⁸¹ Yapılan araştırmalar Akdeniz ve Anadolu'nun ekonomik yaşamında 1300'lerden 1800'lere kadar süren uzun süreçte hayvancılığın giderek ağırlık kazandığını göstermektedir. Bunun arkasında yatan etkenleri tespit etmek güç olmakla beraber nüfus artışı ile otlakların daha yoğun şekilde kullanımı arasında bir bağlantı söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı araştırmalara göre 1450-1560 döneminde nüfus mütemadiyen artarken, buna karşın tarım yapılan araziler sınırlı kalmıştır. Mesela Manisa Sancağı'nda 1531-1575 döneminde ekili alanların artışı %9 dolaylarında iken, sancaktaki nüfus artışı %39 dolaylarındadır. Bu durum tüm Akdeniz, Anadolu ve Balkanlarda benzerlik arz etmektedir. Bu bağlamda F. Tabak, ekolojik değişime büyük önem atfetmektedir. Ona göre, konar-göçerlerin yerleşik hayata geç(iril)meye başla(n)ması nüfus artışının arkasındaki önemli etkenlerdendir. Nüfus artışı türün ekilecek tarla açmak üzere ağaç kesiminin hızlanmasına, ormanlık alanların çıplaklaşmasına ve bu da sıklıkla sel taşkınlarına yol açmaktadır. Bu gelişme ovaların taşkınlarla bataklıkla dönüşmesine, bataklıklar da sıtmaya sebep olmaktadır. Buna bağlı olarak ovalardaki nüfus daha yükseklerdeki yamaçlara, sırtlara veya ormanlık alanlara doğru yerleşmeye; yer değiştirmeye başlamaktadır. Bu tür yerleşmeye dayanan nüfus hareketi, doğaldır ki hayvan otlatma alanlarının daralmasına yol açmaktadır. Bu durumda köylüler, konar-göçerler veya çobanlar hayvanlarının beslenmesi için otlakları genişletmeye yönelmekte ve bu amaçla çalılıklar veya ormanlıklar yakılarak otlak oluşturulmaya başlanmaktadır. Bu durum yine ormanların seyrelmesine ve doğadaki dengenin bozulmasına yol açmaktadır. Ormanların/çalılıkların bu şekilde seyreltilmesi buraların sadece otlaklara değil, ziraata, tarıma açılmalarına da sebep olmaktadır. Dolayısıyla nüfus arttıkça ve sürüler de sayıca büyüdükçe ovalardan yamaçlara, yamaçlardan ise daha yükseklere doğru bir nüfus hareketi gerçekleşmekte, tarım ve hayvancılık faaliyetleri ovalardan yaylalara doğru genişlemektedir. Anadolu'da 1200'lerden beri devam eden bu değişiklikler birkaç yüzyıl sonra 2000 metre ve üzerindeki yaylalara kadar uzanmış olmalıdır. Zira 1700'lerin sonlarından itibaren ve bilhassa 1800'lü yılların ilk yarım yüzyılında Doğu Karadeniz'de 2000 metre ve üzerindeki yaylalarda mera paylaşımlarıyla veya meraların/otlakların iskâna veya ziraata açılması ile ilgili olan şikâyetlerde, öncesine oranla ciddi oranda bir artış söz konusudur. Neticede 1200'lerden beri yoğun şekilde dışarıdan göç alan ve böylelikle ovalar ile elverişli vadi içlerinin yeni iskânlar ile dolduğu Anadolu coğrafyasında yeni tarım arazileri ile otlaklara ihtiyaç doğmuştur. Bu gelişme ise yamaçların ağaçlardan arındırılarak tarım sahalarına veya otlaklara dönüştürülmesine; zamanla nüfus ve sürü sayıları daha da büyüdükçe daha yüksek platoların (yaylaların) giderek yoğun şekilde kullanımı durumu ortaya çıkmıştır. Sıtma ve bataklıkların etkisinde kalan ovalardaki tarım alanları ise genelde otlaklara dönüşmüş olup, çok az kısmında tarım yapılır olmuştur. Nüfusun bu şekilde ovalardan (alçak kesimlerden) dağlara doğru yer değiştirme hareketi, bataklık alanların kurutulmaya başlandığı 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ayrıca 1200'lerde Moğolların batıya doğru yayılmaları ile 1350-1450 dönemindeki Yüz Yıl Savaşları gibi büyük hadiselerle dayalı savaş veya kargaşalık ortamları ovalarda (alçak kesimlerde) ekimden çekilme ve nadasa bırakma uygulamasının ortaya çıkmasına yol açarken, ovalardan kaçanlara kucak açan tepe ve dağlık sahalarda ise tarım ve hayvancılığın devam etmesi söz

kadar şartlar aynı olmasa da) köylüler, tarımdan beklediği ürünü veya maddi desteği bulamayınca/alamayınca hayvancılığa; hayvancılıkta istediğini bulamayınca da tekrar tarıma yönelebiliyor. Kısacası bu kaçış veya geçişgenlik durumu, buna gelenek demek daha doğru olurdu, eski dönemler için de söz konusu olmalıdır. Nitekim nüfus artışının/baskısının veya iskân genişlemesinin hayvan beslemeye olan yönelimi engellemediği; hatta teşvik ettiğine dair tespitler söz konusudur⁸². Benzer yönde O. Özel, araştırmasında Amasya Kazası'nda 1576'dan 1643'e kadar geçen süreçte çeşitli sebeplere dayalı olarak ortadan kaybolan 144 köyden 101'inin bir daha geri gelmemecesine yok olduğunu belirttiikten sonra, bu köylerden bir kısmının XVI. yüzyıl boyunca adım adım yerleşikliğe geçen konar-göçer Türkmenlerin oluşturduğu "etrakiye" köyleri olduğunu ifade etmekte ve akabinde de bu köy sakinlerinin tekrar göçebeliliğe (yani hayvancılığa) döndükleri yorumunda bulunmaktadır⁸³. Bu yorum, bu çalışmanın muhtelif kısımlarında tarafımızdan ileri sürülen bazı yaklaşımları doğrulamaktadır. Zira, malumdur ki, konar-göçerler için (ve işlediği topraklar devlete ait olan köylüler için) yerleşiklikten tekrar konar-göçer hayata geçiş çok da zor bir iş değildi. Tüm bu örnekler, tarıma müsait ova veya düzlük alanlardaki yerleşik nüfusun artan nüfus baskısı veya eşkıya saldırılarına dayalı güvenlik sorunu nedeniyle etrafa dağılmaları hâlinde öncelikle ehl-i örfün baskısından (vergiden) ve eşkıya tasallutundan kurtulmak amacıyla büyük sultanî vakıflara, askerî çiftliklere, Harameyn vakıflarına, serbest tımar olan yerlere, şehirlere veya ovalardan daha yükseklerle; dağlık alanlara yerleşerek; buralarda kısmen ziraat, büyük oranda ise hayvancılık ile meşgul olarak yaşamlarını devam ettiklerine işaret etmektedir.

Bu bağlamda konuya yaklaşıldığında Canik Sancağı gibi denizi, deresi, ovası, yaylası ve bunların üzerinde ulaşım imkânlarının yeterli olduğu bir coğrafyada hayvan besleme işi neden önem kazanmasın? Bizce, bu gibi sıkıntılı zamanlarda kırsalda "tamamlayıcı mal ve hizmet" anlayışı⁸⁴ devreye girer ve

konusudur. Genel bir değerlendirme için bkz. Faruk Tabak, *Solan Akdeniz*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s.64, 225-237. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerini etkileyen şartlar şüphesiz sadece ekolojik değişimden ibaret değildir. Nüfus ve enflasyon baskısının yarattığı bazı sonuçlar için bkz. Bkz. Emine Erdoğan Özünü-Osman Gümüştü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar", *Amme İdaresi Dergisi*, C: 49, S: 1 (Mart 2016), s.47-49.

⁸² Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, Çev. N. Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s.111, 287. Bununla beraber, 1590-1610 yılları arası gibi şiddetli geçen kış şartlarına dayalı aşır soğuk ve kuraklık gibi ekolojik kriz dönemleri tarım ve hayvancılığın ciddi şekilde tahrip yemesine neden oluyordu. Bu gibi kriz zamanları, kıtlık ve salgın hastalıkların eşlik etmesiyle devlet ve toplum düzenini alt üst edebiliyordu. White, bu özel durumları çalışmasında göstermiştir. Bkz. White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, s.214-224, 248.

⁸³ Yine Özel'e göre kaybolan veya boşalan köylerin %80'i ovalık alanlarda konumlu olanlar idi. Dağlık ve engebeli alanlardaki köyler ise büyük oranda varlıklarını muhafaza etmişti. Sadece bu örnek bile tarım üretiminin çeşitli sebeplerle sekteye uğraması hâlinde buna paralel olarak hayvancılığın da kesintiye uğrayacağı bakışını doğrulamıyor olmasıyla önemlidir. Bkz. Özel, *Türkiye 1643*, s.45, 117-120.

⁸⁴ Wolf, *Köylüler*, s.69-86.

artan (veya işsiz kalan) nüfusun en yakın çareyi hayvan beslemeye yönelerek gidermiş olması gerekirdi. Kanaatimizce buradaki sorun, bu dönemde hayvancılığın önemsiz bir geçim kaynağı olarak görülmesi veya servet birikimine imkân vermemesinden ziyade⁸⁵, 1400 ve 1500’lü yıllar Osmanlı sosyal ve ekonomi tarihi için günümüze ulaşan en itibarlı kaynak konumunda olan, ancak Öz’ün de belirttiği gibi “hayvancılık hususunda suskun” duran Tahrir Defterleri’nin bizatihi kendisinde aranmalıdır⁸⁶. Eğer bu devreye ait Canik Sancağı ile ilgili şer’î siciller başta olmak üzere alternatif arşiv (bilgi) kaynakları mevcut olmuş olsa idi, Canik’teki hayvancılık sektörünün hacmi hakkında

⁸⁵ Hayvancılığı teşvik eden durumlar için White’nin yapmış olduğu tespitler, tarafımızdan ileri sürülen/takdim edilen düşünceler ile paralellik göstermektedir: “(...) nüfus baskısı altında hayvancılığa yönelişi hızlandırmış olabilir. Bir yandan, büyüyen şehir pazarları ve yükselen fiyatlar daha zengin toprak sahiplerini hayvanlara daha fazla yatırım yapmaya teşvik etti. Anlaşıldığı kadarıyla yün ve post gibi hayvan ürünlerine dönük piyasa, muhtemelen hayvan nakliyesinin görece kolaylığından dolayı tahıl piyasasından daha kazançlıydı. Bu arada daha yoksul köylüler açısından ortak, kamusal ve hatta bazen koruma altındaki arazilerde hayvan otlatmak küçük ya da düşük verimli bir tarlada verimi azamiye çıkarma uğraşısından her halde daha kârlı olmalı (...). Hem zenginlerin hem de yoksulların gözünde hayvanlar hasadın kesat gittiği zamanlarda başvurulabilir ya da belirsizlik ile karışıklık zamanlarında taşınabilir bir kaynaktı (...)”. Bkz. White, *Osmanlı’da İsyen İklimi*, s.112. White, bu çalışmasını ekolojik kriz (baskı) üzerine kurgulamıştır. O, bilhassa 1570-1610 döneminde Osmanlı devlet ve toplum düzeninin işlemez hâle gelmesini, benzer şekilde Celâli hareketlerinin dal budak salmasını ve hatta padişah değişikliklerinin sebeplerini bile daha ziyade yaşanmış olan ekolojik kriz (aşırı soğuklar ve kuraklıklar) üzerine oturarak izah etmektedir. Bununla beraber, aynı dönemde Avusturya ve İran ile gerçekleşen savaşlarda Osmanlı galip gelmiş olsa idi, White’nin fazlasıyla benimsemiş olduğu bu kurgusunu aynı etken üzerine oturarak işleme olasılığının bir hayli zayıflayacağını düşünmekteyiz. Akdeniz’de yaşanmış bir iklimatik vakayı tüm özellikleriyle alıp Osmanlı geneline uygulamak isabetli görünmemektedir. Zira Osmanlı coğrafyası sadece Akdeniz’den ibaret değildir. Bunun yanında birbirlerinden farklı coğrafyalarda yaşamakta olan toplulukların kendi kendini biçimlendirme imkân ve kapasitesi farklıdır. Yani her bir topluluğun doğa olayları karşısındaki direnci; tabiat, hayat ve hayat ötesi anlayışları aynı olamaz. Bu bağlamda mesela O. Kemal’in malum romanına göre Çukurova’nın uçsuz bucaksız ovalarındaki pamuk üretimi, sıtmanın öldürücü etkisine; her aileden bir can almasına rağmen durma yerine devam etmiştir; kısacası hayat durmamış, Çukurova boşalmamıştır. Bkz. Orhan Kemal, *Eskici ve Oğulları*, Everest Yayınları, İstanbul 2016.

⁸⁶ Kayda alınma maksatları (daha ziyade, mesela hedef kitle olarak yerleşiklerin esas alınması gibi) ile kayda alınma sıklıklarından/periyoğlarından (10-20 ile 30-40 veya bazen 50-60 yıl ara ile tutulmuş olmalarından) kaynaklanan sorunların yanında, yayla ve ovalar gibi merkezin denetiminden uzakta kalan sahalarda devlet memurlarının etkisinin-yetkisinin tarih boyunca sınırlı kalmış olması (nedeniyle buralar hakkındaki kayıtlardan “mâli verilerin” genelde “itibari” olması) gibi etkenler göz önüne alındığında, tapu tahrir defterlerinin bu yönelimin (işsizlerin daha ziyade hayvancılığa yönelmiş olabileceklerinin) seyrini yakalamaktan uzak kalmış olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla tahrir sayımlarının zamanının fotoğrafını yeterince verememiş olabileceği gözden irak tutulamaz. Konu hakkında Bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: I, s.175-182. Ayrıca bkz. Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler” *Vakıflar Dergisi*, S: XXII, Ankara 1991, s.429-439 ve Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larendede (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, TTK, Ankara 2001, s.1-16.

söylenebilecekler şüphesiz söylenenlerden çok çok daha farklı ve kapsamlı olurdu⁸⁷.

Anadolu'daki hayvancılık uğraşısı hakkında yukarıda verilen bilgiler Tahrir Defterleri'ndeki verilere/kayıtlara dayalı araştırmalardan derlenmiştir. Trabzon Sancağı'na geçmeden evvel Anadolu'daki hayvancılık kültürünün 1700'lerin ortalarındaki vaziyeti hakkında bir de Karaman Ahkâm Defterleri'ne yansıyan şikâyetlere göre tespitlerde bulunmak mümkündür. Kırsalda yaşanan bazı sıkıntılar neticesinde taşradan Osmanlı merkezine; İstanbul'a; Divan-ı Hümayun'a ulaşan, çözüm ve çare talep edilen şikâyet kayıtlarından hareketle Orta Anadolu'da cari olan tarım ve hayvancılık ilişkilerine dair hususî bilgiler elde etmek mümkündür. Bu amaçla 1 Numaralı Karaman Ahkâm Defteri önemli bir kaynaktır. Bu defterde hayvancılıkla alakalı olan ve Ağustos 1742 ile Ağustos 1743 dönemini kapsayan bir dizi kaydın içeriği şu şekildedir:

-Konar-Göçer Türkmen tayfasından, Herikli Cemaati ahalisinden olup Ürgüplü olduğu anlaşılan Ömer, yine aynı cemaatin kethüdası ve diğer ileri gelenlerinin baskısına maruz kalmıştı. Ömer'in ifadelerine göre, bahsi geçenler bunun evini basarak 19 karasığır ineği, 39 adet koyun ve keçi, bir at ve bir merkep, 20 mud (yaklaşık 10.263 kg.) buğday ve arpa, 7 araba saman, nakit 23 kuruş ile 9 adet gümüş yüzük, bir kılıç, 10 kuruş kıymetli bir at ile pusatlarını ve sair eşyasını gasp etmişlerdi⁸⁸. Heriklili Ömer'in bu serveti onun tarım ve hayvancılık ile olan yoğun ilişkisinin yanında hâli vakti yerinde bir Osmanlı köylüsü olduğunu da göstermektedir. Heriklili Ömer'e ait bu ev orta halli bir çiftlik görüntüsü vermektedir.

-Niğde Kalesi muhafızlarından Abdurrahman, Niğde Sancağı'nda, Melendiz Nahiyesi'ndeki Bumtaş Mezraası ve sair yerleri gedik tımarı olarak tasarruf etmekteydi. Bahsi geçen mezraa otlak olmayıp kadimden beri ziraat edilen bir

⁸⁷ Devletin, mülkiyeti kendine ait olan ekilebilir topraklar üzerinde zaten sıkı bir denetim sistemi mevcuttur. Hâl böyle iken devlet, dağlarda, ovalarda, mera ve otlaklardaki koyunları sayım altına alıp vergilendirmekten ziyade diğer bir tabirle kırsaldaki hayvan besleme merkezli faaliyetler üzerinde sıkı vergilendirme politikası uygulamak yerine, hayvanların şehir ve kasabalarda sanayiye veya pazar alış-verişine konu olduklarında, vergilendirilmesine öncelik vermiş olduğu düşünülebilir. Böylelikle devlet, köylünün veya konar-göçerlerin iklim değişiklikleri (kuraklık, don vb.) ve salgın hastalıklara dayalı olumsuz durumlar ile sair şartlardan kaynaklanan kayıplarını, hayvancılığı nispeten bir ölçüde denetim dışında tutarak gidermeyi düşünmüş olabilir. Zira devlet açısından bakıldığında şehir ve kasabalardaki hayvancılık sektörü ile alakalı olan debbağlar, saraçlar ve haffaflar gibi esnafın faaliyetleri ile pazardaki satılan-alınan mallardan tahsil edilen ihtisap veya bac-ı bazar gibi vergileri denetim altında tutmak/vergilendirmek çok daha kolaydır. Buna karşın konar-göçerler ile hayvanlarının tespit edilerek vergilendirilmesi güç bir iştir. Bu nedenle Osmanlı köylüsünün veya kırsalının ekonomik potansiyelini değerlendirirken şehir ve kasabalardaki tabakhane, mumhane, kırıışhane, salhane, kantar, kapan vb. mukataaları ile gümrük, ihtisap, damga ve boyahane gibi vergi kalemlerini veya mukataaları da göz önünde bulundurmak, Osmanlı ülkesindeki hayvancılığın gerçek potansiyelini görmeye katkı verecektir.

⁸⁸ BOA. Karaman Ahkâm Defterleri, Defter Numarası 1, Sayfa Numarası 2, Hükmü Sırası 3.

yer iken, göçebe taifesinden Beldik⁸⁹ Molla Mustafa Cemaati ahalişi birkaç seneden beri Adana koyuncularının bazılarıyla anlaşmış, mezraaya varmış, ziraat eden ahaliye engel olduktan sonra koyun ve diğer davarlarını salarak mezraayı yaylaymış, kışlamışlardır⁹⁰.

-Kayseri Kazası'na bağlı Sakallızâde adındaki köyden iki köylü, birbirlerine miktarı belirtilmeyen sayıda koyun satmışlardır⁹¹.

-Nevşehir Kazası'na bağlı Uçhisar köylüleri, köylerinin sipahisinin köylerini kendisinin zabt ve taşir etmeyip zalemeden bir kimseye iltizam ettiğini, bu kimsenin ise haksız yere kendilerinden yem, yemek, koyun, kuzu, bal, yağ, arpa, saman ve sair zahirelerini alarak zulmettiğini şikâyet etmişlerdir⁹². Orta Anadolu'da, bu yıllarda, bu konuyu havî şikâyetlerin sayıca haddi hesabı yoktur⁹³.

-Akşehir Kazası'na bağlı adı verilmeyen bir köyün ahalişinden olan İbrahim'in ifadelerine göre, Depeköylü Hacı Halil adındaki kimse köye gelip, bunun bir çift karasığır, 30 adet koyun ve kuzu, bir adet merkep ve 25 kuruş nakit akçesini haksız yere gasp etmişti⁹⁴. Buradaki "bir çift karasığırın" toprak işlemek maksadıyla; çifte koşulmak için beslenmekte olduğu söylenebilir.

-Dârüssaade Ağası olup Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Nazırı Hacı Beşir Ağa'nın taht-ı nezaretindeki Üsküdar'da olan merhum Atik Valide Sultan Vakfı'na bağlı Yeniil ve Halep Türkmeni Havassı kalemlerinden Barçın Kazası'nda yaşamakta olan Boynuboğumlu Cemaati ahalişinden Osman, Musacalu Aşireti'nden Yusuf adındaki eşkıya ve adamlarının fiili saldırısına maruz kalmıştı. Eşkıya bunun 70 adet öküz, 300 adet koyun, 5 mehari deve, 6 adet at ile bir miktar eşya ve elbisesini gasp etmişti⁹⁵.

-Konar-Göçer Reşvan (Rişvan) Aşireti Ekradı'ndan İbrahim Kethüdâ'nın ifadelerine göre, yine Rişvan Aşireti'nden Mehmet Bey, adamları olan Türkmen eşkıyasından 30-40 kişi ile bunun hanesini basmış, 300 adet koyun ile evinde olan emval ve eşyayı haksız yere gasp etmişti⁹⁶. Aşiret kethüdası ile bir "Bey" arasındaki bu hesaplaşmanın arkasında daha başka iktisadî beklentilerin olmadığını tahmin etmek güç değildir. Taşradaki erk sahiplerinin bu şekildeki kavgaları siyasi ve iktisadî beklentilerden, öncelikle yaşadıkları yöreye ait vergilerin toplanması hakkını elde etme mücadelesinden kaynaklanmaktaydı.

-Kayseri'den, tüccardan Hacı İbrahim, koyun satın almak amacıyla Kırşehir Kazası'na bağlı Kesik adındaki köye varmış ve misafir olarak köyde bulunmakta iken, aynı köyden Deli Yakup, Sarı Hasanoğlu Süleyman, Şemseddin oğlu Deli Nebi, Alininoğlu Hüseyin ve Hatiboğlu Hasan ile bunların

⁸⁹ Kelime, "Bektik" kelimesinin halk dilindeki söyleniş şekli olmalıdır.

⁹⁰ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 14/3.

⁹¹ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 15/1.

⁹² *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 16/5.

⁹³ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 34/5. Aynı konuda olup, Ürgüp ve İshaklı kazalarıyla alakalıdır.

⁹⁴ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 35/3.

⁹⁵ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 71/2.

⁹⁶ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 83/3.

adamları olan dokuz kişinin saldırısına maruz kalmıştı. Bu esnada tüccarın 833 kuruşluk çeşitli türdeki altını da kaybolmuştu⁹⁷.

-Haymanateyn Kazası'ndan Haymana-i Kebir Nahiyesi'ne bağlı Sivri Köyü ahalisinden Seyit Hacı Ömer ve diğerlerinin ifadelerine göre, konar-göçer ve Yörük Aşireti Türkmenlerinden Çobanoğlu İsmail adındaki kimse 30-40 miktarı adamıyla ekinlerine (ekili yerlerine) konup, 5000-6000 miktarı koyun ve 80 miktarı develerini ekinliklerine sevk ederek 80 deve samanları ve 300 araba otlakları ile ekili olan ekinlerini telef etmişlerdi⁹⁸. Bu kayıta geçen koyun ve deve sayıları, herhangi bir konar-göçer cemaatin besleyebileceği maksimum hayvan miktarına işaret ediyor olmalıdır.

-Sadattan Seyit Hacı İsmail'in ifadelerine göre, Karaman Ereğlisi ahalisinden Konya'da Baş Bölükbaşı olan Genç Hüseyin Bölükbaşı, altı bayrak levant eşkıyası ile bunun Ereğli'de olan köyündeki çiftliğine varıp, üzerine konup, çiftliğin kethüdası Abdurrahman'ı etkisiz hâle getirerek, 10 kile (yaklaşık 256 kg.) arpa, 15 kuruş nakit akçe ve sürüsünden 18 kuzu ile 8 koyunu gasp etmişti. Eşkiya ayrıca iki adet bostanına zarar vermiş, çiftliğin damlarını da yakmıştı⁹⁹.

-Hacı Yahya adındaki bir kimsenin Akşehirli Molla Ahmet ile Hacı İbrahim'in zimetlerinde koyun bahasından 1200 kuruş alacağı bulunmaktaydı¹⁰⁰.

-Suğla Voyvodası Hacı Ali'nin ifadelerine göre, Konya Kazası'na bağlı Sahra Nahiyesi'nde, Zengar adındaki köy toprağında yayılan 200 adet koyununun, bu İstanbul'da iken, Karaman'ın eski valisi Mustafa Paşa'nın "sınır kethüdası" olan Hüseyin ile diğer bazı kişiler sürüp götürmüşlerdi¹⁰¹.

-Kureyşözü (Kulu) Kazası ahalisinin ifadelerine göre, bu sene (1742 senesi) kesret-i şitadan (kışın çokluğundan, şiddetinden; karın bolluğundan ve bu duruma bağlı olarak kış mevsiminin uzun sürmesinden) dolayı koyun, kuzu ve sair hayvanlarının çoğu helâk olmuş, zahire kıtlığından dolayı da niceleri perakende ve perişan olmuş olmalarına karşın zabitleri olan Esbkeşan (Atçekenler) Hassı Voyvodası Ahmet, üzerlerine edası lazım gelenden ziyade kendilerinden vergi talebinde bulunmuştu¹⁰².

-Bor Kazası'na bağlı Kilisehisar Köyü ahalisinden Cairoğlu Mahmut, Tepecioğlu Dede, Koca Ahmetoğlu İbrahim ve Yazıcı Ali sahibi oldukları 400 adet koyunu yine aynı köy ahalisinden Hacı Mehmet, Musli Bey, Hasan Bey, Seferoğlu Hacı Mehmet, Kör Mustafa ve sairlerine 1000 kuruş karşılığında (bu durumda bir koyunun fiyatı ortalama 2,5 kuruştur) satmış olmakla beraber, defalarca talep etmelerine rağmen koyun bahasını alamamışlardı¹⁰³.

⁹⁷ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 84/1.

⁹⁸ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 85/4.

⁹⁹ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 113/3.

¹⁰⁰ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 118/4.

¹⁰¹ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 122/5.

¹⁰² *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 153/4.

¹⁰³ *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 160/5.

-Karaman ahalisinden Bozulus Türkmeni'nden İzzeddinli Cemaati'nden bazılarının ifadelerine göre, yine aynı cemaatten olup ayanlık iddiasında olan Müslimoğlu Salih adındaki kimse, adamları ile bunların üzerlerine varıp, haksız yere koyun, sığır, deve ve atını gasp etmişler, ayrıca 1600 kuruşlarını dahi zorla almışlardı¹⁰⁴.

-Kırşehirli Teceroğlu Ali, Karacakürt taifesinden Sandıklı Cemaati'nden Balioğlu Ali Bey'den tanesi 3 kuruş 15 paraya olmak üzere 150 adet koyun satın almıştı. Ancak sekiz ay sonra Ali Bey, adamları olan beş atlı ile çıkıp gelerek, kendisine ait ve tanesi 5 kuruş kıymetinde olan 150 adet koyununu gasp ve istimlak etmişti¹⁰⁵.

-Şeyh zümresinden Şeyh Hasan ve Molla Hüseyin ile Rukiye, Emine ve Fatma adındaki hatunların arzuhaline göre, bunlar birbirleriyle ortak olarak sahibi oldukları 90 adet sağman Marya koyunlarını Niğde Kazası'na bağlı Güllüce adındaki köy ahalisinden Molla Yusuf'a, görüp-gözetip hâsıl olan mahsulünün satımından elde edilen kârı aralarında bölüşmek ve faizine de ortak olmak üzere sözleşip teslim etmişlerdi. Yusuf, 12 yıl kadar bu hayvanları tasarrufunda bulundurmuş; işletmiş olmakla beraber, ortaya çıkan mahsulden bunlara bir nesne vermemişti. Durum üzerine iddia sahipleri ile Yusuf arasında hesaplar görülmüş ve akabinde Yusuf bunlara bahsi geçen 90 adet koyunu geri iade etmişti. Ancak Yusuf, 12 seneden beri ortaya çıkan hâsılâtın (süt, yağ, yün vb.) satışından bunlara yine bir şey vermemişti¹⁰⁶.

Tüm bu verileri bir "ara" değerlendirmeye tâbi tutmak ve şu sonuçlara (veya genellemelere) varmak mümkündür. Ekili alanların sınırlı, bozkır alanların bol olduğu Orta Anadolu'da (ve belki de sahil mıntika hariç Anadolu'nun genelinde) köylünün en önemli geçim vasıtası tarım ve hayvancılık olup, hayvancılıkta ise koyun besleme esas kısmı oluşturmaktaydı. Koyunun yanında keçi, karasığır, deve, at ve merkep beslenmekteydi. Tipik bir Anadolu ailesinin elinde 20-30 adetten¹⁰⁷ 300-400 adete kadar ulaşan sayıda koyun bulunabiliyordu. Ahkâm kayıtlarında sıklıkla geçen "300 adet koyun" sayıca bir "sürü"

¹⁰⁴ *Karaman Ahkâm Defterleri, 1, 182/3.*

¹⁰⁵ *Karaman Ahkâm Defterleri, 1, 184/5.*

¹⁰⁶ *Karaman Ahkâm Defterleri, 1, 190/2.*

¹⁰⁷ Eserini 1922'de kaleme alan Sapançalı Hüsnü Hüseyin, "Karaman'da en ziyade koyun ve keçi ile tiftik keçileri mevcuttur (...) Gerek nefsi kasaba ve gerek köylerde heman her evde akallı on beş yigirmi koyun, keçi mevcuttur" diyerek Anadolu'daki koyun-keçi besleme kültürünün boyutlarına işaret etmektedir. Bkz. *Karaman Ahval-i İctimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi* (Haz. İbrahim Güler), TTK, Ankara 1993, s.68. Bu bilgi, yukarıda bahse konu olan ahkâm kayıtlarındaki bilgiler ile uyumludur. Yani aynı zamanda tarım ile de uğraşan sıradan bir Anadolu köylüsünde 20-30 koyun bulunması olağan bir durumdur. Bununla beraber, tarım yapmayan ve geçimini sadece hayvan besleyerek sağlayan konar-göçerlerde ailenin bağımsız kalabilmesi; geçinebilmesi için elinde en az 50 veya 60 küçükbaş hayvanın bulunması gerekliydi. Eğer aynı aile sürüleri için gerekli olan otlağı kiralayacaksa bu sayı iki katına çıkıyordu. Yani aile otlak parası ödeyecekse geçinebilmesi için en az 100-120 koyun beslemek zorundaydı. Bu sayının üstünde hayvan beslemek ise işin ticarî yönüne hitap etmekteydi. Ayrıntısı için bkz. Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s.105.

teşkil etmekteydi¹⁰⁸. 1740'larda koyun fiyatları cinsine veya sağlır olup olmasına göre 2,5 kuruş ile 5 kuruş arasında değişebilmekteydi¹⁰⁹. Koyun sadece aile bireylerinin geçimini sağlamak (geçimlik ekonomi) için değil, ticaret amacıyla da beslenmekteydi. Anadolu'da bu işin ticaretini yapan müstakil koyun tüccarı bulunmaktaydı. Sahip oldukları sermayelerini değerlendirmek isteyen şeyh, ağa ve bey gibi her kesimden müteşebbis, koyun üzerine ortaklık tesis ederek servetini değerlendirmekteydi. Eşkıya veya ehl-i örf mensup kişiler tarafından zulme, baskıya veya baskına uğrayan ailelerin evlerinde genelde buğday ve arpanın yanında koyun da bulunmaktaydı. Aynı evlerde sıklıkla nakit paraya da rast gelinmekteydi. Hem de yüklü miktarlarda. Anlaşılan Anadolu kırsalında, ödemelerde nakit para kullanımı artış göstermiş olmalı ki, köylü sınıf arasında nakit para stoklama/bulundurma anlayışı yaygınlaşmıştı. Şiddetli ve uzun geçen kış mevsimi muhtemel beslenememelerinden dolayı hayvanların telef olmasına ve buna bağlı olarak da köylünün yeni veya ek geçim imkânı temin etme kaygısıyla evini barkını terk edip göç etmelerine, dolayısıyla da perişan olmalarına sebep olabiliyordu. Ayrıca otlakların ziraata açılması veya ekili alanların otlak olarak kullanılmaya çalışılması, Anadolu'da hayvancılık uğraşısının, öncesine oranla 1700'lerde önem kesp etmiş olduğuna yorumlanabilir. Bu bağlamda 1740'lara tarihli Karaman Ahkâm Defterleri'nde kırsaldan merkeze ulaşan şikâyetler arasında köylülerin veya konar-göçerlerin eskiden beri kullandıkları, otundan ve suyundan intifa' edegeldikleri yaylak, otlak ve meralarına alakası olmayanların sürülerini salarak işgal etmeleriyle (mera işgalleri) ilgili dava kayıtlarının sayıca bir hayli yer tutmuş olması söz konusudur. Vaziyet, Trabzon ve çevre coğrafya için de aynı yoğunluktadır¹¹⁰. Dolayısıyla bu gelişme, Anadolu'da nüfusun çeşitli sebeplerle¹¹¹ yer deği-

¹⁰⁸ 1540 tarihli Diyarbekir Vilayeti Kanunu'na göre de 300 koyun bir sürü kabul edilmekteydi. 1541 tarihli Çemişgezek Kanunnamesi'nde de aynı hükümler geçerlidir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999, s.112.

¹⁰⁹ İleriki kısımlarda kendilerine yer verilecek olan arşiv kayıtlarından hareketle bir yüzyıl öncesinde, 1640'larda, Trabzon için koyun fiyatları çok daha düşüktür. Kuzulu koyun 1 kuruş, kuzusuz koyun ise 0.33, 0.50 ve 0.83 kuruş üzerinden alınıp satılmaktaydı. Bu durum, önemli ölçüde 1500'lerden 1700'lere kadarki süreçte ortaya çıkan ve yaklaşık %500'ü aşan orandaki enflasyon ile alakalı olmalıdır. Bkz. Pamuk, *Paranın Tarihi*, s.147, 210.

¹¹⁰ 1700'ü yılların ortalarından itibaren mera, otlak, yaylak ve kışlak davalarıyla sıkça karşılaşmaya başlanmıştır. Nitekim "bu yaylakta bizim de hissemiz vardır", "ol-yaylak bunların olduğunu huzur-ı şer'de bade'l-isbat", "kadimden beri otundan ve suyundan intifa' idegeldikleri mahsus ve müntakil mera yerlerinde aharın alakası yoğiken", "bunların hayvanlarını ra'yden men' ve ol-vechile zaruret ve müzayakalarına bâis ve bâdi olduklarını", "kadimi mera yerlerine aharın alakası olmayup", "bu makule kadimî mera yerleri alunup ve satılmak hilaf-ı kanun iken" gibi iddia veya talepler ile başlayan, mağduriyetlerin giderilmesi için devletten yardım isteyen arzuhaller söz konusudur. Bkz. *Trabzon Ahkâm Defterleri, Defter No 1, Sayfa 36/1, 56/1, 57/1. Defter No 3, Sayfa 93/1, 130/3*. Bu durumu, sebebi ne olursa olsun nüfusta yaşanmakta olan ciddi bir hareketlilik ile açıklamak mümkün olduğu kadar hayvancılık sektöründe öncesine oranla yaşanmakta olan bir canlılık ile de açıklamak mümkündür.

¹¹¹ Bu etkenlerden bazılarına önceki kısımlarda değinilmiştir.

tirmekte olduğuna¹¹²; nüfus baskısına işaret etmekte olduğu gibi hayvan beslemenin artık bir geçimlik ekonomik faaliyet olmasının yanında ticarî yönü de bulunan; değer kazanan bir faaliyete dönüşmüş olduğuna işaret etmektedir¹¹³. Nitekim Anadolu’da, devam eden dönemlerde hayvancılık daha da önem kazanmış; büyükbaş hayvan beslemek sayıca neredeyse küçükbaş hayvan beslemek kadar yer tutmaya başlamıştır. Bahsi geçtiği üzere 1500’lere tarihli tahrir defterleri büyükbaş hayvan besiciliğinin çok sınırlı olduğunu göstermektedir. Hâl böyle olmakla beraber 1840’larda, mesela Karaman Ereğli’sinde; kazada beslenen hayvanların %56’sı küçükbaş iken %24’ü büyükbaş ve %20’si de yük hayvanı idi. Yani beslenen hayvanların %44’ü büyükbaştı¹¹⁴. Bu istikamette İnalçık, “Besin maddelerinin yanı sıra, kent sanayiine yün ve deri gibi temel hammaddeleri temin eden hayvancılık gerek doğuda ve gerekse Avrupa’da sanayi öncesi toplumlar açısından hayatî bir ekonomik önem taşıyordu. Bu bağlamda, Osmanlı egemenliğindeki Anadolu ve Balkanlar’dan Avrupa’ya ihraç edilen ürünler listesinde ilk sıraları on dördüncü yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar hep yün ve derinin almasına şaşmamak gerekir”¹¹⁵ demektedir.

Trabzon’da Hayvancılık

Bostan’ın çalışmasına göre, Trabzon Sancağı’nda (9 kaza: Trabzon, Of, Rize, Atina, Hemşin, Arhavi, Torul, Giresun ve Kürtün) 1500’lerde sancak sahasındaki nüfusun yaklaşık %90’ı köylerde yaşamaktaydı¹¹⁶. Yerel ve bölgeler arası ticaret ve taşımacılığın yanında keten bezi imalatı, çömlekçilik, mum imalatı, bakır eşya üretimi, deri sanayii, zeytin, üzüm ve fındık üretimi ile balıkçılık ve gemi inşa sektörü Trabzon ve çevresinin iktisadî hacmini belirlemekteydi. Bölgenin genelde engebeli ve dağlık olması, “livâ-i mezbûrun zirâatgâhı meşekkatlü ve killet üzere olmağın” tarım üretimine kâfi derecede

¹¹² 1700’lü yıllarda Karadeniz’de yeni sahil yerleşimlerin ortaya çıkması, var olan sahil yerleşimlerinin ise göç alarak nüfusça büyümesi, deniz ticareti ve deniz taşımacılığının ilkin Balkanlar, yüzyıl sonlarına doğru ise Rusya egemenliğine girmiş olan Kuzey Karadeniz limanları vasıtasıyla dünya ekonomisine katılarak, öncesine oranla gelişmesi söz konusudur. Sair etkenlere bağlı olarak (vadileri veya yükseklerdeki yaylaları izleyerek) Anadolu’nun iç kısımlarından Karadeniz sahillerine, Karadeniz sahillerinden de Rusya, Balkanlar ve İstanbul’a doğru nüfus göçü gerçekleşmiştir. Ayrıntısı için bkz. Aygün, *Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: II, s.3-10, 60-98.

¹¹³ Ordu, Saray ve İstanbul ahalisinin beslenmesine dayanan et talebi, hayvan besleme sektörünün en itici faktörlerindendi. Örnekler için bkz. Halime Doğru, *Bir Kadı Defterinin Işığında Rumeli’de Yaşam*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s.152-174. Ancak Balkanlar her zaman yeterli olmayabiliyor, diğer sahalardan da tedarik yapılabiliyordu. Mesela hicrî 1100 (1699) senesine mahsup olmak üzere Trabzon bedeliyesinden alınarak Tersane-i Amire ve Kasapbaşılık mühimmatı masrafı için bölgeden koyun mübayaa eylemek üzere ayrılan 2000 kuruşun, ilgili senede bedeliye tahsiline görevlendirilen Kabasakalzâde Ömer Ağa’nın hâlen üzerinde durduğunu konu edinen ferman sureti için bkz. TŞS, 1863/54a-1,

¹¹⁴ Bkz. Yaman, *Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Ereğli Kazası*, s.33-62.

¹¹⁵ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: I, s.77.

¹¹⁶ Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, TTK, Ankara 2002, s.262.

müsaade etmemekteydi. Bununla beraber yaylaların veya otlakların bolluğu hayvancılığa imkân sağlamaktaydı. Bu suretle reayadan alınan vergiler arasında yaylak vergisinin daha ziyade Trabzon, Of, Çepni (Giresun ve çevresi) ve Kürtün'den tahsil edilmekte olduğu, mesela 1583'te Trabzon Kazasında (Akçaabat, Vakfikebir, Yomra, Maçka ve çevre muhitte) ahalden tahsil edilen vergilerin yaklaşık %28'inin yaylak vergisinden oluştuğu, Trabzon'u Kürtün, Torul, Çepni ve Of'un takip ettiği görülmektedir. Bölgede koyun, keçi ve sığır yetiştirilmekte olup, en fazla koyun Giresun, Torul, Kürtün ve Trabzon taraflarında beslenmekteydi. Bununla beraber, Trabzon Sancağı genelinde tahsil edilen yaylak vergisi, sancak genelindeki reayadan alınan tüm vergiler içerisinde, mesela 1583'te %2.49 gibi düşük bir orana karşılık gelmekteydi¹¹⁷.

Tapu-Tahrir kayıtlarına dayanan bu göstergelerin bölgedeki hayvancılık ve onunla intisabı olan uğraşların gerçek potansiyelini göstermediği hususundaki görüşlerimizi ifade etmiştik. Öncelikle belirtmek gerekir ki, arşivlerimizdeki mülk satışları ile alakalı kayıtlarda ahır ve samanlıkların varlığı ile sıklıkla karşılaşılması¹¹⁸, bilhassa “geçimlik ekonomi” bağlamında hayvancılığın bölgede oldukça yaygın olduğunun kanıtlarındandır. Kısmen daha önce de bahsedildiği gibi hayvancılığın geçimlik ekonominin ötesinde “ticarî amaçla” yapılmakta olduğunu gösteren yeterince arşiv kaydı mevcuttur. Bu kayıtların sayısında 1600'lü yılların sonlarına doğru artış görülmektedir. Bu doğrultuda Trabzon Şer'iye Sicilleri dikkati haiz bilgiler sunmaktadır. 1632-1644 dönemine tarihli bir dizi arşiv kaydının içeriği mealen şu şekildedir:

-Trabzon sakininden Mehmet Çelebi, Rus asıllı kölesi Keyvan'ı yaralı şekilde mahkemeye getirmişti. Keyvan, Mescid-i Yaylak adındaki mevzide, kuşluk vaktinde Mehmet Çelebi'nin koyunlarını yayarken Abdullah, Türkmenoğlu Davut, Konstantin oğlu Miram ile diğer bazı kimselerin saldırısına maruz kalmıştı. Bu olayda 100 koyun zayı olduğu gibi Keyvan da balta ile yaralanmıştı¹¹⁹.

-Trabzon'un Ayasofya Mahallesi ahalisinden İskender oğlu Türkmen Hasan, 800 adet koyununu toklusu ve kuzusuyla oğlu Durmuş'a 800 kuruşa satmıştı¹²⁰.

-Sürmeneli Hacı Ali oğlu İbrahim Çelebi, Bayburt Kazası'na bağlı Bulur Köyü'nde, Alacakilise adındaki mevzide olan “koyun kömünü” meşeliği, otağı, çayırı, tarlası ve sair müştemilatıyla 13.000 akçeye (108,3 kuruşa) Trabzon Valisi Ömer Paşa'ya satmıştı¹²¹.

¹¹⁷ Bostan, *a.g.e.*, s.483, 486-516.

¹¹⁸ Turan Açık, *Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007, s.94.

¹¹⁹ TŞS, 1824/20a-1, kayıt tarihi Temmuz 1632'den naklen Turan Açık, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s.164.

¹²⁰ TŞS, 1828/147a-7, kayıt tarihi Şubat 1636'dan naklen Açık, *a.g.t.*, s.217.

¹²¹ TŞS, 1826/40a-5, kayıt tarihi 22 Haziran-1 Temmuz 1629. Bu satış işleminin birkaç yıl önce gerçekleşen şu olayla bağlantısının olduğu anlaşılmaktadır: 1634 senesinin Kasım-Aralık

-Trabzon ahalisinden Hüseyin oğlu Ali Beşe (muhtemel otlatmak amacıyla) 478 koyununu Todos adındaki zimmiye vermiştir¹²². Benzer şekilde Trabzon ahalisinden Abdurrahman Efendi, 350 koyununu otlatması için çobana vermiş olmakla beraber, çoban ancak 250'sini geri getirebilmişti¹²³.

-Akçaabat Nahiyesi'ne bağlı Visera Köyü'nün koyun ve davarları için yaylak olarak kullandıkları Mili yaylağındaki Holmezi adındaki mevziye, Viseralı köylüler nice bir zamandır gidemediklerinden, diğer bir kayıta bu durumun Celalî istilasından dolayı olduğu ifade edilmektedir¹²⁴, hâlî (sahipsiz) kalan yaylak, diğer bir köy olan Polita ahalisi tarafından haksız yere gasp edilerek kullanılmaya başlanmıştı¹²⁵.

Bölgedeki hayvancılığın hacmini gösteren daha başka kayıtlar mevcuttur. 1687-1701 dönemine tarihli bu kayıtlara göre:

-Yomra Nahiyesi'ne bağlı Komarı (Komara: Yalınca) adındaki köy ahalisinden Mehmet oğlu Ahmet, altı sene önce (1681'de) 190 koyununu Hacı Derviş Bey'e satmış, 114 kuruş ile bir sülüsünü teslim almış olmakla beraber, 44 kuruş geriye kalmıştı. Hacı Derviş Bey vefat etmiş olduğundan, Ahmet geriye kalan koyun bahasını Hacı Derviş Bey'in oğlu Ömer'den talep etmişti¹²⁶. Bu satış işleminde bir koyunun fiyatı takribî 0.83 kuruşa karşılık gelmektedir.

-Trabzon'un Amasya Mahallesi ahalisinden iken vefat eden Yakup oğlu Mehmet Ağa'nın geride kalan hissesi varislerine sekiz sehim (parça) üzerinden taksim edilmişti. Sekiz sehmin biri eşi Belkıs'a, dördü kızı Âtike Hatun'a ve geriye kalan üçü de oğlu (vefat etmiş durumda olan) Yakup'a düşmüştü. Babasından kızı Âtike Hatun'a düşen 1000 kuruşluk hisse içinde 250 kuruşluk bazı eşya, 350 kuruş nakit para ile tanesi bir kuruştan 400 adet koyun yer

aylarına tarihli bir kayda göre Bayburt Kazası'ndan Nasuh kızı Canpaşa, Sürmene Serdarı Hacı Ali Beşe'yi mahkemeye çıkartarak huzurunda iddiada bulunup hak aramıştır. Mahkemede ki anlatılanlara göre, 18 yıl önce Canpaşa'nın yaşadığı köyde Hacı Ali'ye ait olan koyun kömü yıkılır. Bir iki kişi altında kalarak helak olur. Hacı Ali bunu sebep gösterip, "ehl-i örf'e öşr-i diyet verdim" diyerek Canpaşa'nın kocası Murat üzerine 12 kuruş borç yüklemiştir. Aile, bahsi geçen 12 kuruşu ödeyemediğinden olsa gerek, Sürmene Serdarı her sene aileden dörder batman sadeyağı cebren alarak 18 yıl bu şekilde Canpaşa ve eşine zulüm etmişti. Neticede mahkemeyi Canpaşa Hanım kazanmıştır. Bkz. TŞS, 1828/110a-5'den naklen Açık, a.g.t., s.314.

¹²² Ali Beşe'nin mahkemede verdiği ifadelere göre Todos, kendinin izni ve rızasını almadan koyunlardan 300 adedini Maanos adındaki köye götürüp bırakıp, hesap-kitap görmeden firar etmiştir. Bkz. TŞS 1827/82a-9, kayıt tarihi Ocak-Şubat 1632.

¹²³ Çoban Murad Zimmî mahkemede, 350 koyun aldığını ikrar etmiştir. Lakin 250'sini Abdurrahman Efendi'nin kardeşi Mehmet Ağa'ya iade ettiğini, 20'sinin helak olduğunu, 10'unu kurt yediğini, diğer 10'unun da yine helak olduğunu, geri kalanın da ne olduğunu bilmediğini ifade etmiştir. Durum üzerine mahkeme, Abdurrahman Efendi'ye 60 koyunun daha iade edilmesi gerektiği hususunda çobanı tembihleme kararı almıştır. Bkz. TŞS 1830/61b-2, kayıt tarihi Haziran-Temmuz 1644. Bu son iki kayıttan beni haberdar eden mesai arkadaşım Dr. Turan Açık'a teşekkür ediyorum.

¹²⁴ Vara Köyü ile ilgili olan bu kayıt için bkz. TŞS, 1826/43b-2, kayıt tarihi Temmuz 1629.

¹²⁵ TŞS, 1826/40a-2, kayıt tarihi Haziran-Temmuz 1629.

¹²⁶ TŞS, 1855/41.

almaktaydı¹²⁷. Bilindiği gibi Amasya Mahallesi, şehirde, kale içindeki bir mahalledir. Yakup oğlu Mehmet Ağa muhtemeldir ki ehl-i örf mensubu biridir. Zira kale içinde genelde askerî olanlar ikamet etmekteydi. Bu durumda bahse konu olan kayıt, koyun beslemenin (yaylada koyun besletmenin) şehirde yaşayan ricalin servet biriktirmesine imkân veren önemli bir vasıta olduğuna işaret etmektedir.

-Trabzon'un Manastır Mahallesi'nden iken vefat eden Murat oğlu Hacı Osman Ağa, varisleri küçük oğlu İbrahim ile kızı Hava'ya yaklaşık 14.000 kuruşluk yüklü miktarda bir servet bırakmıştı. Hacı Osman Ağa'nın müzayede ile satılan malı-mülkü arasındaki bakır mamulü ev eşyasının miktarı 311 kuruş olup, sadece bu miktar bile şehir merkezindeki bahçeli bir evi çok rahat satın alacak büyüklükteydi. Şehrin muhtelif mahalleleri ile vilayetin çeşitli nahiyelerinde (Akçaabat'ın Hatiluta-Hatalita Köyü¹²⁸ ile Yomra'nın Kavala Köyü'nde) ev ve arsaları bulunmaktaydı. 500 kuruş değerinde üç farklı çöm-lekçi atölyesi, ikisi cariye olan 8 köle (hizmetli), Hamamcı Yakup, Kalaycı Mehmet ve Abacı Veli gibi bir kısmı esnaf olan, diğer bir kısmı da ağa, bey ve beşe unvanına sahip ileri gelenlerden oluşan birçok kişiden nakit alacağı mevcuttu. Bu yönü ile Hacı Osman Ağa, muhtemel ihtiyaç sahiplerine kredi sağlayan biriydi. Bunlar arasında yer alan Tonya Köyü'nün kethüdası görevindeki Abdi ile Bostan'dan 216 kuruş alacağı olması, onun Trabzon kırsalına da kredi sağladığını göstermektedir. Abdi ile Bostan'ın bu krediyi köylüye faiz ile yeniden borç vererek onları kendilerine borçlandırmış olabilecekleri de akla yakındır. Kısacası terekesi, Hacı Osman Ağa'nın Trabzon'un servet ve itibar açısından çok varlıklı birisi olduğunu göstermektedir. Az veya çok, gelir getiren hemen hemen her sektöre para yatıran veya kredi sağlayan Hacı Osman Ağa'nın mal varlığı arasında, doğaldır ki hayvanlar da bulunmaktaydı. Bunlar 10 kuruş kıymetli 30 koyun, 50 kuruş kıymetli bir öküz, 16 kuruş kıymetli 8 karasığır ineği, 31 kuruş kıymetli bir at, 12 kuruş kıymetli bir bargir ile 16 kuruş kıymetli bir katırdan müteşekkildi¹²⁹. Hayvanlarının toplam değeri olan 143 kuruş, Trabzon şehir merkezinde orta halli bahçeli bir evi satın alabilecek miktara karşılıktır.

-Trabzon'un Ortahisar Mahallesi sakinlerinden Kaşifzâde demekle meşhur (Kâşif Mehmet Ağa oğlu) Mahmut Ağa ile Giresunlu (Mehmet Ağa oğlu) Yadigâr Ağa Azak'ta ticaret amacıyla bulunmakta idiler. Mahmut Ağa, Yadigâr Ağa'dan mahallinde (Giresun'da olmalı) teslim almak şartıyla 200 esedî kuruşa 200 kuzulu koyun satın almıştı. Ancak parasını vermesine rağmen koyun ve kuzuları teslim alamayan Mahmut Ağa, Trabzon Valisi Vezir Mehmet Paşa'nın divanında kurulan mahkemede, vefat etmiş durumda olan Yadigâr Ağa'nın varisinden parasını almak için mahkeme olmaktadır. Mahmut Ağa'nın Yadigâr'dan ayrıca çuka bahasından 42 kuruş alacağının bulunması¹³⁰, ikilinin birbirlerini

¹²⁷ TŞS, 1861/10a-2, kayıt tarihi 28 Nisan 1694.

¹²⁸ Günümüzde Akçaabat'a bağlı Dörtöl adındaki köy.

¹²⁹ TŞS, 1861/11b-1, 12a-1, 12b-1, kayıt tarihi 11 Nisan 1694.

¹³⁰ TŞS, 1861/22b-3, kayıt tarihi 9 Temmuz 1694.

tanımlanmış oldukları ve aralarında daha başka iktisadî ilişkilerin var olduğunu hatırlatmaktadır.

-Trabzon'un Eskisaray Mahallesi ahalisinden olup, hicrî 1102 senesindeki (1691) seferde iken şehit olan Telhiszâde (Hüseyin oğlu) Ahmet Ağa'nın Maçka Kazası'nın Parastiyo (Prastiyos)¹³¹ adındaki köyde, 150 adet kuzulu koyunu ile 100 adet piyade koyunu ki, toplamda 250 koyun ve kuzusu bulunmaktaydı. Ancak bu koyunlar Şehit Ahmet Ağa'nın Velisar adındaki zimmîye 940 kuruş borcu bulunmakta olduğundan, geride kalan evlatlarının vasisi tarafından tertip edilen ve taliplileri arasında gerçekleşen müzayede neticesinde satılmıştı. 150 adet kuzulu koyunun her biri bir kuruş, kuzusuz 100 koyun da ikisi bir kuruş üzerinden 50 kuruşa ki, toplamda 200 kuruşa Haseki-zâde Mustafa Ağa'ya satılmıştı¹³². Alanın, satışa aracılık edenin (Vasî Ali oğlu Ahmet Ağa), sahibi olanın da "ağa" unvanı taşıyan ve ehl-i örf mensubu oldukları anlaşılan bu kayıt, üst düzey yönetici kesiminin servet edinme kaynakları arasında hayvan beslemenin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

-Gümüşhane Kazasına bağlı Babana adındaki köy sakininden Mehmet Ali, iki kile tohum istiap eder araziden müteşekkil bir evini, içindeki ambarı, dört koyun, iki keçi, bir tohli (toklu), bir oğlak ve bazı ev eşyası ile birlikte torunu Musa'ya; vefat etmiş olan oğlu Ahmet'in oğlu Musa'ya hibe etmişti¹³³.

1700'lü yılların başlarından itibaren köylünün hayvanları için otlak ve kışlaklardan yararlanma hakkı iddia etmelerini konu edinen davalar ile sıkça karşılaşılması, hayvancılık uğraşısının öncesine oranla yaygınlık kazandığı düşüncesini uyandırmaktadır. Nitekim;

-1699'da, Akçaabat Nahiyesi'ne bağlı Platana Köyü¹³⁴ ahalisinden (Hacı Ahmet oğlu) Musa Reis'in ifadelerine göre, Platana Köyü'ndeki "Kuz" adındaki mera yerinin eskiden beri Platana Köyü'ne mahsus mera, otlak ve kışlak olduğu, otundan ve suyundan intifa' edegeldikleri, diğer köy ahalisi dâhil olmayıp rencide edegelmemişler iken karye-i aharı (Platana'ya komşu diğer köy) olan Galinoz Köyü'nden¹³⁵ (Hacı Ahmet oğlu) Ali Beşe ile kardeşi Hüseyin Beşe'nin koyun ihdas edip, otlaklarına haksız yere hayvanlarını yayararak merayı gasp etmeleri vuku bulmuştu. Musa Reis, durumu İstanbul'a, Divanı Hümayun'a arz ederek meralarına müdahalede bulunanların men' edilmeleri hususunda bir ferman almıştı. O, ayrıca müftüden de fetva almıştı. Durum üzerine Galinozlu kimseler, mahkemede, bahsi geçen meranın Musa Reis'in kadimî kışlağı ve otlığı olduğunu kabul etmişler, bundan sonra koyunlarını bu meraya salmayacaklarını belirtmişlerdi¹³⁶.

¹³¹ Günümüzde Maçka'ya bağlı Temelli adındaki köy.

¹³² TŞS, 1861/43a-2, kayıt tarihi 14 Şubat 1695.

¹³³ TŞS, 1863/7b-3, kayıt tarihi 7 Mayıs 1698.

¹³⁴ Günümüzde, Akçaabat şehir merkezinin batı tarafında kalan; mendireğin karşısına düşen mahalle.

¹³⁵ Günümüzde şehir merkezindeki "Orta Mahalle" olarak bilinen mahalle.

¹³⁶ TŞS, 1863/25b-1, kayıt tarihi 18 Şubat 1699.

-Boztepe Mahallesi ahalisinden Murteza'nın Maçka Kazası'na bağlı Kusira (Kusera: Ormanüstü) Köyü'nde 109 koyun ile 31 kuzusu bulunmaktaydı¹³⁷.

-Akçaabat Nahiyesi'ne bağlı Komla/Komala Köyü ahalisinden Ali oğlu Osman biri aynı köyde, ikisi ise İlene (İlana) Köyü'nde olan mülk bahçeleri ile içlerinde olan eşyayı oğlu Ali'ye, sahib-i arz yani sipahi izniyle meccanen hibe etmişti. Bu eşya/mal arasında birer tahtanî oda, lakoz tabir edilen oda, ahır, merék, sırlı tabir edilen ambar ile iki serander ve bir fırının yanı sıra, 8 adet karasığır ineği, 8 adet petek, 50 adet koyun, 3 bel, 5 kazma, 2 balta, 2 gurebi, 3 kilim ve 3 orak yer almaktaydı¹³⁸. İlgili kayıt, Doğu Karadeniz kırsalındaki tipik bir köylü evini betimliyor olmasıyla dikkat çekmektedir.

-Trabzon'un Bayram Bey Mahallesi ahalisinden olup İstanbul'da iken hasta hâlinde vefat eden "Sipahizâde" demekle meşhur (Mustafa oğlu) Osman Ağa bir hayli zengin biriydi. Hasta hâlinde iken servetinden 1000 kuruşun haccı-ı şerif ve sair hayrata (vücut-ı hayrata), diğer bir 1000 kuruşun da Hoşoğlan'da bina edilmesini istediği haneeye (kaydın diğer bir kısmında "Hoşoğlan Hanı" yazımı mevcuttur) harcanmasını vasiyet etmişti. Osman Ağa'nın Maçka Kazası'nın Mesariye Ali Çelebi adındaki köyde bir bahçeli evi ve bu evde 145 koyun, 3 öküz, 3 inek, 3 buzağı ile birer katır ve beygiri bulunmaktaydı. Onun ayrıca İstanbul'da Esir Hanı'nda iki odada ve Sultan Bayezit'teki bir dükkânda hisseleri vardı¹³⁹. Bu haliyle Osman Ağa, 1700'ler Osmanlı'sı idareci/yönetici kesiminin tüm özelliklerini bünyesinde barındıran "müteşebbis-bürokrat" tiplmesine birebir uymaktadır. Ne de olsa O, bir sipahi evladıdır.

"Kentli" bürokrasinin kırsal ile tesis etmiş oldukları iktisadî bağlantılardan daha önce bahsedilmişti. Bu istikamet üzere ilave bazı bilgiler sunmakta fayda görülmektedir:

-Trabzon Gümrük Mukataası'nı (Trabzon, Rize vb. iskeleleri) 1719'dan 1726'ya kadar aralıklarla işleten/vergilendiren, 1726'da İstanbul'da vefat eden, ancak halktan topladığı vergi akçesinden (Trabzon cizyesinden) 3078,5 kuruşun üzerinde kalmasının yanı sıra dergâh-ı muallâ yeniçeri ortalarından 100. Cemaat ortasına 4100 kuruş borcu kalması hasebiyle malları devlet tarafından müsadere edilen Trabzon'un İskender Paşa Mahallesi ahalisinden Reiszâde (Seyyidizâde, Seyyidi Reisoğlu) Gümrükçü Ömer'in¹⁴⁰ mülkü; mal varlığı arasında Yomra'ya bağlı Mesona adındaki köyde bulunan bahçeli bir evinde 70 kuruş değerinde 140 baş koyun ve kuzu yer almaktaydı¹⁴¹.

¹³⁷ TŞS, 1864/29b-2, kayıt tarihi 19 Eylül 1699.

¹³⁸ TŞS, 1864/58b-1, kayıt tarihi 2 Mayıs 1700.

¹³⁹ TŞS, 1826/2b-3a, kayıt tarihi, 17 Nisan 1701.

¹⁴⁰ Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, s.327 ve dipnot 9.

¹⁴¹ TŞS, 1889/21b, kayıt tarihi 15 Aralık 1726. Trabzon'da Suk-i Sultanî'de yapılan müzayede neticesinde ortaya çıkan fiyattır. Köydeki bu ev, bir taraftan İshak Beşe mülkü, bir taraftan bazen müteveffa Seyyidi Ağa ve bazen de tarik-i âmm ile ve diğer bir taraftan Mazula Deresi ile sınırlı olup, bahçe içinde kalan boz tarla ve otlaqlarla birlikte 180 kuruşa, köydeki (ekim yapılan) tarlaları da 150 kuruşa satılmıştı.

-Trabzon Valisi (1739-1742) Üçüncüoğlu Ömer'in Akçaabat Kazası'nda Çolak Ali adındaki kimsede 1600 koyunu, Keşap Kazası'nın Karaovacık Yaylası'nda, Tirebolu Kazası'nın bazı mahallerinde ve Görele Kazası'nın Gavzar Yaylası'nda da koyunları bulunmaktaydı. Sahip olduğu toplam 8890 koyunun 1450 kuruş 40 para değerindeki 1450'si ise Tirebolu'daki evinde mevcuttu¹⁴².

-Trabzon'un kentli aristokrat ailelerinden olan Nimbıyıkzâdeler'den (Hacı Mehmet oğlu) Ali Ağa'nın 1775'teki vefatı akabinde geride bıraktığı toplam 1368 kuruşluk terekesi arasında Yomra Nahiyesi'ne bağlı Kavala Köyü ahalisinden Celayioğlu Mehmet Reis'te 130 kuruş değerinde 100 adet koyunu vardı. Ayrıca aynı kişiden, "koyun bahası" adı altında 38 kuruş alacağı bulunmaktaydı¹⁴³.

Verilen bu örnekler, dikkati çektiği üzere kentli üst düzey devlet görevlilerinin kırsal ile olan yoğun iktisadî bağlarının varlığını göstermektedir. Onlar muhtemel valilik, gümrük mültezimliği gibi görevlerin yanı sıra tımar, zeamet veya başka türde bir dirlik tasarruf ettikleri zamanlardan beri Trabzon kırsalını gayet iyi tanımaktaydılar. Dolayısıyla, hayvanın hangi kaza veya nahiyede daha iyi beslenebileceğini, servet artırmaya imkân veren tarla veya çiftliğin nerede bulunduğunu deneyimleriyle defalarca test etmiş olduklarından, buraları bir şekilde tasarruflarına almayı ihmal etmemişlerdir. Gerek kendi idarî statüleri (makamları) gerekse diğer idareci kesim ile olan yakın ilişkileri ticaret, tarım ve hayvancılık sektörlerindeki fırsatları değerlendirmelerine sınırsız imkân tanımaktaydı. Dolayısıyla tarım ve hayvancılık sektörünün "ticarî" tarafına hitap eden "aklın" kırdaki değil, daha ziyade şehirde ikamet etmekte olduğu söylenebilir. Benzer şekilde Trabzon'daki debbağ esnafı ile deri tüccarının faaliyetlerine bakıldığında, bölgedeki hayvancılık ve onunla intisabı olan sektörlerin yine "kentli akıl" tarafından yönlendirildiği görülmektedir.

Bu doğrultuda, 1700'lü yıllara tarihli Trabzon ile ilgili şer'î sicil kayıtlarında yer alan meslek sahiplerinin öldükten sonraki tereke taksimlerine bakıldığında, bu meslek sahipleri içerisinde debbağlar (tabaklar) ile attarların diğer meslek sahiplerine göre daha varlıklı olmaları söz konusudur. Trabzon şehrinde sanayi kolları içerisinde debbağ, saracı, çizmecisi, pabuççusu ve paşmakçısı ile deri sanayii şehrin öncü sanayi teşekkülüdür. Debbağhâne adıyla¹⁴⁴ şehirdeki küçük bir çayın çevresinin mahalle haline gelmesine imkân veren Trabzon dericileri gerek nicelik ve gerekse nitelik açısından diğer meslek

¹⁴² Aygün, Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı, s.53-56. Benzer şekilde Batı Trakya'da bir dönem (1798-1804) idarecilik (ayânlık) yapan Tokadıcılık Süleyman'ın tasarrufundaki mülklerden olan çiftliklerde çok sayıda samanlık, hayvan ahır, koyun kışlağı, öküz damı ve camus ağılı bulunmaktaydı. Bunlardan Ortakçı Köyü'ndeki çiftlikte 200 koyun ile iki çift karasığır öküzü, Gümülcine'nin kuzeyinde, Ahi Çelebi Nahiyesi'ndeki yaylada olan malları arasında ise 11000 kuruş değerinde 2200 baş koyunu mevcuttu. Bkz. Aygün, *Gümülcine Ayânı Tokadıcılık Süleyman*, s.744-751.

¹⁴³ TŞS, 1932/103b, kayıt tarihi 24 Ocak 1775.

¹⁴⁴ Bostan, a.g.e., s.136.

sahiplerine göre daha faaldirler. Debbaghâne Mahallesi ahalisinden olan (Abdullah oğlu) Debbagh Hacı Hasan'ın, vefat ettiğinde arkasında bıraktığı mal varlığı arasında 200 akçelik (1,6 kuruşluk) tahmilathâne, 4000 akçelik (33,3 kuruşluk) gön, 6000 akçelik (50 kuruşluk) bir debbagh dükkânı ve 600 kuruşluk (hariciyeli ve dahiliyeli) mülk evi bulunmakta olup, toplamda ise 1000 kuruşluk mal varlığı söz konusuydu¹⁴⁵. Trabzon debbaglarının zenginlikleri ile ilgili başka bir tereke taksimi üzerinden dericiliğin Trabzon'da önemli bir meslek olduğunu yakalamak mümkündür. Bu bağlamda Debbagh Hacı Ömer Ağa'nın 4580 kuruştan (549.600 akçeden) oluşan terekesinin büyük bir bölümü Trabzon'un köylerinde yaşamakta olan ahaliye vermiş olduğu önemli miktardaki borç paradan ve Akçaabat Kazası'ndaki Karlık adındaki köy ile Trabzon'un muhtelif mahallelerinde bulunan 500 kuruşluk dört ev, bahçe ve değirmenden oluşmaktaydı¹⁴⁶. Bu hâliyle Hacı Ömer Ağa dericilikte olduğu gibi tefecilikte de mesafe almış görünmektedir. 1300 kuruşluk terekeye sahip Trabzonlu bir diğer esnaf-sanayici Debbagh Hacı Ahmet'in terekesinde çeşitli kürklerden oluşan giyim ve ev eşyaları haricinde, işyeri olan Debbaghâne Çarşısı'nda 100 kuruşluk bir kârhâne, kârhânedede olan 300 kuruşluk gön ve 10 kuruşluk tahmilathâne yer almaktaydı¹⁴⁷. Başka bir debbagh olan Mustafa'nın, 1775'te, Debbaghâne Çarşısı'ndaki dükkânında yer alan (işlenmiş) 85 adet gön, 615 kuruş 20 para değerindeydi. Sadece bu gön ile o yıllarda şehir içerisinden birkaç tane evi mülküyle satın almak mümkündü. Diğer meslek erbabının terekelerine bakıldığında ise bunların debbaglar ve attarlar kadar servet bırakamadıkları dikkat çekmektedir¹⁴⁸.

Trabzon'daki debbagh esnafını veya deriyi ticarete sokan tüccarı besleyen sahalar arasında Kırım-Kefe ile Erzurum ve çevresi ilk sıralarda gelmekteydi. 1700'lü yıllarda, Erzurum ve Erzincanlı debbagların işledikleri derilerin uzak vilayetlere pazarlanmasında Trabzon tüccarının önderlik etmeleri söz konusudur. Dolayısıyla, Trabzon'a nazaran Erzurum ve Erzincan'ın, bu coğrafyada gerçekleşen büyük çaplı hayvan besleme faaliyetlerinin bir sonucu olarak, işlenmiş deri ihraç edecek kadar dericilikte uzmanlaştıklarını ve sahip oldukları işlenmiş derilerinin bölge dışına pazarlanmasında Trabzon tüccarının önemli bir görev üstlendiğini rahatlıkla söylemek mümkündür¹⁴⁹. İşlenmiş kaliteli deri olan "sahtiyan" daha çok kaliteli ve pahalı ayakkabıların yapımında kullanılmaktaydı. 1700'lü yıllarda Trabzon tüccarının Erzurum ve çevresiyle tesis etmiş oldukları iktisadî ilişkilerde sahtiyan ticareti ön planda yer almıştır. 1713 yılında, Erzincanlı Çıplakoğlu Hacı Mehmet, Trabzonlu Mühürdarzâde diye

¹⁴⁵ TŞS, 1922/72b, kayıt tarihi 11 Temmuz 1756.

¹⁴⁶ TŞS, 1917/67a, kayıt tarihi 22 Ekim 1749.

¹⁴⁷ TŞS, 1917/52b, kayıt tarihi 29 Ekim 1748.

¹⁴⁸ Ayrıntısı için bkz. Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: I, s.83-107.

¹⁴⁹ Osmanlı Devleti'nde genelde yasak olmasına rağmen Balkanlar'dan, İzmir, İstanbul, İskenderun, Halep ve İskenderiye'den Avrupa'ya ham ve işlenmiş deri ihracatına ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Bkz. Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.196.

bilinen (Ali Ağa oğlu) Ahmet Çelebi ile mudarebe ortaklığı üzerine ticaret yapmaktaydı. Trabzonlu Ahmet Çelebi Erzincan'dan 150 adet sahtiyanı Trabzon'da Eyübzâde Mehmet Çelebi'ye teslim etmek üzere Erzincanlı Cıplakoğlu'ndan almış, fakat sahtiyanları adı geçen kişiye teslim etmeyince birbirleriyle mahkemelik olmuşlardı. Kayıтта, eğer Eyüpzâde Mehmet bu sahtiyanları teslim alabilseydi “âhara” yani vilayet dışına götürüp satacağı kayıtlıdır¹⁵⁰. Bu doğrultuda Faroqhi, Galata'daki Rüstem Paşa Hanı'nın Karadeniz Bölgesi'nden gelen her çeşit işlenmiş ve ham derinin toplandığı depo görevini üstlendiğinden bahsetmektedir¹⁵¹. Muhtemelen, kayıtlarda Trabzonlu tüccarların “âhara” satmak amacıyla götürmüş oldukları Erzurum ve Erzincan sahtiyanları bu ve benzeri hanlara gitmekteydi. Zira İstanbul Osmanlı dericiliğinin en gelişmiş merkezi idi ve muhtemel Kayseri ve Diyarbakır gibi Anadolu'nun Orta ve Doğu kısımlarından elde edilen ihtiyaç fazlası deriler, Trabzon örneğinde olduğu gibi İstanbul'a gönderilmekteydi¹⁵².

Trabzon'da Koyun (Sürü) Sahipleri (1722)

Bu makalenin hazırlanmasına ilham veren arşiv defteri esasen bir “ağnam defteri” olup, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Maliyeden Müdevver Defterler serisinde 18367 numara ile kayıtlıdır ve Trabzon'daki koyun sahipleri ile koyun sayılarını göstermektedir. Defter altı sayfadan ibaret olup, büyük oranda hasarsızdır. Defter, siyakıyla-sibakıyla bir serinin devamı olmayıp, anlaşıldığı kadarıyla koyun sayısı üzerinden alınacak olan âdet-i ağnâm vergisi hususunda yeni bir emrin yayımlanması/çıkması akabinde bu emre binaen yapılan sayımı gösteren kayıtları havidir. Bu amaçla tutulan defterlerin arşivlerimizde nadir bulunuyor olması, ilgili defterin önemini artırmaktadır.

Bilindiği gibi koyun vergisi, kayıtlarda geçtiği şekli ile “âdet-i ağnâm” veya “resm-i ganem” şer'i bir vergi olup Fatih devrinde üç koyundan bir akçe, sonraki dönemlerde ise genelde iki koyundan bir akçe hesabıyla tahsil edilmekteydi¹⁵³. Nitekim Diyarbakır Vilayeti'nin 1540 tarihli İcmal Kanunnâmesi'ne göre reayadan iki koyuna bir akçe¹⁵⁴ alınmaktaydı. Bu uygulama diğer şehirlerde de benzerdi¹⁵⁵. Askerî sınıf mensupları ise belirli ölçülerde bu vergiden muaf tutulmaktaydılar. Sinop'ta, mesela 1560 ile 1582 tarihli tahrir defter-

¹⁵⁰ TŞS, 1873/25b, kayıt tarihi 28 Ocak 1713.

¹⁵¹ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s.206.

¹⁵² Ayrıntısı için bkz. Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: I, s.154-166.

¹⁵³ Feridun Emecen, “Ağnam Resmî”, *DİA*, C: 1 (1998), s.478.

¹⁵⁴ M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, TTK, Ankara 2000, s.127.

¹⁵⁵ “Ağnam resmi, âdet-i ağnâm veya resm-i ganem 1530 tarihli kanunnâmeye göre koyun resmi, iki koyuna bir akçe alınır. Koyun kuzusuyla beraber sayılır. Ağnam resmi Nisan ayı başlarında toplanır”. Bkz. Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.235. Hüdevendigâr Kanunnâmesi'ne göre yerleşik köylü ve konar-göçer aileler iki koyuna bir akçe resm-i ganem ödüyorlardı. Bkz. Doğru, *Sivrihisar Nahiyesi*, s.131. “1844'te ağnam resmi koyun, keçi veya sağılır, sağılmaz ayrımı yapılmadan hesaplanıyordu ve küçükbaş hayvan için 11 para yazılıyordu. Adet-i ağnam resmi her koyun ve keçiden bedelen alınıyordu. Kuzu ve oğlaktan adet-i ağnam alınmıyordu”. Bkz. Doğru, *1844 Nüfus Sayımına Göre Deliorman*, s.263.

lerindeki kayıtlara göre, Selatin vakıfları ile şehzade hasları, kadılar ve müderrisler ile sefere eşen tımarlı sipahilerin koyunlarından vergi alınmadığı¹⁵⁶ ifade edilmektedir. Benzeri muafiyetler, bilhassa tahrir defterlerinde kayıtlı olan koyun sayılarının düşük çıkmasının arkasındaki sebepler arasında olmalıdır. Bununla beraber, Sinop'taki bu durumun genellik arz etmediği söylenebilir. Nitekim kadı, sipahi, müderris, emin vb. askerîlerin 150 koyundan az koyunu olanlardan ağnam vergisi alınmadığı¹⁵⁷ malumdur. Benzer şekilde Karaman Eyaleti'nde, 1740'larda, askerî sınıfın kendileri için besledikleri 160 koyuna kadar olan kısım için vergi alınmamakta olup, bu sayının üstü ise vergiye tâbiydi¹⁵⁸. Bu son uygulamalar, değerlendirmesi yapılan Trabzon ile ilgili koyun sayılarını gösteren ağnam defteri için de geçerlidir.

Altı sayfalık bu ağnam defterinin ilk sayfasının başında defterin tutulma sebebi izah edilmiştir. Buna göre, Trabzon Eyaleti'nin âdet-i ağnam ve âdet-i gulamiyeleri vergisinin tahsili için devlet tarafından Hacı Hasan Ağa kulları görevlendirilmişti. Hacı Hasan Ağa konu ile ilgili ferman ile birlikte Trabzon mahkemesine gelerek elindeki fermanı kadı siciline, "sicill-i mahfuza" kaydet-tirmişti. Fermana göre, hicrî 1133 senesi Mart'ının ilk gününden (12 Mart 1721) geçerli olmak üzere eyaletteki kasaba ve köylerde ikamet etmekte olan sâdat-ı kiram ile sefere iştirak etmekte olan askerî taifesinin kendi nefisleri için besledikleri 150'şer ganemden gayrısı vergiye tâbi olacaktı. Bütünüyle veya kısmen vergi muafiyetine sahip olan askerî taifesinin yanı sıra köylülerin elinde olan koyun, kuzu, keçi ve oğlak Rumeli şartları esas alınmak üzere sayılıp vergilendirilecekti. Rumeli şartlarına göre vergilendirme koyun, kuzu, keçi ve oğlakların her birinden birer akçe resm-i ganem, her yüz adedinden 20'şer akçe âdet-i gulamiye¹⁵⁹ ve her 300 adedinden beşer akçe resm-i ağıl¹⁶⁰ olmak üzere

¹⁵⁶ Ünal, *Osmanlı Devri'nde Sinop*, s.180-184, 230.

¹⁵⁷ Emecen, "Ağnam Resmî", s.478.

¹⁵⁸ "Ber-vech-i Arpalık Niğde Sancâğı Mutasarrıfına İncesu ve [boşluk] Kādılarına Hüküm ki, İncesu Kazâsına tâbi' Anahet nâm karyeden Ataullah zîde şerefuhu ile dergâh-ı mu'allâm yeniçerilerinden Musa nâm yeniçeri gelüb mezbûr Ataullah sahîhu'n-neseb sâdat-ı kirâmdan ve mezbûr Musa dahîl sahîhdür ki mezbûr dergâh-ı mu'allâm beylerinden olanlarına tasarruflarından kendü nefisleri için besledikleri yüz altmış'aded koyunlarda ve 'âdet-i ağnâm mütâlebesiyle ta'addî olunmaları icâb itmez iken 'âdet-i ağnâm cem'ine me'mûr olanlar hilâf-ı kânûn kendi ma'iyetleri için besledikleri yüz altmış'aded koyunlardan âdet-i ağnâm mütâlebesiyle ta'addî ve rencide eyledüğün bildirüb hilâf-ı kânûn zâhir olan ta'addisi men' olunmak bâbında emr-i şerifim recâ itmeğün kânûn üzere 'amel olunmak için yazılmışdır. Fî evâsıt-ı Rebi'u'l-evvel sene 1156 (5-14 Mayıs 1743). Bkz. *Karaman Ahkâm Defterleri*, 1, 126/1. Benzer şekilde, Toroslar'da yaylak-kışlak hayatı süren Bozdoğan yörelerinde de seyidiler için 150 sayısı sınırdır. Bkz. Alpaslan Demir, *Bozdoğan Yörükleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.92, 98.

¹⁵⁹ Devşirme menşeli saray hizmetkârı köleye, kula işaret eden gulamiye, Kapıkulu süvarilerinin cizye vergisinin tahsili karşılığında aldıkları 10'ar akçeden ibaret ücrete denirdi. 1631'de cizye tahsili kapıkulu süvarilerinden alınmış ve bunun yerine kendilerine 480 akçe gulamiye tahsil edilmişti. Bu verginin, 1700'lerde ağnam vergisi üzerinden hâlen tahsil ediliyor olması, ilk dönemlerde ağnam vergisinin çoğunlukla kapıkulları tarafından toplamakta olması gerçeğinin sonraki dönemlere yansımaları olmalıdır.

yapılacaktı. Belirlenen bu çerçevede İstanbul'dan; devlet merkezinden gelen ferman kadı siciline kaydedildikten sonra Trabzon ve nahiyelerinde sakin olan ve nesebi gerçekten sâdat-ı kiram olanlar ile gerçekten sefere eşer asker taifesinden olanların yanında diğer (berat ile üzerinde herhangi bir devlet görevi olmayan) ahali de Trabzon mahkemesine davet edilmişti. İlgili ferman cümlesinin huzurunda görülüp okunduktan ve her biri bu şekilde bilgilendirildikten sonra Trabzon kadısının marifeti (bilgisi ve yetkisi) ve Mübaşir Hacı Hasan Ağa marifetiyle Trabzon ve nahiyelerinde ikamet etmekte olan sâdat ve askerî taifesi ile reayanın elinde mevcut olan koyun sayılmıştır. Aynı zamanda ilgili taraflara sayımın tamamlandığını göstermek-bildirmek amacıyla tertip edildiği açık olan bu ağnam defterinde 2 Şubat 1722 tarihi mevcuttur. Sayımın 1721 yılı Mart ayında, baharda başladığı kabul edilirse, yaklaşık 11 ay gibi bir süreçte tamamlandığı anlaşılmaktadır.

1721 senesinde yayımlanan bu fermanın en önemli farkı, ağnam vergisi bu tarihten önce “iki koyuna bir akçe” üzerinden tahsil ediliyor iken, 1721 fermanı ile “bir koyundan bir akçe” hesabı ile tahsil edilmesinde yatmaktadır. Yeni bir fermanı gerektiren bu gelişme, hazinenin akçeye olan acil ihtiyacının yansması olarak görülebilir. Zira 1721 emri ile ağnam vergisinde, öncesine oranla iki kat (yüzde yüz) bir artışın varlığı söz konusudur¹⁶¹.

Mübaşir Hacı Hasan Ağa Trabzon Eyaleti'nin tümünün sayımı için görevlendirilmiş olsa da bahsi geçen defterdeki kayıtlar sadece Trabzon Kazası ile kazaya bağlı nahie ve köylerin sayımını içermektedir. Bu devirde Trabzon Kazası, Trabzon şehir merkezi ile Yomra, Maçka ve Akçaabat nahiyelerini kapsamaktaydı. Bilindiği üzere günümüzdeki Akçaabat, Çarşıbaşı, Tonya, Vakfıkebir ve Beşikdüzü yerleşimleri idarî anlamda Osmanlı devrindeki Akçaabat Nahiyesi'ne karşılık gelmekteydi¹⁶².

¹⁶⁰ Yılda bir kez, koyunların otlaklara yayılıp dağılmadığı çiftleşme zamanında, sonbaharda belirlenen bu vergi F. Sultan Mehmet zamanında koyun ağılı başına 2 akçe iken, Sultan Selim zamanında 3 akçeye çıkmıştır. Genelde sürü başına 1 akçeden 5 akçeye kadar alınabiliyordu. Karaman vilayetinde 300 koyunluk sürü başına 5 akçe alınıyordu. Bkz. Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s.111. Buradaki 1721 tarihli emirde de Karaman vilayeti uygulaması geçerlidir. Dolayısıyla ilgili emirde bahsi geçen Rumeli şartları (uygulaması) ile Anadolu uygulaması arasında bir uyum söz konusudur.

¹⁶¹ İlgili tarihin, 1683 Viyana Kuşatmasından ağır toprak kayıplarıyla neticelenen 1699'a kadarki süreçte hazinede oluşan açığı kapamak amacıyla Osmanlı Devleti'nin 1695'te malikâne uygulamasına geçmesi ile bağlantısı olmalıdır. Nitekim 1695'te iltizamlar malikâne ile verilmeye/işletilmeye başlanmış ve akabinde 1715'lerde uygulamanın artışı ve eksisinin yeniden değerlendirilmesi için malikâne uygulaması lağvedilmişti. Kısa bir aradan sonra, 1717'de iltizamlar yeniden malikâne ile verilmeye başlanmıştı. Bkz. Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: II, s.323-47. Dolayısıyla Osmanlı maliyecilerinin işletmek/vergilendirmek için mültezimlere verdikleri devlet gelirleri üzerinde yeniden bir değerlendirme yapmaya imkân veren bu süreç ile 1721'de yayımlanan bu yeni ağnam vergisi talimatnamesi arasında bir ilişkinin varlığı sezilmektedir.

¹⁶² Günümüzde Trabzon merkezinde kalan Ayasofya Kilisesi'nden sonra Akçaabat Nahiyesi'nin idarî sahası başlamaktaydı. Ayrıca Boztepe hariç, günümüzde Trabzon merkezinde kalan Çukurçayır, Divranos vb. Akçaabat Nahiyesine bağlı idi. Bkz. Necmettin Aygün, “XIX.

Ağnam defteri, Osmanlı tahrir sayımı geleneğine uygun olarak ilk önce şehir merkezini kayda almıştır. Buna göre Trabzon şehir merkezinde ikamet edenler üzerinde 8922 koyun mevcuttu. Şüphesiz bu sayının içinde askerî kesimin kendileri için besledikleri 150'şer koyun yer almamaktadır. Zira ilgili defter Trabzon merkezde sayıma alınan kimselerin, unvanlarından hareketle, hemen neredeyse tümünün askerî olduğunu göstermektedir. Nitekim koyun (sürü) sahibi olduğundan ağnam vergisi tahsil edilen toplam 87 kişi arasında 48'i beşe, 12'si serdengeçti, 9'u zeamet tasarruf eden zaim idi. Zaimlerden üçü aynı zamanda "seyit" idi. Ve bu şekilde toplam 15 kişi seyit unvanını da taşımaktaydı. Şehirdeki seyit zümresinin en itibarlısı olduğu anlaşılan Seyit Şeyh Mehmet Efendi'nin uhdesinde 120 koyun mevcuttu. Ayasofya İmamı Mehmet Efendi'nin de 150 koyunu vergilendirilmişti. Vergilendirilmeyen, yani vergiden muaf olan 150 koyunun bu sayıya eklenmesi durumda imam efendinin bir "sürü" sahibi olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde koyun sahibi olanlar arasında aynı zamanda bir serdengeçti olan Gümrükçü Ömer Ağa, Gönve Kalesinin eski ağası Mustafa Çavuş, Yukarı Kale Dizdarı Seyit İbrahim, Nimbıyıkzâde Hacı Hüseyin, Berberzâde İbrahim Ağa, Hasekizâde Çorbacı Mustafa Ağa, Kadızâde Seyit Hasan Çelebi ve daha birçokları bulunmaktaydı. Unvanlarından da açıkça anlaşıldığı üzere Askerî statüsünde olmaktan kaynaklanan muafiyet nedeniyle bu şekilde vergiye tâbi olmayan koyunlar da sayıldığında (87 x 150 = 13.050) ki, bu koyun sayısı sayılanlardan daha fazla bir yekûn tutmaktadır, toplamda 21.972 sayısına ulaşılmaktadır.

Çok sayıda koyun sahibi olanlar arasında zuemadan Murtezabeyzâde İbrahim Ağa (300), zuemadan Seyit Murteza Ağa (200), Hüseyin oğlu Mustafa Beşe (300), Ahmet Çavuş oğlu Mehmet Beşe (250) ile kardeşi Hasan Beşe (250), İbrahim Beşe oğlu Mustafa Beşe (200) yer almaktaydı. Bu kimselerin üzerine vergilendirilmeyen 150'şer koyun daha eklendiğinde onların her birinin birer "sürüden" daha fazla koyuna sahip olmaları söz konusu olmaktadır. Araştırmalar, Osmanlı zamanında Anadolu'dan İran'a uzanan geniş coğrafyada çok az sürü sahibininin 200'den fazla koyuna sahip olduğunu göstermektedir.¹⁶³ Bu açıdan bakıldığında yukarıda bahsi geçen sürü sahiplerinin Osmanlı toplumunda seçkin bir sınıfı; yasal ayrıcalıkları bulunan kalburüstü kimseleri temsil ettikleri ortadadır.

Şehir merkezinde ikamet etmekle beraber, kırsalda zeamet tasarruf edenler ile diğer kentli bürokrat zümrenin¹⁶⁴ koyunlarını beslettikleri yaylak

Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal Ve İktisadi Yapı", *Karadeniz Araştırmaları*, C: 5, S: 17 (Bahar 2008), s.75-111. Bu ayırım, Trabzon'un fethinden 1880'lere kadar hemen ciddi bir değişime uğramadan uygulanagelmıştır.

¹⁶³ Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s.107.

¹⁶⁴ Bu Osmanlıları "kırsal burjuva" olarak tanımlamak mümkün görünüyor. "...geçimini emeğiyle ya da emeğiyle elde ettiği gelirlerle sağlamayan herkese burjuva denir. Burjuva hiçbir şey yapmayan ve asla hiçbir şey yapmamış olan kişidir" demektedir Weber. Ona göre burjuva okur-yazar olup, gelirlerinin önemli bir kısmı miras alınan veya evlilik yoluyla kazanılan özel gelirlerden geliyordu. Hisse senedi, bono, borç alacakları ve toprak kirası gibi rant gelirleri bu

veya kışlakların şehre yakın konumdaki Yomra, Maçka ve Akçaabat'ta olduğu söylenebilir. Nitekim daha önce model örnek olarak kendilerine yer verilen sicillerde adları geçen ve Trabzon kırsalında koyun beslettikleri açık olan Mehmet Çelebi, İbrahim Çelebi, Hüseyin oğlu Ali Beşe, Gümrükçü Ömer Ağa ve Murtaza adındaki kimselerin adları ele alınan ağnam defterinde de geçmektedir/kayıtlıdır.

Bununla beraber sürü sahibi olmak, şehir merkezinden kırsala doğru gidildikçe daha farklı bir görüntü arz etmektedir. Nitekim sahip olunan koyun sayıları buralarda, mesela Yoros Nahiyesi örneğinde 4, 8, 15, 19, 40 gibi sayılara doğru gerilemektedir. Bu sahada, mesela askerî statüde olan mal sahiplerinin muaf oldukları 150 koyun bu sayılara eklendiğinde dahi yine de tam bir “sürü” ortaya çıkmamakta, ciddi bir fark kendini göstermektedir. Bu durum, aynı zamanda “zengin sürü sahiplerinin” daha ziyade Trabzon şehir merkezinde ikamet etmekte olan ve aynı zamanda eyaletin yönetiminde veya eyaletin yönetici kesimi üzerinde söz sahibi olan ağa ve beyler olduğuna dair başka bir işarettir.

Yine ilgili deftere göre, ağnam vergisi tahsil edilen kayıtlı kişiler arasında, “beşe” gibi askerî olduğu anlaşılan unvan taşıyanlar hariç, üzerlerinde 1 ve 2 adet gibi düşük sayıda koyun olan şahıslar mevcut değildir. Bu durumu Maçka'daki Gayrı Müslim koyun sahipleri üzerinden izlemek mümkündür. Anlaşılan, tıpkı bağ ve bahçesinde kendi geçimlik aile ekonomisi bağlamında rızkını temin için köylünün evinde tüketmek üzere ürettiği sebze ve meyvenin öşre tâbi olmaması gibi, esas meşgalesi tarım üretimi olan köylünün mülkiyeti kendine ait olan evinde, bağında, bahçesinde beslediği birkaç koyun, keçi vb. de ağnam vergisine dâhil değildi¹⁶⁵.

“özel gelirler” arasında önemli bir kısmı oluşturmaktaydı. Birçok pozisyon ve unvana sahiptiler. Bilhassa küçük kasabalardaki etkinlikleri daha fazlaydı. Burjuva siyasetle ilgilenen insandı. Bir malikânenin idaresini uzaktan da olsa denetlemek, bir kamu görevini yerine getirmek burjuvanın uğraşısı arasında önde gelmekteydi. Toprak sahibi olmak esastı. Zira burjuvanın nüfuzu sahip olduğu topraklarının büyüklüğü ile ölçülmekteydi. Bir memuriyet, meslek ya da ticareti yürütüyor olması nedeniyle kasabada ikamet etse bile toprağı kendisine yakın olmalıydı. Nüfuz ve servetinin gerçek kaynağı toprağı idi. Halkı elinde tutar, işlerini görür, onlara borç verirdi. “Hâlâ halktan, ama daha zengin ve daha eğitilmiş. Zekâsı ve faaliyetleri dikkat çekici, gururu ve hırsları ölçsüz”. Bkz. Weber, *Köylülerden Fransızlara*, s.325-326. Kent ile kır arasındaki bağlantıyı sağlayan/idare eden bu kimseler “işlev açısından” Osmanlı'nın taşradaki ağa ve beyleriyle; ayan ve eşrafiyla neredeyse birebir örtüşmektedir.

¹⁶⁵ Osmanlı uygulamasında köylü, yani esasen tarım ile geçinen ahali için böyle bir toleranstan bahsedilse bile konar-göçerler, yani esas uğraşısı hayvan beslemek olanlar için böyle bir tolerans mevcut değildi. Şöyle ki, Moğollardaki uygulamaya göre, göçebelerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için belirli bir sayının altında (100 koyundan az) sürü besleyenler vergiden muaf tutulmaktaydı. Osmanlı'da ise böyle bir muafiyet yoktu. Osmanlı uygulamasında, mesela 24 koyundan az koyun besleyenler, tarım ile uğraşan köylüler arasında bulunan topraksız köylülerin (mücerred, kara, caba vb.) ödemiş oldukları vergiler ile bir denklik kurularak, kara veya resm-i kara adı altında vergilendirilmekteydi. Bkz. Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s.100. Benzer bir tespit Emecen'e aittir, “Büyük kısmı padişah haslarına dahil olan konar göçerler de iki koyuna bir akçe vermekte idiler. Ancak bu hüküm koyun sayısına bağlı idi. Nitekim Aydın sancağındaki

1721-22'de Trabzon şehir merkezi ile dört nahiyede kayda alınarak vergiye tâbi tutulan toplam 30.409 koyunun 8922'si (yani yaklaşık %30'u) Trabzon merkezinde, 4193'ü Yoros, 11.337'si Akçaabat, 2639'u Yomra ve 7511'i de Maçka nahiyelerinde ikamet edenlerden oluşmaktaydı. Akçaabat Nahiyesi'nde vergiye tâbi tutulan koyun sayısının fazla çıkması, Akçaabat'ın, bahsi geçtiği üzere günümüzdeki Vakfıkebir, Beşikdüzü, Şalpazarı ve Tonya gibi genişçe bir coğrafyayı kapsıyor olmasıyla ilgilidir. Kaza genelinde sayıma alınan/vergilendirilen 30.409 koyundan devlet için 2422'si alınmıştı. Bu da toplamın %8'ine karşılık gelmektedir. "Vergilendirmede koyun varlığı yörükler için çiftçi riayyetin elindeki toprak gibiydi" diyen Emecen, aslında Rumeli şurutuna göre koyun besleyenlerden tahsil edilen %8 dolaylarındaki ağnam vergisinin topraktan alınan ve %5 ile %10 arasında değişen öşür vergisine nispetle tespit edilmiş olduğuna işaret etmektedir. Yani devlet, anlaşıldığı kadarıyla tarım ve hayvancılıkla meşgul olan ahali arasında vergiler hususunda bir dengelemeye gitmekte, "vergiye eşitlik" ilkesine riayet etmektedir.

Trabzon şehir merkezinde ikamet eden, sahip oldukları yerel bağlar ve güçlü himaye ilişkileri ile daha ziyade "müteşebbis-bürokrat" tipine uygun düşen koyun sahiplerinin bahsi geçen bu hususiyetleri, kazaya bağlı dört nahiyede çok da farklı değildir. Bu münasebetle Trabzon kırsalına çıkıldığında bilhassa "beşe unvanı taşıyan kişi sayısında yoğunlaşma görülmektedir. Mesela Yoros Köyü'nde ağnam vergisine tâbi tutulan sekiz kişinin tümü "beşe" unvanına sahiptir. Bu durum aynı sahadaki Makranyamos, Bedromide, Usburlu, Caferli köyleri ve daha niceleri için benzer bir durum arz etmektedir. Dolayısıyla "sürü" sayısı derecesinde koyun sahibi olmanın öncelikle ehl-i örf mensuplarına ait bir özellik olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁶. Bu istikamette bakıldığında ağnam defterine giren kimseleri Trabzon kırsalının ağa ve beyleri; ayan ve eşrafi olarak telakki etmek gerekmektedir. Kısacası ağnam defterinde kayıtlı

Karacakoyunlu yörükleri içinde altmış altı koyundan fazla koyunu olanlar iki koyuna bir akçe verirlerdi; ellerinde altmış altı veya bundan az koyunu bulunanlardan ise otuz üç akçe alınır ve bunlara bac evi denirdi". Bkz. Emecen, "Ağnam Resmî", s.478. Anlaşılan askerî statüde olanlar hariç, Osmanlı uygulamasında resm-i ganem vergisinden bütünüyle değil "haneyi korumaya matuf" olmak üzere kısmî bir muafiyet söz konusu idi. Bu uygulamalara 1720'lerde devam edilip edilmediği ise na-malumdur.

¹⁶⁶ Buradaki "beşe" unvanına sahip olanları devşirme kökenden gelerek devlete hukukî anlamda "kul" olma hakkını elde edenlerin kategorisinde değerlendirmekten ziyade "ecnebi" yani bir paşanın/beyin maiyetine intisap ederek veya bir savaşa gönüllü olarak iştirak edip kendilerini İstanbul'dan genelde mektup ile berat temin ederek askerî sınıfa dâhil ettirebilenlerden görmek doğru olur. Nitekim ilgili ağnam defterine bakıldığında "beşe" unvanına sahip olanların bulunduğu nahiyelerde bir veya birkaç "serdengeçti" unvanlı kimselerin de yer aldığı görülecektir. Serdengeçti unvanına sahip olanlar, savaşılar asker toplamanın yanında cepheye gönderilecek top gibi cephanenin nakledilmesinde de maiyetleriyle birlikte görev almakta, görevlendirilmekteydiler. Örnekler için bkz. Gül Çiçek, 1899 Numaralı (H.1146-1149/M.1733-1737) Trabzon Kadı Sicili'nin Çevrimyazısı ve Değerlendirilmesi, Aksaray Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2017, s.73. Konu hakkında bkz. Turan Açık, "Beşe Unvanı Hakkında", *Tarih Dergisi*, S: 62 (2015/2), 2016, s.37-64.

bu kimselerin genelde sıradan köylüler değil, kırsalda devletin gücünü temsil yetkisine sahip olan, servet ve itibar açısından toplumun önde gelen şahsiyetleri oldukları söylenebilir.

1700'lü yıllar ve sonrasında adlarından sıkça söz ettirecek olan bazı hanedan ailelerin ilk temsilcilerine bahsi geçen ağnam defterinde rast gelmek mümkündür. Yoros ve Vakfikebir taraflarında Malkoçoğulları ile Uzun Ali oğullarının yanı sıra “serdengeçti” unvanlarına sahip iki kişi Ömer Ağa ve Süleyman Ağa, Caferli Köyü'nden Abdülfettah Beşe ile Serdengeçti Mehmet Ağa bunlardandır. Akçaabat Nahiyesi'nden Serdengeçti Hüseyin Ağa¹⁶⁷ ile Serdengeçti Hacı Mehmet Ağa'nın yanı sıra Hacimusaoğulları ve Bağdatlıoğulları hâkeza. Maçka Nahiyesi'nden Eyyüboğulları ve daha niceleri ilgili deftere bir göz gezdirildiğinde varlıkları hemencecik müşahede edilenler arasındadır. Ayrıca Tonya'dan, 1800'lere doğru şöhret kazanacak olan Hacısalih-oğulları'nın bilinen en eski şahsı olan, “Ali oğlu Hacı Salih ile karşılaşmakta, günümüzde Trabzon şehrinin batı tarafındaki girişi olan Beşirli semtine (Holomana'ya) adını veren şahsın, “Hacı Beşir Beşe” adı ile defterde kaydı olup, onun aslen Karlık Köyü ahalisinden olduğu da bu “ağnam defteri” sayesinde öğrenilmektedir. Bu yönü ile ele alınan defter sadece iktisadî/mâlî veriler açısından değil, bölgedeki ahalinin şeceresini tespit etmeye; izini sürmeye yarayan bilgileri muhtevî olmasıyla da önemli bir bilgi kaynağıdır.

Sonuç

Anadolu, tarım ve hayvancılık kültürü açısından kadim bir geleneğe sahiptir. Hayvancılıkta ise küçükbaş hayvan (koyun ve keçi) besleme önceliklidir. Hemen her ailede geçimlik aile ekonomisi bağlamında koyun ve keçi beslemek âdettendir. Nâdir bazı örnekler dışında büyük baş hayvanlar, XIX. yüzyıla kadar uzanan süreçte genelde çifte koşmak amacıyla beslenmekteydi. Bunların yanında hayvancılık, kent ve kasabalardaki dericilik gibi pek çok esnafın esas ham madde kaynağı olmasıyla da sanayiye dönük yüzü bulunan bir sektördür.

Osmanlı dünyasında sermayesini değerlendirmek isteyen müteşebbis için bir iltizam işletmek en önemli servet edinme kaynağı olmakla beraber, sürü sahibi olmak, ilki kadar olmasa da önemli bir yatırım aracıydı. Zira ülkede, doğaldır ki her müteşebbise yetecek kadar iltizam bulunmamaktaydı¹⁶⁸. Buna

¹⁶⁷ Daha ziyade “Kazancıoğlu” diye bilinir. O, 1735 yılı bahar mevsiminde Şark Seraskeri Abdullah Paşa'nın maiyetinde bulunmak üzere Trabzon Eyaleti'nden toplanan 50 bayrak dergâh-ı mualla yeniçeri ve serdengeçti askerinin ağaları arasında Pulathâne'yi (Akçaabat ve çevresini) temsilen adı geçmekte olup 64. Cemaattendir. Bkz. Çiçek, 1899 Numaralı (H.1146-1149/M.1733-1737) *Trabzon Kadı Sicili'nin Çevrimyazısı ve Değerlendirilmesi*, s.74.

¹⁶⁸ Gelir getirme açısından hayvan beslemek, iltizam işletmek gibi büyük ve kârlı bir ekonomik sektör hâline gelememiştir. Zira Batı Anadolu ve Balkanlar hariç Anadolu coğrafyası, Avrupa'daki gibi büyük çiftlikler halinde hayvan yetiştirmeye müsait bir coğrafi yapıya sahip değildi. Bu durumu, bahsi geçen 1721-22 tarihli Trabzon ağnam defteri örneğinde, kişilerin sahip oldukları koyun sayıları üzerinden de okumak mümkündür. Bu nedenle sektör anlamında

mukabil, verimi az veya çok olsun, Anadolu’da hayvan beslemeye müsait epey mera, yaylak ve otlak mevcuttu. Bu doğrultuda bilhassa kentli bürokratin servet biriktirme aşamaları arasında küçükbaş hayvan besletmek önemli bir merhaleye karşılık gelmektedir. Trabzon şehrini çevreleyen coğrafya, yayla ve meraları yanında elverişli iklimi sayesinde kentli ileri gelenlerin (dirlik sahiplerinin, sipahi çocuklarının, ayan ve eşrafın vb.) çoban tutarak hayvan beslettikleri bir coğrafyadır. Bu uygulama, aynı zamanda kentli ileri gelenlerin kırsal ile olan her türden (siyasî, sosyal, iktisadî) münasebetlerinin uzun Osmanlı tarihinde devamlılık (ve aynı zamanda bağımlılık) göstermesine tesir etmiştir. Üzerinde durulan ağnam defteri, sürü hâlinde hayvan beslemenin daha ziyade (kırsalda veya şehir merkezinde yaşamakta olsun) askerî sınıf mensuplarına özgü bir uğraş olduğunu ortaya koymaktadır. Bunların yanında ilgili ağnam defteri, Trabzon’da günümüzde varlıkları hâlen devam etmekte olan bazı sülâlelerin atalarını gösteriyor olmasıyla da bir bakıma “nüfus defteri” hüviyetine sahiptir.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Trabzon Ahkâm Defterleri, Defter Numarası I, Sayfa Numarası 30, Hüküm Sırası 1 (30/1), 36/1, 56/1, 57/1, 93/1, 130/3.

BOA. Karaman Ahkâm Defterleri, Defter Numarası I, Sayfa Numarası 2, Hüküm Sırası 3 (2/3), 113/3, 118/4, 122/5, 126/1, 14/3, 15/1, 153/4, 16/5, 160/5, 182/3, 184/5, 190/2, 34/5, 35/3, 71/2, 83/3, 84/1, 85/4.

Trabzon Şer’iyye Sicilleri (TŞS), Defter Numarası 1826, Sayfa Numarası 57a-1, 1827/82a-9, 1830/61b-2, 1824/20a-1, 1826/2b-3a, 1826/40a-2, 1826/40a-5, 1826/43b-2, 1826/57b-1, 1828/110a-5, 1828/147a-7, 1855/41, 1861/10a-2, 1861/11b-1, 1861/12a-1, 1861/12b-1, 1861/22b-3, 1861/43a-2, 1863/25b-1, 1863/54a-1, 1863/7b-3, 1864/29b-2, 1864/58b-1, 1873/25b, 1889/21b, 1917/52b, 1917/67a, 1920/43b-44a, 1922/72b, 1927/16b, 1931/30a, 1932/103b, 1947/45b-46a.

2. Kitap, Makale ve Tezler

AÇIK, Turan, “Kara Mehmed Ağa’nın Ardından: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya’da Bir Kapıkulu Sipahisinin Düşündürdükleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11/1, (2016), s.1-46.

AÇIK, Turan, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

AÇIK, Turan, *Şer’iyye Sicillerine Göre Trabzon’da Mülk Satışları*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007.

hayvancılık, “iltizam işletmenin” yerini hiçbir zaman alamamış, kurumsallaşamayarak genelde geçimlik aile ekonomisi çerçevesinde varlığını devam ettirebilmiştir. Dolayısıyla genelde kentli-müteşebbis özelliği gösteren askerî zümre için hayvan beslemek, iltizam sektörünün yanında ikinci bir iş, diğer bir tabirle “ek iş” hüviyetinde kalmıştır.

AÇIK, Turan, “Beşe Unvanı Hakkında”, *Tarih Dergisi*, S: 62 (2015/2), s.37-64.

AYGÜN, Necmettin, “Gümülcine Ayâmı Tokadçıklı Süleyman 1761(?) -1804, *Belleten*, C: LXXIV, S: 271 (Aralık 2010), s.706-767.

AYGÜN, Necmettin, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal Ve İktisadi Yapı”, *Karadeniz Araştırmaları*, C: 5, S: 17 (Bahar 2008), s.75-111.

AYGÜN, Necmettin, “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefati”, *Karadeniz İncelemeleri*, S: 7 (Güz 2009), s.39-77.

AYGÜN, Necmettin, *Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: I-II, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara 2016.

AYGÜN, Necmettin, *Nüfus Defterleri’nde Aksaray’ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1830-1845)*, Aksaray Üniversitesi Yayınları, C: I, Ankara 2016.

AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005.

BİLGE, Sadık Müfit, *Elinde Çıngıl Orak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.

BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayınları, İstanbul 2005.

BİRİNCİ, A. Mesut-ÇAKICI, Mustafa-TOPAL, Zehra, *Akçaabad Vakfikebir Nüfus Kütüğü*, Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 2012.

BOSTAN, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK, Ankara 2002.

BRAUDEL, Fernand, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2015.

BULDUK, Üçler, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar)*, TTK, Ankara 2013.

CLARK, Gregory, *Fukaralığa Veda Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

ÇİÇEK, Gül, *1899 Numaralı (H.1146-1149/M.1733-1737) Trabzon Kadı Sicili’nin Çevrimyazısı ve Değerlendirilmesi*, Aksaray Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2017.

DEMİR, Alpaslan, *Bozdoğan Yörükleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

DOĞRU, Halime, *Bir Kadı Defterinin Işığında Rumeli’de Yaşam*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

DOĞRU, Halime, *XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, TTK, Ankara 1997.

EMECEN, Feridun, “Ağnam Resmî”, *DİA*, C: 1 (1998), s.478-479.

EMECEN, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara 2013.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine-GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar”, *Amme İdaresi Dergisi*, C: 49, S: 1 (Mart 2016), s.29-56.

ERGENÇ, Özer, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. G. Ç. Güven-Ö. Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

GEDİKLİ, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İz Yayınları, İstanbul 1998.

GENÇ, Mehmet, "İltizam", *DİA*, Cilt 22 (2000), s.154-158.

GENÇ, Mehmet, *Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, TTK, Ankara 2001.

İLHAN, M. Mehdi, *Amid (Diyarbakır)*, TTK, Ankara 2000.

İNALCIK, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (Makaleler), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.1-14.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (Makaleler), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.139-186.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (Makaleler), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.259-317.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: I, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

Karaman Ahval-i İctimaiyye Coğrafyeye ve Tarihiyyesi; Haz. İbrahim Güler, TTK, Ankara 1993.

KAZGAN, Haydar, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

KOÇ, Yunus, "Nüfus-Osmanlı Dönemi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C: 33 (2007), s.294-299.

KOZLUBEL DOĞRU, Halime, *1844 Nüfus Sayımına Göre Deliorman ve Deliorman'ın Demografik, Sosyal ve Ekonomik Durumu*, TTK, Ankara 2011.

KUNT, İ. Metin, "Müteşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa", *Toplum ve Bilim*, S: 2 (Yaz 1977), s.47-64.

LİNDNER, Rudi P, *Göçebeler ve Osmanlılar*, Çev. M. Günay, İmge Yayınları, Ankara 2000.

MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, TTK, Ankara 2014.

ORHAN KEMAL, *Eskici ve Oğulları*, Everest Yayınları, İstanbul 2016.

ORMAN, Sabri, *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yayınları, İstanbul 2010.

ÖZ, Esmâ, *Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, TTK, Ankara 2014.

ÖZ, Mehmet, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler" *Vakıflar Dergisi*, S: XXII, Ankara 1991, s.429-439.

ÖZ, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK, Ankara 1999.

ÖZDİŞ, Hamdi, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Dönemi'nde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

ÖZEL, Oktay, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), pp.183-205.

ÖZEL, Oktay, *Türkiye 1643*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

ROUSSEAU, J. J, *İtirafklar*, Haz. S. Özbudun, C: I-II, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008.

SAKİN, Orhan, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012.

ŞAHİN, İlhan, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, Eren Yayınları, İstanbul 2006.

TABAK, Faruk, *Solan Akdeniz*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

TABAKOĞLU, Ahmet, *İktisat Tarihi Toplu Makaleler I*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

TAŞ, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK, Ankara 2014.

TOURNEFORT, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2008.

TUŞ, Muhittin, *Sosyal ve Kültürel Açından Konya*, Tablet Yayınları, Konya 2007.

TURGUT, Murat, "Roma Ticaret Hayatı ve Iconium Sikkeleri", *Konya Kitabı XVI*, C: I, İpek Yolu Dergisi Özel Sayısı, Konya 2018, s.111-122.

UNAN, Fahri, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar*, Lotus Yayınları, Ankara 2004.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Devri'nde Sinop*, TTK, Ankara 2014.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, TTK, Ankara 1989.

WEBER, Eugen, *Köylülerden Fransızlara*, Çev. Ç. Sümer, Heretik Yayınları, Ankara 2017.

WHITE, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, Çev. N. Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

WOLF, Eric R, *Köylüler*, Çev. A. Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

YAMAN, Zekeriya, *19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Ereğli Kazası*, Marmara Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

YILDIRMAK, Gülay Webb, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, TTK, Ankara 2011.

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 2014.

Ek I: 1722 Tarihli Ağnam Defteri (BOA. MAD.d 18367)

(Sayfa 1) Oldur ki Trabzon Eyaleti'nin âdet-i ağnam ve âdet-i gulamiyeleri tahsiliçün taraf-ı devlet-i aliyyeden ta'yin buyurulan kıdvetü'l-emasil ve'l-akran el-Hac Hasan Ağa kulları yediyle bir kıt'a ferman-ı âlî Trabzon mahkemesine vusul bulub mazmun-ı latifinde işbu bin yüz otuz üç (1133) senesi Martı ibtidasından (12 Mart 1721) eyalet-i mezburede vâkı' kasabat ve kuralarında sâkin ve mütemekkin sahihu'n-neseb sadat-ı kıram ve sefer seferler sahih askerî taifesinin kendü nefisleri için besledikleri yüz ellişer re's ganemlerinden mâ'adasının ve mir-i miran ve mirliva ve ze'amet ve tımar ve evkaf ve mir-i biyade ve mustahfizan-ı kıla'-ı tımar karyelerinin vesair kura ahalilerinin yedlerinde mevcut bulunan koyun ve kuzu ve keçi ve oğlakların her birisinden Rum-ili şurutu üzere birer akçe resm-i ganem ve her yüz re'sden yirmişer akçe âdet-i gulamiye ve her üç yüz re'sden beşer akçe resm-i ağılları mîrî için alına deyu buyurulmağın imtisalen li'l-emri'l-âlî sicill-i mahfuza ba'de'l-kayd Trabzon'da ve nevahilerinde sâkin sahihu'n-neseb sadat-ı kıram ve sefer seferler sahih askerî ve sair re'âyayı meclis-i şer'a da'vet ve ferman-ı âlîyi cümle müvacehesinde feth ve kıra'at ve herbirlerine i'lan u işa'at olunduktan sonra ma'rifet-i şer'le ve mübaşir-i muma-ileyh ma'rifetiyle Trabzon ve nevahilerinde sâkin sadat ve askerî ve sair re'âyânın yedlerinde mevcut bulunan ağnam defteridir ki (...) ¹⁶⁹ tahriran fi'l-yevmi'l-hamis aşera min-Rebi'ilâhir sene erba'a ve selaseyn ve mi'ete ve elf (15 R 1134/2 Şubat 1722)

¹⁶⁹ Defterin bu kısmı yırtık, tahrip olmuş, “ber-vech-i âtî zıkr olunur” olmalı.

Nefs-i (...)¹⁷⁰

Es-Seyyid Şeyh Mehmed Efendi, ganem
120

Kal'a-i Kule Dizdarı Es-Seyyid İbrahim
Ağa, ganem 70

Zu'amadan Es-Seyyid Kara Mahmud Ağa,
ganem 100

Zu'amadan Es-Seyyid Yahya Ağa, ganem
100

Es-Seyyid Osman Çelebi, ganem 150

Es-Seyyid İbrahim Çelebi, 140¹⁷¹

Es-Seyyid (...)¹⁷² Çelebi, 140

Es-Seyyid Hüseyin Efendi, 150

Es-Seyyid Süleyman Çelebi, 150

Zu'emadan Es-Seyyid Murteza Ağa, 200

Zu'emadan Murtezabeyzade İbrahim Ağa,
300

Zu'emadan Ahmed Bey, 120

Es-Seyyid el-Hac İsmail Ağa Serdengeçdi,
150

Hasekizâde Çorbacı Mustafa Ağa, 142

Kadıze Es-Seyyid Hasan Çelebi, 31

İbrahim Çavuş oğlu Ali Beşe, 140

Zu'emadan Rüstembeyzade İbrahim Ağa,
50

Kasaboğlu Mehmed Ağa-yı Serdengeçdi,
150

Bayrakdar Ahmed Beşe, 100

Es-Seyyid İbrahim Çelebi ibn-i Mehmed
Ağa, 130

Gümrükçü Ömer Ağa-yı Serdengeçdi, 150

Sabıkan Gönve Ağası Mustafa Çavuş, 160

Ahmed Efendi ibn-i Molla Receb, 20

İsmail Ağa-yı Serdengeçdi, 150

Tosun el-Hac İbrahim Ağa-yı Serdengeçdi,
160

Es-Seyyid Mehmed Çelebi, 148

Es-Seyyid Mustafa Çelebi, 145

El-Hac Ahmed Ağa-yı Serdengeçdi, 160

Hacı Murteza Ağa-yı Serdengeçdi, 70

Murteza Ağa Serdengeçdi, 65

El-Hac Mustafa Ağa Serdengeçdi, 150

El-Hac Mustafa Beşe ibn-i Hacı Mustafa,
145

Hüseyin Çavuşoğlu Ahmed Beşe, 70

Mustafa Beşe ibn-i Ahmed Ağa, 90

Mustafa Beşe ibn-i Hüseyin, 300

Mustafa Beşe ibn-i Hasan, 80

Esir Hüseyin Beşe, 35

Mehmed Beşe ibn-i İsmail, 130

İsmail Beşe ibn-i İshak, 150

Karındaşı Ahmed Beşe, 100

Ve Karındaşı Mustafa Beşe, 50

Tokuzluoğlu Hasan Beşe, 70

El-Hac Mustafa Beşe, 70

Ahmed Çavuş oğlu Mehmed Beşe, 250

Karındaşı Hasan Beşe, 250

Zu'emadan Mehmed Ağa ibn-i İbrahim
Ağa, 150

Hacı Ali Beşe ibn-i el-Hac Hüseyin, 150

Zu'emadan Ahmed Ağa, 140

Nimbıyık oğlu el-Hac Hüseyin, 130

Ali Beşe ibn-i el-Hac Hüseyin, 120

Mehmed Ağa-yı Serdengeçdi, 100

Zu'emadan Mehmed Ağa, 35

Ayasofya İmamı Mehmed Efendi, 150

Kara Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, 86

Ali Beşe ibn-i Mustafa, 52

El-Hac Ali Beşe, 70

Karındaşı Musa Beşe, 40

Osman ibn-i Ahmed Beşe, 100

Mustafa Beşe ibn-i Ahmed, 50

Yusuf Beşe ibn-i Ömer Beşe, 70

El-Hac Ali Beşe, 25

Mehmed Beşe ibn-i Mehmed, 30

Sarraç Osman Beşe, 33

İsmail Beşe ibn-i Osman, 45

Karındaşı Mehmed Beşe, 95

Bayrakdar Mustafa Beşe, 55

Osman Beşe ibn-i Mustafa, 40

Ömer Beşe ibn-i Mustafa, 45

Karındaşı Mehmed Beşe, 15

İbrahim Beşe ibn-i Musa, 55

Bayezidoğlu Bayrakdar Ahmed Beşe, 55

Ahmed Beşe ibn-i Hüseyin Beşe, 54

¹⁷⁰ Defterin bu kısmı tahrip olmuş, "Trabzon" olmalı.

¹⁷¹ Buradan itibaren "ganem" ifadesi verilmemiş, sadece sayılar verilmiştir.

¹⁷² Tahrip olmuş, okunmuyor.

Ali Beşe ibn-i Abdullah, 130
 Mustafa Beşe ibn-i Abdullah, 70
 Baniko oğlu Ahmed Beşe, 31
 Akmehmedoğlu Ali Beşe, 26
 Ali Çavuş oğlu Mustafa Beşe, 80
 Karındaşı Ahmed Beşe, 60
 Yeğen Mahmud Beşe, 40
 El-Hac Ali Ağa-yı Serdengeçdi, 150
 Hacı Yunus Beşe, 140
 Hakimoğlu Mustafa Beşe, 108
 Mustafa Beşe ibn-i İbrahim Beşe, 200
 Kassab Hacı Ebubekir Beşe, 30
 El-Hac Ali Beşe ibn-i Abdullah, 20
 El-Hac Mehmed Ağa Serdengeçdi, 100
 Berberzade İbrahim Ağa, 180
Cem'an yekûn ağnam
8922 Yalnız sekizbin tokuzyüz yirmiüki
ağnamdır zikr olunan ağnamdan ber-
muceb-i ferman mîrî için ganem 640
Yalnız altıyüzkırk ganemdir
Nahiye-i Yorosda vâkı' kuralarda olan
ağnamdır ki zikr olunur

Karye-i Yoros

Malkoçoğlu Murteza Beşe, ganem 110
 İbrahim Beşe ibn-i Uzun Ali Beşe, 25
 Mahmud Beşe ibn-i Kara Osman, 35
 Hüseyin Beşe ibn-i Mezbur Malkoç, 30
 Derzi Seyyidi Beşe, 30
 Küçük Ali Beşe, 30
 Musa Beşe ibn-i Abdullah, 12
 İbrahim Beşe ibn-i Abdullah, 22
Karye-i Makranamos
 Kemal Beşe ibn-i Abdullah, 30
 Hacıoğlu Ali Beşe, 150
 Uzun Ahmed Beşe, 6
 Süleyman Beşe ibn-i İbrahim, 25
 Bekdaş Beşe ibn-i Hüseyin, 15
 Bayrakdar Mehmed Beşe, 25
 Hüseyin Beşe ibn-i Bostan, 35
 Salih Beşe ibn-i Osman Beşe, 11
 Mustafa Beşe ibn-i Salih, 35
 Ali Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 19
 Abdullah Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 18
 İsmail Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 17

Osman Beşe ibn-i Süleyman Beşe, 11
 Ömer Ağa-yı Serdengeçdi, 30
 Mustafa Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 8
 Ahmed Beşe ibn-i Bostan, 6
Karye-i (...)¹⁷³
 Ömer Beşe ibn-i Abdullah, 16
 Hacıoğlu Mehmed Beşe, 50
 Küçük Ali Beşe, 40
 İbrahim Beşe, 30
 Ali Beşe ibn-i İslam, 4
 Süleyman Beşe ibn-i Hızır, 11
 (...) ¹⁷⁴
Karye-i (...)¹⁷⁵
 Salih Beşe ibn-i Bektaş, 8
 Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, 15
 İbrahim Beşe ibn-i Hamza Beşe, 40
 Hasan Beşe ibn-i İbrahim, 40
 Ahmed Beşe ibn-i İslam, 15
Karye-i Bedromida
 Abdülbakı Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 20
 Bektaş Beşe ibn-i Bostan, 20
 Ali Beşe ibn-i Kurt, 6
 Hüseyin Beşe ibn-i Abdullah, 3
 Kara Hasan Beşe ibn-i İbrahim, 3
 (...) ¹⁷⁶ Mehmed Beşe, 10
Karye-i Vardalyoz
 Süleyman Beşe ibn-i Hasan Beşe, 18
 Abdülbakı Beşe ibn-i Süleyman, 18
 Ömer Ağa-yı Serdengeçdi, 20
 Mustafa Beşe ibn-i Ramazan, 5
 Ali Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 6
Karye-i Usburlu
 Ali Beşe ibn-i Abdurrahim, 15
 İsmail Beşe ibn-i Abdullah, 7
 Ali Beşe ibn-i İbrahim Beşe, 7
 Ahmed Beşe ibn-i Ali, 10
 Musa Beşe ibn-i Ahmed, 15
Karye-i Kadancila ma'a Adra
 Süleyman Ağa-yı Serdengeçdi, 40
 Mustafa Beşe ibn-i Osman, 80
 Kösiç İbrahim Beşe, 20

¹⁷³ Defter yırtık, tahrip olmuş.

¹⁷⁴ Devamı yırtık.

¹⁷⁵ Devamı yırtık.

¹⁷⁶ Bu kısım tahrip olmuş.

Ömer Beşe ibn-i Abdi Beşe, 10

İvaz Beşe, 50

Mustafa Beşe, 60

Ömer Beşe, 60

İbrahim Beşe, 10

Ali Beşe ibn-i Süleyman, 18

Karye-i Caferli

Abdulfettah Beşe, 80

İsmail Beşe, 30

Süleyman Beşe, 20

Mehmed Ağa-yı Serdengeçdi, 60

Süleyman Beşe ibn-i Musa, 45

Mehmed Beşe ibn-i Ahmed, 45

Hasan Beşe ibn-i Abdullah, 10

(Sayfa 2)

Karye-i Yoboli

Abdullah Beşe ibn-i Kemal, ganem 55

Mehmed Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 30

İslam Beşe ibn-i Ali, 15

Ömer Beşe ibn-i Ali, 15

Salih Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 50

Ömer Beşe ibn-i Ali, 40

Karye-i Kılıda

Mustafa Beşe ibn-i Hüseyin, 40

Hasan Beşe ibn-i Mustafa, 50

Hacı Abdülkerim Beşe ibn-i Nezir Beşe, 100

Hüseyin Beşe ibn-i Abdülkerim, 70

Resul Beşe ibn-i Mustafa, 20

Hacı Mehmed Beşe ibn-i Ali Beşe, 30

Hacı Musa Beşe ibn-i Hasan Beşe, 35

Musa Beşe ibn-i Osman, 10

Mahalle-i Akrida

Hacı oğlu Hasan Beşe, 20

Şahin Beşe ibn-i Hasan, 30

Boz Ali Beşe, 40

Mustafa Beşe ibn-i Mehmed, 10

Musa Beşe ibn-i Salih, 10

Hasan Beşe ibn-i Mustafa, 15

Mahalle-i Ağanyozlu

Süleyman Beşe ibn-i Ali, (...) ¹⁷⁷

Şerif Beşe ibn-i Ali, (...) ¹⁷⁸

Ali Beşe ibn-i Bali, 10

Hacı Süleyman Beşe, 20

Ahmed Beşe ibn-i Hüseyin Beşe, 30

Hüseyin Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 20

Şerif Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 10

Hasan Beşe ibn-i Süleyman, 20

(...) ¹⁷⁹

Ömer Beşe ibn-i Bektaş, 30

Karye-i Adra

(...) ¹⁸⁰

İvaz Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 30

(...) ¹⁸¹, 20

(...) ¹⁸² Beşe ibn-i Bostan, 40

Ahmed Beşe ibn-i Hüseyin, 50

Ömer Beşe ibn-i Hüseyin, 25

Derviş Beşe ibn-i Hüseyin, 40

Hüseyin Beşe ibn-i Hasan Beşe, 15

Abdulfettah ibn-i Hüseyin Beşe, 20

Ali Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 7

Hasan Beşe ibn-i Ali, 12

Mustafa Beşe ibn-i Bostan, 25

Süleyman Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 10

Diğer Süleyman Beşe ibn-i Hasan Beşe, 10

Salih Beşe ibn-i Yusuf, 30

Mustafa Beşe ibn-i Abdülkerim, 25

Şahin Beşe ibn-i Yusuf, 10

Ömer Beşe ibn-i Abdurrahman, 30

Osman Beşe ibn-i Hızır Beşe, 40

Hüseyin Beşe ibn-i Ali Beşe, 10

Ali Beşe ibn-i Hüseyin Beşe, 10

Mustafa Beşe ibn-i Hüseyin, 30

Karye-i Taralta

Hasan Beşe ibn-i Ali Beşe, 15

Musa Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 20

Hasan Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 15

Hacı oğlu Ömer Beşe, 40

İbrahim Beşe ibn-i Abdullah, 20

Karye-i Keraşon ma'a Aznoz (Azanoz)

Seyyidi Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 5

Mehmed Beşe ibn-i Salih, 8

Hüseyin Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 8

¹⁷⁹ Bu kısım haraptır.

¹⁸⁰ Bu kısım tahrip olmuş.

¹⁸¹ Tahrip olmuş.

¹⁸² Tahrip olmuş.

¹⁷⁷ Bu kısım tahrip olmuş.

¹⁷⁸ Bu kısım tahrip olmuş.

Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, 20
 Hüseyin Beşe ibn-i Abdülkerim, 5
 Ali Beşe ibn-i Mustafa, 5
 İbrahim Beşe ibn-i Hasan Beşe, 4
 Diğer İbrahim Beşe, 10
 Mustafa Beşe ibn-i Osman, 15
 Süleyman Beşe ibn-i Mehmed, 15
 Limon oğlu Mustafa, 3
 Mustafa Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 6
 Mehmed Beşe ibn-i Osman, 2
 Şahin Beşe ibn-i Selim, 8
 Küçükoğlu Ali Beşe, 3
 Ali Beşe ibn-i Süleyman, 30
 Mustafa Beşe ibn-i Ali, 4
 Murteza Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 5
 İslam Beşe ibn-i Şahin, 10
 Hasan Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 8
 Ahmed Beşe ibn-i Seyyidi, 8
 Mehmed Beşe ibn-i İslam, 20
 Süleyman Beşe ibn-i Murteza, 8
 Musa Beşe ibn-i Bostan, 10
 Hasan Beşe ibn-i Murteza, 20
 Salih Beşe oğlu Mehmed Beşe, 6
 Süleyman Beşe ibn-i Mustafa, 20
Karye-i Mutra¹⁸³
 Cakeroğlu Ömer Beşe, 40
 Hamza Beşe ibn-i Abdullah, 15
 Mehmed Ali oğlu Hüseyin Beşe, 20
 Hasan Beşe ibn-i Mahmud Beşe, 15
 Ahmed Beşe ibn-i Mustafa, 10
 Tarakçı Süleyman Beşe, 18
 Musa Beşe ibn-i Abdullah, 40
Karye-i Calava
 Hasan oğlu Hüseyin Beşe, 50
 Kebabcı Mustafa Beşe, 15
 Davud Beşe, 5
 Hanedan oğlu Seyyidi, 15
 Saka Ahmed Beşe, 4
 Musa Beşe oğlu Seyyidi, 4
 Kabanoğlu Murteza Beşe, 50
 Bektaş oğlu Ahmed Beşe, 8

Hacı Hasan Beşe, 20
 Karındaşı Mehmed Beşe, 40
 Hasan Beşe, 10
 Hüseyin Beşe ibn-i Hasan, 40
Karye-i İskefye
 Kemal Beşe ibn-i Abdullah, 30
 Kaliz oğlu Hasan Beşe, 20
 Karındaşı Mehmed Beşe, 7
 Yine Karındaşı Seyyidi Beşe, 10
Karye-i Keramyâ
 Timur Ali oğlu Musa Beşe, 30
 Karahasanoğlu Osman Beşe, 15
Karye-i Karağandoz
 Bayram Beşe oğlu Hasan Beşe, 40
Karye-i Arvalid
 Kandemir oğlu Mehmed Beşe, 20
**Cem'an yekûn 4193 Yalnız dörtbin
 yüztoksanüç aded ağnamdır**
**Nahiye-i Akcaabadda vâkı' kuralarda
 olan ağnamdır ki zikr olunur**
Karye-i Blatana
 El-Hac Hüseyin Ağa-yı Serdengecdi,
 ganem 150
 El-Hac Mehmed Ağa-yı Serdengecdi, 160
 Mustafa Beşe ibn-i Osman, 100
 Mehmed Beşe ibn-i el-Hac Musa, 180
 İbrahim Beşe ibn-i Abdülfettah, 140
 Bağdadlı Süleyman Beşe ibn-i Arslan, 100
 Mustafa Beşe ibn-i el-Hac Mehmed, 150
 Hamza Beşe ibn-i Ali, 20
 İbrahim Beşe ibn-i Hacı Mehmed, 150
 Karındaşı Salih Beşe, 150
Karye-i Ahanda
 Veli Beşe ibn-i Ali, 50
 Hüseyin Beşe ibn-i Mustafa, 30
Karye-i İhtimena
 Hasan Beşe ibn-i Bektaş, 80
 Musa Beşe ibn-i Ramazan, 40
 Karındaşı Mehmed Beşe, 40
 Hacı oğlu Ali Beşe, 70
 Karındaşı oğlu diğer Ali Beşe, 30
 Süleyman Beşe, 6
 Osman Beşe ibn-i Abdullah, (...) ¹⁸⁴

¹⁸³ Bu yerleşim daha ziyade Mudra olarak bilinir. Yerleşim adlarının yazımında günümüzdeki bilinen adlandırmaları değil, defterdeki yazım-ımla esas alınmıştır.

¹⁸⁴ Bu kısım tahrip olmuş.

Mustafa Beşe, 64
 Kara Mehmed Beşe, 51
 Ebubekir oğlu Hasan Beşe, 30
 İsmail Beşe, 6
 Hüseyin Beşe, 4
 Mehmed Beşe, 4
 Eyyub Beşe, 6
 (...) ¹⁸⁵
 Hasan Beşe, 5
 Tatar Ahmed Beşe, 2
Karye-i Oksi
 Halil Beşe ibn-i Ramazan, 40
 Ali Beşe ibn-i Ahmed, 50
 (...) ¹⁸⁶ -i Ağlanoz (İğlanoz: İlanoz)
 (...) ¹⁸⁷ Hüseyin Beşe ibn-i (...), 40
 Hasan Beşe ibn-i İbrahim, 6
 Ömer Beşe ibn-i Hasan Beşe, 40
Karye-i İlana
 Turmuş Beşe ibn-i Ebubekir, 70
 Ahmed Beşe ibn-i İbrahim, 40
 Süleyman Beşe ibn-i Ebubekir, 70
 Hamza Beşe ibn-i Bayram, 30
 Ali Beşe ibn-i Mustafa, 45
 Ahmed Beşe ibn-i Ali, 20
 Osman Beşe ibn-i Bektaş, 20
Karye-i Asterkiya (İstirkiya)
 Hasan Beşe ibn-i Mehmed, 55
 Selim Beşe ibn-i Hacı Mahmud, 50
 Hasan Beşe ibn-i Mustafa, 50
 El-Hac Mahmud Beşe ibn-i Selim, 100
 Hüseyin Beşe ibn-i Mehmed, 55
 Küçük Ahmed Beşe, 25
 İvaz oğlu Osman Beşe, 19
Karye-i Vazullu
 Süleyman Beşe ibn-i Ahmed, 40
 Karındaşı Mustafa Beşe, 70
 Salih Beşe ibn-i Resul, 30
 İbrahim Beşe ibn-i İvaz, 15
 Hüseyin Beşe ibn-i Mehmed Ali, 40
 Resul Beşe ibn-i Mehmed, 50
 Derviş Beşe ibn-i Abdi, 50

Derviş Beşe ibn-i Abdullah, 10
 Halil Beşe ibn-i Bostan, 20
 Hüseyin Beşe ibn-i Abdurrahman, 15
 Mustafa Beşe ibn-i Ali, 30
Karye-i Vakıf
 Mustafa Beşe ibn-i Ali, 30
Karye-i Fiz
 Osman Beşe ibn-i Hüseyin, 145
 Hacı oğlu Mustafa Beşe, 135
 İsmail Beşe ibn-i Ebubekir, 60
 Nebi Beşe ibn-i Ali Beşe, 8
 Mehmed Beşe ibn-i Murteza, 30
 Mustafa Beşe ibn-i Yunus, 60
 Ali Beşe ibn-i İbrahim, 60
 İbrahim Beşe, 5
 Osman Beşe ibn-i Hasan, 15
 Mehmed Beşe ibn-i Osman, 15
Karye-i Helvacı
 Ömer Beşe ibn-i Ali, 70
 İsmail (?) Beşe ibn-i Salih, 30
 Ahmed Beşe ibn-i Osman, 100
 (Sayfa 3)
Karye-i Bolayita
 Nebi Beşe ibn-i Hüseyin Beşe, 40
 Veli Beşe ibn-i Hüseyin, 30
 İvaz oğlu Hüseyin Beşe, 20
 Salih Beşe ibn-i Ali Beşe, 10
 Hasan Beşe ibn-i el-Hac Ahmed, 5
Karye-i İle
 Mehmed Beşe ibn-i Kurd, 30
 Hasan Beşe ibn-i Mehmed, 50
 Ömer Beşe ibn-i Mehmed, 20
 Musa Beşe ibn-i İbrahim, 20
 Mehmed Beşe ibn-i Ali, 50
 Abdülbakı Beşe ibn-i Derviş, 20
Karye-i Horcorota
 Ali Beşe ibn-i Mehmed, 30
 Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, 15
Karye-i Vari
 Ebubekir Beşe ibn-i Abdülbakı, 50
 Karındaşı Osman Beşe, 50
Karye-i Veşula
 Mustafa Beşe ibn-i Melek, 150
 Süleyman Beşe ibn-i Hasan, 50
 Ali Beşe ibn-i İshak, 60

¹⁸⁵ Tahrip olmuş.

¹⁸⁶ Tahrip olmuş, okunmuyor.

¹⁸⁷ Tahrip olmuş.

Hasan Beşe ibn-i mezbur Melek, 160
Mehmed Beşe ibn-i Mahmud, 70

Karye-i Salari

İbrahim Beşe ibn-i Hamza, 100
Hüseyin Beşe ibn-i Ali

Karye-i Hodola

Es-Seyyid İbrahim ibn-i es-Seyyid Osman, 50

Karye-i İstira

(...) ¹⁸⁸

Karye-i (...) ¹⁸⁹

Ali Beşe ibn-i Mehmed, 100
İbrahim Beşe ibn-i Murteza, 80
Mehmed Beşe ibn-i Süleyman, 100
Kukuloğlu Süleyman Beşe, 50
Hace (Hoca) oğlu Ahmed Beşe, 40
Mustafa Beşe ibn-i Mehmed, 40
(...) ¹⁹⁰ Mustafa, 50
(...) ¹⁹¹ İbrahim, 10
Osman Beşe ibn-i Ahmed, 35
Hasan Beşe ibn-i Ali, 20
Mustafa Beşe ibn-i Hace (Hoca), 20
Hasan Beşe ibn-i Bostan, 20
Ali Beşe ibn-i Hasan, 15
Süleyman Beşe ibn-i Mahmud, 10
Ömer Beşe ibn-i Mehmed, 60
Hüseyin Beşe ibn-i Mustafa 50
Ömer Beşe ibn-i Ramazan, 20
Hasan Beşe ibn-i Bostan, 20
Mehmed Beşe ibn-i Hüseyin, 15
Süleyman Beşe ibn-i Osman, 5
Osman Beşe ibn-i Ömer Beşe, 5
Musa Beşe ibn-i Ramazan Beşe, 15

Karye-i Sera

Osman Beşe ibn-i Bostan, 70
Osman Beşe ibn-i Hasan Beşe, 60
İbrahim Beşe ibn-i Hüseyin, 40
Hüseyin Beşe ibn-i Ahmed Beşe

Karye-i Cayera

Abdurrahman Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 50

Hasan Beşe ibn-i Mahmud Beşe, 40
Mahmud Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 60
Mehmed Beşe ibn-i Salih, 50
Hasan Beşe ibn-i Ramazan, 30
Mustafa Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 30
Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, 20

Karye-i Nimera (Mimera)

Hasan Beşe ibn-i İbrahim, 50
İbrahim Beşe ibn-i Beşir, 50
İbrahim Beşe ibn-i Hüseyin, 4
Osman Beşe ibn-i Ömer Beşe, 30
Mehmed Beşe ibn-i İbrahim, 10

Karye-i Gozoysa

Hasan Beşe ibn-i Ali Beşe, 30
Hacı oğlu Hasan Beşe, 50
Yunus oğlu Ahmed Beşe, 40
Es-Seyyid Mustafa Çelebi, 50

Karye-i Horovi

Ömer Beşe ibn-i Abdurrahman, 60

Karye-i Akcakal'a

Osman Beşe ibn-i Mustafa, 30
Hüseyin Beşe ibn-i Ali Beşe, 33
Süleyman Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 30
Ali Beşe ibn-i Ebubekir Beşe, 15
Bektaş Beşe ibn-i Ali Beşe, 10
Veli Beşe ibn-i Hüseyin, 25
Hüseyin Beşe ibn-i Kurt, 25
Hamza Beşe ibn-i Hüseyin, 20
Mustafa Beşe ibn-i Hüseyin Beşe, 25
İbrahim Beşe ibn-i Hüseyin Beşe, 30
Süleyman Beşe ibn-i Osman, 17
Mehmed Beşe ibn-i Hüseyin, 10
Mehmed Beşe ibn-i İbrahim, 5
Ahmed Beşe ibn-i Abdullah, 100
Osman Beşe ibn-i İbrahim, 30
Hüseyin Beşe ibn-i İbrahim Beşe, 15
Hasan Beşe ibn-i Hamza, 10
Ahmed Beşe ibn-i Burhan, 20
Cündioğlu Hüseyin Beşe, 50
Ahmed Beşe ibn-i Hamza, 20

Karye-i Cahori

Hasan Beşe ibn-i Abdullah, 40

¹⁸⁸ Defterin bu kısmı tahrip olmuş.

¹⁸⁹ Defterin bu kısmı tahrip olmuş.

¹⁹⁰ Sadece baba adı "Mustafa" okunabiliyor.

¹⁹¹ Baba adı olan "İbrahim" okunabiliyor. Diğer kısımlar yok.

Süleyman Beşe ibn-i Resul, 20
 Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, 20
 Hüseyin Beşe oğlu Osman Beşe, 20
 Hüseyin Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 15
 Cehdoğlu¹⁹² Ahmed Beşe, 10
 Karındaşı Osman Beşe, 10
 Yine Karındaşı İbrahim Beşe, 5
 Ali Beşe ibn-i Abdullah, 12
 Karındaşı Süleyman Beşe, 20
 Hacı oğlu Salih Beşe, 10
 Beşir oğlu Osman Beşe, 10

Karye-i Lalenk (Lalank)

Ferhadoğlu Ebubekir Beşe, 23
 İsmail Beşe ibn-i Hasan Beşe, 15
 Ömer Beşe ibn-i Hasan, 7
 Kerim Beşe ibn-i Abdullah, 6
 Bıyıklıoğlu Salih Beşe, 4

Karye-i Koftezi

Şaban Beşe ibn-i Hasan, 30
 Süleyman Beşe ibn-i Mehmed, 40
 Cahlıoğlu Musa Beşe, 10
 İlyas oğlu Mahmud Beşe, 10
 Emirza oğlu Ahmed Beşe, 60
 İbrahim Beşe ibn-i Abdullah, 10
 Gürcüoğlu Mehmed Beşe, 200

Karye-i Mersin

Mehmed Beşe ibn-i Hasan Beşe, 100
 Ahmed Beşe ibn-i mezbur Hasan Beşe, 50
 Tas Zimmi, 12

Karye-i (...)¹⁹³

Hasan Beşe ibn-i Salih, 50
 (...)¹⁹⁴

Karye-i (...)¹⁹⁵

Ali Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 24
 Hasan Beşe ibn-i Ali, 40
 Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, 50
 Hasan Beşe ibn-i Mehmed, 50
 Mehmed Beşe ibn-i Mustafa, 60

(...)¹⁹⁶, 10
 (...)¹⁹⁷ ibn-i Mahmud Beşe, 8
 (...)¹⁹⁸ ibn-i Abdullah, 20

Ali Beşe ibn-i Salih, 4
 Deli Ahmed Beşe, 15
 Kudaloğlu Ahmed Beşe, 9
 Tas Zimmi, 60

Karye-i Şula

Süleyman Beşe ibn-i Selim, 60
 Ahmed Beşe ibn-i Abdullah, 5
 Osman Beşe ibn-i Hamza, 8
 Salih Beşe, 12

Karye-i Kokona

Ömer Beşe ibn-i Osman, 100
 Abdülbakı Beşe, 100
 Fazlı Beşe ibn-i Osman Beşe, 20
 Ahmed Beşe ibn-i Osman, 20
 Diğer Ahmed Beşe ibn-i Abdullah, 15

Karye-i Mayer

Mustafa Beşe ibn-i Ömer, 33
 Abdi Beşe ibn-i Hasan, 37
 Ali Beşe ibn-i Hasan, 37
 Hasan Beşe ibn-i Abdi Beşe, 6

Karye-i Karlık

Salih Beşe ibn-i Musa, 60
 Mahmudoğulları Halil Beşe ve Hasan Beşe, 19

Hasan Beşe ibn-i Mehmed, 14
 Süleyman Beşe, 12
 Ömer Beşe ibn-i Ahmed, 24

Hacı Beşir Beşe, 10

Ömer Beşe, 12
 Osman Beşe, 5
 Şahin Beşe, 9
 (Sayfa 4)

Karye-i Mahmat

Osman Beşe ibn-i Abdullah, 7
 Abdullah oğlu Mehmed Beşe, 10

Karye-i diğer Karlık

Halil Beşe ibn-i Ali Beşe, 60
 Ahmed Beşe ibn-i Ali Beşe, 20

¹⁹² 1835-45 Nüfus sayımına “Çatoğlu” imlasıyla giren sülale bu aile olmalıdır. Bkz. Birinci-Çakıcı-Topal, *Akçaabad Vakfikebir Nüfus Kütüğü*, s.179-180.

¹⁹³ Bu kısım tahrip olmuş.

¹⁹⁴ Diğer kısım tahrip olmuş.

¹⁹⁵ Bu kısım tahrip olmuş.

¹⁹⁶ Tahrip olmuş.

¹⁹⁷ Tahrip olmuş.

¹⁹⁸ Tahrip olmuş.

Hüseyin Beşe ibn-i Mustafa, 15

Karye-i Gurdimera

Süleyman Beşe ibn-i Satılmış, 5

Kara Mustafa Beşe, 17

İvazoğlu İbrahim Beşe, 7

Allahvirdi Beşe ibn-i Abdullah, 5

Musli oğlu Abdullah Beşe, 5

Kuru Mehmed Beşe, 12

Hacıoğlu Osman Beşe, 12

Karye-i Argalya

Halil Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 77

Bekdaş Beşe birader-i O, 77

Es-Seyyid Mehmed Halil ibn-i es-Seyyid Mustafa, 28

Mustafa Beşe ibn-i İbrahim Beşe, 50

Karye-i Mucura

Cükürçüoğlu Hüseyin Beşe, (...) ¹⁹⁹

Hasan Beşe ibn-i Osman, (...) ²⁰⁰

Bornazoğlu Mehmed Beşe, 50

Hasan Beşe ibn-i Murteza, 20

Mehmed oğlu Hüseyin Beşe, 60

Ali Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 14

Ali Beşe ibn-i Osman, 14

Karye-i Kudalyoz

(...) ²⁰¹

(...) ²⁰² Beşe ibn-i Resul, 18

Mehmed Beşe ibn-i Halil, 35

Ahmed Beşe ibn-i Abdullah, 18

Mustafa Beşe ibn-i Mehmed, 18

Osman ibn-i Hasan, 50

Mustafa Beşe ibn-i İvaz, 20

Karye-i Sedeksa (Sidiksa)

Hasan Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 90

Hasan Beşe ibn-i Ömer Beşe, 60

Mustafa Beşe ibn-i Ali Beşe, 35

Musa Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 15

Süleyman Beşe ibn-i Hasan Beşe, 60

Ali Beşe ibn-i Ömer Beşe, 60

İbrahim Beşe ibn-i Hacı Ömer, 30

El-Hac Seyyidi Beşe ibn-i Ali Beşe, 30

Resul oğlu Mehmed Beşe, 30

Ali Beşe ibn-i Mustafa, 30

Musa Beşe ibn-i Ali, 10

Ömer Beşe ibn-i Ali Beşe, 15

Karye-i Caltuk ²⁰³

İsmail Beşe ibn-i Salih, 100

Süleyman Beşe ibn-i Hüseyin, 20

Toroş ibn-i Hüseyin Beşe, 10

Karye-i Kalkiyoz

Veli Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 20

Ömer Beşe ibn-i Musa, 20

Ali Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 9

Kara Ebubekir Beşe, 5

Karye-i Tonya

Ahmed Beşe ibn-i Receb, 25

Salih Beşe ibn-i İbrahim Beşe, 10

İsmail Beşe ibn-i İbrahim Beşe, 25

Salih Beşe, 30

Karabetoğlu İbrahim Beşe, 15

İsmail Beşe ibn-i Ali Beşe, 8

Timuroğlu İsmail Beşe, 8

Kara Mehmed Beşe, 8

El-Hac Salih ibn-i Ali, 50

İbrahim Beşe ibn-i Kerim, 15

Mustafa Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 10

Mehmed Beşe ibn-i Osman, 8

Mustafa Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 10

Bektaş ibn-i Osman Beşe, 8

Karye-i Mula

Mehmed oğlu Musa Beşe, 10

Ahmed Beşe ibn-i Mustafa Beşe, 10

Karye-i Kuzcukur

Sofi Mehmed Beşe ibn-i Şahin, 60

Ali Beşe ibn-i İslam, 30

Süleyman oğlu Mustafa Beşe, 14

Karye-i Suga

Mustafa Beşe ibn-i Dilaver, 50

Kabiloğlu İbrahim Beşe, 50

Ramazan Beşe ibn-i Muslu, 40

Es-Seyyid Hasan Çelebi, 40

Süleyman Beşe ibn-i Mehmed, 20

Veli oğlu Musa Beşe, 10

Burhan oğlu Ali Beşe, 50

¹⁹⁹ Bu kısım tahrip olmuş.

²⁰⁰ Bu kısım tahrip olmuş.

²⁰¹ Bu kısım tahrip olmuş.

²⁰² Bu kısım tahrip olmuş ancak görünen son iki harften hareketle İbrahim veya Selim olmalı.

²⁰³ “Cal/Çal” olarak bilinen köy olmalı.

Murad (?) Beşe ibn-i Abdullah, 50
Cem'an yekûn ağnam
1137 Ber-muceb-i ferman-ı miriye âid
ganem 100 Yalnız yüz ganemdir

Nahiye-i Yomra'da vâkı' olan kuralarda ağnamdır ki zikr olunur

Karye-i Dirona²⁰⁴
 İslam Beşe ibn-i Abdullah, ganem 80
 Mehmed Beşe ibn-i Hamza, 150
 Ali Beşe ibn-i Boz Hamza, 150
 Hasan Beşe ibn-i el-Hac Ömer, 50

Karye-i Kalafka

Uzun Hasan Beşe, 60

Karye-i Hoc Cenaric

Tokmakcıoğlu Mustafa Beşe, 30
 Karındaşı İsa Beşe, 13

Karye-i İvalda

Hasan Beşe ibn-i Abdullah, 120
 Selim Beşe ibn-i Abdullah, 50
 Ahmed Beşe ibn-i Seyyidi, 50

Karye-i Mesona

Ömer Beşe ibn-i Halil, 100
 Süleyman Beşe ibn-i Kurt, 60
 İbrahim Beşe ibn-i Murteza Beşe, 50
 Fazlullah Beşe ibn-i Abdullah, 9
 Hasan Beşe ibn-i Ali, 50
 Ali ibn-i Yusuf, 20
 Bayrakdar Osman Beşe ibn-i Hasan, 80

Karye-i Kavala

Yusuf Beşe ibn-i Ali Beşe, 70
 Bostan oğlu Mehmed Beşe, 70
 Mahmud Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 20
 Ömer Beşe ibn-i Abdullah, 7
 Salih Beşe ibn-i Mehmed Beşe, 50
 Osman Beşe ibn-i Mahmud, 15
 İsmail Beşe ibn-i Hüseyin, 35
 Hamham Ali Beşe, 20

Karye-i Komra (Komara)

Kara Mehmed Beşe, 86
 Ali Beşe ibn-i Mustafa, 52

Karye-i Kuhali

Hacı Ebubekir Beşe, 35
 Hasan Beşe ibn-i Abdullah, 20
 Banayot Zimmi, 20

Karye-i Samaruksa

(...)²⁰⁵
 Karındaşı Ömer Beşe, 30
 Yakub Beşe, 47

Ali Beşe ibn-i Mehmed, 20

Hüseyin Beşe, 30

Ali Beşe, 20

Bolahzun Zimmi, 80

Karye-i Uz

Bıyıklıoğlu Ali Beşe, 50

(...)²⁰⁶, 50

(...)²⁰⁷ Ali oğlu Mehmed Beşe, 50

Karye-i Arsen

Mustafa Beşe ibn-i Rustem, 100

Osman Beşe birader-i O, 90

Ali Beşe ibn-i Ahmed Beşe, 90

Karye-i Hara

İsmail Beşe ibn-i Mustafa Beşe, 50

Osman Beşe ibn-i Bektaş, 40

Uzun Ahmed Beşe, 50

Küçük Mustafa Beşe, 25

Cem'an yekûn ağnam 2639

Yalnız ikibin altıyüz otuztokuz ağnamdır
Ber-muceb-i ferman-ı miri için ganem
100 Yalnız yüz koyundur

Nahiye-i Macukada vâkı' olan

karyelerde ağnamdır ki zikr olunur

Karye-i Kosbidiye

Kablanoğlu Mehmed Beşe, ganem 50

Karındaşı Ali Beşe, 50

Yine karındaşı İsmail Beşe, 50

Karye-i Ağursa

Süleyman Beşe ibn-i Abdurrahman, ganem 50

Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, 40

(Sayfa 5)

²⁰⁴ Eskiden Yomra'nın merkezi olan bu mahal, günümüzdeki Gürsel Mahallesi'ne karşılık gelmektedir.

²⁰⁵ İlk iki kişinin kayıtlı olduğu kısım kopmuş.

²⁰⁶ Bu kısım tahrip olmuş.

²⁰⁷ Kişinin sıfatını gösteren kısım haraptır.

Karye-i Larhani

Murad Beşe oğlu Mahmud Beşe, ganem 50
 Karındaşı Ali Beşe, 50
 Yine karındaşı İsmail Beşe, 50
 Abdülbakı Beşe ibn-i Abdullah, 20
 Fazlullah Beşe ibn-i Abdurrahman, 15
 Baltaoğlu Ahmed Beşe, 30

Karye-i Hortokob

Hüseyin Beşe ibn-i Mustafa, ganem 20
 Karındaşı Derviş Beşe, 20
 Hamza Beşe ibn-i Ali Beşe, 15
 Karye-i Tersa (Thersa/Sesa)
 Mustafa Beşe ibn-i Kemal, 40

Karye-i Mulaka

İlyas Beşe ibn-i Mustafa, ganem 50
 Salih Beşe ibn-i Abdullah, 30
 Karındaşı Ramazan, 20
 Ali Beşe ibn-i Abdullah, 15
 Seyyidi Beşe ibn-i Abdullah, 10

Karye-i (...)²⁰⁸

İlyas Beşe ibn-i Mustafa, ganem 80
 Eyyub oğlu Ahmed Beşe, 50
 Karındaşı Ömer Beşe, 50
 Karye-i (...)²⁰⁹

Karye-i Hacavera

Emirzalıoğlu Ali Beşe, ganem 50
 Hüseyin Beşe ibn-i Abdullah, 30
 Deli Mehmed Beşe, 30
 Selim Beşe ibn-i Abdullah, 20
 Hacı oğlu Ali Beşe, 35
 Acem oğlu Hüseyin Beşe, 20
 Osman Beşe ibn-i Abdullah, 15
 Sibahi Enes Ağa, 50
 Sarıoğlu Ömer Beşe, 30
 Bali oğlu İsmail Beşe, 30
 Karındaşı Süleyman Beşe, 20
 Deveci Hüseyin Beşe, 13

Karye-i İlaksa

Ahmed Beşe ibn-i Abdullah, ganem 50
 Hüseyin Beşe ibn-i Süleyman, 40
 Mustafa Beşe ibn-i Kerim, 5

Hüseyin Beşe ibn-i Abdullah, 10

Ali Beşe ibn-i Hasan 10
 Mehmed Beşe ibn-i Resul, 10

Karye-i Guzari

Likud Hüseyin Beşe ibn-i Hamza, 80
 Hüseyin Beşe, 10
 Veli Beşe ibn-i Abdullah, 10
 Bektaş Beşe, 80
 Hüseyin Beşe, 70
 Osman Beşe, 30
 Hüseyin Beşe ibn-i Kerim, 15
 Süleyman Beşe ibn-i Abdullah, 30
 Ali Beşe ibn-i Resul, 18
 Hasan Beşe ibn-i Mustafa, 25
 Mehmed Beşe ibn-i Abdurrahman, 20
 İshak Beşe ibn-i Abdullah, 50

Karye-i Verena

Murteza Beşe ibn-i Abdullah, 20
 Musa Beşe ibn-i Rızvan, 40
 Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, 10
 Selim Beşe, 40
 Süleyman Beşe, 60
 Hasan Beşe, 10
 Resul Beşe, 15
 Küçük Osman Beşe, 50
 Hüseyin Beşe, 60

Karye-i Kusera

Derviş Beşe ibn-i Murteza, 100
 Kara Mehmed Beşe, 30

Karye-i Gila/Gibla²¹⁰

Uzun Mustafa Beşe, 120
 Süleyman Beşe, 50
 Ramazan Beşe, 50
 Mehmed Beşe, 50
 Mehmed Ali Beşe ibn-i Abdullah, 30

Karye-i Kok

Turmuş Beşe, 50
 Ahmed Beşe ibn-i Allahvirdi, 100
 Osman Beşe ibn-i Hüseyin, 40
 Kösic Hasan Beşe, 30

Karye-i Mesariya Hoş Oğlan

Yakub Beşe, 150
 Karındaşı İsmail Beşe, 130

²⁰⁸ Köy adı kısmı tahrip olmuş.

²⁰⁹ İki koyun sahibi kimseden oluştuğu anlaşılan bu köy adı ile ahali adları kısmı yirtik.

²¹⁰ Kelime "Anbela" olarak da okunabilir.

Karındaşı İshak Beşe, 100
Halil Beşe ibn-i Abdullah, 80
İbrahim Beşe, 100
Ahmed Beşe, 20
Mahmud Beşe, 18
Süleyman Beşe, 35
Karındaşı Hasan Beşe, 15
Sadroğlu Ali Beşe, 60

Karye-i Zulmera

Seyyidi oğlu Nuh Beşe, 50

Karye-i Gulasi

Nasuh oğlu Mehmed Beşe, 60
Hasan Beşe 30
Seyyidi Beşe, 20
Bayrakdar Mehmed Beşe, 30
Deliahmedoğlu Ali Beşe, 50

Karye-i Galyan

Küçük Ali Beşe, 130
Hüseyin oğlu Hüseyin Beşe, 120
Seyyidi Beşe, 35
Hacı oğlu Ali Beşe, 45
Ali oğlu Süleyman Beşe, 35
Delioğlu İbrahim, 45
Hamza Beşe, 15
Kodalık Ahmed Beşe, 28
Hacı Ramazan Beşe, 25
Osman Beşe, 25
Hüseyin Beşe, (...) ²¹¹
İbrahim Beşe, (...) ²¹²
Cırıkci oğlu ²¹³ Hüseyin Beşe, 15
Osman Beşe, 23
Ali oğlu Ahmed Beşe, 115
(...) ²¹⁴
Seyyidi Beşe, 22
Zalli Yunus Beşe, 65
Kul Mehmed Beşe, 25
İsmail (...) ²¹⁵, 23
(...) ²¹⁶, 17

²¹¹ Tahrip olmuş.

²¹² Tahrip olmuş.

²¹³ Kelime “Cokcu” olarak da okunabilir.

²¹⁴ Tahrip olmuş.

²¹⁵ Tahrip olmuş.

²¹⁶ Tahrip olmuş.

Karye-i Dansa (Danisa)

Ali Beşe ibn-i Abdullah, 100
Osman Beşe ibn-i Durmuş, 30
Hacı Musa oğlu Mustafa Beşe, 80
Kurdoğlu İbrahim Beşe, 25

Karye-i Zaverha

İtmekcioğlu Hasan Beşe, 100
Babuloğlu Mustafa Beşe, 80
Kurdoğlu Osman Beşe, 40
Karındaşı Süleyman Beşe, 40

Karye-i Kabuköyü (Kapıköy)

Mustafa Beşe ibn-i Ebubekir

Karye-i Ciganoy

Karavelioğlu Ali Beşe, 50
Mustafa Beşe ibn-i Hamza, 100
Veyis Beşe ibn-i Abdullah, 50
Hacı Veli Beşe, 15
Hamza torunu Ahmed Beşe, 15
(Sayfa 6)

Karye-i Olası

Osman Beşe ibn-i Abdullah, 90
Seyyidi Beşe ibn-i Kurd, 80
Halil Beşe ibn-i Abdullah, 40
İbekcioğlu ²¹⁷ Mustafa Beşe, 30

Karye-i Zanoz

Bayrakdar Hasan Beşe, 200
Hüseyin Beşe ibn-i Resul, 40
Mahmud Beşe ibn-i Abdullah, 10

**Nahiye-i mezbur Macukada vâkı’
maru’z-zikr karyelerde sâkin ve
mütemekkin keferelerin ale’l-esamî
yedlerinde mevcut bulunan ağnamdır**

Karye-i mezbur Kosbidiya

Bıcaıncı Savil Zimmi, ağnam 100
Bargor Zimmi, 40
Yakim oğlu Sava, 50
Salaf(k)ondoğlu Banayot, 15

Karye-i Kodola

(...) ²¹⁸
(...) ²¹⁹ Nikola Zimmi, 50

²¹⁷ Kelime “Eskicioğlu” imlasıyla da okunabilir.

²¹⁸ Tahrip olmuş.

²¹⁹ Tahrip olmuş.

Karye-i Larhani

Lakımar oğlu Banayot, 30

Karındaşı Yani, 30

İstafor Zimmi, 35

Karye-i mezbur Ağursa

Yor Zimmi, 15

Karye-i mezbur Hortakob

Kerari Zimmi, 150

Karye-i İlaksa

Tarandafil Zimmi, 20

Tarandafil Zimmi, 20

Keşiş Zimmi, 20

Karye-i Hamurya

Tatasbatani (?) Zimmi, 90

Yani Zimmi, 20

Karındaşı Yanaki, 10

Kostanta, 15

Yoranda Zimmi, 40

İstefan Zimmi, 35

Karye-i Guzari

Ermeni Hocik (Havcık), 20

Malhaz Ermeni, 15

Çoban Dimitri, 40

Karye-i Haçevera

Çoban Abostol Zimmi, 20

Karye-i mezbur Galyan

Andon oğlu Simyon, 70

Kostanti, 15

Karabacak Zimmi, 45

Karakol Zimmi, 15

Lefter Zimmi, 35

Kangel Zimmi, 38

Kosda oğlu Zimmi, 17

Sarı Zimmi, 20

Beşlioğlu Keşiş Zimmi, 5

Bozoğlu Yor Zimmi, 5

Yorana (?) Zimmi, 100

Aradhanoğlu (?) Keşiş, 5

Sonyo/Savino (?) Zimmi, 65

Kalbacın Zimmi, 100

Cem'an yekûn ağnam*7511 Yalnız yedibin beşyüz onbir**ağnamdır. Ber-muceb-i ferman-ı âli mîrî**içün lâzım gelan 1582 Yalnız nahiye-i**Macukada bin beşyüz seksaniki ağnamdı*

+

Medîne-i mezbûre ile dört aded mâru'z-zikr
nevâhîler kurâları yedlerinde mevcûd
bulunan ağnâm 30.409 Yalnız otuzbin
dört yüz tokuz ağnâmdır

Medîne-i mezbûrede ve nevâhîlerde emr-
i âli mûcebince mîrî için lâzım gelan
ağnâm 2422 Yalnız ikibin dört yüz
yimmîki ganemdir

(tasdik ibaresi)

Hurire hâze'd-defter bi-ma'rifeti'l-fakûr ileyhi sübhânehû te'âlâ Es-

Seyyid Mehmed Ârif el-kâdî bi-medîneti Trabzon

Mühür

1 NUMARALI TRABZON AHKÂM DEFTERİ'NDE KÜRTÜN NAHİYESİ İLE İLGİLİ KAYITLAR (1742-1759)*

*Mehmet Fatih GÖKÇEK***

ÖZ

Divan-ı hümayun, Osmanlı Devleti'nin en üst idarî ve yargı birimidir. Divan'da müzakere edilerek karara bağlanan meseleler çeşitli defter serilerine yazılırdı. Bu defter serilerinden biri de 1742'de ortaya çıkan Eyalet Ahkâm defterleridir. Eyalet Ahkâm defterleri, merkeze intikal eden şikâyetleri ve mahallî mahkemelerde halledilemeyen davalara ilişkin merkezî idarenin getirdiği çözümleri içerir. Bu bakımdan Eyalet Ahkâm defterleri yerel tarih araştırmacıları için temel başvuru kaynaklarıdır. Çalışmada 1742-1759 yılları arasındaki hükümleri ihtiva eden 1 Nolu Trabzon Ahkâm Defteri ele alınarak merkezden Kürtün'e gönderilen hükümler değerlendirilmiş ve bu hükümlerden hareketle Kürtün'ün idarî, sosyal ve ekonomik tarihine ilişkin bilgiler verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Divan-ı hümayun, Trabzon, Gümüşhane, Kürtün, Eyalet Ahkâm Defterleri.

ACCORDING TO NUMBER 1 TRABZON PROVINCE VERDICT REGISTER SUB-DISTRICT OF KÜRTÜN RECORDS (1742-1759)

ABSTRACT

Divan-ı hümayun (Imperial council) was the highest administrative and judicial unit of the Ottoman Empire. The issues discussed and negotiated in the Divan were written in various book series. One of these book series was the Province Verdict Register (Eyalet Ahkâm Defteri) that appeared in 1742. Province Verdict registers and records include complaints brought to the capital and solutions raised by the central administration on the cases which cannot be settled in the local courts. In this respect, Province Verdict registers are primary references for the researchers of local history. This paper deals with the Number 1 Trabzon Province Verdict Register, which contains the provisions between 1742-1759 with reference to the decrees sent from the center to Kürtün and accordingly highlights administrative, social and economic history of the province.

Keywords: Divan-ı hümayun (Imperial council), Trabzon, Gümüşhane, Kürtün, Eyalet Ahkâm Defterleri (Province Verdict registers).

* *Gönderim tarihi: 12.09.2018. Kabul tarihi: 24.09.2018.* Bu makale 16-18 Ekim 2017 tarihinde düzenlenen I. Uluslararası Gümüşhane Sempozyumu'nda sunulan "1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterine Göre Kürtün Nahiyesi (1742-1759)" adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

** *Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, GÜMÜŞHANE. mehmetfatihgokcek@gmail.com ORCID: 0000-0002-6724-4267*

Giriş

Divan-ı hümayun Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren önemli konuların görüşüldüğü en üst idarî birimdir. Divan'ın aslı üyelerinin katıldığı bu toplantılarda devlet meseleleri müzakere edilerek karara bağlanırdı. Divan-ı hümayun, aynı zamanda yerel mahkemelerde çözülemeyen davalara bakan ve halkın şikâyetlerini dinleyen bir üst mahkeme konumundaydı. Divan'da görüşülerek karara bağlanan konuların hüküm suretleri, muhtevalarına göre tasnif edildikten sonra kâtipler tarafından Mühimme, Tahvil, Ruus, Şikâyet, Name ve Ahkâm defterlerine yazılırdı.¹

Mühimme defterleri, Divan-ı hümayun kararlarının kaydedildiği kronolojik olarak devam eden ilk defter serisidir. Mühimme Defteri formuna sahip olan en eski defter 951-952/1544-1545 tarihlidir. Osmanlı bürokrasisinde yaşanan gelişme ve ihtisaslaşma sürecini müteakiben yeni defter türleri ortaya çıkmıştır. 1059/1649'da ihdas edilen Şikâyet defterleri, söz konusu defter türlerinden biridir. Şikâyet defterlerinin ortaya çıkmasından sonra Divan'da görüşülerek karara bağlanan davaların hüküm suretleri, artık bu defterlere kaydedilmiştir. Bununla birlikte bazı şikâyetlerin hüküm suretleri, ilk dönemlerde henüz iki defter arasında kesin bir ayırımın yapılamaması sebebiyle Mühimme defterlerine de yazılmıştır.²

18. yüzyılda devlet merkezine intikal eden şikâyetlerin sayısının giderek çoğalması, Divan bürolarındaki iş yükünü artırmıştır. Bürokrasi yoğunluğunu hafifletmek ve şikâyetleri en kısa sürede çözmek için 1155/1742'de Eyalet Ahkâm defterleri ihdas edilmiştir. Artık bundan sonra Divan'da görüşülerek karara bağlanan davaların hüküm suretleri eyaletlere göre tutulan Ahkâm defterlerine kaydedilmiştir. Böylece Eyalet Ahkâm defterleri diye bilinen defter serisi ortaya çıkmıştır. Ahkâm defterlerinin tutulduğu eyaletler ve defter sayıları tablo 1'de gösterilmiştir.³

Çalışmada 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri ele alınarak Divan'dan Kürtün nahiyesine gönderilen hükümler çerçevesinde adı geçen nahiyenin tarihi

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 1-2, 13-14, 21-23, 79; Ahmet Mumcu, "Divân-ı Hümâyün", *DİA*, C: 9, İstanbul 1994, s. 430-431.

² M. Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *TALİD*, C.3/5, İstanbul 2005, s. 107-117, 124-125; Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *DİA*, C: 31, İstanbul 2006, s. 520-521; Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: 61/1, Ankara 2012, s. 177-178.

³ Nahide Şimşir, "Ahkâm Defterleri'nin Tarihî Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S: 9, İzmir 1994, s. 360-361; Said Öztürk, "Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkam Defterleri", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Ed. Kemal Çiçek, Sota-Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara 2001, s. 614-621; Emecen, *a.g.m.*, s. 125; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2010, s. 22-41.

hakkında bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Çalışmanın sonunda ise hükümlerin özet ve transkripsiyonuna yer verilecektir.

Tablo 1: Ahkâm defterlerinin tutulduğu eyaletler ve defter sayıları

Eyaletin Adı	Defter Sayısı	Eyaletin Adı	Defter Sayısı
Adana	9	Anadolu	186
Bosna	9	Cezâir ve Rakka	25
Diyarbakir	9	Erzurum	19
Halep	9	İstanbul	26
Karaman	39	Maraş	6
Mora	21	Özi ve Silistre	49
Rumeli	85	Sivas	36
Şam-ı şerif	9	Trabzon	8

Trabzon Ahkâm Defterleri ve 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Trabzon eyaletine ait 1155-1329/1742-1911 tarihleri arasındaki şikâyet hükümlerini içeren 8 adet Ahkâm Defteri bulunmaktadır. Bu defterlerde Trabzon eyaletine bağlı Canik ve Gümüşhane sancakları ile Akçaabat, Atina, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Giresun, Görele, Hopa, Kelkit, Kürtün, Of, Ordu, Rize, Samsun, Sürmene, Şiran, Terme, Tirebolu, Torul, Ünye ve Vakfikebir kazalarına gönderilen hükümler yer almaktadır.⁴

1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Trabzon Ahkâm Defterleri adıyla, A.DVNS.AHK.TZ.d koduyla ve 1 sıra numarasıyla kayıtlıdır. Bu defter şekil itibarıyla ciltli olup iç kapağı ebruludur. Defterin ebatı 47x17 cm'dir. Defter, C.1155-R.1173/1742-1759 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva etmekte olup 219 sayfadan müteşekkildir. Defterde kırık divanî yazı türü kullanılmıştır.

Çalışmada incelediğimiz defterdeki hükümler, diğer Eyalet Ahkâm defterlerinde olduğu gibi şekil itibarıyla üç ana bölümden meydana gelmektedir. Bunlar hitap, nakil/iblağ ve emir bölümleridir. Hükümler şikâyet veya talebin geldiği bölgedeki yetkili makamın isminin zikredildiği hitap kısmı ile başlamaktadır. Bunu izleyen nakil/iblağ kısmında ise şikâyet veya talep sahibinin adı, meselenin merkeze nasıl arz edildiği ve meselenin konusunun ne olduğu ifade edilmektedir. Hükümler merkezî yönetimin meseleye getirdiği çözümü bildiren emir kısmıyla sona ermektedir. Defterdeki her bir hükmün hemen altında ise ne zaman yazıldığına dair bir tarih bulunmaktadır.

1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri, Trabzon eyaletinde yaşanan sorunların incelendiği bazı çalışmalarda kaynak olarak kullanılmıştır.⁵ Ancak eyaletin

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 40-41.

⁵ Bu çalışmaların bir kısmı kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir: Kasım Anıt, *Trabzon Ahkâm Defterleri'ne Göre Rize'nin İktisadî ve Sosyal Yapısı (1740-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996; Temel Öztürk, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

nahiyelerinden biri olan Kürtün, henüz Trabzon Ahkâm defterlerindeki hüküm kayıtları çerçevesinde ele alınmamıştır. Kürtün, bölgenin en eski Türk yerleşim sahalarından biri olup Anadolu'nun iç kesimlerinden Karadeniz'e ulaşımın sağlandığı güzergâh üzerinde bulunan önemli bir yerdir. Bu sebeple makalede 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ndeki şikâyet ve talep kayıtlarına göre Kürtün nahiyesi incelenecektir.

1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ne Göre Kürtün Nahiyesi

Günümüzde Gümüşhane ilinin ilçelerinden biri olan Kürtün, 1742-1759 tarihleri arasında Trabzon sancağına bağlı bir kaza/nahiye statüsündedir.⁶ 1 Nolu Trabzon Ahkâm Defteri'ndeki bir hükme göre Kürtün nahiyesi, Trabzon sancağına bağlı olan Gümüşhane mülhakatındandır.⁷ Defterdeki başka bir hükümde Kürtün'den "Kürtün nâm-ı diğer Tirebolı kasabası" şeklinde bahsedilmektedir.⁸ Bununla birlikte bazı hükümlerde Tirebolu, Kürtün'ün bir kasabası olarak gösterilmektedir.⁹ Yine defterdeki hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla Yağlıdere, Kürtün'e bağlı bir nahiye/köydür.¹⁰

Çalışmada ele alınan bu defterde, Osmanlı merkezî idaresinden Kürtün kaza/nahiyesine gönderilen 31 adet hüküm sureti bulunmaktadır. Buradaki hükümlerin 26'sı Kürtün kadısına,¹¹ 3'ü Kürtün naibine,¹² 1'i Kürtün eminine¹³ ve 1'i ise hem Kürtün naibine hem de Kürtün voyvodasına¹⁴ hitaben herhangi bir isim belirtilmeksizin yazılmıştır. Hükümlerdeki hitap kısımlarından anlaşıldığı kadarıyla bölgede ehl-i şer' ve ehl-i örf zümresine mensup olan kadı,

Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004; Necmettin Aygün, "Dini Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler; Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği", *OTAM*, 22, 2007, s. 61-82; Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı", *Karadeniz Araştırmaları*, 5/17, 2008, s. 75-111; Temel Öztürk, "Ahkâm Defterlerine Göre Trabzon ve Çevresinde Güvenlik (1742-1760)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8, 2010, s. 29-53; Mehmet Hacısalihoğlu, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)*, Serander Yayınevi, Trabzon 2014; Miraç Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

⁶ Kürtün'ün Trabzon sancağına bağlı olduğunu belirten hükümler için bkz. *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 7/1, 29/1, 30/2, 47/5, 49/3, 59/2, 61/3, 62/1, 67/5, 68/1, 72/3, 74/2, 132/3*; Kürtün için kaza ibaresinin kullanıldığı hükümler için bkz. *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 9/2, 9/3, 25/2, 29/1, 30/2, 48/1, 49/1, 57/2, 62/1, 63/5, 68/1, 133/3, 133/4, 141/4, 146/2*; Kürtün için nahiye ibaresinin kullanıldığı hükümler için bkz. *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 4/4, 7/1, 29/1, 30/2, 47/5, 49/3, 59/2, 61/3, 67/5, 68/1, 72/3, 74/2, 132/3, 166/1, 170/3, 172/5, 204/1*.

⁷ *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 67/5*.

⁸ *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 196/5*.

⁹ *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 9/2, 9/3, 63/5, 133/4*.

¹⁰ *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 48/1, 49/1, 57/2, 62/1*.

¹¹ *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 4/4, 7/1, 8/2, 9/2, 9/3, 25/2, 47/5, 48/1, 49/1, 49/3, 57/2, 59/2, 61/3, 62/1, 63/5, 67/5, 68/1, 72/3, 74/2, 132/3, 141/4, 146/2, 166/1, 170/3, 172/5, 204/1*.

¹² *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 29/1, 30/2, 196/5*.

¹³ *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 133/3*.

¹⁴ *BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 133/4*.

naib, emin ve voyvodalar görev yapmaktadır. Bazı hükümlerin nakil ve emir kısımlarındaki bilgilerden Kürtün'de vazifeli 2 naibin adı tespit edilebilmektedir. Bunların isimleri Mevlana İbrahim¹⁵ ve Mevlana Hasan'dır.¹⁶ Kürtün'de görev yapan bazı din görevlilerinin isimleri ise Tirebolu Kalesi İmamı Hasan,¹⁷ Tirebolu Hatibi Hasan,¹⁸ Tirebolu Kalesi İmamı Osman,¹⁹ Harava Köyü Hacı Halife Mescidi İmamı Şeyh Hüseyin,²⁰ Tirebolu Muslihiddin Camii İmamı Osman,²¹ Tirebolu Limanbaşı Camii İmamı Hasan'dır.²² Yine hükümlerin nakil/iblağ ve emir kısımlarından Kürtün nahiyesinde tımar, zeamet ve mâlikâne tasarruf eden bazı sipahi, zaim ve mültezimlerin adlarına da ulaşılmaktadır.

Tablo 2: 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ne göre Kürtün'de tımar, zeamet ve mâlikâne tasarruf eden kişiler

Tasarruf Sahibinin İsmi	Türü	Hüküm No
Tirebolu Kalesi İmamı Hasan Halife	Tımar	29/1, 30/2
İbrahim	Tımar	47/5
Murtaza	Tımar	47/5
Osman	Tımar	47/5
Ahmed veled-i Hasan	Tımar	47/5
Ali	Tımar	59/2
Hacı Halife Mescidi İmamı Şeyh Hüseyin Halife	Tımar	61/3
Abdullah	Tımar	67/5
Abdullah	Tımar	68/1
Hasan	Tımar	204/1
Hüseyin veled-i Hasan	Tımar	204/1
Mustafa veled-i İbrahim	Tımar	204/1
Dergâh-ı muallâ Müteferrikası Osman	Zeamet	4/4
İbrahim bin Abdullah	Zeamet	7/1
Esir Ali	Zeamet	25/2
Yahya	Zeamet	47/5
Ahmed	Zeamet	47/5
İbrahim	Zeamet	47/5
Mahmud	Zeamet	49/3
Defter-i hakanî şâkirdlerinden Teberdâr-ı Sarây-ı atık Ahmed	Zeamet	72/3, 74/2
Divan-ı hümayun Hâcegânı Silahdâr Kâtibi Mahmud	Zeamet	132/3
Dergâh-ı muallâ Müteferrikası Mehmed Hazine	Zeamet	170/3, 172/5
İsmail	Zeamet	204/1

¹⁵ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 29/1, 30/2.

¹⁶ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 68/1.

¹⁷ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 29/1, 30/2.

¹⁸ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 29/1, 30/2.

¹⁹ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 61/3.

²⁰ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 61/3.

²¹ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 63/5.

²² BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 63/5.

Sadrazam Kethüdası el-Hac Mehmed	Mâlikâne	8/2
Abdurrahman Bey	Mâlikâne	166/1
Halil Bey	Mâlikâne	166/1
Mehmed	Mâlikâne	166/1
Ebubekir	Mâlikâne	166/1

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere Kürtün nahiyesi, timar sisteminin uygulandığı yerlerden birisidir. Nahiyedeki timarların bir kısmı bölgede imamlık yapan bazı kişilere gedik timarı olarak verilmiştir. Zeamet tasarruf eden kişiler arasında müteferrika ve divan kâtibi gibi merkezde görev yapan orta dereceli devlet memurları da bulunmaktadır. Ayrıca defterdeki hüküm kayıtlarından bu kişilerin dirliklerinin bulunduğu yerler ve tahsil ettikleri vergiler hakkında bilgiler elde edilmektedir.

Defterde, Kürtün'ün Yağlıdere nahiyesine bağlı olan Hisarcık ve Harava köylerindeki Hacı Abdullah Halife Zaviyesi'nin görevlileri hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. *Âyende ve revendeye* hizmet etmek üzere kurulduğu belirtilen söz konusu zaviye vakfının mütevellilik ve zaviyedârlığı evladiyet usulüyle tasarruf edilmektedir.²³ Defterdeki kayıtlardan tespit edildiği kadarıyla vakfın mütevellilerinin ve zaviyedârlarının isimleri şu şekildedir:²⁴

Tablo 3: Hacı Abdullah Halife Zaviyesi Vakfi'nin görevli ve müntesipleri

Vakıf Görevlisinin İsmi	Hüküm No	Vakıf Görevlisinin İsmi	Hüküm No
Şeyh Hüseyin	48/1, 49/1	Şeyh Osman	57/2
Şeyh Mustafa	57/2	Şeyh Mustafa oğlu Hüseyin	57/2
Şeyh Hüseyin	62/1	Şeyh Hüseyin (diğer)	62/1
Şeyh Mehmed	62/1	Şeyh Mustafa	62/1
Mehmed	62/1	-	-

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Hacı Abdullah Halife Zaviyesi Vakfi'nin görevli ve müntesipleri yaygın olarak Hüseyin, Mustafa ve Mehmed isimlerini kullanmaktadır. Ancak bu hususta Osman ismi bir istisna teşkil etmektedir. Vakıfta görev yapan kişilerin aynı isimleri taşımaları muhtemelen vakfın evladiyet usulü ile tasarruf edilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira ailelerin çocuklarına ad koyarken baba ve dedelerinin isimlerini vermeyi tercih ettikleri

²³ Hacı Abdullah Halife Zaviyesi, Şebinkarahisar-Alucre taraflarından gelerek Çakrak-Yağlıdere vadisi üzerinden Karadeniz limanlarına inen tarihî yol üzerinde kurulmuştur. Yolculara barınma ve beslenme konularında hizmet veren bu zaviye ile ilgili literatürde bazı çalışmalar bulunmaktadır, bkz. Mehmet Fatsa, "Karadeniz Bölgesinde Türk İskân Metoduna Bir Örnek: Yağlıdere'de Hacı Abdullah Halife Zaviyesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 35, 2005, s. 87-112; Mehmet Fatsa, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Doğu Karadeniz'de Yol Hizmeti Veren Zaviyeler ve Derbender", *Vakıflar Dergisi*, 41, 2014, s. 37-66.

²⁴ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 48/1, 49/1, 57/2, 62/1.

bilinen bir husustur. Ayrıca defterdeki hükümlerden zaviyenin hizmetlerinin ak-samadan yürütülmesi için vakfa bağlanan gelir kaynaklarına da ulaşılmaktadır.

1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'nde Divan'dan Kürtün'e Gönderilen Hükümler

Çalışmamıza konu olan defterde, merkezden Kürtün nahiyesine gönderilen 31 adet hüküm kaydı bulunmaktadır. Kürtün'e gönderilen hükümler konularına göre tasnif edildiğinde bunlar; timar ve zeamete müdahale, vergi davaları, vakıflarla ilgili meseleler, eşkıyalık faaliyetleri, mülkiyet hakkına müdahale, göreve müdahale, miras davaları, mâlikâneye müdahale ve alacak-verecek meseleleri başlıkları altında toplanabilir.

Tablo 4: Hükümlerin konulara göre dağılımı

Kategori	Hüküm Sayısı	Hüküm Numaraları
Timar ve zeamete müdahale	11	4/4, 7/1, 25/2, 47/5, 61/3, 67/5, 68/1, 72/3, 170/3, 172/5, 204/1
Vergi meseleleri	8	29/1, 30/2, 49/1, 49/3, 59/2, 63/5, 74/2, 132/3
Vakıflarla ilgili meseleler	3	48/1, 57/2, 62/1
Eşkıyalık faaliyetleri	2	133/3, 141/4
Diğer konularla ilgili meseleler	7	8/2, 9/2, 9/3, 133/4, 146/2, 166/1, 196/5

Timar ve Zeamete Müdahale

Merkezî idareden Kürtün nahiyesine gönderilen 31 adet hükmün 11'inin konusunu timar ve zeamete müdahale edilmesi oluşturmaktadır. Bu sorunlar genellikle ehl-i örf veya reayadan olan bazı kişilerin başkalarına ait timar ve zeamet gelirlerine haksız yere müdahale etmesinden ortaya çıkmıştır. İsimleri belirtilmemiş olan bazı havas-ı hümayun voyvodaları, zaimler ve sipahilerin; Dergâh-ı muallâ müteferrikalarından Osman ve ortağının Tirebolu'daki zeameti üzerinde hak iddia etmesi ehl-i örfün müdahalesine örnek olarak gösterilebilir. Divan bu hususta Osman ve ortağının haklı olduğuna hükmetmiştir. Ancak söz konusu zeamet gelirlerine kimin tasarruf edeceği meselesi taraflar arasında ihtilaf konusu olmaya devam etmiştir. Osman'ın ikinci defa merkeze başvurarak şikâyetçi olması üzerine daha önceden verilen hüküm yenilenmiştir.²⁵ Bu tarz ihtilafın yaşanmasının sebebi, sipahi ve zaimlerin tasarruf ettikleri yerlerde tek güç olmalarını engellemek için dirliklerin hisselerine ayrılarak dağıtılması veya ortaklaşa kullanılmak üzere verilmesidir. Kürtün'ün İskala köyündeki Kazgancı Sofroloğlu Açı Dimitri isimli bir zimmînin köy halkını kandırarak Esir Ali'nin zeametine karışması hadisesi ise reayanın müdahalesine örnek olarak gösterilebilir. Hükümden anlaşıldığına göre *kendi halinde olmayan*

²⁵ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 4/4.

Kazgancı Sofrolioğlu Açı Dimitri bölge halkını kanunlara aykırı davranmaya zorlayan bir elebaşdır. Divan, Esir Ali'nin bu konudaki şikâyeti üzerine ismi geçen zaimin mağduriyetinin giderilmesi için kanunlara uyulmasını emretmiştir.²⁶

Osmanlı merkezî idaresi, kendisine intikal eden bu şikâyetlere, Divan-ı hümayun defterleri ve Defterhâne'de korunan Mufassal, İcmal ve Ruznamçe defterlerindeki bilgiler çerçevesinde çözüm getirmiştir. Timar sistemiyle alakalı hükümlerde, kanunlara ve defterlerdeki kayıtlara riayet edilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Divan bu tür davalarda çoğu defa şikâyetçilerin lehine karar vermiştir.²⁷

Vergi Meseleleri

Defterdeki hükümlerin 8 adeti vergi meseleleriyle ilgilidir. Hükümlerin 7'sinde vergi toplama hakkına sahip olan kişilerin, reayayı çeşitli sebeplerden dolayı Divan'a şikâyet ettikleri görülmektedir. Bu şikâyetler timar, zeamet ve vakıf arazilerine kayıtlı olan reyanın, vermekle yükümlü olduğu şer'î ve örfî vergileri ödemeye yanaşmayarak bunları tahsil etmek isteyen kişilere zorluk çıkarmasından kaynaklanmıştır. Reaya bazen öşür vermek yerine vergilerini maktu olarak ödemek istemiş, bazen askerî sınıfa mensup olduğunu iddia etmiş, bazen de tarım yaptığı toprağı dağlık araziden ziraata açtığını ileri sürmüştür. Bu bahanelerin altında reyanın vergi yükümlülüğünden kaçmak istemesi yatmaktadır.

Bir hükümde Silahdâr Kâtibi Mahmud'un zeametine kayıtlı olan Karakaya ve Lefka köyleri reayası, vergi tahsildarına öşür vergisi ödemeyeceklerini ve yükümlülüklerini maktu olarak eda edeceklerini söylemiştir. Silahdâr Kâtibi Mahmud'un bu durumdan şikâyetçi olması üzerine merkezî yönetim, kanun ve defterlerdeki kayıtlara göre hareket edilmesini istemiştir.²⁸ Yine başka bir hükme göre Ali isimli sipahinin timarına kayıtlı olan Sümüklü köyü reayası, askerî sınıftan olduklarını ve ekip-biçtikleri yerleri dağlık araziden ziraata açtıklarını ileri sürerek vergi yükümlülüğünden kurtulmayı amaçlamışlardır. Divan, Sipahi Ali'nin şikâyeti üzerine merkezdeki defterlere bakarak reyanın iddialarının asılsız olduğuna hükmetmiştir.²⁹ Bazı hükümlerde vergilerini ödemek istemeyen kişilerin bölgedeki eşkıyalarla birlik olup görevlileri zor durumda bıraktığı görülmektedir. Örneğin Hisarcık köyündeki Hacı Abdullah Halife Zaviyesi Vakfı'na kayıtlı olan reaya, ödemekle yükümlü olduğu vergilere karşı çıkarak *mütegallibeden* Mehmed isimli sipahi ile işbirliği yapmıştır. Vakıf hizmetlerinin aksamasına yol açabilecek olan bu durum, vakfın mütevellisi Şeyh Hüseyin'in şikâyetçi olmasıyla çözülmüştür.³⁰

²⁶ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 25/2.

²⁷ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 4/4, 7/1, 25/2, 47/5, 61/3, 67/5, 68/1, 72/3, 170/3, 172/5, 204/1.

²⁸ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 132/3.

²⁹ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 59/2.

³⁰ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 49/1.

Divan'dan Kürtün'e gönderilen vergi davalarıyla ilgili hükümlerin sadece 1'inde ehl-i örften şikâyet edilmektedir. Buna göre Tirebolu kasabası zâbiti, kasabada imamlık ve hatiplik yapan Osman ve Hasan isimli kişilerden raiyyet rüsümü ve tekâlif-i şakka ödemelerini istemiştir. Ancak bu talep kanuna aykırı olduğu için adı geçen din görevlileri Tirebolu zâbitinden şikâyetçi olmuşlardır. Hakklıklarını ispat etmek için şeyhülislamdan fetva almışlardır. Divan, mesele- nin kanun çerçevesinde halline karar vermiştir.³¹ Divan'ın, vergilerle ilgili şikâyetlere yaklaşımı, ilam ve senet gibi belgelere ve Defterhâne-i âmiredeki defterlere göre hareket edilmesi yönündedir.³²

Vakıflarla İlgili Meseleler

Çalışmada ele aldığımız defterde, vakıflarla ilgili olarak 3 hüküm kaydı bulunmaktadır. Bu hükümler, Kürtün'deki Hacı Abdullah Halife Zaviyesi Vakfı'yla alakalıdır. Hükümlerdeki konular ehl-i örf ve zorbaların vakıf gelirlerine müdahale etmesi ve vakıf evladından olan bazı kişilerin vakıf gelirlerini paylaşırken yaşadığı anlaşmazlık meselelerine dairdir. Örneğin Hacı Abdullah Halife Zaviyesi Vakfı'nın mütevellisi, vakfa gelir olarak kaydedilen köylerin vergi hâsılatına vali, sancakbeyi, mütesellim, voyvoda ve zorbaların müdahale etmesinden dolayı şikâyetçi olmuştur. Divan, Hacı Abdullah Halife Zaviyesi Vakfı'nın gelirlerine müdahale konusundaki şikâyetlere kanun ve defterlerdeki kayıtlara göre hareket edilmesi yönünde cevap vermiştir.³³ Bir hükme göre ise vakıf evladından olan Zaviyedâr Şeyh Osman ile kardeşi Şeyh Mustafa'nın oğlu Hüseyin, vakıf hizmetlerinin görülmesinden sonra arta kalan gelirleri paylaşırken ihtilafa düşmüşlerdir. Şeyh Osman, hakkının yendiğini ileri sürerek yeğeninden şikâyetçi olmuştur. Divan söz konusu anlaşmazlığı çözmek için konunun bilirkişiler tarafından araştırılmasını ve davanın vakfiyede belirtilen şartlara göre mahallinde şer'le görülmesini istemiştir.³⁴

Eşkıyalık Faaliyetleri

İncelediğimiz defterde doğrudan eşkıyalık faaliyeti olarak tanımlanabilecek 2 adet hüküm bulunmaktadır. Bu hükümlerdeki eşkıyalık eylemlerinden ilki ferdî olarak yapılmıştır. Söz konusu hükme göre Kürtün'ün Kübli köyü sakinlerinden Ömer isimli kişi, husumet beslediği Hasan Beşe'yi, evinin önündeki suyu kesmekle tehdit ederek haraç almak istemiştir. Bunun üzerine Hasan Beşe, Divan'a başvurarak Ömer'den şikâyetçi olmuştur. Divan bu davanın mahallinde şer'le görülmesini istemiştir.³⁵ Eşkıyalık faaliyetlerinden ikincisi ise bir grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu hükme göre Trabzon ve Kürtün kazalarında ortaya çıkan Berber Ali ve Koroz adlı eşkıyalar,

³¹ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 63/5.

³² BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 29/1, 30/2, 49/1, 49/3, 59/2, 63/5, 74/2, 132/3.

³³ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 48/1; 62/1.

³⁴ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 57/2.

³⁵ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 133/3.

bölgede bulunan diğer haydutları etrafına toplayarak Gümüşhane'deki madencilere baskı yapmıştır. Madenin işleyişine zarar veren bu kanunsuz eylem, yetkililer tarafından Divan'a bildirilmiştir. Divan bu şikâyet üzerine Berber Ali ve Koroz isimli eşkıyaların yakalanarak hapsedilmesine hükmetmiştir.³⁶

Timar ve zeamete müdahale, vergi meseleleri, vakıflarla ilgili meseleler ve diğer konularla ilgili meseleler başlıkları altında topladığımız hükümlerin içinde de eşkıyalık faaliyeti olarak sayılabilecek bazı bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu başlıklar altında yer alan hükümlerin bir kısmında reayanın, timar ve vakıf gelirlerine müdahale ederken ya da ödemekle yükümlü olduğu vergilere karşı çıkarken eşkıyalarla birlikte hareket ettiği görülmektedir.³⁷ Bu hükümlere göre bölgede eşkıyalık yapan diğer kişiler ise Kazgancı Sofrolioğlu Açı Dimitri,³⁸ Sipahi Mehmed³⁹ ve Dizdaroğlu'dur.⁴⁰

Diğer Konularla İlgili Meseleler

Defterde, timar ve zeamete müdahale, vergi meseleleri, vakıflarla ilgili meseleler ve eşkıyalık faaliyetleri dışında farklı konularla alakalı 7 hüküm bulunmaktadır. Bu hükümlerden 2'si mülkiyet hakkına müdahale, 2'si miras davası, 1'i göreve müdahale, 1'i alacak-verecek meselesi ve 1'i ise mâlikâne gelirlerine müdahale ile ilgilidir.

Mülkiyet hakkına müdahale: Bu konuyla alakalı 2 adet hüküm bulunmaktadır. Hükümlerin ilkinde Osman isimli bir kişi, kendisine miras olarak kalan ekmek fırınına Hasan isimli kişinin kanuna aykırı bir şekilde müdahale etmesinden dolayı Divan'a başvurarak şikâyetçi olmuştur. Divan, bu şikâyet üzerine davanın mahallinde görülmesini emretmiştir.⁴¹ Mülkiyet hakkına müdahale konusundaki diğer hüküm ise yayla anlaşmazlığıyla alakalıdır. Karahisar-ı şarkî sakinlerinden bir grup ahali Divan'a başvurarak eskiden beri tasarruf ettikleri Kürtün'e bağlı Hacıyer mevkiindeki yaylaya Abdullah isimli bir kişinin müdahalesinden dolayı şikâyetçi olmuştur. Divan, meselenin kanuna uygun bir şekilde halledilmesini istemiştir.⁴²

Miras davası: Miras konusundaki hükümlerde Kürtün'ün Tirebolu kasabası sakinlerinden Hiristo kendi miras payına müdahale edilmesinden dolayı diğer varislerden şikâyetçi olmuştur. Divan, Hiristo'nun şikâyeti üzerine davanın mahallinde şer'le görülmesini emretmiştir.⁴³

Göreve müdahalenin önlenmesi: Bu konudaki hükümde Divan, Sadrazam Kethüdası el-Hac Mehmed'in tasarruf ettiği Trabzon eyaletindeki mâlikâne ge-

³⁶ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 141/4.

³⁷ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 7/1, 25/2, 49/1, 61/3, 62/1, 166/1.

³⁸ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 25/2.

³⁹ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 49/1.

⁴⁰ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 166/1.

⁴¹ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 133/4.

⁴² BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 146/2.

⁴³ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 9/2, 9/3.

lirlerini tahsil etmekle görevli olan Ahmed'e müdahale edilmemesini emretmiştir.⁴⁴

Alacak-verecek meselesi: Defterdeki bir hükme göre Tirebolu kasabası sakinlerinden Ömer Reis, Sarı Mehmed'in vefatı üzerine merhumun zimmetinde kalan alacağını tahsil edememiştir. Ömer Reis, Divan'a başvurarak terekeyi elinde tutan el-Hac Ahmed'den söz konusu meblağın tahsil edilmesini istemiştir. Divan, bu meselenin mahallinde şer'le görülmesi yönünde karar vermiştir.⁴⁵

Mâlikâne gelirlerine müdahale: Bu hükme göre Abdurrahman, Halil, Mehmed ve Ebubekir, Divan'a başvurarak müştereken tasarruf ettikleri mâlikâneye ait olan Yağlıdere yaylağına Dizdaroğlu isimli kişinin müdahale ettiğini ileri sürmüşlerdir. Divan, bu şikâyet üzerine merkezde bulunan resmî kayıtlara baktıktan sonra Dizdaroğlu'nun yaptığı müdahalenin kanuna aykırı olduğuna hükmetmiştir.⁴⁶

Sonuç

Eyalet Ahkâm defterlerindeki hükümler Osmanlı coğrafyasının muhtelif yerlerinde yaşayan askerî-reaya, müslim-gayrimüslim, kadın-erkek ve zengin-fakir ayrımı olmaksızın toplumun her kesiminden insanın gerekli durumlarda şikâyet mekanizmasını etkin bir şekilde kullanarak üst mercilerden hak talebinde bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Divan'dan Kürtün'e gönderilen hükümler, şikâyet mekanizmasının başarılı bir şekilde çalıştığını teyit etmektedir.

Eyalet Ahkâm defterleri Osmanlı toplumunun karşılaşmış olduğu sorunlar hakkında bilgiler vermektedir. Bunlar; timar ve zeamete müdahale, vergilerin ödenmemesi, kanunsuz vergi talebi, vakıf gelirlerinin tahsil ve taksiminde ortaya çıkan sorunlar, eşkıyalık faaliyetleri, alacak-verecek meseleleri, mülkiyet hakkına müdahale ve miras davaları şeklinde sıralanabilir. Eyalet Ahkâm defterlerinden devletin söz konusu şikâyetlere yaklaşımını ve bunlara getirdiği çözümleri görmek mümkündür.

Ahkâm defterleri mahallî tarih araştırmacılarına inceleyecekleri yerlerin tarihiyle ilgili bazı bilgiler vermektedir. Nitekim incelediğimiz deftere göre Kürtün, 1742-1759 tarihleri arasında Trabzon sancağının bir kaza/nahiyesidir. Trabzon eyaletine bağlı olan Kürtün, timar sisteminin uygulandığı bir yerdir. Bölgede timar ve zeamet tasarruf eden kişiler mevcuttur. Kürtün'de Hacı Abdullah Halife Zaviyesi bulunmaktadır. Kürtün nahiyesinde eşkıyalık faaliyetlerine tesadüf edilmektedir. Söz konusu dönemde Berber Ali, Koroz, Kazgancı Sofrolioğlu Açı Dimitri, Sipahi Mehmed ve Dizdaroğlu isimli kişiler bölgede eşkıyalık yapmaktadır.

⁴⁴ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 8/2.

⁴⁵ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 196/5.

⁴⁶ BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1: 166/1.

1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'nde Merkezden Kürtün Nahiyesine Gönderilen Hükümler ve Özetleri

4/4

Dergâh-ı muallâ müteferrikalarından Osman'ın tasarrufunda olan Giresun ve Kürtün nahiyelerindeki zeamete ehl-i örfün kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Giresun ve Kürtün kâdîlarına ve Trabzon mütesellimine hüküm ki:

Nişân-ı hümayûnum virilen dergâh-ı mu'allâm müteferrikalarından Osmân hâne-i hâssa zîde mecduhû gelüp Trabzon sancağında Giresun nâhiyesinde nefsi-i Giresun ve gayrıdan yetmiş bir bin sekiz yüz doksan dokuz akçe ze'âmete berât-ı şerîfimle mutasarrıf olup ze'âmeti mülhakâtından Kürtün nâhiyesine tâbi' Diribolı'da müşterikiyle mûmâ-ileyhin kayd ve berâtına dâhil olup âharın alâkası olmamağla mûmâ-ileyh ze'âmeti mülhakâtından olan mârrü'z-zıkr nefsi-i Diribolı'nın vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtı müşterikleriyle ahz u kabz murâd eyledikde âhardan ba'zı havâss-ı hümayûn voyvodaları ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr "senin nefsi-i Diribolı'da alâkan yokdur" deyü hilâf-ı defter-i hâkânî müdâhale ve mahsûl ve rûsûmunun ahz u kabzına mûmâna'at ve ta'addî itmeleriyle sâlifü'l-beyân nefsi-i Diribolı ber-mûceb-i defter-i hâkânî müşterikleriyle tarafından subaşısına zabt ve vâki' olan bi'l-cümle mahsûl ve rûsûmî kânûn ve defter mûcebince ahz u kabz itdirilüp hilâf-ı defter-i hâkânî ve mugâyir-i berât mezkûrları ve âharı müdâhale itdirilmemek için bundan akdem istid'â ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümayûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda Kürtün nâhiyesine tâbi' nefsi-i kal'a-i Diribolı cemâ'at-i müstahfızân-ı nefsi-i kal'a-i Diribolı neferan mahallât-ı sâ'ire neferan ve üç aded bâğçe ve yedi âsiyâb ve hâsıl-ı ispençe ve resm-i limon ve öşr-i gendüm ve resm-i dalyan ve resm-i gümrük ber-mûceb-i âdet-i kadîm ve maktû'ât-ı ihtisâb ve resm-i båd-ı hevâ ve arûsiyye yekûn ma'a gayrîhâ otuz yedi bin akçe yazı ile defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde yine nâhiye-i mezbûra tâbi' Karakaya ve ma'a gayrîhâ birikdirilüp yetmiş bin akçe ze'âmet bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun elli bin akçesinden otuz bin beş yüz seksen iki akçesi mûmâ-ileyh Müteferrika Osmân hâne-i hâssanın ze'âmeti mülhakâtı bâkîsi müşterikleri oldığı mastûr u mukayyed bulunmağın defter-i hâkânî mûcebince amel olunmak için bundan akdem emr-i şerîfim sâdır olmuş iken mezbûrlar yine mündefî' olmayup müdâhale eylediklerin bildirüp mukaddemâ sâdır olan emr-i şerîfim mûcebince amel olunup mugâyir-i emr-i âlî ta'allül ve nizâ' itdirilmeyüp men' ü def' ve memnû' olmayup muhâlefet iderler ise arz u i'lâm olunmak bâbında hükmi hümayûnum recâ itmeğın dîvân-ı hümayûnumda mahfûz olan kuyûd-ı ahkâma mürâca'at olundukda vech-i meşrûh üzre emr-i şerîfim virildiği mastûr u mukayyed bulunmağın mukaddemâ sâdır olan emr-i şerîfim mûcebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâ'il-i N. Sene: 1155.

7/1

İbrahim bin Abdullah'ın tasarrufunda olan Kürtün nahiyesindeki zeamete bazı kişilerin kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon vâlîsine, Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Zu'amâdan İbrâhîm bin Abdullâh zîde kadruhû gelüp Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Mirihomenek nâm karye ve gayrıdan otuz dört bin beş yüz on bir akçe ze'âmete hâlâ berât-ı şerîfimle mutasarrıf olmağla ze'âmeti mülhakâtından yine nâhiye-i mezbûrede yedi bin akçe yazusı olan Alayuntlu nâm karyesi toprağında kadîmden zirâ'at ve hırâset olunup öşr ü resmi ze'âmeti tarafından alınagelen ma'lûmetü'l-hudûd yerleri

üzerine ba'zı kimesneler sonradan bilâ-izn-i sâhib-i arz bin yüz elli senesinde dükkânlar ve hân binâ idüp ze'âmeti mahsûlüne gadr itmeleriyle mûmâ-ileyh dahi mezkûrların bilâ-izn-i sâhib-i arz sonradan binâ eyledikleri dükkân ve hânın zarar-ı şer'îsin men' murâd eyledikde mezkûrlar ba'zı mütegalibeden kimesnelere istinâden bir dürlü itâ't-i şer'-i şerîf ve inkiyâd-ı emr-i münîf itmeyüp mûmâ-ileyhin ze'âmeti mahsûlinin kesr ü noksân terettübüne bâ'is oldukları ve bu bâbda da'vâsına mutâbik şeyhü'l-islâm'dan fetvâ-yı şerîfesi olduğın bildirüp fetvâ-yı şerîfe mücebince şer'le görölüp mezkûrların sonradan ihdâs eyledikleri dükkânlar ve hânın zarar-ı şer'îsi men' ü def' olunmak bâbında hükm-i hümayûnum recâ ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümayûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâcâ'at olundukda Kürtün nâhiyesine tâbî' karye-i Alayuntlu ber-vech-i serbest deyü yekûn ma'a gayruhû birikdirilüp on iki bin akçe yazı ile defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve müşterikiyle mûmâ-ileyhin ze'âmeti mülhakâtından olduğu mastûr u mukayyed bulunmağın defter-i hâkânî mücebince amel olunmak için yazılmıştır.

Fî Evâsıt-ı Zâ. Sene: 1155.

8/2

Sadrızam Kethüdâsı el-Hac Mehmed'in tasarrufunda olan Trabzon sancağı, Çepni, Giresun ve Kürtün nahiyelerindeki mâlikâne gelirlerini tahsil etmekle görevli olan Ahmed'e müdahale edilmemesi.

Trabzon ve Giresun ve Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Ahmed zîde kadruhû gelüp iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim hâlâ Kethüdâ-yı sadr-ı a'zamî el-Hâc Mehmed dâme mecduhûnun ber-vech-i iştirâk-i mâlikâne berât-ı şerîfimle uhdesinde olan Trabzon sancağında vâki' mahsûl-i beytü'l-mâl ve mâl-ı gâ'ib ve mâl-ı mefkûd ve kaçgun ve abd-i âbık ve post-ı vaşak gayr-ı ez-evkâf-ı imârethâne ve ze'âmet-i Giresun ve rûsûmât-ı yaylakhâ-i nâhiye-i Çepni ve Giresun ve Kürtün ve tevâbî'i mukâta'asında bin yüz elli altı senesi Muharremi ibtidâsından sene-i mezbûre Zi'l-hiccesi gâyetine değin bir sene-i tamâm zabt ve mahsûlât ve rûsûmâtın kadîmden olageldüğü vechile cem' ve tahsîl ve ahz u kabz eylemek üzere buna der-uhde ve ilzâm ve bu dahi iltizâm ve kabûl ve berâtında mukayyed olan mâlın senesi içinde Trabzon vâlîsi tarafına edâ ve teslîm ve teslîmini müş'ir ma'mûlün-bih temessük alup getürmek şartıyla kabûl olunmağın sene-i merkûmede zabt u tasarrufuna taraflarından ve taraf-ı âhardan vechen mine'l-vücûh kimesne ta'arruz itmek [üzre] kethüdâ-yı mûmâ-ileyh tarafından bunun yedine memhûr ve ma'mûlün-bih zabt temessûki mücebince zabt itdirilmek bâbında emr-i şerîfim recâ itmeğın temessûki mücebince zabt itdirilmek bâbında fermân-ı âlî-şânım yazılmıştır.

Fî Evâsıt-ı Z. Sene: 1155.

9/2

Kürtün kazasının Tirebolu kasabası ahalisinden Anderya'dan Hiristo'ya kalan mirasa, kendi miras hissesine kanaat etmeyen varislerden müteveffa Anderya'nun torunu Salsa'nın müdahalesinin önlenmesi.

Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Kürtün kazâsı müzâfâtından Tirebolu kasabası sâkinlerinden Hiristo nâm zimmî gelüp bunun mürîsi Anderya nâm zimmî bin yüz elli senesinde hâlik oldukda kasaba-i mezbûrede vâki' mutasarrıf olduğu mülk menzil ve emlâk ve sâ'ir emvâl ve eşyâsı irs-i şer'le bununla yine kasaba-i mezbûre sâkinelerinden hâlik-i mesfûrun mürd olan oğlunun kızı Salsa nâm nasrâniyyeye intikâl itmiş iken bu hissesin almadın mesfûre Salsa yine

kasaba-i mezbûre sâkinlerinden ba'zı kimesnelere istinâden kendü hissesin ahz u kabza kanâ'at itmeyüp cümlesin fuzûlî ahz u kabz ve zabt idüp buna hissesin vormeyüp küllî gadr u ta'addî eylediğün ve şeyhü'l-islâmdan fetvâ-yı şerîfe virildiğün bildirüp mücebince şer'le görülüp mûrisi hâlik-i mesfûrdan müntakil mülk menzil ve emlâk ve sâ'ir emvâl ve eşyâdan hisse-i şâyi'ası zevi'l-yed olan mesfûreden buna alıvrilüp icrâ-yı hak olunmak bâbında emr-i şerîfim recâ etmeğün şer'le görölmek için yazılmışdır.

Fî Evâhir-i Z. Sene: 1155.

9/3

Kürtün kazasının Tirebolu kasabası sakinlerinden Hiristo'ya kalan miras hissesine, diğer varislerin müdahalesinin önlenmesi ve Hiristo'ya hakkının geri verilmesi.

Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Kürtün kazası müzâfâtından Tirebolu kasabası sâkinlerinden Hiristo nâm zımmî gelüp bunun mûrisi [Anderya] nâm zımmî bundan akdem hâlik oldukda kasaba-i mezbûrede Kiliseburnı nâm mahalde vâki' ma'lûmetü'l-hudûd mutasarrıf oldığı dört yüz gurus kıymetlü mülk bâğçesi irs-i şer'le bununla yine kasaba-i mezbûre sâkinlerinden hâlik-i mesfûrun mürd olan oğlının kızı Salsa nâm sagîreye ve hâlik-i mesfûrun zevcesi () nâm nasrâniyyeye intikâl itmiş iken bu ol vakt sagîr bulunmağla bâğçe-i mezbûre henüz beynlerinde taksîm olunmadın hâlik-i mesfûrun zevcesi mesfûre ile sagîre-i mezbûrenin vâlidisi () nâm nasrâniyyeler birbirleriyle yekdil ve ol bâğçeyi fuzûlî zabt ve yine kasaba-i mezbûre sâkinlerinden Kuyumcı Varadimo nâm zımmîye bey' ve buna gadr itmeleriyle bu dahi irişüp bâliğ ve da'vâya kâdir oldukda sâlifü'z-zıkr bâğçeden hissesini zevi'l-yed olan mesfûrdan taleb ve almak istedikde mesfûr "nicedir bu bâğçeyi akçem ile aldım" deyü bî-vech-i şer'î dürlü illet îrâdıyla bunun hissesin vormekden imtinâ' ve gadr sadedinde olduğın ve yedinde şeyhü'l-islâmdan fetvâ-yı şerîfesi olduğın bildirüp mücebince şer'le görülüp mûrisi hâlik-i mesfûrdan müntakil bâğçe-i merkümeden hissesi hâlâ zevi'l-yed olan mesfûrdan alıvrilüp icrâ-yı hak ve bir dürlü ta'allül itdirilmemek bâbında emr-i şerîfim recâ etmeğün şer'le görölmek için yazılmışdır.

Fî Evâhir-i Z. Sene: 1155.

25/2

Esir Ali'nin tasarrufunda olan Kürtün kazasının İskala köyündeki zeamet gelirlerini toplamakla görevli subaşıya, aynı köyün reayasından Kazgancı Sofroloğlu Açı Dimitri isimli zımmînin kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Kürtün ve () kâdîlarına ve Trabzon mütesellimine hüküm ki:

Esir Alî zîde kadruhû gelüp ber-vech-i tekâ'üd berât-i şerîfimle mutasarrıf oldığı ze'âmeti karyelerinden Kürtün kazasına tâbi' İskala nâm karyesinin vâki' olan mahsûlât ve rüsûmâtın tarafından subaşısı () nâm kimesne ahz u kabz itmek istedikde karye-i mezbûre re'âyâsından Kazgancı Sofroloğlu Açı Dimitri nâm zımmî kendi hâlinde olmayup ziyâde telbîs ve eşirradan olmağla subaşısı mezbûrun umûrına karışıp karye-i mezbûre re'âyâsın tahrîk ve idlâl ve hukûk ve rüsûmunun ahz u kabzına mûmâna'at idüp ta'addî üzere olduğın bildirüp men' ü def' ve fimâ-ba'd vech-i muharrer üzere ta'addî ve tecâvüz ider ise hakikat-i hâl sıhhatı üzere der-sa'âdetime arz u i'lâm olunmak bâbında emr-i şerîfim recâ etmeğün kânûn üzere amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâ'il-i M. Sene: 1157.

29/1

Kürtün nahiyesi köylerinde tımar tasarruf eden Tirebolu Kalesi İmamı Hasan'ın dirliğine kayıtlı Tirebolu Hatibi Hasan ve Darucioğlu'dan ödemedikleri vergilerin tahsil edilmesi.

() kâdısına ve Kürtün kazası nâ'ibine ve Trabzon mütesellimi () zıde mecduhüya hüküm ki:

Sen ki Kürtün kazası nâ'ibi mevlânâ-yı mûmâ-ileyh İbrâhîm zıde ilmuhûsun mektûb gönderüp Diribolı Kal'ası İmâmı olan Hasan zıde salâhahû meclis-i şer'e varup Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Çelik⁴⁷ nâm karye ve gayrıdan bin beş yüz akçe gedik tîmâr ile Diribolı imâmetine berât-ı şerîfimle mutasarrıf olup gedik tîmârının başkalemi olup müşterikiyle kayd ve berâtına dâhil karye-i Çelik el-mezbûre toprağında zirâ'at ve hırâset idenlerin zirâ'atlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden müteveccih olan onda bir öşürlerin müşterikiyle taleb eyledikde Tirebolı Hatibi Hasan ve Darucioğlu () nâm kimesneler birbirleriyle yekdil ve yekcihet ve hilâf-ı kânûn ve defter edâda ta'allül ve muhâlefet ve müşterikiyle imâm-ı mezbûrun gedik tîmârı mahsûlüne gadr itmeleriyle zıkr olunan Çelik karyesi ber-mûceb-i defter-i hâkânî müşterikiyle imâm-ı merkûm zabt ve zirâ'at ve hırâset iden gerek mezbûrlardır ve gerek gayrıdır her kim olur ise olsun zirâ'atlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden müteveccih olan onda bir öşürleri alıvirilüp hilâf-ı kânûn ve mugâyir-i defter-i hâkânî ta'allül ve muhâlefet itdirilmemek bâbında emri şerîfim virilmek recâsına bi'l-iltimâs arz ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümâyûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda Kürtün nâhiyesine tâbi' yiğirmi sekiz nefer re'âyâ ve üç zemîn ve bir âsiyâb ve hâsılı tahtında bennâk ve erzen ve öşr-i meyve yekûn ma'a gayrîhâ iki bin üç yüz akçe yazar karye-i Çelik defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde yazı-yı mezkûresinden bin beş yüz akçesi ifrâz ve Diribolı Kal'ası imâmına mahsûs gedik tîmâr deyü bir icmâl ve tîmâr-ı merkûm kal'a-i mezbûre imâmeti hâlâ berât-ı şerîfimle merkûm Hasan Halîfe'nin üzerinde olup ve karye-i mezbûrenin yazı-yı mezkûresinden sekiz yüz akçesi dahi ifrâz ve ol dahi ma'a gayruhû ile birikdirilüp kal'a-i mezbûre bu âna mahsûs bin beş yüz seksen akçe gedik tîmâr deyü bir icmâl ve ol dahi hâlâ berât-ı şerîfimle Hasan⁴⁸ üzerinde olduğu mastûr u mukayyed bulunmağın defter-i hâkânî mücebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâsıt-ı R. Sene: 1157.

30/2

Kürtün nahiyesi köylerinde tımar tasarruf eden Tirebolu Kalesi İmamı Hasan'ın dirliğine kayıtlı Tirebolu Hatibi Hasan ve Darucioğlu'dan ödemedikleri vergilerin tahsil edilmesi.

() kâdısına ve Kürtün nâ'ibi ve Trabzon mütesellimine hüküm ki:

Sen ki Kürtün kazası nâ'ibi mevlânâ-yı mûmâ-ileyh İbrâhîm zıde ilmuhûsun südde-i sa'âdetime mektûb gönderüp Diribolı Kal'ası İmâmı olan Hasan Halîfe zıde salâhahû meclis-i şer'e varup Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Çeğel nâm karye ve gayrıdan bin beş yüz akçe gedik tîmâr ile Direnbolı imâmetine berât-ı şerîfimle mutasarrıf olup gedik tîmârının başkalemi olup müşterikle kayd ve berâtına dâhil karye-i Çeğel el-mezbûreyi müşterikle zabt u zirâ'at ve hırâset idenlerin zirâ'atlarıyla hâsıl eyledikleri

⁴⁷ Çekel/Çeğel köyü kastediliyor olmalı.

⁴⁸ Defterde "Hüseyn" şeklinde yazılmıştır.

terekelerinden müteveccih olan onda bir öşürlerin müşterikiyle zabt eyledikde Tirebolu Hatîbi Hasan ve Darucioğlu () nâm kimesneler birbirleriyle yekdil ve yekcihet ve hilâf-ı kânûn ve defter edâda ta'allül ve mümâna'at ve müşterikiyle imâm-ı mezbûrun gedik tîmârı mahsûlüne gadr itmeleriyle zikr olunan Çeğel karyesi ber-müceb-i defter-i hâkânî müşterikiyle imâm-ı [merkûm] zabt ve zirâ'at ve hırâset iden gerek mezbûrlardır ve gerek gayrıdır her kim olur ise olsun zirâ'atlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden müteveccih olan onda bir öşürleri alıvrilüp hilâf-ı kânûn ve mugâyir-i defter-i hâkânî ta'allül ve muhâlefet itdirilmemek bâbında emr-i şerîfim virilmek recâsına bil'iltimâs arz ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümâyûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda Kürtün nâhiyesine tâbî' yigirmi sekiz nefer re'âyâ ve üç zemîn ve bir âsiyâb ve hâsılı tahtında bennâk ve erzen ve öşr-i meyve yekûn ma'a gayrîhâ iki bin üç yüz [akçe] yazar karye-i Çeğel defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde yazu-yı mezkûresinden bin beş yüz akçesi ifrâz ve Diribolu Kal'ası imâmetine mahsûs gedik tîmâr deyü bir icmâl ve tîmâr-ı merkûme kal'a-i mezbûre imâmeti hâlâ berât-ı şerîfimle merkûm Hasan Halîfe'nin üzerinde olup ve karye-i mezbûrenin yazu-yı mezkûresinden sekiz yüz akçe dahi ifrâz ve ol dahi ma'a gayruhû birikdirilüp kal'a-i mezbûre bu âna değîn mahsûs bin beş yüz seksen akçe gedik tîmâr deyü bir icmâl ve ol dahi hâlâ berât-ı şerîfimle Hasan üzerinde olduğı mastûr u mukayyed bulunmağın defter-i hâkânî mücebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâhir-i R. Sene: [1]157.

47/5

İbrahim, Murtaza, Osman ve Ahmed isimli sipahilerin tasarrufunda olan Kürtün ve Maçka nahiyelerindeki timarlara; Yahya, Ahmed ve İbrahim isimli zaimlerin tasarrufunda olan yine aynı nahiyelerdeki zemetlere Trabzon sancağının eski mutasarrıflarından Ömer Paşa'nın müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon vâlisine, Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Erbâb-ı tîmârdan İbrâhîm ve Murtazâ ve tekâ'üd Osmân ve Ahmed veled-i Hasan nâm sipâhiler ile zu'amâdan Yahyâ ve Ahmed ve İbrâhîm zîde kadruhum arz-ı hâl idüp Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Eynesi nâm karye ve gayrıdan altı bin akçe tîmâra mezkûr İbrâhîm ve Maçuka nâhiyesinde Hortokop nâm karye ve gayrıdan on altı bin yüz akçe tîmâra mezkûr Murtazâ ve ol mikdâr akçe tîmâra dahi ber-vech-i tekâ'üd mezkûr Osmân ve Kürtün nâhiyesinde Ahallu nâm karye ve gayrıdan on üç bin sekiz yüz on akçe tîmâra dahi mezkûr Ahmed veled-i Hasan başka başka berevât-ı şerîfem ve yine Maçuka nâhiyesinde Havod nâm karye ve gayrıdan yigirmi bin dokuz yüz elli bir akçe ze'âmete dahi ber-vech-i iştirâk mezkûrûn Yahyâ ve Ahmed ve İbrâhîm berât-ı şerîfimle mutasarrıf olup mezkûr İbrâhîm tîmârının başkalemi ve mezkûrünün dahi tîmâr ve ze'âmetleri mülhakâtından Kürtün nâhiyesine tâbî' üç bin akçe yazu ile karye-i Eynesi deyü defter-i hâkânîde mukayyed ve müşterikleriyle mezkûrünün kayd ve berâtlarına dâhil olmağla karye-i mezbûre toprağında ve defter-i hâkânîde mukayyed zâviye vakfi olmayup karye-i mezbûreye ve hâsılı mahsûb olan zemînlerde ber-müceb-i defter-i hâkânî âharın alâkası yoğ iken sâbıkâ Trabzon Mutasarrıfı Ömer Paşa "zikr olunan karye müstakillen tîmâr değildir, () zâviyesinin dahi hissesi vardır" deyü hilâf-ı defter-i hâkânî fuzûlî müdâhale ve bin yüz elli senesinden berü vâki' mahsûl ve rûsûmın vakf hissesi olmak üzere ma'lûmül-mikdâr mahsûl ve rûsûmların ahz ve bunlara gadr eyledüğün bildirüp karye-i mezbûre ber-müceb-i defter-i hâkânî müstakillen ze'âmet ve tîmârları tarafından zabt itdirilmeyüp zâviye vakfi vardır deyü defter-i hâkânîye mugâyir dahl ü ta'arruz itdirilmemek bâbında emr-i şerîfim recâ ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan

rûznâmçe-i hümâyûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda Kürtün nâhiyesine tâbî' elli üç nefer re'âyâ ve yigirmi bir zemîn ve hâsılı tahtında bennâk ve erzen ve oşr-i meyve yekûn ma'a gayruhû üç bin akçe yazar karye-i Eynesi defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde ma'a gayruhû dört bin dört yüz akçe bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun iki bin iki yüz doksan altı akçesi merkûm İbrâhîm ve yüz elli bir akçesi mezkûr Murtazâ ve ol mikdârı dahi mezkûr tekâ'üd Osmân ve bin akçesi dahi mezkûr Ahmed veled-i Hasan ve dört yüz iki akçesi dahi defter-i hâkânîde mastûr olduğı üzere mezkûrûn Yahyâ ve Ahmed ve İbrâhîm kaydlarında olup ve bâlâda tahrîr olunduğı üzere karye-i Eynesi el-mezbûrda zâviye vakfı mahalli olmakda bulunmaduğın Defter Emîni Hasan dâme mecduhû arz itmeğın mücebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâhir-i R. Sene: [1]158.

48/1

Kürtün kazasının Yağlıdere nahiyesine bağlı olan Hisarcık köyünde bulunan el-Hac Abdullah Halife Zaviyesi Vakfı'nın gelirlerine ehl-i örfün kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Kürtün kâdîsına hüküm ki:

Kürtün kazâsı müzâfâtından Yağlıdere nâhiyesine tâbî' Hisarcık nâm karyede vâki' müteveffâ el-Hâc Abdullâh Zâviyesi'nin ber-vech-i iştirâk bi'l-fi'l berât-ı şerîfimle mutasarıf zâviyedârı ve vakfının mütevellîsi olan Şeyh Hüseyin ve () zîde salâhahumâ gelüp zâviye-i merkûmun defter-i hâkânîde mukayyed vakf karyelerinden kazâ-i mezbûrda vâki' () ve () ve tevâbi'i karyelerinin vâki' olan resm-i cürm-i cinâyet ve sâ'ir bâd-ı hevâsı müstakillen defter-i hâkânîde zâviye-i merkûma hâsıl kayd olunmağla taraf-ı vakfdan ahz u kabz olunup âhardan bir vechile dahl olunmak îcâb itmez iken vâlî ve mîr-i mîrân ve mîr-livâ ve mütesellim ve voyvoda ve sâ'irleri taraflarından müdâhale olunduğın bildirüp müdâhaleleri men' ü def' olunmak bâbında hükmi-i hümâyûnum recâ eyledikleri ecilden kânûn üzere amel olunmak için fermân-ı âlî-şân yazılmışdır.

Fî Evâsıt-ı Câ. Sene: 1158.

49/1

Kürtün kazasının Yağlıdere nahiyesine bağlı olan Hisarcık köyünde bulunan el-Hac Abdullah Halife Zaviyesi Vakfı'nın Kürtün kazasındaki topraklarına kayıtlı reyadan Kurdzade Ahmed oğlu Mehmed ve akrabalarından ve de bazı zimmîlerden ödemedikleri vergilerin tahsil edilmesi.

Trabzon vâlîsine ve Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Kürtün kazâsı müzâfâtından Yağlıdere nâhiyesine tâbî' Hisarcık nâm karyede vâki' müteveffâ el-Hâc Abdullâh Halife Zâviyesi'nin ber-vech-i iştirâk bi'l-fi'l berât-ı şerîfimle zâviyedârları ve vakfının mütevellîleri olan sulehâdan Şeyh Hüseyin ve () ve () zîde salâhahum gelüp zâviye-i merkûmenin defter-i hâkânîde mukayyed karyelerinden ve mezra'alarından Kürtün kazâsına tâbî' Hozanayranı ve Gürgenli ve Kal'aboynu ve Tunalı Mahallesi ve Derebüköni ve Alışarlı Obası ve () nâm karye ve mezra'aları topraklarında Gümüşhâne re'âyâlarından olup hâlâ gelüp Kürtün kazâsında tavattun iden ve bin elli senesinden berü zirâ'at ve hırâset idenlerden Kurdzâde Ahmed oğlu Mehmed ve ammîzâdesi Abdullâh ve akrabâlarından () ve () ve () ve () nâm kimesneler ile () ve () ve () ve () nâm zimmîlerin zirâ'atlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden şer'le müteveccih olan öşürlerinden zimmetlerinde ma'lûmül-keyl hinta ve şa'ir alacak hakkı olup bundan akdem talep eylediklerinde hevâlarına tâbî' mütegalibeden Mehmed nâm

sipâhî ile müttetik ve dürlü illet ve bahâne ile bî-vech-i şer'î edâda ta'allül ve zâviye-i merkûme mahsûlüne gadr-i küllî sevdâsında oldukların ve bu bâbda yedinde i'lâm-ı şer'îyye ve senedât-ı sâ'ireleri olduğın bildirüp i'lâm-ı şer'îyye ve senedât-ı sâ'ireleri mücebince şer'le görülüp mezbûrların zimmetlerinde müteveccih olan öşürleri alıvrilüp ta'allül ve muhâlefet itdirilmeyüp icrâ-yı şer' ve ihkāk-ı hak olunmak bâbında hükm-i hümâyûnum recâ eyledikleri ecilden şer'le görölmek için yazılmışdır.

Fî Evâsıt-ı Câ. Sene: 1158.

49/3

Kürtün nahiyesi köylerinde zemet tasarruf eden Mahmud isimli zaimin dirliğine kayıtlı bazı reyadan ödemedikleri vergilerin tahsil edilmesi.

Trabzon vâlisine, Kürtün kâdısına hüküm ki:

Mahmûd zîde mecduhü arz-ı hâl idüp Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Karakaya nâm karye ve gayrıdan otuz üç bin iki yüz yetmiş bir akçe ze'âmete berât-ı şerîfîmle mutasarrıf olup başkalemi olan sâlifü'z-zıkr Karakaya nâm karyesi toprağında zirâ'at idenlerin hâsıl eyledikleri terekelerinden öşürlerin ve defterlü re'âyâsı hukûk ve rûsûmların kânûn ve defter mücebince tarafından subaşısına edâ idegelmişler iken içlerinden ba'zıları "biz öşür virmeziz, maktû' viririz" deyü ta'allül ve ba'zı re'âyâsı dahi hukûk ve rûsûmların edâda muhâlefet itmeleriyle ze'âmeti mahsûlüne gadr olduğın bildirüp a'şâr ve sâ'ir hukûk ve rûsûmları subaşısına alıvrilüp hilâf-ı kânûn ve defter "maktû' viririz" deyü ta'allül ve muhâlefet itdirilmemek bâbında hükm-i hümâyûnum recâ ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümâyûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda Kürtün nâhiyesine tâbî' yiğirmi dokuz nefer re'âyâ ve altı zemîn ve bir hisse tarla ve hâsılı tahtında bennâk ve erzen ve öşr-i meyve yekûn ma'a gayrîhâ yedi yüz dokuz akçe yazı ile Karakaya nâm karye ber-vech-i serbest deyü defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde ma'a gayrîhâ birikdirilüp yetmiş bin akçe ze'âmet bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun on yedi bin altı yüz kırk sekiz akçesi mûmâ-ileyhin ze'âmeti mülhakâtı bâkîsi müşterikleriyle kaydında olduğu mastûr u mukayyed bulunmağın defter-i hâkânî mücebince mahsûl ve rûsûmı zabt ve tahsil ve ahz [u] kabz itdirilmek için yazılmışdır.

Fî Evâhir-i Câ. Sene: 1158.

57/2

Kürtün kazasının Yağlıdere köyünde bulunan el-Hac Abdullah Halife Zaviyesi Vakfı gelirlerinin, vakıf evladından el-Hac Abdullah Halife Zaviyesi Zaviyedarı Şeyh Osman ile kardeşi Şeyh Mustafa'nın oğlu Hüseyin arasında paylaşımı sırasında yaşanan ihtilafın çözülmesi.

Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Kürtün kazâsına tâbî' Yağlıdere nâm karyede vâki' Hâcî Abdullâh Halife Zâviyesi'nin meşrûtiyyet üzere zâviyedârı olan Şeyh Osmân an-evlâd-ı vâkîf sūdde-i sa'âdetime arz-ı hâl idüp selâtin-i mâziyyeden beri karye-i mezbûre toprağında vâki' ma'lûmetü'l-hudûd bir mikdâr yerleri bunun ceddî vâkîf-ı mezbûra hibe ve temlik ve yedine mülknâme-i hümâyûn virildikten sonra ol dahi vakf ve hâsıl olan gallesini zâviye-i mezbûra âyende ve revendeye it'âm-ı ta'âm ve fazlasını evlâd ve evlâd-ı evlâdına şart ve ta'yîn eylediği defter-i hâkânî ve vakfıyye-i ma'mûlün-bihâsında şart ve ta'yîn eylediği mastûr u mukayyed ve bu evlâd-ı vâkîfdan karındaşı Şeyh Mustafa nâm kimesne ile ber-vech-i iştirâk galle-i mezbûrî ahz iderler iken karındaşı mezkûr fevt olmağla oğlı Hüseyin nâm kimesne şart-ı vâkîf mücebince hissesine kanâ'at itmeyüp buna âid hissesini hilâf-

şer‘-i şerîf ve mugâyir-i şart-ı vâkıf tegallüben bi'l-cümle zabt u ahz ve ekl ü bel‘ idüp buna gadr-i küllî eyledüğin bildirüp mahallinde şer‘le görölüp bî-garaz ve ehl-i vukûf kimesnelerden tefahhus ve şart-ı vâkıf icrâ itdirilüp vâkı‘-i hâli sıhhatı üzere arz ve i‘lâm olunmak bâbında hükm-i hümayûnum recâ eylediği ecilden mahallinde şer‘le görölüp hak kangı tarafın idüğü sıhhatı üzere arz ve i‘lâm olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâsıt-ı Ş. Sene: 1158.

59/2

Kürtün nahiyesi köylerinde tımar tasarruf eden Ali isimli sipahinin dirliğine kayıtlı bazı reyadan ödemedikleri vergilerin tahsil edilmesi.

Trabzon vâlisine ve Kürtün ve () kâdılarına hüküm ki:

Erbâb-ı tımârdan Alî nâm sipâhî gelüp Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Sümüklü nâm karye ve gayrıdan altı bin akçe tımâra berât-ı şerîfimle mutasarrıf olup tımârının başkalemi olup müşterikiyle kayd [ve] berâtına dâhil karye-i Sümüklü el-mezbûreyi ber-müceb-i defter-i hâkânî müşterikiyle zabt ve toprağında zirâ‘at ve hırâset idenlerin zirâ‘atlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden kânûn ve defter mücebince müteveccih olan oşürleriyle karye-i mezbûrenin sâ‘ir vâkı‘ olan mahsûlât ve rüsûmâtın müşterikiyle kânûn ve defter mücebince ahz u kabz murâd eyledikde karye-i mezbûrede zirâ‘at idenler birbirleriyle yekdil ve "bizler askerî tâ‘ifesindeniz ve karye-i mezbûre toprağında zirâ‘at eylediklerimiz yerleri sonradan bizler kûhdan açdık" deyü oşürlerin tamâmen kânûn ve defter mücebince virmekte ta‘allül ve müşterikiyle tımârı mahsûlüne gadr-i küllî eylediklerin bildirüp karye-i mezbûre ber-müceb-i defter-i hâkânî müşterikiyle kendüye zabt ve toprağında zirâ‘at ve hırâset idenlerin hâsıl eyledikleri terekelerinden kânûn ve defter mücebince müteveccih olan oşürleriyle karye-i mezbûrenin sâ‘ir mahsûlât ve rüsûmâtı tamâmen ahz u kabz itdirilüp mezkûrlara noksân teklîfiyle bir dürlü ta‘allül itdirilmemek bâbında emr-i şerîfim recâ ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümayûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca‘at olundukda Kürtün nâhiyesine tâbî‘ doksan dört nefer re‘âyâ ve üç âsiyâb ve bir mezra‘a ve hâsılı tahtında ispençe ve hinta ve şa‘îr ve oş-ri bostân ve resm-i tapu-yı zemîn yekûn ma‘a gayrîhâ altı bin akçe yazar karye-i Sümüklü defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde ma‘a gayruhû birikdirilüp yedi bin akçe bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun altı bin akçesi mezkûr Alî'nin tımârı bâkîsi müşteriki kaydlarında olduğu mastûr u mukayyed bulunmağın defter-i hâkânî mücebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâhir-i Zâ. Sene: 1158.

61/3

Harava köyü Hacı Halife Mescidi imamlığına tayin edilen Şeyh Hüseyin Halife'nin tasarrufunda olan Kürtün nahiyesindeki gedik tımarına ve imamet görevine Hacı Halife Mescidi eski imamı Osman'ın kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon Vâlisi Vezîr () Paşa'ya, Kürtün ve () kâdılarına hüküm ki:

Kıdvetü's-sülehâi's-sâlikîn eş-Şeyh Hüseyin Halife zîde salâhâhû gelüp Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Gebekilise nâm karye ve gayrıdan iki bin beş yüz akçe gedik tımârıyla Harava nâm karyede Hâcî Halife Mescidi'nin İmâmı Diribolı Kal‘ası İmâmı Osmân'ın ref‘inden elli dokuz senesi Saferi'nin yiğirmi dokuzuncu gününde mûmâ-ileyh eş-Şeyh Hüseyin Halife'ye tevcih olunup hâlâ berât-ı şerîfimle üzerinde olmağla zıkr olunan gedik tımârıyla mescid-i mezbûr imâmetini zabt ve vâkı‘ olan mahsûlât ve rüsûmâtın ahz u kabz murâd eyledikde ref‘ olunan mezkûr Osmân ve zümre-i cebâbireden hevâdârı olanlar hilâf-ı defter-i hâkânî ve mugâyir-i berât fuzûlî müdahale ve zabtına

mümâna'at ve buna gadr-i küllî eylediklerin bildirüp zikr olunan karye-i Gebekilise ve gayrıdan iki bin beş yüz akçe gedik tîmâr Hâcî Halîfe Mescidi'nin imâmeti üzerinde olmağla yedinde olan berât-ı âli-şânım mücebince kendüye zabt ve vâki' mahsûlât ve rûsûmâtı kânûn ve defter mücebince ahz u kabz itdirilüp defter-i hâkânî ve yedinde olan berât-ı şerîfe mugâyir mezbûrları dahl ü ta'arruz itdirilmemek bâbında emr-i şerîfim recâ itmeğın defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümâyûnuma mürâca'at olundukda Kürtün nâhiyesinde Gebekilise ve gayrıdan iki bin beş yüz akçe gedik tîmârıyla Harava karyesinde Hâcî Halîfe Mescidi'nin imâmeti mezkûr Osmân'ın ref'inden mûmâ-ileyh Şeyh Hüseyin Halîfe'ye târîh-i mezbûrda tevcih ve hâlâ berât-ı şerîfimle üzerinde oldığı mastûr u mukayyed bulunmağın berâtı mücebince zabt itdirilmek için yazılmıştır.

Fî Evâhir-i Râ. Sene: 1159.

62/1

Kürtün kazasının Yağlıdere nahiyesindeki Hisarcık ve Harava köylerinde bulunan el-Hac Abdullah Zaviyesi Vakfı'nın gelirlerine zorbalara müdahalesinin önlenmesi.

Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Şeyh Hüseyin ve diğer Şeyh Hüseyin ve Şeyh Mehmed ve Şeyh Mustafâ ve Mehmed zîde kadruhum gelüp Trabzon sancağında Kürtün kazası müzâfâtından Yağlıdere nâhiyesinde Hisarcık ve Harava⁴⁹ karyelerinde ashâb-ı hayrâtdan Hâcî Abdullâh Zâviyesi'nin ber-vech-i iştirâk bi'l-fi'l berât-ı şerîfimle evlâdiyyet ve meşrûtiyyet üzere zâviyedârı ve zâviye ve câmi'i vakfının dahi mütevellîsi olmalarıyla zâviye-i mezbûre ve câmi'i evkâfından yine nâhiye-i mezbûra tâbi' Ahiçukuru ve Kozbûki nâm karyelerin hâsılları tahtında resm-i ganem defter-i hâkânîde vakfa hâsıl yazılmağla zikr olunan vakf karyelerin defterde mukayyed ra'iyet ve ra'iyeti oğullarından resm-i cânib olan ganemlerinden kânûn ve defter mücebince resm-i ganemlerin vakf için ahz u kabz murâd eyledikde zümre-i cebâbireden () ve () ve () nâm kimesneler hilâf-ı defter-i hâkânî fuzûlî müdâhale ve re'âyâ-yı vakfin tasarruflarında olan kânûn ve defter mücebince ahz u kabz itdirilüp hilâf-ı defter-i hâkânî ve mugâyir-i kânûn âharı dahl ü ta'arruz itdirilmemek bâbında emr-i şerîfim recâ itmeğın defterhâne-i âmiremde mahfûz olan defter-i mufassala mürâca'at olundukda Yağlıdere nâhiyesine tâbi' otuz bir nefer re'âyâ ve altı zemîn ile karye-i Ahiçukuru deyü zâviye-i Hâcî Abdullâh Halîfe bin Kâsım hazretlerinin ve hinta ve resm-i ağnâm yekûn ma'a gayruhûdan altı yüz otuz akçe ve yine nâhiye-i mezbûreye tâbi' on bir nefer re'âyâ ve dört zemîn ve bir âsiyâb ve hâsılı tahtında bennâk ve resm-i ağnâm yekûn ma'a gayrihâ iki yüz akçe yazı ile karye-i Kozbûki vakf-ı câmi'-i Hâcî Abdullâh Halîfe defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr olındığı mastûr u mukayyed bulunmağın defter-i hâkânî mücebince kânûn üzere amel olunmak için yazılmıştır.

Fî Evâsıt-ı R. Sene: 1159.

⁴⁹ Defterde "Çarayva" şeklinde yazılmıştır.

63/5

Tirebolu zabîtinin; Kürtün kazasına bağlı Tirebolu kasabasındaki Muslihiddin Camii İmamı Osman, Limanbaşı Camii İmamı Hasan ve Yeniköy Mahallesi Camii imamından istediği raiyyet rüsümü ve tekâlif-i şakka talebinin kanuna aykırı olması sebebiyle bundan vazgeçmesi.

Kürtün kâdîsına hüküm ki:

Osmân ve Hasan ve () gelüp kazâ-i mezbûr müzâfâtından Tirebolu kasabası mahallâtından Mahalle-i kebîrde vâki' müteveffâ Muslihiddin Câmî'-i şerîfnde mezbûr Osmân ve Limanbaşı Câmî'-i şerîfnde mezkûr Hasan ve Yeniköy Mahallesi Câmî'-i şerîfnde merkûm () başka başka berât-ı şerîfemle imâm ve hatîb olup edâ-yı hizmet idüp rüsûm-ı ra'iyet ve bilâ-emr-i şerîf tekâlif-i şakka mutâlebesiyle ta'addî ve rencide olunmak icâb itmez iken kasaba-i mezbûre zabîti hilâf-ı kânûn rüsûm-ı ra'iyet ve ehl-i örf tâ'ifesi dahi bilâ-emr-i şerîf tekâlif-i şakka mutâlebesiyle ta'addî ve rencide eylediklerin ve bu bâbda şeyhül-islâmdan fetvâ-yı şerîfe virildügin bildirüp mücebince amel olunup men' ü def' olunmak bâbında hükm-i hümâyûnum recâ eyledikleri ecilden kânûn üzere amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâhir-i Câ. Sene: [1]159.

67/5

Abdullah isimli sipahinin tasarrufunda olan Kürtün nahiyesindeki timara Hüseyin isimli zaimin kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Kürtün ve () kâdîlarına ve Gümüşhâne emîni zîde mecduhûya hüküm ki:

Erbâb-ı tîmârdan Abdullâh nâm sipâhî arz-ı hâl idüp Trabzon sancağında Gümüşhâne mülhakâtından Kürtün nâhiyesinde cemâ'at-i müselle mân-ı karye-i Alahnas ve gayrıdan dört bin beş yüz akçe tîmâra berât-ı şerîfemle mutasarrıf olduğı tîmârı mülhakâtından müstakillen kayd ve berâtına dâhil Kürtün nâhiyesinde mezra'a-i Çeltük nezd-i karye-i Mercân deyü defter-i hâkânîde mukayyed mezra'aya âhardan bir vechile dahl olunmak icâb itmez iken Sürmene nâhiyesinde Halaniki nâm karye ve gayrıdan yigirmi bir bin akçe ze'âmete ber-vech-i tekâ'üd mutasarrıf Hüseyin nâm za'im ze'âmeti mülhakâtından cemâ'at-i müselle mân-ı karye-i İstiyamo deyü defter-i hâkânîde mukayyed cemâ'at karye olmak zu'mıyla ve bunun müstakillen kayd ve berâtına dâhil sâlifü'z-zikr mezra'ası için kendü kabûl-i mücerrediyile karye olmak üzere iddi'â eylediğı cemâ'at arâzîsinden olmak zannıyla hilâf-ı defter-i hâkânî fuzûlî müdâhale ve bundan akdem mürâfa'a-i şer' olduklarında mezra'a-i merkümede mezkûrun alâkası olmadığı şer'an zâhir ve "mezra'a-i merkümede alâkam yokdur" deyü kendü ikrârıyla dahi rü'yet ve mu'ârazadan men' ü def' birle cânib-i şer'den hüccet-i şer'iyye virilmiş iken za'im-i mezkûr Hüseyin tekrâr hîle ve tezvîre sülûk ve hilâf-ı kânûn ve mugâyir-i defter-i hâkânî ve yedinde olan hüccet-i şer'iyyeye mugâyir şâhid-i zür ikâmetiyle gıyâbında peydâ eylediğı müzevver hüccet ile yine ol vechile fuzûlî müdâhale ve vâki' olan mahsûlünün ahz u kabzına mûmâna'at ve gadr sevdasında olduğum ve fetvâ-yı şerîfe virildügin bildirüp mezra'a-i merküme ber-müceb-i defter-i hâkânî müstakillen kendüye zabt ve vâki' olan mahsûli kânûn ve defter mücebince ahz u kabz itdirilüp hilâf-ı defter-i hâkânî ve mugâyir-i hüccet-i şer'iyye za'im-i mezkûr Hüseyin'in ol vechile zâhir olan müdâhale vü ta'addîsi men' ü def' olunmak bâbında emr-i şerîfim recâ ve defterhâne-i âmiremede mahfûz olan rûznâçe-i hümâyûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda Kürtün nâhiyesine tâbî' hâsıl yüz akçe yazı ile öşr-i Çeltük der-mezra'a-i Mercân köyi der-tasarruf-ı Mahmûd Beğ hâliyâ der-dest-i Süleymân ve Sungur deyü defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde yine mezra'a-i Çeltük deyü tahrîr ve

nâhiyesine tâbi‘ müselle mân-ı karye-i Alahnas nâm cemâ‘at ve gayruhû ile birikdirilüp iki bin beş yüz akçe bir icmâl tamâmen merkûm Abdullâh kaydındadır. Ve yine Kürtün nâhiyesine tâbi‘ altmış bir nefer re‘âyâ on yedi zemîn ve bir âsiyâb ve hâsılı tahtında bennâk ve erzen yekûn ma‘a gayrîhâ iki bin akçe yazı ile cemâ‘at-i müselle mânân-ı karye-i İstiyamo ki (...) mezkûr cemâ‘at-i müselle mânân-ı karye-i İstiyamo'dan on üç nefer kimesne Gelevera Köprüsi'ne defter-i atıkde köprüci kayd olunmağın ber-karâr-ı sâbık merkûm köprüye köprüci kayd olundılar. Ber-müceb-i kadîm kuyûd-ı defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde Sürmene nâhiyesine tâbi‘ Halaniki nâm karye ve gayruhû ile birikdirilüp yigirmi bir bin akçe ze‘âmet bir icmâldir tamâmen mütekâ‘id Hüseyin kaydında olmağın defter-i hâkânîde mastûr olduğı üzere ber-müceb-i defter-i hâkânî tarafeynin icmâl ve mufassalları başka başka olup birbirlerinde alâkaları olmamak iktizâ eylediğı iftihârül-emâcid ve'l-ekârim bi'l-fi'l defter emîni olan Ebûbekir dâme mecduhû arz itmeğın arzı mücebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâsıt-ı Ş. Sene: 1159.

68/1

Abdullah isimli sipahinin tasarrufunda olan Kürtün nahiyesindeki timara Espiye İskele köyü zaim ve sipahilerinin kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon vâlisine, Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Erbâb-ı tîmârdan Abdullâh nâm sipâhî gelüp Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde cemâ‘at-i müselle mân-ı karye-i [A]lahnas ve gayrıdan berât-ı şerîfimde mutasarıf olduğı tîmârı mülhakâtundan Kürtün nâhiyesinde karye-i Mercân ve Çeltük nâm mezra‘asının mümtâz ve mu‘ayyen hudûdları dâhilinde kadîmden öşr ü resmin bunun tîmârı tarafından alınagelen yerlerine ve öşr ve resmine âhardan bir vechile müdâhale olunmak icâb itmez iken civârında vâki‘ Esbiye İskele nâm karyenin ber-vech-i iştirâk za‘ım ve sipâhîleri olan () ve () ve () nâm kimesneler "ol yerler bizim mutasarıf olduğumuz mezkûr Esbiye karyesi arâzisindedir, öşr ve resmin biz aluruz" deyü hilâf-ı kânûn u kadîme mugâyir müdâhale etmeleriyle bundan akdem isdâr itirdiğı emr-i şerîf ile mahallinde mürâfa‘a-i şer‘ olduklarında ol yerlerin öşr ve resmi bunun sâlifü'z-zikr karye ve mezra‘ası arâzisinden olup kadîmden öşr ve resmi bunun tîmârı tarafından alınageldiğı meşhûr ve mütevâtir ile karye-i mezbûre ahâlîleri ihbâr ile sâbit ve i‘lâm-ı şer‘î olunup hilâf-ı kânûn u kadîme mugâyir müdâhaleleri men‘ olunmuş iken merkûmlar yine memnû‘ olmadıklarından nâşi ol vechile müdâhale ve rencideden hâli olmadıkların ve bu bâbda da‘vâsına muvâfık şeyhül-islâmdan fetvâ-yı şerîfesi olduğın ve husûs-ı mezbûr minvâl-i muharrir üzere olduğıın sen ki Kürtün kazâsı nâ‘ibi Mevlânâ Hasan zîde ilmuhûsun tarafından arz olduğın bildirüp ol yerlerin öşr ve resmi kadîmîsi üzere bunun tîmârı tarafından ahz u kabz itirilüp merkûmların hilâf-ı kânûn u kadîme mugâyir müdâhale vü ta‘addîleri men‘ ü def‘ olunmak bâbında hüküm-i hümâyûnum recâ eylediğı ecilden kânûn üzere amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâsıt-ı Ş. Sene: 1159.

72/3

Defter-i hakanî kâtipleri şâkirdi ve Eski Saray baltacılarından Ahmed'in tasarrufunda olan Kürtün nahiyesindeki zeamete Dergâh-ı muallâ cebecileri çorbacılarından Mustafa'nın kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon vâlisi vezîre, Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Nişân-ı hümâyûnum virilen defter-i hâkânî kâtipleri şâkirdlerinden kıdvetü erbâbi't-tahrîr ve'l-kalem Ahmed teberdâr-ı sarây-ı atık zîde kadruhû gelüp Trabzon

sancağında Kürtün nâhiyesinde Oğuz nâm karye ve gayrıdan altmış dört bin dört yüz akçe ze'âmet mutasarrıfı Sâlim'in fevtinden sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn mücebince elli dokuz senesi Şa'bân'ın yigirmi dördüncü gününde mûmâ-ileyh Ahmed hâlâ defter-i hâkânî kâtibliği şâkird gedüğü ilhâkıyla üzerinde olmağla ze'âmet-i mezbûrî defter-i hâkânî ve yedinde olan berât-ı şerîfim mücebince zabt ve târîh-i mezkûreden berü berâtı mücebince tahvîli târîhine düşen mahsûl ve rûsûmî kânûn ve defter mücebince ahz u kabz murâd eyledikte dergâh-ı mu'allâm cebecilerinden altıncının çorbacısı olan Mustafâ nâm kimesne zuhûr ve "müteveffâ-yı mezbûr deyni umûrına vekîl etmiş idi, ze'âmet-i mezbûrun elli dokuz senesinde vâki' olan hâsılât ve rûsûmâtı ahz u kabz ve vekâleti hasebiyle müteveffânın düyûnını edâ iderim" deyü hilâf-ı defter-i hâkânî fuzûlî müdâhale ve mûmâ-ileyhin zabtına mûmâna'at ve gadr murâd eyledüğü bildirüp ze'âmet-i mezbûr defter-i hâkânî ve yedinde olan berât-ı şerîfim mücebince kendüye zabt ve vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtı ahz u kabz itdirilüp mezbûrun hilâf-ı defter-i hâkânî ve mugâyir-i kânûn zâhir olan müdâhalesi men' ü def' olunmak bâbında emr-i şerîfim recâ ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümayûna mürâca'at olundukda ze'âmet-i mezbûr vech-i meşrûh üzere mûmâ-ileyh Ahmed teberdâr-ı sarây-ı atık zîde kadruhûya tevcîh bâ-hatt-ı hümayûn tevcîh hâlâ berât-ı şerîfimle üzerinde ve berâtı unvânına hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum keşide kılınmağla bâ-fermân-ı âlî kaydına şerh virildüğü mastûr u mukayyed bulunmağın defter-i hâkânî mücebince kânûn üzere amel olunmak bâbında fermân-ı âlî-şân yazılmışdır.

Fî Evâ'il-i S. Sene: 1160.

74/2

Kürtün ve Rize nahiyelerinde zemat tasarruf eden Defter-i hakanî kâtibi ve Eski Saray baltacılarından Ahmed'in dirliğine kayıtlı reyadan ödemedikleri vergilerin tahsil edilmesi.

Trabzon vâlisine ve Kürtün ve Rize kâdılarına hüküm ki:

Nişân-ı hümayûnum virilen defter-i hâkânî kâtiblerinden kıdvetü erbâbi't-tahrîr ve'l-kalem Ahmed teberdâr-ı sarây-ı atık zîde kadruhû arz-ı hâl idüp Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Oğuz nâm karye ve gayrıdan altmış dört bin dört yüz akçe ze'âmete berât-ı şerîfimle mutasarrıf olup müstakillen kayd ve berâtına dâhil sâlifü'z-zikr Oğuz karyesiyle Rize nâhiyesine tâbi' müşterikiyle kayd ve berâtına dâhil Lalvil-i kebîr nâm karyeler topraklarında zirâ'at ve hırâset idenlerin zirâ'atlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden aynî öşürleriyle resm-i bennâk ve resm-i ispençe ve sâ'ir hukûk ve rûsûmların kânûn ve defter mücebince taleb ve almak istedikde karyetân-ı mezbûretân ahâlîleri "biz aynî a'sâr ve rûsûm virmeyüp bedel-i öşr ve rûsûm nâmıyla maktû'an kadîmden aynî öşür ve rûsûm şu kadar resm viregelmekle yine anı virürüz" deyü hilâf-ı kânûn ve defter mücebince virmekte ta'allül ve tereddüd ve ol vechile ze'âmeti mahsûlünün kesr ü noksânına bâ'is ü bâdî oldukların bildirüp zirâ'atlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden aynî öşürleriyle bâğlarının hâsıl olan üzümlelerinden ve bâğçelerinin hâsıl olan meyvelerinden müteveccih olan öşürlerin ve sâ'ir hukûk ve rûsûmların kânûn ve defter mücebince alvirilüp ahâlî ve re'âyâyı hilâf-ı kânûn ve defter ol vechile ve sâ'ir bahâne ile bir dür[lü] ta'allül ve muhâlefet itdirilmemek bâbında hükm-i hümayûnum recâ ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümayûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda Kürtün nâhiyesine tâbi' yüz altmış dört nefer re'âyâ ve otuz bir zemîn ve hâsılı tahtında bennâk ve erzen ve öşr-i şıra ve öşr-i meyve yekûn ma'a gayrîhâ dokuz bin akçe yazar kar[ye]-i Oğuz ber-vech-i serbest ve Rize nâhiyesine tâbi' altmış dört nefer re'âyâ ve on bir zemîn ve yigirmi dört baştına ve bir

âsiyâb ve hâsılı tahtında bennâk ve işpençe ve erzen yekûn ma'â gayrîhâ yedi bin üç yüz yigirmi dört akçe yazar karye-i Lalvil-i kebîr ber-vech-i serbest deyü defter-i mufassalda muharrir kalemiyle başka başka tahrîr ve defter-i icmâlde karye-i Oğuz altı bin akçe yazı ile birikdirilüp ma'â gayruhû otuz bin akçe ze'âmet deyü bir icmâl ve karye-i Lalvil-i kebîr el-mezbûrenin bin sekiz yüz akçesi ifrâz ve ma'â gayruhû yedi bin altı yüz altmış akçe ol dahi başka bir icmâl ve icmâl-i evvel tamâmen ve icmâl-i sâninin bin altı yüz altmış altı akçesi defter-i hâkânî kâtiblerinden mezkûr Ahmed teberdâr-ı sarây ve icmâl-i sâlisin bâkîsi müşteriki kaydında ve mûmâ-ileyhin atîk berâtı unvânına hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrû[n] keşîde kılınmağla elli dokuz senesinde bâ-emr-i âlî kaydı meşrûh olmağla ber-mûceb-i defter-i hâkânî karye-i mezbûrlarda (...) maktû' kayd olunmayup a'sâr rûsûmâtî şer'le mûmâ-ileyh ve müşteriki tarafından zabt olunmak iktizâ eyledükde iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim hâlâ defter emîni olan Mehmed Sa'îd dâme mecduhû arz itmeğın defter emîni arzı mûcebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâsıt-ı R. Sene: [1]160.

132/3

Kürtün nahiyesi köylerinde zeamet tasarruf eden Divan-ı hümayun hâcegânından Silahdâr Kâtibi Mahmud'un dirliğine kayıtlı olan reyadan ödemedikleri vergilerin tahsil edilmesi.

Trabzon Vâlisi Sadr-ı esbak Vezîr Alî Paşa'ya, Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Hâcegân-ı dîvân-ı hümâyûnumdan hâlâ Silahdâr Kâtibi Mahmûd zîde mecduhû gelüp Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Karakaya ve Lefka nâm karye ve gayrıdan berât-ı âlî-şânımla mutasarrıf olduğı serbest ze'âmeti karyelerinden sâlifü'z-zıkr Karakaya ve Lefka ve () ve () nâm karyelerinin defterde mukayyed ra'ıyyet ve ra'ıyyeti oğullarının üzerlerine edâsı lâzım gelen resm-i bennâk ve sâ'ir hukûk ve rûsûmların kânûn ve defter mûcebince ve ol karyeler topraklarında zirâ'at ve hırâset idenlerin zirâ'atlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden öşürlerin kânûn ve defter mûcebince tarafından ta'yîn olunan subaşısı () zîde kadruhû taleb eyledükde "biz öşür virmeyüz, maktû' virirüz" deyü hilâf-ı kânûn ve defter virmekde ta'allül ve muhâlefet ve ze'âmeti mahsûlüne gadr-i küllî murâd eylediklerin bildirüp kânûn ve defter mûcebince alıvrilüp hilâf-ı kânûn ve defter bir ferde ta'allül ve muhâlefet itdirilmemek bâbında hüküm-i hümâyûnum recâ itmeğın kânûn ve defter mûcebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâ'il-i Câ. Sene: 1165.

133/3

Kürtün kazasının Kübli köyü sakinlerinden Hasan Beşe'yi, evinin önünden akmakta olan suyu kesmekle tehdit ederek haraç almak isteyen Ömer isimli zorbanın zulmünün önlenmesi.

Trabzon vâlisi sadr-ı esbak vezîre, Kürtün ve Gümüşhâne emînine hüküm ki:

Kazâ-i mezbûra tâbî' Kübli nâm karye sâkinlerinden külekçi tâ'ifesinden Hasan Beşe dimekle ma'rûf kimesne gelüp bu kendü hâlinde iken hilâf-ı şer'-i şerîf kimesneye vaz' ve ta'addîsi ve deyne kefâleti olmayup ve üzerine dahi şer'an bir nesne sâbit olmuş değil iken yine karye-i mezbûre sükkânından mütegalibeden Ömer nâm kimesne kendü hâlinde olmayup ve adâveti olmakdan nâşî üzerine musallat ve mücerred cellb-i mâl sevdâsıyla bunun âb-ı cereyân iden suda alâkası yoğ iken "akçe vir veyâhûd ol suyu senin menzîlinin önünden cereyân itdirmem" deyü hilâf-ı şer' ve mugâyir-i kadîm ol vechile ta'addî ve ziyâde gadr eyledüğün bildirüp şer'le görilüp mezbûrun hilâf-ı şer'-i şerîf zâhir

olan ta'addîsi men' ü def' olunmak bâbında emr-i şerîfîm recâ eylediği ecilden mahallinde şer'le görülmek için yazılmışdır.

Fî Evâ'il-i B. Sene: [1]165.

133/4

Kürtün kazasının Tirebolu kasabası sakinlerinden Bektaş'tan Osman'a miras olarak kalan ekmek fırınına, söz konusu fırının eski sahiplerinden Ömer'in oğlu Hasan'ın kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Kürtün nâ'ibine ve Kürtün hâssı voyvodasına hüküm ki:

Kürtün kazası müzâfâtından Tirebolu kasabası sâkinlerinden Osmân zîde kadruhû gelüp kasaba-i mezbûre sâkinelerinden () nâm hatunun kasaba-i mezbûrede Limanbaşı nâm mahalde mutasarrıf olduğu mülk arsası üzerine yine kasaba-i mezbûreden mezbûrenin zevci Ömer nâm kimesne ile bunun müttefiki Bektaş nâm kimesne kendü mâlı ve mezbûrenin izniyle iştirâken binâ eyledikleri etmekci firununı mezbûrân Ömer ve Bektaş mezbûrenin murâdına müstenid ber-vech-i iştirâk zabt ve tasarruf iderler iken mezbûr Ömer diyâr-ı âhara gider oldukda ol firundan hissesini rızasıyla zevcesi mezbûrenin müvâcehesinde mahzar-ı Müsliminde müşteriki mezbûr Bektaş'a semen-i misliyle bey' ve teslim ve mezbûr Bektaş dahi iştirâ ve tesellüm ve semenini tamâmen mezbûr Ömer'e edâ ve teslim eyledikten sonra mezbûr Bektaş dahi ol firunı mezbûrân hatun ve Ömer'in hayâtlarında on seneden mütecâviz bilâ-nizâ' mülkiyyet üzere müstakillen zabt u tasarruf ider iken mezbûr Bektaş fevt olup ol firun vech-i şer'î ile irsen buna intikâl itmekle bu dahi ol firunı yedi sekiz seneden mütecâviz bilâ-nizâ' mülkiyyet üzere mezbûrân hatun ve Ömer'in hayâtlarında müstakillen zabt idüp ve bu müddetde mezbûrândan kat'â kimese da'vâ sadedinde olmayup sükûn üzere olmalarıyla bir vechile dahl ü ta'arruz olunmak îcâb itmez iken ve bu makûle bilâ-özr-i şer'î on beş sene mürûr iden emlâk da'vâsının istimâ'ı memnû' iken mezbûre hatun müteveffîye olmağla oğlu Hasan nâm kimesne zuhûr ve şirrete sülûk ve mücerred celb-i mâl kasdıyla üzerine musallat ve "ol firunun yerleri sinîn-i merkûmeden mukaddem vâlidem mezbûrenin imiş, babam mezbûr Ömer ol firundan hissesini behresin mezbûr Bektaş'a bey' ider oldukda zemînin ikrâhen bey' itmiş ve gâh babam mezbûrun ol firundan hissesini merkûm Bektaş ikrâhen almış" deyü ber-vech-i şer'î ikrâh-ı mu'ayyeni isbât itmedin babası mezbûr Ömer'in hâl-ı hayâtında iddî'â ve hevâsına tâbî' nâ'ibden bir takrîb ile aldığı müzevver hücceti sened itihâzıyla bin yüz altmış senesinde hilâf-ı şer'-i şerîf fuzûlî ve tegallûben ol firunun zemîn ve binâsın bil-cümle zabt ve buna gadr u ta'addî eylediğün ve bu bâbda da'vâsına muvâfık şeyhül-islâm'dan fetvâ-yı şerîfe virildüğün bildirüp fetvâ-yı şerîfesi mücebince şer'le görülüp sâlifü'z-zikr mülk firunı fuzûlî zabt iden mezbûrdan buna girü alıvirilüp ta'allül ve muhâlefet itdirilmeyüp icrâ-yı şer' ve ihkâk-ı hak olunmak bâbında hüküm-i hümayûnum recâ eylediği ecilden mahallinde şer'le görülmek için yazılmışdır.

Fî Evâ'il-i B. Sene: 1165.

141/4

Trabzon ve Kürtün kazalarındaki madenciyan taifesine zulmeden Berber Ali ve Koroz isimli eşkıyaların yakalanarak Kemah Kalesi'ne hapsedilmesi.

Kürtün ve Torul ve () kâdîlarına ve Gümüşhâne emînine hüküm ki:

Kıdvetül-emâcid ve'l-a'yân hâlâ Darbhâne-i âmirem emîni el-Hâc Abdullâh zîde mecduhû südde-i sa'âdetime mektûb gönderüp Gümüşhâne kazâsının iktizâ iden cümle tekâlifî ma'rifet-i şer' ve cümle ma'rifetiyle ma'denciyan tâ'ifesine âsân olmak için ümenâsı yedinde olan mahalleri sermâye ile görülüp ba'dehû vaktiyle yine cümle ma'rifeti

ve ma'rifet-i şer'le defter ve tevzî' ve tahsîl olunmak âdet-i kadîme olduğına binâ'en altmış dört senesi Şa'bân-ı şerîfi evâsıtından altmış beş senesi Cemâziye'l-evvelî'nin sekizinci günü târîhine gelince hasbe'l-iktizâ ücret-i menzil ve derbend ve mürûr u ubûr iden vüzerâ-yı izâm ve sâ'ir umûr-ı vilâyet için iktizâ iden masârifi ma'rifet-i şer'le ahâlî-i vilâyet ber-mûceb-i hüccet-i şer'iyeye mâl-ı mîriyyeden istikrâz ve sarf idüp ba'dehû yine ma'rifet-i şer'le tevzî' ve defter olunup ahâlî-i kazâ ve kurâ bi'l-cümle deynlerine râzî ve edâsına müte'ahhidler iken Kürtün ve Trabzon kazâları kurâlarında ba'zı eşîrâ şirrete sülûk ve ihtilâl-i memlekete bâdî ve mâl-ı mîrînin ta'tiline bâ'is olmalarıyla nefsi kasabadan Pulhoruk ve Emrük karyesinden ve Akoksin ve Koğas kazâsından Keşiş ve Kürtün kazâsından Berber Alî ve Sümüklü karyesi kethüdâsı Koroz nâm şakîler kendü hâllerinde olmayup gün-â-gün mel'anet ile hevâlarına tâbî' bir mikdâr eşkiyâyı başlarına cem' ve ma'denciyan tâ'ifesini tekdîr ve nizâm-ı ma'dene halel vermeleriyle mezbûr Alî ve mesfûrûn islâh-ı nefis idince Kemah kal'asında kal'a-bend olunmaları için Gümüşhâne nâ'ibi arz ve emîni inhâ ve mezbûrların te'dîbleri için hükm-i hümâyûnum virilmek recâsına arz itmeğin mezbûrûn fimâ-ba'd nizâm-ı ma'dene muhill harekete tasaddî iderler ise ahz u habs ve kal'a-bend olunmak için arz ve i'lâm olunmak üzere emr-i şerîf yazılmıştır.

Fî Evâsıt-ı Zâ. Sene: [1]165.

146/2

Karahisar-ı şarkî kazasına bağlı Alışar ve Dereköy köyleri sakinlerinden Seyyid Halil, Seyyid Yusuf, diğer Seyyid Halil, Hüseyin, Abdülgani, İvaz ve diğerlerinin Kürtün kazasının Hacıyer mevkiinde eskiden beri yaylak olarak kullandıkları yere Kürtün kazası Çakrak köyünden Abdullah'ın kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon Vâlisî Sadr-ı esbak Vezîrim Alî Paşa'ya ve Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Karahisâr-ı şarkî kazâsına tâbî' Alışar ve Dereköy nâm karyeler ahâlîlerinden Seyyid Halîl ve Seyyid Yûsuf ve diğer Seyyid Halîl ve Hüseyin ve Abdülganî ve İvaz ve dahi sâ'irleri arz-ı hâl idüp bunların Kürtün kazâsına tâbî' () nâm karye toprağında Hacıyer dimekle ma'rûf mahalde vâkî' resmi defterde sâhib-i arza hâsıl yazılmış kadîmî yaylak yerlerine eben an-ceddin mutasarrıf olup dahl icâb itmez iken Kürtün kazâsına tâbî' Çakrak nâm karyeden Abdullâh nâm kimesne fuzûlî müdâhale ve zabtlarına mûmâna'at eylemekle mürâfa'a-i şer' olduklarında mu'ârazadan men' birle hüccet-i şer'iyeye virilmiş iken memnû' olmaduğın bildirüp kadîmî yaylakları zabt itdirilmek bâbında emr-i şerîfim recâ itmeğin kânûn [üzere] amel olunmak için yazılmıştır.

Fî Evâhir-i S. Sene: 1166.

166/1

Abdurrahman Bey, Halil Bey, Mehmed ve Ebubekir'in mâlikâne usulü üzere tasarruf ettikleri Trabzon valisinin Trabzon sancağındaki has gelirlerinden Yağlıdere yaylağına Dizdaroğlu diye bilinen kişinin müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon vâlisine, Kürtün ve () kâdîlarına hüküm ki:

Mefâhirü'l-emâcid ve'l-a'yân Abdurrahmân Beğ ve Halîl Beğ ve Mehmed ve Ebûbekir zide mecduhum gelüp mîr-livâ-yı Trabzon havâssından Trabzon sancağında vâkî' mahsûl-i beytû'l-mâl ve mâl-ı gâ'ib ve mâl-ı mefkûd ve yave ve kaçkun ve abd-i âbık ve post-ı karsak gayr-ı ez-evkâf-ı imâret-i Hatuniyye ve ze'âmet-i Giresun ve Görele

ve rüsûmât-ı yaylakhâ-i der-nâhiye-i Çepni ve Maçuka der-Kürtün⁵⁰ mukâta'ası mûmâ-ileyhimin ber-vech-i mâlikâne uhdelerinde olup mukâta'a-i merkûme mülhakâtından Karagöl dimekle ma'rûf Yağludere yaylağı birkaç seneden berü Dizdaroğlı dimekle ma'rûf kimesnenin tegallûbi sebebiyle zabt olunmayup kendülere ve taraf-ı mîrîye gadr olduğın inhâ ve hilâf-ı kânûn ve defter müdâhalesi men' için emr-i şerîfim recâ ve mukâta'a-i merkûme senevî bin guruş mâl ile mûmâ-ileyhimin ber-vech-i mâlikâne uhdelerinde olduğu başmuhâsebeden ve Kürtün nâhiyesine tâbi' resm-i yaylak-ı Yağludere gayr-ı ez-resm-i yaylak senedâtı hâsıl bin akçe yazu ile mîr-livâ-i Trabzon hâssı mülhakâtından olduğu defter-i hâkânîde ve bu sûretde resmi defter-i hâkânîde mukayyed sâlifü'z-zıkr kadîmî yaylağa zamânında koyun ve sâ'ir davarlarıyla çıkup yayladup otundan ve suyundan intifâ' idenlerin amellerine göre resm-i yaylakları hâss-ı mezbûr tarafından ahz u kabz itirilmeğe defter-i hâkânî ve kânûna muvâfık idüğü dîvân-ı hümâyûnumda der-kenâr olunmağla kânûn üzere dîvân-ı hümâyûnum tarafından emr-i şerîfim tahrîri bâbında bi'l-fi'l başdefterdârım olan Abdullâh Nâ'ilî dâme uluvvuhü i'lâm itmeğın i'lâmî mücebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâhir-i Z. Sene: 1167.

170/3

Dergâh-ı muallâ müteferrikalarından Mehmed Hazine'nin tasarrufunda olan Giresun nâhiyesindeki zeamete İstanbul Gümrük Emîni Seyyid İshak'ın müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon vâlisine ve Giresun ve Çepni ve Kürtün ve Keşab kâdîlarına hüküm ki:

Nişân-ı hümâyûnum virilen dergâh-ı mu'allâm müteferrikalarından kıdvetü'l-emâcîd ve'l-ekârim Mehmed Hazine zîde mecduhû südde-i sa'âdetime arz-ı hâl idüp Trabzon sancağında Giresun nâhiyesinde nefsi-i Giresun ve gayrıdan yetmiş bir bin sekiz yüz doksan dokuz akçe ze'âmet mutasarrıfı Müteferrika Seyfî ser-peşkîr-i kilâr-ı hâssanın mahlûlünden işbu sene-i mübârekeke yine müteferrikalık kendüye ilhâkiyla mûmâ-ileyh Mehmed Hazine'ye bâ-hatt-ı hümâyûn tevcih olunup defter-i hâkânîde nefsi-i Giresun'un hâsılı tahtında yazılan resm-i gümrük ma'a gümrük-i siyâh ve resm-i bâc-ı râh-ı Karahisâr-ı şarkî ve resm-i limon ve rüsûmât-ı sâ'iresi müşterikleriyle mûmâ-ileyhin kaydına dâhil olmağla taraf-ı âhardan müdâhale iktizâ etmez iken işbu sene-i mübârekeke İstanbul Gümrüğü Emîni Seyyid İshak zîde mecduhû tarafından Giresun gümrüğüne müdâhale olunduğunda ze'âmeti mahsûlünün kesr ü noksân tertîbine bâ'is ü bâdî oldukların bildirüp hilâf-ı defter-i hâkânî ve mugâyir-i kadîm ta'addîsi men' ü def olunmak ve ke'l-evvel müşterikleriyle mûmâ-ileyhin ze'âmeti tarafından zabt etdirilmesi için siz ki ve[z]îr-i müşâr ve mevlânâ-yı mûmâ-ileyhsiz, size hitâben emr-i şerîfim sudûrını istihâm ve ahâlîsi dahi mahzar etmeleriyle defterhâne-i âmiremde mahfûz rûznâmçe-i hümâyûnuma, defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda Giresun nâhiyesine tâbi' mahallât-ı Müslimânân ve neferât-ı gebrân ve neferât ile cemâ'at-i müsellemanân ki der-nefs-i kal'a-i Giresun sâkined ber-vech-i serbestiyet ve hâsılı tahtında ispençe ve niyâbet ve şa'îr ve resm-i gümrük ma'a gümrük-i siyâh ve resm-i bâc-ı râh-ı Karahisâr-ı şarkî ve resm-i limon ve mukâta'a-i ihtisâb ve ihzâriyye ve bâzâr-ı nefsi-i Giresun ma'a kazâ-i Keşâb ma'a resm-i bâzâr ve ihtisâb ve ihzâriyye-i kazâ-i Keşâb ma'a resm-i liman refî hâric ez-defter ve resm-i kantar ve bâd-ı hevâ ve resm-i arûsiyye ve yave ve kaçgun ve abd-i âbık ve müddeti tamâm olan yave ve kaçgunun bey'î ve beytü'l-mâl-i

⁵⁰ Defterde "der-Kürkür" şeklinde yazılmıştır.

sipâh ve mâl-ı gâ'ib ve mefkûd ve yave ve kaçgun ve müddeti yetişenlerin bey'ı ve deştânî ve örfiyyesi yekûn ma'a gayruhû yigirmi beş bin akçe ve Çepni nâhiyesine tâbî' resm-i gümrük-i sefnehâ ve sandalhâ ve melekse kazâ-i Keşab Zefre'den Giresun'a ve Giresun'dan Batlama'ya varıncaya mukâbele ez-karîb ve ba'îd âmed hâric ez-defter bermûceb-i emr-i hümâyûn hâsıl üç bin beş yüz akçe yazular ile defter-i mufassalda muharrir kalemiyle başka başka tahrîr ve defter-i icmâlde yekûn ma'a gayruhû elli dört bin yüz akçe ze'âmet bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun otuz dört bin yüz akçesi Kürtün nâhiyesine tâbî' cemâ'at-i müstahfizân ve neferât-ı gebrân ve mahallât ile nefsi kal'a-i Diribolî ve hâsılı tahtında ispençe ve niyâbet ve resm-i gümrük ber-mûceb-i âdet-i kadîme ve resm-i limon ve mukâta'a-i ihtisâb ve resm-i bâd-ı hevâ ve arûs yekûn ma'a gayruhû otuz yedi bin akçe yazı ile ol dahi defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve icmâlde yine Kürtün nâhiyesine tâbî' Karakaya nâm karye ve gayruhû ile birikdirilüp yetmiş bin akçe ze'âmet bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun otuz bin beş yüz seksen iki akçesi defter-i hâkânîde mastûr olduğı üzere dergâh-ı mu'allâm müteferrikalarından mûmâ-ileyh Mehmed Hazine kaydında ve icmâl-i mezbûrların bâkîleri müşterikleri kaydlarında olup bu takdîrce bermûceb-i defter-i hâkânî nefsi kal'a-i Giresun'un hâsılı tahtında tahrîr olunan resm-i gümrük ma'a gümrük-i sipâh ber-mûceb-i âdet-i kadîme ve sâ'ir rûsûmât-ı merkûme resm-i gümrük-i sefne ve sandalhâ ve melekse kazâ-i Keşab ve nefsi kal'a-i Diribolî'nın dahi hâsılı tahtında tahrîr olunan resm-i gümrük ber-mûceb-i âdet-i kadîm ve sâ'ir rûsûmât-ı merkûmelere âharın alâkası olmayup kadîmden berü ne vechile zabt olunagelmîş ise mûmâ-ileyhin berâtı yazusına göre müşterikleriyle hisselerin zabt itmeleri iktizâ eyledüğün bi'l-fi'l Defter Emîni Halîl dâme mecduhû arz ve İstanbul gümrüğü mülhakâtından olan Karadeniz gümrükleri husûsı için mukaddemâ gümrük emîni iltimâsıyla yüz on yedi senesinde ale'l-etrâf virilen emr-i şerîf mûcebince yigirmi dört târîhinde dahi eğerçi emr-i şerîf virildüğü Burusa kaleminden der-kenâr olunup lâkin târîh-i mezbûrdan sonra husûs-ı merkûma dâ'ir emr virilmemesini İstanbul gümrükçilerinin ze'âmet ve tûmârlara hâsıl kayd olunan rûsûmâta hilâf-ı kânûn ve defter ta'arruz ve müdâhale eylememelerinden iktizâ etmek gerekdir. Hâlâ İstanbul Gümrükçisi Seyyid İshak'ın mukaddemâ yigirmi dört târîhinde gümrükçi tağrîr ve iltimâsıyla ale'l-etrâf virilen emr ibtinâ-i emr-i mezkûrun ibâret ve mefhumundan ziyâde ba'zı tağrîrât izâfesiyle altmış yedi ve altmış sekiz senelerinde ale't-tahsîs Giresun gümrüğü husûsı için isdâr itdürdüğü evâmîr dahi Burusa kaleminden der-kenâr olunup lâkin emr-i mezkûr kânûn ve deftere muhâlif olmağla bundan sonra mûcebiyle amel olunmak lâzım gelse ze'âmet-i mezbûrenin külliyyen izmihlâlîne sebep olacağını ve ze'âmet mutasarrıfına ve müşteriklerine gadr terettüb ideceğı nümâyân oldukda defter-i hâkânî ve defter emîni mûmâ-ileyhin arzında sarâhaten yazıldığı minvâl üzere müşterikleriyle mûmâ-ileyhin ze'âmeti tarafından zabtı iktizâ iden resm-i gümrük ve rûsûmât-ı sâ'ireye kadîmden olugelmîşe muğâyir ve kânûn ve deftere muhâlif İstanbul gümrükçileri taraflarından bir dürlü ta'arruz ve müdâhale itdirilmemek ve bu mâddede gümrükçi-i merkûmun hilâf-ı kânûn ve defter isdâr itdirdüğü emrlere i'tibâr olunmamak üzere emr-i şerîfim tahrîri bâbında bi'l-fi'l başdefterdârım olan Mehmed Behcet dâme uluvvuhû i'lâm etmeğün i'lâmî mûcebince amel olunmak için fermân-ı âlî-şânım sâdir olmuşdur.

Fî Evâsıt-ı L. Sene: 1168.

Mûcebince amel oluna deyü emr-i şerîfi unvânına keşide buyurulup hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn bâ-fermân-ı âlî kayd ve şerh virilmiştir.

[Fî] 23 L. Sene: [1]168.

Defter-i hâkânî mûcebince tekrâr emr yazılmışdır.

Fî Evâ'il-i M. Sene: [1]169.

172/5

Dergâh-ı muallâ müteferrikalarından Mehmed Hazîne'nin tasarrufunda olan Giresun nahiyesindeki zeamete ortaklarının ve İstanbul gümrükçülerinin müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon vâlisine ve Giresun ve Çepni ve Kürtün ve Keşab ve () kâdılarına hüküm ki: Nişân-ı hümayûnum virilen dergâh-ı mu'allâm müteferrikalarından Mehmed Hazîne zîde mecduhû gelüp Trabzon sancağında Giresun nâhiyesinde nefsi-i Giresun ve gayrıdan yetmiş bir bin sekiz yüz doksan dokuz akçe ze'âmete berât-ı şerîfimle mutasarrıf olup ze'âmeti mülhakâtından Giresun nâhiyesine tâbî' mahallât ve neferât ve zemîn ile cemâ'at-i müsellemanân ki der-nefs-i kal'a-i Giresun sâkininden ber-vech-i serbest ve hâsıl-i ispençe ve şa'îr ve bâc-ı bâzâr nefsi-i Giresun ma'a kazâ-i Keşab ma'a resm-i bâzâr-ı ihtisâb ve ihzâriyye-i kazâ-i Keşab resm-i liman ve an-hâric ez-defter yekûn ma'a gayrîhâ yigirmi beş bin akçe ve yine Giresun nâhiyesine tâbî' resm-i gümrük-i sefînehâ ve sandalhâ ve melekse kazâ-i Keşab Zefre'den Giresun'a ve Giresun'dan Batlama'ya varıncaya mukâbele ez-karîb ve ba'îd âmediye hâric ez-defter üç bin beş yüz akçe yazu ile defter-i mufassalda muharrir kalemiyle başka başka tahrîr ve defter-i icmâlde ma'a gayruhû birikdirilüp elli dört bin yüz akçe ze'âmet bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun otuz dört bin yüz akçesi mûmâ-ileyhin bâkîsi müşteriki kaydında ve Kürtün nâhiyesine tâbî' cemâ'at-i müstahfizân-ı nefsi-i kal'a-i Diribolı ve hâsıl-i ispençe ve öşr-i kendir, resm-i gümrük ber-mûceb-i âdet-i kadîm yekûn üç bin yedi yüz akçe yazu ile ol dahi defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde yine Kürtün nâhiyesine tâbî' Karakaya nâm karye ve gayruhû ile birikdirilüp yedi bin akçe ze'âmet bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun üç bin beş yüz seksen beş akçesi mûmâ-ileyhin bâkîsi müşterikleri kaydlarında olduğı defter-i hâkânîde mukayyed olmağla sâlifü'z-zikr resm-i gümrükler ve rûsûmât-ı sâ'ire ber-mûceb-i defter-i hâkânî kadîmden olageldiğı üzere müşterikleriyle mûmâ-ileyhin tarafından zabt itdirilüp hilâf-ı defter-i hâkânî İstanbul gümrükçisi tarafından ve taraf-ı âhardan bir dürlü dahl ü ta'aruz itdirilmemek için bundan akdem emr-i şerîfim ısdâr olup lâkin müşterikleri resm-i gümrük ve rûsûmât-ı sâ'ireden herkes berâtları yazularına göre hisselerine isâbet ideni kânûn ve defter mûcebince ahz u kabza kanâ'at etmeyüp ziyâde tecâvüz ile nizâ'dan hâli olmadıkların bildirüp defter-i hâkânî ve mukaddemâ sâdır olan emr-i âli mûcebince zikr olunan resm-i gümrük ve rûsûmât-ı sâ'ire müşterikleri mûmâ-ileyhin tarafından zabt, herkes yedlerinde olan berâtları yazularına göre hisselerine isâbet iden kânûn ve defter mûcebince ahz u kabz itdirilüp müşteriklerini hilâf-ı defter-i hâkânî berâtları yazularından ziyâdeye tecâvüz ile mûmâ-ileyhin berâtı yazusuna göre hissesine isâbet iden mahsûlât ve rûsûmâtı bir dürlü dahl ü ta'aruz itdirilmemek bâbında emr-i şerîfim ve defterhâne-i âmiremde mahfûz rûznâmçe-i hümayûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda vech-i meşrûh üzere olduğı mastûr ve dîvân-ı hümayûnumda mahfûz ahkâm-ı kuyûdâta mürâca'at olduğuna defter-i hâkânî defter emîni arzında sarâhaten yazıldığı minvâl üzere müşterikleriyle mûmâ-ileyhin ze'âmeti zâbiti iktizâ iden resm-i gümrük ve rûsûmât-ı sâ'ireye kadîmden olagelmişe mugâyir kânûn ve deftere muhâlif İstanbul gümrükçileri tarafından bir dürlü dahl ü ta'aruz itdirilmemek ve bu bâbda dahi gümrükci-i merkûmun hilâf-ı kânûn ve defter ısdâr itirdiğı emre i'tibâr olunmamak üzere başdefterdâra i'lâmı mûcebince işbu sene-i mübareke evâsıt-ı Şevvâli'ne emr-i şerîfim sâdır ve mûcebince amel oluna deyü dîvân-ı hümayûn-ı şevket-makrûn keşide kilındığı mukayyed olmağın defter-i hâkânî ve mukaddemâ sâdır olan emr-i şerîfim mûcebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâ'il-i Zâ. Sene: 1168.

196/5

Kürtün diğer ismiyle Tirebolu kasabası ahalisinden Ömer Reis'in yine aynı kasaba sakinlerinden Sarı Mehmed'deki alacağına, Sarı Mehmed'in ölümü üzerine kardeşi el-Hac Ahmed'e intikal eden terekesinden tahsil edilmesi.

Trabzon beğlerbeğisine, () kādısına ve Kürtün nâ'ibine hüküm ki:

Kürtün nâm-ı diğer Tirebolu kasabası sâkinlerinden Ömer Re'is nâm kimesne gelüp kasaba-i mezbûr sükkânından Sarı Mehmed nâm kimesne zimmetinde cihet-i şer' den bâ-temessük yüz yetmiş senesinde bin iki yüz guruş alacağı olup mezkûr Mehmed edâ itmedin fevt oldukda emvâl ve eşyâsını ahz u kabz iden yine kasaba-i mezbûre sükkânından karındaşı el-Hâc Ahmed nâm kimesneden mâl-ı müteveffâdan meblağ-ı mezbûrî taleb eyledikte dürlü illet ve bahâne ile virmekde ta'allül ve gadr sevdâsında olduğum bildirüp şer'le görülüp müteveffâ-yı mezkûrun bâ-temessük zimmetinde olan meblağ-ı mezbûr terekesin ahz u kabz iden karındaşı mezbûrdan mâl-ı müteveffâdan tamâmen tahsîl ve alıvrilmek bâbında hükm-i hümayûnum recâ itmeğin mahallinde şer'le görülmek için hüküm yazılmışdır.

Fî Evâhir-i Râ. Sene: [1]172.

204/1

İsmail'in tasarrufunda olan Trabzon sancağının Rize, Maçuka, Of, Kürtün ve Yomura nahiyelerindeki zeamet gelirlerine ortaklarının kanuna aykırı müdahalesinin önlenmesi.

Trabzon beğlerbeğisi () dâmet me'âliye hû ve mefâhirü'l-kuzât Rize ve Maçuka ve Of ve Kürtün ve Yomura ve () kâdîları [zîde] fazluhuma hüküm ki:

Zu'amâdan kıdvetül-emâsil ve'l-akrân İsmâ'îl zîde kadruhû gelüp Trabzon sancağında Rize nâhiyesinde hisse-i an-nefs-i Rize ve gayrıdan kırk dört bin üç yüz altmış akçe berât-ı şerîfîmle mutasarrıf olduğu ze'âmetinin başkalemi olup defter-i icmâlde üç bin akçe yazusu olan sâlifü'z-zikr hisse-i an-nefs-i Rize nâm-ı diğer Melyon ma'a gayrihâ birikdirilüp yigirmi bin iki yüz akçe ze'âmet bir icmâl ve tamâmen mûmâ-ileyh İsmâ'îl'in kaydına dâhil ve yine Rize nâhiyesine tâbi' üç bin yüz akçe yazusu olan karye-i Kesanosmîro ma'a gayrihâ birikdirilüp dört bin akçe bir icmâl ve tamâmen mûmâ-ileyh İsmâ'îl'in kaydında ve yine Rize nâhiyesine tâbi' altı bin sekiz yüz akçe yazar karye-i Hala ma'a gayrihâ birikdirilüp on bin üç yüz akçe yekûnundan dokuz bin akçesi ifrâz ve bir icmâl ve yekûn-ı mezbûrun bin beş yüz akçesi dahi ifrâz ve Maçuka nâhiyesinde dört bin yedi yüz akçe yazar Radalam nâm karye ve ma'a gayrihâ birikdirilüp yigirmi bin akçe yekûnundan ifrâz olunan altı bin akçesiyle birikdirilüp bin beş yüz akçe ol dahi başka bir icmâl ve yigirmi bin akçe yekûn-ı mezbûrun on dört bin akçesi ifrâz ve ze'âmet deyü bir icmâl ve dokuz bin akçe yazar icmâl-i mezbûrun yedi bin akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve iki bin akçesi dahi Ağçaâbâd nâhiyesinde Kesaraz nâm karye ve gayrıdan kırk beş bin üç yüz altmış sekiz akçe ze'âmete mutasarrıf İbrâhîm kaydlarında ve yedi bin beş yüz akçe yazar icmâlin altı bin akçesi karye-i Radalad nâm karye ve gayrıdan yedi bin akçe tîmâra mutasarrıf Hüseyin ve bin beş yüz akçesi dahi Ağçaâbâd nâhiyesinde Maser nâm karye ve gayrıdan beş bin yüz akçe tîmâra mutasarrıf Mustafâ kaydlarında on dört bin akçe yazar icmâlin iki bin dört yüz otuz dört akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve dört bin akçesi dahi hisse-i an-karye-i Emlâk ve gayrıdan dokuz bin akçe tîmâra mutasarrıf diğer İsmâ'îl ve üç bin akçesi dahi yine Maçuka nâhiyesinde Menke nâm karye ve gayrıdan beş bin akçe tîmâra mutasarrıf Alî veled-i Osmân ve dört bin beş yüz altmış altı akçesi dahi yine Torul nâhiyesinde Mesana nâm karye ve gayrıdan yigirmi dört bin beş yüz altmış altı akçe ze'âmete mutasarrıf İbrâhîm veled-i Süleymân kaydlarında ve yine Rize nâhiyesine tâbi'

iki bin beş yüz akçe hisse-i an-karye-i Kesanos nâm-ı diğer Arlo ma'a gayrîhâ birikdirilüp beş bin akçe bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun beş [yüz] akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve bin beş yüz akçesi dahi Of nâhiyesinde Yente nâm karye ve gayrıdan otuz altı bin dört yüz yedi akçe ze'âmete mutasarrıf Ahmed veled-i Mehmed ve bin beş yüz akçesi dahi karye-i Yente el-mezbûre ve gayrıdan yigirmi beş bin dört yüz dört akçe ze'âmete mutasarrıf diğer İbrâhîm ve bin beş yüz akçesi dahi yine Rize nâhiyesinde Kesanos nâm karye ve gayrıdan yigirmi üç bin beş yüz akçe ze'âmete ber-vech-i iştirâk mutasarrıf Nurullâh Mîrzâ ve Bahadır Mîrzâ veledân-ı Mahmûd kaydlarında ve Yomura nâhiyesine tâbi' dört bin yüz dört akçe yazar hisse-i an-karye-i Dekani nâm-ı diğer Yanbolı'nın dört yüz doksan dokuz akçesi ifrâz ve ma'a gayrîhâ birikdirilüp beş bin dokuz yüz doksan dokuz akçe bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun doksan dokuz akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve bin akçesi yine Torul nâhiyesinde Cemaka nâm karye ve gayrıdan üç bin altı yüz elli akçe tîmâra mutasarrıf Yûsuf ve bin akçesi dahi karye-i Cemaka el-mezbûre ve gayrıdan on bin altı yüz elli akçe [tîmâra] mutasarrıf Alî ve üç bin dokuz yüz akçesi dahi za'im-i mûmâ-ileyh İbrâhîm kaydlarında ve yine Maçuka nâhiyesine tâbi' beş bin üç yüz akçe yazar Zanoy karyesi ma'a gayrîhâ birikdirilüp yigirmi sekiz bin yüz akçe bir icmâl, icmâl-i mezbûrun bin akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve yigirmi bin akçesi dahi karye-i Zanoy el-mezbûre ve gayrıdan otuz bin yedi yüz akçe ze'âmete mutasarrıf Mehmed veled-i Ömer ve sekiz yüz akçesi dahi Rize nâhiyesinde Vat nâm karye ve gayrıdan otuz iki bin dokuz yüz otuz altı akçe ze'âmete mutasarrıf Ömer veled-i Hasan kaydlarında ve yine Rize nâhiyesine tâbi' on iki bin akçe yazar Mavran karyesi ma'a gayrîhâ birikdirilüp yigirmi bin yüz elli akçe ze'âmet bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun yüz elli akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve onar bin akçeleri dahi karye-i Mavran el-mezbûre ve gayrıdan on altı bin dokuz yüz elli sekizer akçe tîmârlara mutasarrıf İbrâhîm ve diğer İsmâ'îl kaydlarında ve iki bin üç yüz akçe yazar karye-i Mesana el-mezbûre ma'a gayrîhâ birikdirilüp yigirmi bin yüz akçe bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun yüz akçe mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve yigirmi bin akçe dahi Za'im İbrâhîm veled-i Süleymân kaydlarında ve Of nâhiyesine tâbi' on bin üç yüz yetmiş yedi akçe yazar Sevarin karyesi ma'a gayrîhâ birikdirilüp on beş bin üç yüz yetmiş yedi akçe ze'âmet deyü bir icmâl ve icmâl-i mezbûrun üç yüz yetmiş yedi akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve bin dokuz yüz doksan dokuz akçeleri dahi za'imân-ı mûmâ-ileyhimâ Ahmed veled-i Mehmed ve İbrâhîm ve beş bin akçesi dahi yine Torul nâhiyesinde Erikli nâm karye ve gayrıdan yedi bin akçe tîmâra mutasarrıf Mustafâ veled-i Alî kaydlarında ve altı bin akçesi dahi Hasan veled-i Nu'mân'ın tîmârı ve Kürtün nâhiyesine tâbi' iki bin beş yüz akçe yazusu olan Günyan karyesinin ifrâz olunan iki bin akçesi ma'a gayrîhâ birikdirilüp dört bin beş yüz akçe bir icmâl ve iki bin beş yüz akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve iki bin akçesi dahi karye-i Günyan el-mezbûre ve gayrıdan altı bin akçe tîmâra mutasarrıf Hasan kaydlarında ve yine Kürtün nâhiyesine tâbi' iki bin akçe yazusu olan Depeköy karyesi ma'a gayrîhâ birikdirilüp üç bin üç yüz akçe bir icmâl ve sekiz yüz akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve iki bin beş yüz yine Kürtün nâhiyesinde Çukurlu nâm karye ve gayrıdan beş bin iki yüz akçe tîmâra mutasarrıf Hüseyin veled-i Hasan kaydlarında ve yine Kürtün nâhiyesine tâbi' sekiz bin sekiz yüz dört akçe yazar cemâ'at-i müselleman-ı karye-i Alahnas'ın dokuz yüz kırk beş [akçesi] ifrâz ve ma'a gayrîhâ birikdirilüp iki bin iki yüz [akçe] bir icmâl ve iki bin akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve iki yüz akçesi dahi yine Kürtün nâhiyesinde Taşalanas nâm karye ve gayrıdan on dört bin akçe tîmâra mutasarrıf Mustafâ veled-i İbrâhîm kaydlarında ve yine Yomura nâhiyesine tâbi' altı bin akçe yazar hisse-i an-karye-i Tiribolı'nın ifrâz olunan iki bin dört yüz altmış altı akçesi ma'a gayrîhâ birikdirilüp on iki bin altı yüz doksan dört akçe ze'âmet deyü bir icmâl ve altı bin akçesi mûmâ-ileyh İsmâ'îl ve iki bin akçesi dahi mûmâ-ileyhimâ Nurullâh Mîrzâ ve Bahadır Mîrzâ veledân-ı

Mahmûd kaydlarında iki bin yüz doksan altı akçesi Hüseyin veled-i Abdullâh'ın tîmârî bâkîsi müşteriki kaydlarında olduğı defter-i hâkânîde mukayyed ve mûmâ-ileyh hisse-i an-nefs-i Rize nâm-ı diğêr Melyon ve karye-i Kesanosmiro el-mezbûreleri ber-mûceb-i defter-i hâkânî müstakillen ve müşterikleriyle kaydlarına dâhil kurâ ve hisse-i sâlifü'l-beyân dahi müşterikiyle zabt ve hisse-i an-nefs-i Rize nâm-ı diğêr Melyon ve karye-i Kesanosmiro el-mezbûrelerin vâki' olan mahsûl ve rûsûmun müstakillen ve kurâ ve hisse-i sâlifü'l-beyânın dahi vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtından berâtı yazusına göre hissesine isâbet ideni kânûn ve defter mûcebince ahz u kabz itmek murâd eyledikte müşterikleri mezbûrlar müşterik olduklar[ı] kurâ ve hisse-i sâlifü'l-beyânın berâtları yazularına göre hisselerine isâbet ideni ahz u kabza kanâ'at itmeyüp hilâf-ı defter-i hâkânî ve berâtları yazularına mugâyir ziyâdeye tecâvüz ile mûmâ-ileyhimin berâtı yazusına göre hissesine isâbet iden mahsûl ve rûsûma ve müstakillen kaydına dâhil hisse ve karye-i sâlifü'l-beyâna dahi "bizler müşterikiz, hisse aluruz" deyü hisse mutâlebesiyle ta'addî ve rencîdeden hâlî olmadıkların bildirüp hisse-i an-nefs-i Rize nâm-ı diğêr Melyon ve karye-i Kesanosmiro el-mezbûreleri ber-mûceb-i defter-i hâkânî müstakillen ve kurâ ve hisse-i sâlifü'l-beyân dahi müşterikleriyle kendüye zabt ve hisse-i an-nefs-i Rize nâm-ı diğêr Melyon ve karye-i Kesanos el-mezbûrelerin vâki' olan mahsûl ve rûsûmun kânûn ve defter mûcebince müstakillen kurâ ve hisse-i sâlifü'l-beyânın vâki' olan mahsûl ve rûsûmunda herkesin yedlerinde olan berâtları yazularına göre hisselerine isâbet iden kânûn ve defter mûcebince ahz u kabz itirilüp müşteriklerini ziyâdeye tecâvüz ile bunun berâtı yazusına göre hissesine isâbet iden mahsûl ve rûsûma bir dürlü dahl ü ta'arruz itirilmemek bâbında hük-m-i hümayûnum recâ ve defterhâne-i âmiremde mahfûz rûznâmçe-i hümayûn ve defter-i icmâle mürâca'at olundukda ve meşrûh üzere olduğı mastûr u mukayyed bulunmağın defter-i hâkânî mûcebince amel olunmak için yazılmışdır.

Fî Evâ'il-i Câ. Sene: 1172.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BOA. A.DVNS.AHK.TZ.d 1, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri): 4/4, 7/1, 8/2, 9/2, 9/3, 25/2, 29/1, 30/2, 47/5, 48/1, 49/1, 49/3, 57/2, 59/2, 61/3, 62/1, 63/5, 67/5, 68/1, 72/3,74/2, 132/3, 133/3, 133/4, 141/4, 146/2, 166/1, 170/3, 172/5, 196/5, 204/1.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

ANIT, Kasım, *Trabzon Ahkâm Defterleri'ne Göre Rize'nin İktisadî ve Sosyal Yapısı (1740-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

AYGÜN, Necmettin, "Dinî Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler; Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği", *OTAM*, 22, 2007, s. 61-82.

AYGÜN, Necmettin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı", *Karadeniz Araştırmaları*, 5/17, 2008, s. 75-111.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2010.

EMECEN, M. Feridun, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *TALİD*, C: 3/5, İstanbul 2005, s. 107-139.

FATSA, Mehmet, "Karadeniz Bölgesinde Türk İskân Metoduna Bir Örnek: Yağlıdere'de Hacı Abdullah Halife Zaviyesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 35, 2005, s. 87-112.

FATSA, Mehmet, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Doğu Karadeniz'de Yol Hizmeti Veren Zaviyeler ve Derbendler", *Vakıflar Dergisi*, 41, 2014, s. 37-66.

GÜMRÜKÇÜOĞLU, Saliha Okur, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: 61/1, Ankara 2012, s. 175-206.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)*, Serander Yayınevi, Trabzon 2014.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Mühimme Defteri", *DİA*, C: 31, İstanbul 2006, s. 520-523.

MUMCU, Ahmet, "Dîvân-ı Hümâyun", *DİA*, C: 9, İstanbul 1994, s. 430-432.

ÖZTÜRK, Said, "Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkam Defterleri", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Ed. Kemal Çiçek, Sota-Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara 2001, s. 611-639.

ÖZTÜRK, Temel, "Ahkâm Defterlerine Göre Trabzon ve Çevresinde Güvenlik (1742-1760)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8, 2010, s. 29-53.

ÖZTÜRK, Temel, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004.

ŞİMŞİR, Nahide, "Ahkâm Defterleri'nin Tarihî Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S: 9, İzmir 1994, s. 357-390.

TOSUN, Miraç, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE TRABZON'DA AMELE GÖÇÜ*

Nedim İPEK**

ÖZ

Osmanlı coğrafyasında emeğin istihdam alanı ile iş arayanların bulunduğu yerler birbirinden farklı idi. Bu durum gurbetçiliği tetiklemekteydi. Rumeli'de geçim sıkıntısı çekenler İstanbul'un yanı sıra hasat vakti Yunanistan, Bulgaristan, Romanya kırsalına gidiyorlardı. Doğu ve Güneydoğulular rızıklarını temin için Adana'ya giderken, Orta Anadolu ve Adalardan İzmir ve Batı Anadolu'ya geliyorlardı. Göç veren yerlerden en çok sıkıntı çekilen yer Trabzon bölgesiydi. Halk çareyi gurbete gitmekte buluyordu. Gurbetçiler Trabzon'dan Zonguldak, İstanbul, Bulgaristan, Romanya, Rusya ve Gürcistan'a geçici olarak gitmekteydi.

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamit, Trabzon, Göç, Amele, İşçi, Gurbet, Rusya, Romanya, Bulgaristan

LABOR MIGRATION IN THE PERIOD OF II. ABDÜLHAMİT IN TRABZON

ABSTRACT

In Ottoman territories, where there was labor requirement and where there were job seekers were different each other. This situation induced migration for being a guest worker. In Rumelia, people having financial difficulties were going to the country side of Greece, Bulgaria and Romania at harvest time. In order to earn a livelihood, people living in eastern and southeastern Anatolia were going to Adana whereas people living in central Anatolia and islands of Istanbul were going to western Anatolia and Izmir. Trabzon region was the most problematic area among emigrating area. Guest worker were temporarily migrating from Trabzon to Zonguldak, Istanbul, Bulgaria, Romania, Russia and Georgia.

Keywords: Abdülhamit II, Trebizond, Migration, Labour, Russia, Romania, Bulgaria

* Gönderim tarihi 10.09.2018. Kabul tarihi: 30.10.2018.

** Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SAMSUN. nedimipek@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9239-1333

Giriş

Konuyu coğrafi açıdan bugünkü Trabzon vilayeti ile sınırladık. Bununla beraber vilayet dahilindeki *amele göçünü* veya *gurbetçiliği* anlamak ve algılayabilmek için Osmanlı coğrafyasında cereyan eden işçi göçünü genel anlamda tespit edip Trabzonlu gurbetçileri bu genel çerçeveye oturtmak gerekir. Bu düşünceden hareketle makalenin ilk hedefi II. Abdülhamid döneminde *memaliki şahanede* cereyan eden işçi göçünün genel bir görünümünü vermektir. İkinci aşamada Trabzon'daki gurbetçiliği kaynaklara dayalı olarak ortaya koyup değerlendirmeye çalışmaktır. Osmanlı'da *amele göçü* üzerine yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle konuyu arşiv kayıtlarından hareketle tespit etmeye çalışacağız.

1-Osmanlı'da Amele Göçü

Osmanlı'da çalışanları kamu görevlisi, sözleşmeli ve işçi olmak üzere üç gruba ayırmak mümkün olduğu gibi sanayi, hizmet, maden, inşaat ve tarım sektöründe çalışanlar ile memurlar şeklinde de tasnif edebiliriz. Osmanlı'da toprak bol, emek kıt. İşgücü hasat zamanı üretimi aksatacak ölçüde artıyordu. Emek açığı ekilebilir toprakları az olan ya da iklim şartları nedeniyle hasat dönemi daha ileri tarihlere rastlayan bölgelerden emekçi transferi ile kapatılıyordu¹. İşçi kelimesi 19. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılmadı. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar daha ziyade inşaat, tarım, madencilik alanlarında yoğunlaşmış ağır işlerde çalışan vasıfsız işçileri ifade eden *amele* kelimesi hamal, kayıkçı, mavnacı ve zanaatkarı da kapsayabilmekteydi². Osmanlı'da ücretlilerin büyük bir kesimi nakit ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla geçici süre işçilik yapan köylülerdi.

Emek ihtiyacı reyadan erkek, kadın ve çocukların yanı sıra mahkum ve askerler³ vasıtasıyla karşılanmıştır. Niteliksiz işler gurbetçiler tarafından mevsimlik çalışmayla gerçekleştiriliyordu. Bayındırlık faaliyetleri Tanzimat öncesi vergi muafiyeti karşılığı hizmet erbabına sonrasında yükümlülük esasına göre belirli yaş grubundaki erkeklere yaptırılmaktaydı. Yükümlülük 1891'de paraya dönüştürüldü. Ecnebi şirketlerce yapılan yolların emek ihtiyacı da genellikle gurbetçiler tarafından karşılanılmaktaydı⁴.

Osmanlı'daki işçi sayısını kesin olarak ifade etmek söz konusu değildir. Bununla beraber bu topluluğu tahayyül edebilmek için bu konuda yapılan çalış-

¹ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014, s. 75.

² Bu konuda Bkz. Eyüp Sabri Kala, *Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş Güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam*, (1830-1920), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000; Cihan Özgün, "Batı Anadolu'da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844-1914)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22, (Yaz 2012), s. 319-331.

³ Örneğin Hicaz Demiryolu'nda iki bin asker istihdam edilmiştir. Rahmi Deniz Özbay, *19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 27.

⁴ Özbay, a.g.t., s. 54.

malarda ifade edilen sayıları hatırlamakta fayda mülhaza etmekteyiz. Tevfik Çavdar Osmanlı'da işçi sayısını 50-75 bin aralığında gösterirken, 1894-1895 sayımında bu sayı 186 bin kişi olarak tespit edilmiştir. Paul Dumond 200-250 bin olarak verir. Orta ölçekli çalışanlar ve tarım işçileri ile birlikte bu rakamı bir milyona, hatta iki milyona kadar çıkartanlar da mevcuttur⁵. Palgrave Anadolu'daki mevsimlik işçi sayısını 200 bin dolayında tahmin etmektedir. Sadece Çukurova'daki pamuk tarlalarında çapa ve hasat vakti 50 ila 100 bin arasında işçi istihdam edilmekteydi⁶.

19. yüzyılda Osmanlı'da tarım arazisi ya çiftthane statüsünde köylünün veya çiftlik statüsünde kasaba ve şehirde ikamet eden mülk sahibinindir. Çiftlik sahibi arazisini küçük parçalar halinde ortakçı statüsünde köylüye veya ücretli emekçiye işletebiliyordu. Yeterli miktarda araziye sahip yerlerde çiftçilik dışı iktisadi faaliyetler pek gelişmemiştir. Miras paylaşımı küçük üreticilerin sayısının artmasına sebep olmuştur. Nüfusu fazla, ekilen arazi az ise küçük üreticilerde aile bireylerinin bir kısmı tarım dışı faaliyetlere yönelmek zorunda kalmıştır. Koşum hayvanı ve sair üretim araçlarına sahip mülkiyeti olmayan köylü ortakçı statüde çiftlik arazisini kiralar. Üretici ilk etapta kendi köyünde olmaz ise civar köy ve çiftliklerde ortakçı statüde ziraat üretim gerçekleştirmiştir⁷. Köylü toprak tasarruf etmenin yanı sıra gübre üretmek, ailenin veya pazarın ihtiyaç duyduğu peynir, yağ, süt, et, deri, yün ihtiyacını karşılamak amacıyla hayvan da beslemekteydi⁸.

Toprak tasarruf imkanı bulunmayan köylü ise tarım işçiliği ile geçimini temin eder. Bu imkanı da bulamayanlar çözümü köy dışına çıkmakta bulur. Belki de ilk gidilen yer köyün bağlı olduğu pazar veya pazarın bulunduğu kasabadır. Burada tutunamayanlar çareyi, iş olanakları daha fazla olan aynı zamanda sancak veya vilayet merkezi konumundaki şehre gitmekte bulur. Bu süreçten itibaren çözüm gurbette aranır. Devlet tarımsal faaliyetlerin aksamaması halinde kişilerin gurbete çıkmasına cevaz vermektedir. Bazı aileler ise yasak olmasına rağmen ev göçü adı verilen ailece göçü göze alabilmekteydiler⁹.

Osmanlı bürokratları tarımsal alanda çalışanları *erbab-ı ziraat*, *çiftçi*, *rençper*, *ırgat*, *hizmetkâr*, *hizmetçi amele*, *bahçevan*, *duhancı*, *duhan rençperi*, *duhancı hizmetkârı*, *ortakçı*, *kiracı*, *ecir*, *işçi*; hayvancılıkla uğraşanları ise *çoban*, *deştbanî*, *çukadar*, *sığırtmaç*, *çoban hizmetkârı*, *çoban kahyası* gibi kelimelerle

⁵ Bu konuda bkz. Eyüp Sabri Kala, *Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş Güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam*, (1830-1920), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

⁶ Özbay, *a.g.t.*, s. 53.

⁷ Güran, *a.g.e.*, s. 298.

⁸ Güran, *a.g.e.*, s. 271.

⁹ Güran, *a.g.e.*, s. 250, 271, 281, 287.

isimlendirmişlerdir¹⁰. Hayvancılıkla uğraşanlar özellikle çoban istihdam etmişlerdir. Çoban ağılada, otlakta hayvan sürülerinin bütün sorumluluğunu taşıyan kişidir. İzmit temettuat defterlerine göre 6 köyde 23 çoban vardı. Bunların bir kısmı Filibe, Vidin, Mihaliç, Tırnova, Sofya, Şile, Yeniköy ve İzmitli idi. Nüfus defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla bazı çobanların memleketlerinde ailesi, hatta gayrimenkulü mevcuttu. Çobanların çoğunluğu bekâr olarak gurbete çıkarken bir kısmı da kardeşi veya evladiyla birlikte gelmişti. Bu işi 20 yıl süreyle yapana da tesadüf edilmekteydi. Belirtmek gerekirse Mihaliç emlak-ı hümayun çiftliğindeki çoban ve ırgatların çoğu Filibeliydi¹¹.

Osmanlı klasik döneminde tarım üretimi stratejik bir değere sahip olduğu için devlet kırsal alanda görece iç göçe, özellikle ailenin tamamını kapsayacak bir hareketliliğe izin vermemiştir. Belki de bu sebeple Osmanlı da gurbetçilik anlayışı ortaya çıkıp yaygınlaşmıştır. Zira toprak tasarruf eden kişi aile bireyleri vasıtasıyla tasarruf ettiği arazide üretimi sürdürdürebildiği takdirde köyünü terk etme hakkına sahipti. Aksi takdirde dirlik sahibi kendisini geri dönmeye mecbur bırakıyor ve üretimi yapmaması durumunda da çift bozan ödemek zorunda kalıyordu. Bu uygulamalar ev göçüne izin vermediği gibi bireysel göçü de bir hayli kısıtlıyordu. Ancak toprak tasarruf etmeyen aileler ve toprak tasarruf edenlerden bireysel göç söz konusu olabiliyordu. Dirlik sisteminin kaldırılması sonrasında ise iç göç mürur tezkiresi uygulamasıyla kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Devletin söz konusu tedbirlerine rağmen Osmanlı coğrafyasında iç göç oldukça önemli ve yaygın bir olgudur. Gurbet genelde aile reisinin göreviydi. Evli erkekler köydeki işleri aile bireyelerine bırakır ve gurbete çıkardı. Bunlara gurbetçi veya bekâr denirdi. Bekâr iş için şehir veya kasabaya giden erkek demektir. Gurbete çıkanların bir kısmı mevsimlik işlerde çalışırdı. Diğerleri liman kentlerinde daha uzun bir süre çalışırdı. Doğu Karadeniz'den liman kentlerine gidenlerin tercihi hamallık ve kayıkçılık idi. Osmanlı kentlerinin dar sokaklardan oluşması ticari malların hamallar vasıtasıyla taşınmasını zorunlu kılmaktaydı. Anadolu limanlarının kahir ekseriyetinde gemiler kıyıya yanaşamaz ve açıkta demirlerdi. Yükleme ve boşaltma işleri istimbob ve mavna adı verilen yük kayıkları ile sağlanırdı¹². Liman ve iskelelerde mavnaları yükleme ve boşaltma işlerini hamallar gerçekleştiriyordu¹³. Hamallar işlerini gerçekleştirme şekline göre küfeci, *arkalıklı*, *sırık*, *sedye* veya deniz *hamalları* şeklinde isimlendirilmekteydi. Mavnacılar Karadeniz'in sahil kentlerinden geliyordu.

¹⁰ Bu kavramlar ve kavramların tartışması için bkz Cihan Özgün, "Batı Anadolu'da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844- 1914), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22, (Yaz 2012), s. 319- 331.

¹¹ Güran, *a.g.e.*, s. 61.

¹² Can Nacar, "Yükselen Bir Liman Kentinde Ekonomik Pastayı Paylaşmak: 20. Yüzyılın Başında Mersin'de Rekabet, Çatışma ve İttifaklar", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (2017), s. 71- 94.

¹³ Can Nacar, 20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti", *Kebikeç*, 41, (2016), s. 51- 66.

Anadolu'nun çeşitli noktalarından gelen bekâr delikanlılar şehirlerde han, mescit ve cami odalarının yanı sıra bekâr odalarına sığınırlandı. Bekâr odalarının zabıt ve odabaşlıları vardı. Kefili olmayanlar buralara alınmazdı. Bekâr odalarında daha ziyade işsiz, güçsüz, seyyar satıcı, yoksul işçi, dilenci kalırdı. Esnafın yanına çırak olarak girenler ise bekâr odalarının yanı sıra dükkanların üstüne inşa edilmiş ve oda tabir olan mekanlarda barınabiliyorlardı. Bekâr gurbetçi şehirde fiziki gücüne ve yeteneğine göre balıkçı, seyyar satıcı, kahve, manav, terzi, attar, sebze, şekerci, berber, kasap, değirmen, keresteci, doğramacı, taşçı, kalaycı bakkal, muhallebici, düğmecı, çörekçi, hamamcı, kayıkçı fırıncı gibi işlerde istihdam edilmiştir¹⁴. Günlük işleri ekmek, soğan, peynirdi. Gurbetçi bulduğu işte bir ile beş yıl çalışır, sonra biriktirdiği para ile memleketine dönerdi. Aslında süreyi belirleyen hedeflediği sermayeyi biriktirmekti. Bu gibi kişiler yeterince para kazandıklarına kanaat getirince geri dönüyorlardı. Kış memleketinde geçirir, yazın tekrar çalışmak üzere kente gelirdi¹⁵. Becerebilenler ise aile bireylerini yanına alır veya bulunduğu şehirde bir yerli ile evlenir ve o şehre yerleşir ve yerlileşirdi. Gurbete çıkanlardan bir kısmı da şehir ve kasabaların mücavir alanlarındaki çiftliklere veya maden ocaklarına kapılanırlardı.

Gurbetçiler kırsalda maden ocakları, çiftlikler ve köylerde istihdam imkânı bulurlardı. Nüfus defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla çiftlikte istihdam edilenler ırgatlık, bahçıvanlık, hizmetkârlık, çobanlık yapmaktaydılar. Daha az sayıda olmakla beraber köylerde abacı, dülger, eskici, hatap, kiremitçi, bıçkıcı, terzi, bıçakçı ve kalaycılık yapanlar da mevcuttu. Örneğin Kocaeli'deki kalaycılar, Gümüşhane, Erzincan ve Trabzonludur. Muhtemelen söz konusu zanaatkârlar ellerindeki işi bitirinceye kadar köyde ikamet etmekte ve daha sonra bir diğer yerleşmeye gitmekteydiler. Bunlar arasında çırak çalıştıranlar da vardı. Pazarıcı olup köylerde bulunanların alıp sattıkları ticarî emtia ile ilgili elimizde herhangi bir materyal bulunmamaktadır.

Ziraî alanda emek açığı genellikle ortakçı ve yarıcı metoduyla karşılanmaktaydı. Modern dönemde müracaat edilen bir diğer yöntem mevsimlik işçi statüsüdür. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında dolaşım halinde olan ve *mevsimlik işçi* (*göçer işçi*) olarak tanımlayabileceğimiz bir emek gücü söz konusuydu. Mevsimlik göç Osmanlı'da özellikle sanayi bitkilerinin ekiminin yaygınlaşması, Osmanlı çiftçisinin ticarî tarıma geçmesi neticesi kitlesel boyut kazanacaktır. Demiryolu inşaatı gibi bayındırlık faaliyetleri de mevsimlik işçi göçünün hacmini arttırmaktaydı.

Osmanlı coğrafyasını emek göçü alan ve veren şeklinde gruplandırmak mümkündür. Tarım alanında emek gücü çeken bölgeler Batı Anadolu, Adana, Orta Karadeniz (Canik), İstanbul ve hinterlandı ile Edirne şeklinde tasnif edile-

¹⁴ Zübeyde Güneş Yağcı, Mustafa Akkaya, "Üsküdar Bekâr Odaları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 7*, C: I, İstanbul 2012, s. 284- 295.

¹⁵ Güray Kırpık, "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *Hakış Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2/3 (2013), s. 222- 233.

bilir. Emek göçü veren sahayı ise Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu, Batı Karadeniz ve Rumeli şeklinde gruplandırabiliriz.

Batı Anadolu'da mevcut tarım işçisinin 9/10'u Müslüman idi. Zorunlu askerlik sistemi, salgın hastalık, bebek ve genç ölümlerindeki artış mevcut iş gücünün azalmasına sebebiyet verdi. Batı Anadolu'da çiftlik sahipleri emek açığını çeşitli kaynaklardan kapatmaya çalışmışlardır. Kaynaklardan birisi Mora ve Ege Adaları idi. Özellikle Sisam, Girit ve Rodoslular Menderes vadisindeki tarlalara çalışmak üzere geliyorlardı. İkinci kaynak konar-göçer unsurlardı. Üçüncü kaynak çalışmak amacıyla gelen birkaç yıl veya sadece hasat zamanı kalan Doğu Anadolu ve Doğu Karadenizli mevsimlik işçilerdi. Bir diğer kaynak ise yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya gelen göçmenlerdi¹⁶.

Batı Anadolu'da kırsala yönelik söz konusu işçi göçünün yanı sıra İzmir şehrine de hemen hemen ülkenin her tarafından çok sayıda gurbetçi gelecektir. Bunlar beşer, altışarlı gruplar halinde han odalarında yatıp kalkıyorlardı¹⁷. 19. yüzyılın ortalarında İzmir'de yaklaşık üç bin hamal vardı. Bunların hemen hepsi Konya ve çevresinden gelen 18- 20 yaş grubundaki Türk gençleriydi¹⁸. İzmir'de ticarî faaliyetlerde bulunanlar da vardı. Foça'da sakin olup İzmir'de yağ ticareti, dava vekilliği yapanlar mevcuttu¹⁹.

Balkanlardan tarım işçisi yanı sıra sanayi işçisi de gelmekteydi. Örneğin Prizren ve Kalkandelen'den Foça, Urla ve İzmir'e gelen ve kış ayları boyunca tuzlalarda çalışan işçiler vardı. Prizren ve Kalkandelen'den gelenlerin sayısı beş bin kadardı. Her yıl Eylül ayında bağlarda çalışmak üzere gelen Arnavutların sayısı ise yaklaşık üç bin kişiydi. Bunlar mayıs ayına kadar bağlarda veya limanda çalışmaktaydılar²⁰. Bütün kış çalışır, kazanıp biriktirdikleri paralarla bir yıllık maişetlerini temin ederlerdi²¹. İşler bitince genellikle nisan sonlarında memleketlerine dönmekteydiler²². Bölge doğudan da işçi çekmekteydi. Erzurum, Sivas, Eğin ve Diyarbakır'dan Ermeniler *reaya hademesi* sıfatıyla geliyorlardı. Belirtmek gerekirse köle kökenli Afrikalılar da Menderes ovasındaki çiftliklerde istihdam edilebilmişlerdir.

Ege adalarından da başta İzmir olmak üzere Batı Anadolu'ya yönelik göçler gerçekleşmiştir. Sakız adasından gelenler birçok şirket kurdu. Kuşkusuz gelenlerin tamamı girişimci ya da tüccar değildi. Adalıların önemli bir bölümü eşleriyle birlikte varlıklı Rumların ve Türklerin hizmetinde istihdam edilmişlerdi. 1821 Rum isyanı çoğunda güvenlik endişesi yarattı ve adalara geri döndü.

¹⁶ Özgün, *a.g.m.*, s. 319- 324.

¹⁷ BOA, BEO, No. 3849/288627: Maliye Nezaretine Tezkire (9 KS 1326).

¹⁸ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, İstanbul 2001, s. 185.

¹⁹ Fatma Gamze Kocabıyık, *112 Numaralı Foça Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2009, s. 35, 54.

²⁰ Özgün, *a.g.m.*, s. 324.

²¹ BOA, Dh. Mui, No. 94/1: Dahiliye Nezaretine Aydın Vilayetinden 24 Nisan 1326.

²² BOA, Y.Prk.Ask, No. 195/48: Şakir Paşa'ya (25 Nisan 1319).

Ortalık düzelince İzmir'e ve Batı Anadolu'ya yönelik işçi göçü tekrar başladı. 1870'lerde sadece Akdeniz adalarından İzmir'e gelen üç bin Rum'un varlığından bahsedilmektedir. İzmir'deki Yunan konsolosluk tahminine göre 1859'da Yunan tebaası gezgin tüccar sayısı 4.500'ün üzerindeydi²³.

Emek gücü çeken yerlerden birisi de Çukurova bölgesidir. Adana ve Tarsus sancakları ahalisinin ekserisi ashab-ı ziraatten idi. Buradaki bereketli topraklarda başta pamuk olmak üzere buğday, arpa ve susam yetiştirilmekteydi. Ekilecek ürünün cinsini bir önceki yılın satış fiyatı belirliyordu²⁴. Hasat vakti Adana'ya Ankara, Bitlis, Beyrut, Konya, Sivas, Halep, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerinden amele gelmekteydi. Adana mülkî idaresi rekoltenin yüksek olduğu senelerde hasat vakti söz konusu vilayetlerin mülki amirlerinden mevsimlik işçi gönderilmesi için gerekli tedbirlerin alınması ve hazırlıkların yapılmasını isterdi²⁵.

Adana'da istihdam edilen tarım işçileri iki gruba ayrılmaktaydı: Muvakkat amele, daimi amele. Daimi ameleye tutma denir. Bu amele de *yaz tutması*, *kış tutması* namıyla iki gruba ayrılırdı. Kış tutmaları ekimden mayıs ayına kadar yedi ay müddetle istihdam edilirdi. Çiftliklerde yaptıkları işe göre *çiftçi*, *öküzcü*, *arabacı*, *tapancı*, *danacı*, *hergeleci* gibi namlarla çağrılırlardı. Hepsi çiftçi başının emrindeydi. Yıllık ücretlerinin yanı sıra giyim kuşam ve iâşe ihtiyaçları çiftlik sahibi tarafından karşılanırdı. Çiftlik açıcıları ve arabacılara diğer tutmalardan daha fazla ücret ödenirdi. Yaz tutmaları daha ziyade geçici addedilen ve ekseriya haftalık tutulan ameledir. Kış tutmaları çiftlik sahipleri tarafından verilen altı batman pamuk tohumunu ekmekle yükümlüdür. Amelenin ücreti aynen veya nakden ödenirdi. Düven süren amele, hasıl olacak mahsulün %10'unu alırdı. Ayrıca hayvan başına da yarısı arpa diğer yarısı da buğday olmak üzere 10, 15 kile hububat almaktaydı. Düvencilerin iâşesi çiftlik sahibine ait olduğu gibi bunların hayvanlarına da beş günde bir kile arpa verilirdi. Yabancılar mahsulün % 5'i ayrılırdı. Bunların iâşeleri de çiftlik sahibine aitti²⁶.

Adana'ya gelen ziraat amelesi hububatı biçmede, kızakçılıkta, pamuk çapacılığında, pamuk toplamada istihdam edilirdi. Şubat ayının başından itibaren küçük ve büyük kafileler halinde etraftan Adana'ya doğru amele akını başlardı. Tahminen 30 bin amele şehirde, Seyhan nehrinin kenarında, kabristanda, hanlarda, yol kenarındaki boş arsalarda açıkta birikir ve barınırlardı. Pamuk çapa işi şubatın son haftası başlardı. Hububat hasadı için de ayrıca ameleye ihtiyaç duyuluyordu. Pamuk tarlası en az dört kez çapalanmaktaydı. Amele genellikle bir haftalığına tutuluyordu. *Elçi başı* olarak ifade edilen amele başı ile anlaşma işlemi Seyhan'ın kenarında yapılmaktaydı. Anlaşma sağlanınca

²³ Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Çev. Devrim Evcı, Ankara 2013, s. 56- 57.

²⁴ BOA, Dh. Mkt, No. 2602/68: Adana Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tezkire (29 Şubat 1319)

²⁵ BOA, Dh. Mkt. No. 2762/ 33: Adana Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tezkire (22 ZA 1324) .

²⁶ Hilmi, *Adana Ziraat Amelesi*, Adana 1341, s. 18- 19.

ameleler kabileler halinde çiftliklere giderlerdi. Güneşin doğuşu ile tarlanın yolunu tutarlar ve işe başlarlardı. Amele günde dört saat istirahat verildi. Molalar hariç amele günde on, on bir saat çalışırdı. Gün sonu kazmalar hep beraber terk edilir ve çiftlik binasına dönülürdü²⁷.

Amele elçi başının kumandası altındaydı. Bunlar geçimlerini temin edemeyen ve para kazanmak isteyen kişileri toplayıp Çukurova'ya getirirlerdi. Elçi başına amelenin iki katı ücret verildi. Ayrıca amele ücretinden %5 pay alırdı. Çiftlik sahibi amele ücretini elçi başı ile belirler, amelenin ücretini toptan ona öderdi. Amelenin parasını elçi başı dağıtırdı. Elçi başı kadın ve çocuk için çiftçiden tam ücret alırdı. Fakat bunların istihkakını tamamen tesviye etmek istemezdi. Aceze elçi başı tarafından korundukları kanaatiyle kendilerine ne verilirse ona razı olarak bu durumdan şikayet etmezdi. Amele darlığı dönemlerinde çiftçi işinin aksamaması için elçi başına müzayaka derecesine göre artan ücret öderdi. İşin kıt amelenin çok olduğu dönemlerde ise elçi başı söz verdiği tarihte işçileri getireceğinin teminatı olmak üzere bir saat veya bir miktar parayı rehin olarak bırakırdı. Elçi başı ameleden ayrı yatar ve yemeğini çiftlik kahyası ile birlikte yerdı. Görevi ameleye nezaret etmek olup, ayrıca tarlada çalışmazdı²⁸.

Rumeli çiftliklerinde çalışanlar yerli, yabancı, perakende reaya, kozak, dülgere işçileri ve çoban şeklinde tasnif edilmiştir. Buna göre çiftlik nüfusunu bölge halkından olup orada oturan ve değişik tarihlerde çiftlik arazisine dahil olanları ise yerli ve yabancı olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Ayrıca sürekli hareket halinde olan kozak amelesi, dülgere işçisi ve perakende nüfus mevcuttu. Perakende nüfus muhtemelen mevsimlik işçi statüsündeydi²⁹.

Özel çiftliklerde emek iki şekilde istihdam edilmekteydi. Birincisi yıllık ya da altı aylık istihdam edilen ve çiftlik işlerinin en durgun olduğu dönemde de çalışan hizmetçiler. Diğeri ise ziraî faaliyetlerin en yüksek olduğu zamanlarda istihdam olunan orak ve harman işlerinde çalışan orakçı ve harmancı. Ücret nakdî veya aynî olarak ödenmekteydi³⁰. Çiftlik mülkünde oturanlar mesken ve bahçe için kira ve otlak bedeli ismiyle herhangi bir ücret ödemiyorlardı. Buna karşılık haftada belirli bir süre çiftlik sahibinin gösterdiği işleri yaparlardı. Anlaşmazlık halinde çiftliği yarıcı usulüyle ekenler başka çiftliklerde iş bulup çalışmaya başlarlardı. Ama söz konusu evi, merayı ve bahçeyi kullanmaya devam ederlerdi. Bu ise çiftlik sahibi ile yarıcı arasında çatışmaya vesile olurdu. Daha sonra resmî makamların aldığı bir karar neticesinde başka yerlerde çalışan yarıcılar çiftliği terk etmek zorunda kaldılar³¹. Yarıcılar evsiz ve bahçesiz kalırken, çiftlik sahipleri de emek ihtiyacını karşılayamaz oldu. Mahsul zaman

²⁷ Hilmi, *a.g.e.*, s. 5- 12.

²⁸ Hilmi, *a.g.e.*, s. 5- 12.

²⁹ Siroz bölgesinde çiftliklerin nüfus yapısı için bk. Derya Demirel, *Siroz Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1876- 1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2016, s. 24- 38.

³⁰ Özbay, *a.g.t.*, s. 67.

³¹ Özbay, *a.g.t.*, s. 72.

zaman tarlada kaldı. Örneğin 1868’de mevsimlik işçi açığı sebebiyle pek çok yerde hasat kaldırılamamıştı. 1910’da benzer bir durum yaşandı³².

Balkanlarda Eflak- Buğdan, Dobruca ve Edirne diğer alanlara göre daha verimli topraklara sahipti. Buradaki çiftlik sahipleri emek ihtiyacını karşılamıyorlardı. Özellikle hasat vakti emek ihtiyacı artmaktaydı. 1840-1870 yılları arasında Çekmece, Çorlu, Çatalca, Silivri, Ahyolu Burgazı, Aydos, Karınabat, Yanbolu, İslimye, Dobruca ve Edirneli çiftlik sahipleri emek açıklarını Samako, Sofya, Tırnova, Şehirköy ve Lofça’dan gelen yaklaşık beş bin orakçı ve tırpancı ile kapatıyorlardı³³. Hasat vakti yerel idareciler Rumeli Ordusu Müşirliği’nin koordinesinde orakçı amelesinin seyki için gerekli tedbirleri alır ve gurbetçileri söz konusu yerlere yönlendirirlerdi³⁴. Amele genellikle mayıs ayında Rusçuk, Zıştovi, Niğbolu veya Silistre iskelelerinden Tuna nehrini aşarak bahçivanlık ve reñçperlik yapmak amacıyla Dobruca ve Eflak’a gitmekteydi. Sadece Dobruca havalisine gidenlerin sayısı üç bini bulmaktaydı. Bunlar çiftliklerde yaklaşık beş ay çalışır ve kasım ayında aynı yoldan geri dönerlerdi. Dobruca’ya gidenlerin çoğunluğunu Bulgar halkı oluşturmaktaydı³⁵.

Balkanlarda 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında tamamen iklim şartlarında ziraî üretim gerçekleştiriliyordu. Üretim iklime göre yıldan yıla değişebilmekteydi. Hasadın azlığı veya çokluğu, mahsulün erken veya geç olması emek gücünü de etkilemekteydi. Rekolteye göre emeğe duyulan ihtiyaç artıyor veya azalıyordu. Bu ise zaman zaman emekçilerin açıkta kalmasına ve zaman zaman da çiftlik sahiplerinin gündelikçi bulmakta zorlanmasına vesile olmaktaydı.

Hasadın tahmin edilen zamandan önce veya sonra olması mevsimlik amele trafiğini aksatmakta ve emek açığına veya amelenin sefil olmasına sebebiyet verebilmekteydi. Hasadın tahmin edilen zamanda olmaması durumunda buraya gelen orakçı amelesinin hasat zamanına kadar beklemek zorunda kalmasına sebebiyet veriyordu. Veya hasadın tahminden daha önce olması durumunda çiftlik sahipleri amele bulmakta zorlanıyorlar ve hasadı zamanında kaldıramıyorlardı. Amele emek açığının kapatılamadığı dönemde kendilerine olan ihtiyacı görerek tutturabildikleri kadar fahiş ücret isteyebiliyorlardı. Bu ise mal sahiplerini ekonomik açıdan bir hayli zorluyordu. Bu durumdan özellikle küçük üretici etkileniyordu. Çiftlik ve arazi sahiplerinin bu gibi zorluklarla karşılaşmaması için yerel idareciler mevsimlik işçi veren sahayı genişletmeyi planladılar. Neticede Zağralı orakçılar da amele kafilerine katılır oldu. Arşivdeki

³² Yıldırım Koç, II. Abdülhamit, İttihat Terakki ve Osmanlı İşçi Sınıfı”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*,233, (Kasım 2013), s. 1-5.

³³ Güran, *a.g.e.*, s. 75.

³⁴ BOA, A.Mkt.Nzd., No. 84/23: Seraskerlik Makamına L 1269.

³⁵ BOA, A.Mkt.Mhm., No. 430/48: Tuna Vilayetinin Tezkiresi (25 TS 1284), A.Mkt.Mhm, No. 14/89: Sofya ve Samako Mahallerine, Varna Muhafızına 1265 tarihli tezkire.

belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Balkanlarda ulus devletler kurulduktan sonra da söz konusu işçi trafiği devam etmiştir.

1-Trabzon'da Amele Göçü

Osmanlı klasik döneminde Doğu Karadeniz'deki yerleşmeler daha ziyade yamaçlarda ve vadi içlerindedir. Köyler yamaçlarda kurulmuştur. Karadeniz köylüsü arazinin kıtlığı sebebiyle bulduğu boş yerde ev yapmak ve etrafındaki tarlaları işlemek zorunda kaldığından dağınık ev tipi karşımıza çıkmaktadır³⁶. Buralarda hayatlarını idame ettirenler kasaba ve şehirlerle olan bağlantılarını koylarda ve derelerin denize döküldüğü yerlerde mevcut olan iskeleler ile sağlamaktaydılar³⁷.

Yamaçlarda yaşayanlar dini vazifelerini söz konusu iskele yakınlarında inşa edilen camide ve alışverişlerini yine burada kurulan pazarda karşılamaktaydılar. Vadinin derin ve uzun olması halinde sahilten iç kesimlerde de pazar noktaları oluşturulabilmiştir. *Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesine* göre Trabzon dahilinde 15 pazar yeri mevcuttu³⁸. Söz konusu etkinlikler zamanla buraların şenlenmesine ve yerleşme birimine dönüşmesine zemin hazırlamıştır. İskele- pazar yeri özelliğine sahip yerleşmeler 17. asırdan itibaren önem kazanmaya başlamış ve çoğu 20. yüzyılın başı itibarıyla kasabaya dönüşmüştür.

Bugünkü Trabzon Vilayeti sınırları dahilinde 1831 sayımına göre 74.966 Müslim (%76.63) 22.862 (%23.37) reaya mevcuttu. 1894'de ise 232.107 Müslim, 37.183 Rum ve 12.738 (Gregoryan, Katolik ve Protestan) Ermeni bulunmaktaydı. Toplam nüfusun %82.29'u Müslim, %17.71'i gayrimüslim idi. Bu rakamlar 1914'de 300.309 Müslim, 61.536 Rum ve 20.467 Ermeni olmak üzere toplam 382.302'ye yükselmiştir³⁹. 1914 verilerine göre %78.55'i Müslim, %21.45 gayrimüslim idi. Trabzon şehrinin nüfusu ise 1895'te 40 bin kişiydi⁴⁰. Trabzon Osmanlı'nın nüfus yoğunluğu en yüksek olan vilayetlerinden birisidir. 1897 yılı verilerine göre km² başına yaklaşık 43 kişi düşmekteydi⁴¹.

Trabzon vilayeti kırsalında yaşayanlar hayvancılık ve çiftçilik ile geçimlerini temin etmekteydiler. Şehirde yaşayanları kamu görevlisi, esnaf, zanaatkâr ve amele şeklinde tasnif edebiliriz. İngiliz Konsolosu Palgrave'a göre 1860'lı yıllarda şehirdeki en alt tabakada gündelikçiler yer almaktaydı. Bunların başında ağır ve kaba işlerde çalışan hamallar gelmekteydi. İkinci grubu taşçı, marangoz, kayıkçı, nalbant, fırıncı, boyacı, debbağ gibi meslek sahipleri oluşturmak-

³⁶ *Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

³⁷ Feridun Emecen, "Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1, Trabzon 2006, s. 45.

³⁸ *Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 246.

³⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914)*, Çev. Bahar Tırmakçı, İstanbul 2003, s. 154, 178, 202, 219.

⁴⁰ Özgür Yılmaz, "Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, 5/1, 2017, s. 172- 200.

⁴¹ Güran, a.g.e., s. 73.

taydı. Terzi, ayakkabıcı, çubukçu, dokumacı, şekerçi, mobilyacı ve kuyumcu ise en üst tabaka olarak kabul edilmekteydi⁴². Kamu görevlileri bunların da üstünde sayılmaktaydı. Ekonomik açıdan bölge halkı mevcut arazide ihtiyacını temin edemiyordu. Özellikle aileler nakit ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla gurbetçiliği bir çözüm yolu olarak görmekteydiler. Trabzon gençleri hayatlarını kazanmak amacıyla gurbete çıkıyorlardı. Erzurum, Erzincan, Sivas, Gümüşhane halkı da Trabzon limanı üzerinden gurbete gitmekteydi⁴³.

1.1-Dahile Amele Göçü

20. yüzyıl başlarında Osmanlı maden ocaklarında 25 bin kişi istihdam edilmekteydi. Taş ocakları ve tuzlalardaki çalışanlarla birlikte bu rakam 30 bine kadar yükselebilmekteydi. Bunların bir kısmı mevsimlik işçi statüsünde çalışmaktaydı. Madenlerde çalışanların büyük bir kesimi köy ve tarımla olan alakalarını kesmemişlerdi. Makal'a göre madenlerde istihdam edilen işçilerin en az yarısı birkaç ay çalıştıktan sonra köyüne dönmekteydi. Bunların yerini yenileri alıyordu⁴⁴. Maden işçisinin Osmanlı tebaası olması tercih edilmekteydi. Açık ecnebi işçilerle kapatılıyordu. Netice itibarıyla işçi topluluğu kozmopolit bir yapıya sahipti. Maden ocakları Trabzonlu gurbetçilerin de iş bulmak ümidiyle müracaat ettikleri yerler arasında gelmekteydi. Trabzonlu yüzlerce amele kömür ocaklarında çalışmak üzere Zonguldak'a gidiyordu. Gurbetçilerin hepsi ocaklarda iş bulamıyordu. Bunlar ötede beride işsiz güçsüz sürünmekteydiler. Bu durum hem bölgenin asayişinin bozulması için bir tehdit ve hem de gurbetçilerin sefil ve perişan olmasına sebebiyet verecekti. Bu gibi mahzurları ortadan kaldırmak için müteahhitten teminat almayanlara mürur tezkiresi verilmemesi istendi⁴⁵.

Trabzonlu gurbetçilerin Osmanlı topraklarında gittikleri yerlerin başında İstanbul gelmekteydi. Kişiler İstanbul'a ya bekâr veya aile fertleriyle birlikte gidebilmekteydiler. Osmanlı'da klasik dönemde teorik olarak üretim sisteminin zarar görmemesi adına iç göç devletin planlaması ve izin verdiği ölçüde geçerliydi. Bununla beraber hemen her dönemde Osmanlı coğrafyasında meydana gelen bir iç göçten bahsetmek mümkündür. İç göçler daha ziyade bireysel ve grup göçleri şeklinde cereyan etmekteydi. Ama bazen kitlesel boyuta da ulaşıyordu. Ev göçünü yasaklayan devlet bekâr göçünde daha esnekti.⁴⁶

19. yüzyılda iç göçlerin kitlesel boyutta azaldığı buna karşılık bireysel ve grup bazında artarak devam ettiği söylenebilir. Modern dönemde ticarî ve sanayi toplumlarının sayıları artarken emperyalizmin egemenlik sahası yaygın-

⁴² Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999, s. 154- 160.

⁴³ BOA, Dh. Şfr., No. 381/39: Erzurum Vilayetinden Dahiliye Nezaretine (19 Mayıs 1323).

⁴⁴ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850- 1920*, Ankara 1997, s. 166.

⁴⁵ BOA, Dh. Tmık. M, No. 263 /4: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine (19 KE 1323).

⁴⁶ Cengiz Şeker, *İstanbul Ahkâm ve Atik Şikayet Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

laştı. Bu gelişmelere paralel liman kentleri ekonomi ve nüfus açısından hızla gelişmeye başladı. Netice itibarıyla 1840-1914 yılları arası Osmanlı liman kentlerinin ticarî ve ekonomik potansiyeli arttı. Bu dönemde İstanbul hem iç göç ve hem de içe göç dalgalarıyla karşı karşıya kaldı. Söz konusu nüfus hareketlerini kontrol edebilmek amacıyla Mora İsyanı sonrası mürur tezkiresi uygulaması ihdas edildi. Tedbirlere rağmen İstanbul'a yönelik gurbetçi akını önlenemiyordu. İstanbul'a gelen gurbetçi gençler han, kahvehane, dükkan üstüne inşa edilmiş oda veya bekâr odalarını kendilerine mekan tuttular. Seraskerlik bu tarihlerde söz konusu işsizleri asker kaynağı olarak kullanmayı planladı. Bu düşünceye göre 1840'lı yıllarda bu kaynaktan yaklaşık dört bin asker temin edilebilecekti⁴⁷.

İstanbul'daki bekâr sayısı 1844-1853 yılları arasında 75 bin iken, 1857'de 90 bini aşmıştır. Bunun 2/5'i Türk, gerisi Rum, Ermeni ve diğer gruplardandı. Çoğu biraz sermaye biriktirme umuduyla kente geliyor ve sonunda kendi işlerini kurmak üzere geldikleri yere dönüyorlardı. Pek çoğunun hiçbir becerisi yoktu. Sorulduğunda her bir işi yapabildikleri cevabını veriyorlardı. Hamallığın yanı sıra, helvacı, şekerçi, ciğerci ve benzeri işlerde çalışıyorlardı. Bunların çoğu bekârdı. Örneğin İstanbul'daki değirmen ve fırınlarda 826 bekâr işçi çalışıyordu. Bunun 197'si yaşlı, 2'si çocuk gerisi gençti. Hizmetkâr sayısı 548'dir. Hanlarda ikamet edenler ise yaklaşık beş bin kişi idi. 1882 sayımına göre hanlarda 8.271 erkek ve 216 kadın bulunmaktaydı⁴⁸. Bunların da tamamı bekârdı.

İstanbul adeta işçi deposuydu. Karadeniz sahilleri, Rumeli hatta Mısır'da emek ihtiyacı olan işverenler İstanbul'dan amele toplama ve yazımı gibi faaliyetlerde bulunabilmişlerdir. Örneğin Doksanüç Harbi'nin hemen ardından Ahyolu Burgazı'nda yol inşaatını üstlenen *mültezim* muhtemelen kasaba ve çevresinden emek ihtiyacını karşılayamayınca çareyi İstanbul'da bekâr takımından amele yazımında bulur. Osmanlı makamları bu faaliyetin iki devlet arasındaki ilişkilerin yumuşatıp geliştireceği düşüncesindeydi. Ancak bazı kişilerin amele yazımını bahane edip şehrin asayişini bozabileceği endişesini de taşı-maktaydı. Söz konusu endişenin gerçekleşmemesi için amele yazımı işinin kahvehane veya sokak ortamı yerine Sabık Zabtiye Nazırı Mehmed Paşa'nın gözetiminde gerçekleştirilmesi kararlaştırılır⁴⁹. Ahyolu'na gidecek işçilerden 101'inin memleketlerine göre dağılımını gösteren elimizde bir liste mevcuttur. Buna göre söz konusu kişilerden 83'ü gayrimüslim, 18'i Müslim olup hemen tamamının memleketi Sivas'ın doğusundaki yerleşmelerdir. 1882'de ise İngilizler adına İstanbul ve bilad-ı selaseden Mısır'a amele toplanıp yollanmıştır. Bunlardan 103'ü Rus Kumpanyası ile Eylül 1882'de geri dönmüştür⁵⁰. Amele tahrir defterinde isimleri kayıtlı olanların son on yıl içerisinde İstanbul'a geldik-

⁴⁷ Özbay, *a.g.t.*, s. 116.

⁴⁸ Karpat, *a.g.e.*, s.141, 237- 242.

⁴⁹ BOA, YA. Hus. No. 160/37: 21 S 1296 tarihli yazı.

⁵⁰ BOA, Y.Prk.Zb. No. 2/22: 21 Eylül 1298 tarihli tezkire.

leri, bir süre kuyumculuk, memurluk, amelelik, terlikçilik, kelemcilik, hamallık, bahçevanlık, kahvecilik gibi değişik işleri icra ettikleri, belirli bir süre sonra da işsiz kaldıkları anlaşılmaktadır. Tamamı bekâr olup şehirde bekâr odalarında, kahvehanelerde veya hanlarda ikamet ediyorlardı⁵¹. Temmuz 1888'de ise bir İngiliz Köstence demiryolunda hububat naklinde istihdam edilmek üzere 5 Frank yevmiye verileceği vaadiyle Büyükdere ve havalisinde 48 kişiyi toplayıp Köstence'ye sevk etmiştir. Ameleler Köstence'ye indirildikten sonra kendilerine yevmiyenin 1,5 Frank olduğu söylenir. Bunun üzerine mevcut ameleden 20'si Köstence Osmanlı Şehbenderliğine müracaat ederek geri dönmeyi arzu eder. Bu kişiler yol paraları hazinece karşılanarak İstanbul'a getirilir ve pasaportsuz olarak giriş çıkış yaptıkları gerekçesiyle tevkif edilirler. Arta kalan 28 kişi de geri dönme kararı alır⁵².

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere İstanbul ve Rumeli'de Osmanlı veya ecnebi tabiiyetine mensup simsarlar ülke dışında çalıştırmak amacıyla işçi yazımı yapıyorlardı. Aslında 1889 tarihine kadar bu tür faaliyetler yasaktı. Yasağa rağmen bazı kişiler yine de İstanbul'dan işçi toplayabilmiştir. Zaman zaman da devletin kendisi yasağı deliyordu. Yasak kararıyla işçi yazımının önlenememesi üzerine çözüm devletin kontrolünde bu işin sürdürülmesinde bulundu. 30 Temmuz 1889 tarihinde irade-i seniyye ile onaylanan 8 maddelik Amele *Tahririne Mahsus Nizamname* tanzim edildi. Buna göre mülkî ve beledî makamlardan izin alınmaksızın amele yazımı yasaktı. Bina inşaatı, bağ, bahçe ve çiftlik işlerinde istihdam edilen dülger, rençper ve çiftçiler bu yasak kapsamı dışında tutulmuştur. Emek gücüne ihtiyaç duyan şahıslar yapılan güvenlik soruşturmasında sorun çıkmaz ise zaptiye ve belediye memurlarının gözetiminde gerçekleştirmek şartıyla işçi yazımına ruhsat alabiliyorlardı. Bu nizamname hükümlerine uymayan ve ruhsatsız amele yazanlar üç aya kadar hapis cezasına çarptırılacak, bu faaliyetlere göz yumanlara ise işten el çektirilecekti⁵³. Bu nizamnameye rağmen resmî makamlara haber verilmeden amele yazımı gerçekleştirilebilmiştir. Nisan 1895'de Japonya'ya gönderilmek iddiasıyla Galata, Taksim ve sair noktalarda Müslim ve Ermenilerden amele yazılmıştır⁵⁴. İngilizler 1922 yılında İstanbul'dan amele namıyla topladıkları sekiz bin Rum ve Ermeni'yi askerî amaçlı kullanmak üzere Çanakkale'ye göndermişlerdir⁵⁵.

İstanbul'a yönelik nüfus hareketi her zaman için kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Şehirde veya mücavir alanda salgın ve bulaşıcı hastalık

⁵¹ BOA, Y.Prk. Zb. No. 2/22.

⁵² BOA, Y.Mtv. No. 34/50: Mabeyn Baş Kitabetine Dahiliye Tezkiresi 21 Temmuz 1304.

⁵³ BOA, I. Mms, No. 106/4551: 1 Mart 1305, İrade tarihi 30 Tem 1305; BOA, DH. MKT., Nr. 1627/62: Şurayı Devlet Riyasetine (27 Nisan 1305); BOA, Dh. Mkt 1651/23: Umum tebligat (13 Ağustos 1305).

⁵⁴ BOA, BEO, No. 606/ 45408: Hariciye Nezaretinden Sadarete Tezkire (9 Nisan 1311).

⁵⁵ BOA, Hr. İm, No. 63/57: Refet Paşaya Hüseyin Rauf (16.12.1338.).

zuhur ettiğinde şehrin nüfusunu kontrol altına almak ve izdihamı azaltmak amacıyla ilk etapta işsiz amele ve bekârlar memleketlerine gönderilirdi. Diğer taraftan şehre yeni bir amele grubu ve muhacir kabul edilmezdi. Bu tedbirler Trabzon vilayeti dahilindeki iskelelerde gurbetçi birikimine sebebiyet vermiştir. İstanbul'da iş bulup çalışmak isteyen Doğu, Orta ve Kuzey Anadolu halkı karayolu ile başta Trabzon olmak üzere Karadeniz sahilindeki liman ve iskelelere gelmekteydiler. İstanbul'a giriş yasaklanınca söz konusu limanlarda gurbetçiler birikmeye başladı. Trabzon vilayetinin yazısından anlaşıldığı kadarıyla bunlar geri dönmek de istemiyorlardı. Konu Meclis-i Vükela'da müzakere edildi. Meclis-i Vükela Karadeniz'in Anadolu iskelelerinde biriken gurbetçilerden çalışamaz durumda olanların memleketlerine iadesini, sağlıklı olanların İstanbul'a gelmelerine izin verilmesini kararlaştırmıştır. Karar 13 Şubat 1896'da Trabzon'a telgrafla tebliğ edildi⁵⁶.

25 Eylül 1894 tarihli irade II. Abdülhamid'in bu konudaki düşüncesini yansıtmaktadır. İrade metninde belirtildiği üzere 1890'lı yıllarda birçok köylü İstanbul'da rencperlik ve hamallık yapmak niyetiyle Trabzon'a gelmekteydi. Çoğunun mürur ve nüfus tezkiresi bulunmuyordu. Geçimini temin etmek gayesiyle yola çıkanları geri çevirmek doğru değildi. Padişah sabıka kaydı olanların iadesi, adlî sicili temiz olanların ise İstanbul'a gelmelerine engel olunmaması düşüncesindedir. II. Abdülhamid'e göre İstanbul'a yönelik amele göçünün önlenmesi için geçim sıkıntısı çekenlerin çiftçilik ve ziraatla meşgul olmalarını temin etmek bir zorunluluktur. Bunun için de Ziraat Sandıkları açılıp yaygınlaştırılmaktaydı. Buna rağmen maişetini temin edemeyenlerin *tembel vatanperver âdemler* olduğu kanaatindeydi. Ona göre bu gibiler İstanbul'a gelseler bile geçimlerini temin edemeyeceklerdi. Hulasa-i kalam gurbetçilerin Trabzon'a gelmelerine bile fırsat verilmeyerek buldukları yerlerden köylerine iadesi, ziraat sandıkları ile maişetlerini temin etmeleri, serseri eşhasın İstanbul'a gelmelerine meydan verilmemesi vilayetlere tebliğ olundu⁵⁷.

İstanbul'da bekâr olarak yaşayan gurbetçiler imkanları ölçüsünde memleketlerine gidip geliyorlardı. Bu gidiş gelişleri arşiv vesikalarından periyodik olarak takip etme imkânımız bulunmamaktadır. Ancak 1890'lı yıllarda meydana gelen Ermeni hadiseleri resmî makamların Ermeni nüfusu sıkı bir takibe almasına sebebiyet vermiştir. Bu takip neticesinde elde edilen bilgiler raporlar halinde nezaretlere bildirilmekteydi. Bu yazışmalardan dolayı da olsa devletin İstanbul'a yönelik işçi göçü politikasını anlama ve algılama imkanına kavuşmaktayız. Devlet İstanbul'a giden veya buradan dönen ahaliyi takip etmekteydi. Örneğin 25 Eylül 1891 tarihli Trabzon vilayetinden Sadarete çekilen bir telgrafa göre amele kıyafetli 43 Ermeni Pake vapuruyla İstanbul'dan Trabzon'a gelmiş

⁵⁶ BOA, İ.Dh. No. 1311/8: Meclis-i Vükela Mazbatası (30 KS 1309); BOA, Dh. Mkt. No. 280/31: Dahiliye Nezaretinden Sadarete Arz (27 Ağustos 1310); BOA, A. Mkt. Mhm, No. 555/30: Dahiliye Nezareti Tezkiresi (30 KS 1310).

⁵⁷ BOA, İ.Hus. No. 29/79: Resen İrade 13 Eylül 1310).

ve buradan memleketleri olan Van, Bitlis ve Erzurum'a gideceklerdi. Trabzon vilayetinin yazısına göre söz konusu Ermeniler silahlı olmayıp, şüpheli bir hareketlerine de tesadüf edilmemişti⁵⁸.

Bilindiği üzere 1890'lı yıllarda gerek İstanbul'da ve gerekse taşrada Ermenilerin sebebiyet verdiği tedhiş olayları cereyan etmiştir. Babıâli'nin bunlara karşı aldığı tedbirlerden birisi de taşradan İstanbul'a yönelik Ermeni hareketliliğini önlemektir. Örneğin 1894'de İstanbul'da Ermeni tedhiş hadisesini müteakip kimliği meçhul ve sabıka kaydı olan amele ve işsiz Ermenilerin İstanbul'a girişleri yasaklandı. Bu yasak iyi hal sahibi olup İstanbul'da amelelik yapanlarla tüccar ve zanaatkârları kapsamıyordu. Bu gibilerin kabul edilmesi hususunda Zaptiye Nezareti bilgilendirildi⁵⁹. Bu uygulama 1899 yılında da devam etmekteydi⁶⁰.

20. yüzyılın başlarında İstanbul'daki yabancı Ermeni nüfus 16 bin kişiyi bulmuştu. Bunlardan geri gönderilenler ve ticaret maksadıyla sürekli gelip gidenler çıkarıldığında şehirde on bin civarında yabancı Ermeni mevcuttu. Zaptiye Nezaretinin tezkiresine göre 1885-1898 yılları arasında gelen Ermeniler tüccar ve hüsn-i hal sahibi idi. İşini bitiren de dönmekteydi. Hamal ve amele zımında gelen Ermeni'ye dair herhangi bir kayıt yoktu. Polis merkezlerinden alınan raporlara göre aynı tarihler arasında İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu'nda taşradan gelmiş 376 Ermeni mevcuttu. Bunlar amele, hamal, aşçı, uşak, fırıncı, doğramacı ve kunduracı idi. Beş kişi ise işsizdi⁶¹.

Ermeni Patrikliği geçimini temin için taşradan gelecek Ermenilerin ruhsat verilmez ise memleketlerinde işleyecekleri arazileri ve ziraî alet ve edevatı olmadığından aç kalıp sefil olacaklarını ve vergilerini veremeyeceklerini iddia ederek bu gibi Ermenilerin tek kurtuluşunun İstanbul'a gelip iş bulmak olduğunu ve bu nedenle Ermenilerin İstanbul'a gelmesine izin verilmesini ister. Dahiliye Nezareti İstanbul'da amelelik ve rençperlik yapmak suretiyle geçimlerini temin edecek Ermenilere mürur tezkiresi verilmesi hususunda Adana vilayetine yetki vermişti. Ancak II. Abdülhamid bu yetkiyi iptal eder⁶². Belirtmek gerekirse 1902'de İstanbul'da taşralı tüccar, esnaf, zanaatkâr altı bin Ermeni mevcuttu.

Mürur nizamnamesine göre Ermeniler sanat ve ticaret yapmak iddiasıyla aldıkları tezkireler ile Osmanlı coğrafyasında dolaşabileceklerdi. Ellerindeki bu tezkirelerle sorunsuz bir şekilde limanlara inenler illegal yollardan yurt dışına

⁵⁸ BOA, YA.Hus, No. 253/42: Trabzon Vilayetinden Sadarete Tel (29 TE 1307).

⁵⁹ BOA, Dh. Tmık. M. No. 70/27: Sadaret Tekiresi (29 Nisan 1894)

⁶⁰ BOA, Dh. Şfr., No. 236/27: Dahiliye Nezaretine İzmir Mutasarrıflığından (8 Mayıs 1315); , BOA, Dh. Şfr, 236/ 61: Sivas Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tel (16 Mayıs 1315).

⁶¹ BOA, Y.Prk. Dh, No. Dahiliye Nezareti ve Zabtiye Nezareti Tezkireleri (14 Mayıs 1316).

⁶² BOA, YA. Hus. No. 396/ 35: Sadaret Tezkiresi (6 Mayıs 1315).

gidebiliyorlardı. Örneğin Ohennes adındaki bir Ermeni 1901 yılında Trabzon limanı üzerinden ABD'ye firar etmişti⁶³.

Trabzonluların yoğun olarak gittikleri bölgelerden birisi de verimli ovalara sahip olan Canik Sancağı toprakları idi. Yaklaşık on bin Doğu Karadenizli her yıl bereketli Canik topraklarına gelerek tütün ziraatı yapmaktaydılar⁶⁴. Canik'e gelen gurbetçiler daha ziyade Bafra'daki çiftliklerde iş bulabilmekteydiler. İşçiler yaptıkları işe göre *hizmetçi*, *sağancı*, *çoban*, *kökçü*, *çiftçi*, *sürücü*, *yarıcı*, *tütün işçisi* ve *taycı* olarak tanımlanmıştır. Hizmetçi statüsündekiler genellikle askerlik hizmetini yapmamış delikanlılardı. Ücretlendirilmeleri, istihdam şekli ve sürelerine göre yıllıkçı, aylıkçı ve daimî olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı. Daimî hizmetkârlar küçük yaşta alınarak büyütülen ve hayatının sonuna kadar orada kalan kimsesizlerdi. Yıllıkçı ve aylıkçı olarak çalışanlar ekseriya dağ köylerinden veya Doğu Karadeniz'den gelen fakir köylülerdi. Yıllıkçı ve aylıkçı tutulduğu andan itibaren, daimî hizmetkârlar ise sürekli olmak üzere hayvan bakımı, su taşıma, değirmene gitme, tarlayı sürme, tohum atma, ekin biçme, harman sürme, zahire ve saman taşıma gibi malikânenin her türlü işlerini görmekle yükümlüydü. Bir de belirli bir işi yapmak üzere istihdam edilen sağancı, çoban, kökçü, çiftçi ve sürücüler vardı. Burada tarım işçiliğinin profesyonelleştiğini söyleyebiliriz. Bunlardan sağancı sağmal hayvanları sağlamakla yükümlüydü. Bu alanda daha ziyade dul kadınlar istihdam edilmiştir. Çoban ise dağlık arazilerde istihdam edilmekteydi. Çiftçi ve sürücüler Havza, Kavak, Vezirköprü, Boyabat ve Gerze tarafından çift hayvanlarıyla birlikte gelir, tütün tarlalarını sürer, fideleri diker ve sonra köylerine dönerlerdi. Tütün tarlası ve çiftliğine sahip olanlar tarlalarını sürücülere sürdürdükten sonra tütün üretiminde yarıcı adı verilen kişileri istihdam ederdi. Bunlar daha ziyade mevsimlik olarak Doğu Karadeniz'den gelen tarım işçileriydi. Bunlar sürülmüş tarlaya tütünü diker, kırar ve kuruturlardı. Sonra yarısını alır ve tonga halinde satarak yurtlarına dönerlerdi. Bu işi para karşılığı yapanlar ise tütün işçisi olarak tanımlanmıştır. İşlenen tütünleri denk yapanlar bu işlerde ayrıca göz önüne alınmağa değer bir sınıftı⁶⁵. Geçici statüde istihdam edilenler ahıra bitişik veya yakınında bir odada yatarlardı. Kendilerine verilen yatak, yorgan ve yastık odanın yegâne eşyasını teşkil ederdi. Çiftlik sahibi ve köylü yediği yemekten hizmetçi ve aylıkçısına da ayırırdı. Mısır çorbası, fasulye çorbası veya yarma aşısı. İşin sıkı zamanı bunları da yapmaya vakit bulunamadığından ayran ve ekmekle yetinilirdi.

⁶³ BOA, Dh. Şfr, No. 266/9: Dahiliye Nezaretine Tel (11 Eylül 1317).

⁶⁴ BOA, Mvl, No. 683/65: MVL, 678/33: Müfettiş Ali Rıza Efendi'ye tezkire.

⁶⁵ *Altın Yaprak*, 15, 17, Bafra 1936, s. 6-7; s. 11.

1.2-Harice Amele Göçü

İş arayan Trabzonlular Canik ve İstanbul'un yanı sıra yurt dışına da gidiyorlardı. Yurtdışına gidenleri esnaf, zanaatkâr ve tüccarlar ile amele ve rençper olmak üzere iki grupta inceleyebiliriz. Kafkaslar ve Karadeniz'in 1870 sonrası petrol sahası olması, sanayi, ziraat ve ticarî faaliyetlerin yoğunlaşması bölgenin işçi istihdam potansiyelini arttırdı. Bu gelişme karşısında Rusya'da emek açığı ortaya çıktı. Çarlık idaresi bu açığı kapatmak için sınırdaş ülkelerdeki Hıristiyanları kendi topraklarına yerleşmeye özendirici politikalar uyguladı. Neticede İtalyan, Alman ve Osmanlı vatandaşı pek çok kişi Kırım ve Kafkaslara göç edip yerleşti. Muhacir iskanı ile emek açığı kapatılmayınca sınırdaş ülkelerden işçi göçü teşvik edildi. Buna karşılık Trabzon sancağı ve hinterlandındaki bölge halkı fakrû zaruret içerisinde idi. Bu ortam Trabzon'dan Rusya topraklarına yönelik gurbetçiliği, hatta göçü tetikledi. Rusya'ya gidenlerin dönüşlerinde memleketlerine gösterişli konak inşa ettirmeleri, zamanla şehirlere yerleşerek görece müreffeh bir yaşam sürdürmeleri geçim sıkıntısı çeken hemşerilerini de aynı yolu tercih etmeye teşvik etti.

Bu ortamda Trabzonlu ve Gümüşhaneli gurbetçiler her sene ziraat mevsiminde Kafkaslar, Karadeniz'in kuzey ve batı sahillerine gitmekteydiler⁶⁶. Trabzon dahilinden Kafkasya, Rusya, Romanya ve Bulgaristan'a yılda kaç kişinin gittiğine dair elimizde kesin bir istatistik mevcut değil. *Trabzon vilayet salnamelerinden* Of, Yomra, Maçka, Akçaabat ve Sürmene halkının başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Rumeli'nin yanı sıra Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey sahillerine gurbete gittikleri anlaşılmaktadır. Şarlı, Tonya gibi Trabzon'un batısındaki yerleşmelerle ilgili böyle bir göç trafiğinden bahsedilmez. Tonyalıların Çarşamba, Terme ve Ereğli'ye gurbete gittiklerine dair kayıtlar vardır. Doğu Karadeniz'den Batum, Tiflis, Odesa ve Kerç'e her yıl on beş bin amele gitmekteydi⁶⁷. Bunun ne kadarı Trabzon sancağı halkıydı bilemiyoruz. Bir belgeye göre ticaret ve ziraat için Rusya'ya Trabzon vilayeti ahali-sinden her sene iki, üç bin Ermeni gitmekteydi. Bunun en az iki bini senelik gidiş geliş yapmaktaydı. Çoğunluğu normal pasaportlarla gümrükten giriş çıkış yaparken fakir olanları illegal bir şekilde kayıklarla gidip gelmekteydiler. Geri dönenlerden şüpheli bulunanlar kabul edilmiyorlardı. İadesi mümkün olmayanlar da tutuklanmaktaydı. Bunların çoğunluğu köylü ve fukara takımından olup geçimini Rusya'da temin eden ailesini de beraberinde götürmüş ve senelerce oralarda ikamet edebilmiştir. Hatta bazıları bir daha geri bile dönmemişti⁶⁸. Ancak bir fikir vermek adına Hicri 1311 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi

⁶⁶ BOA, Dh. Tmık.M, No. 217/25: Trabzon Vilayetine Şifre Tel (21 Şubat 1321); Abdullah Bay, "Rusya'ya Osmanlı İşçi Göçü (1830- 1921), *OTAM* 41, Ankara 2017, (s. 25- 56), s. 29- 30.

⁶⁷ Eyüp Şimşek, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Bölgesinden Rusya'ya Yapılan Göçler Üzerine Bazı Gözlemler", *AÜ. DTCF Dergisi*, (241- 271), s. 257

⁶⁸ BOA, Dh. Tmık. M, No. 79/47: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tezkire (19 KE 1315).

verilerine göre vilayet dahilinden 1.603 kişi nakl-i mekan etmiş ve bunun da 726'sı Trabzon sancağı halkı idi. Bu rakam iki sene sonra 805'e çıkmıştır⁶⁹. Amele sıfatıyla gidenler çapacılık, hamallık veya kayıkçılık yapmaktaydılar. Mevsimlik işlerin yanı sıra zaman zaman söz konusu ülkelerdeki inşaat sektöründe istihdam edilenler de bulunmaktaydı. Trabzon İngiliz Konsolosu Palgrave göre 1867'de demiryolu inşaatında 24 bini Trabzonlu, iki bini Ermeni olmak üzere toplam 110- 120 bin Osmanlı vatandaşı çalışıyordu⁷⁰. Ermeniler zamanla ailelerini de yanlarına alıp bir daha dönmek üzere buldukları yerlere yerleşebilmişlerdir⁷¹.

Trabzonluların buralara gidiş şekli ve yöntemiyle ilgili elimizde şimdilik herhangi bir veri bulunmamaktadır. İstanbul ve Rumeli'de olduğu gibi bir takım simsar lakaplı kişiler amele yazımında bulunuyor mu? Yoksa kişiler bireysel olarak mı yola çıkıyor? Bilemiyoruz. Bildiğimiz sınıra yakın olanlar karayolu ile giderken Trabzonlu gurbetçilerin şirket gemileri ile yolculuk yapmalarıydı. Bir belgeden anladığımız kadarıyla Trabzonlular daha ziyade bireysel olarak bilinmeze yelken açıyorlardı. Vapurdan iner inmez hemen iş bulamıyorlardı. İş buluncaya kadar yatacak yer ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaları gerekiyordu. Bir de pasaport ve ulaşım masrafını da düşünecek olursak garip olmak için bile belirli bir sermayeye ihtiyaç vardı. Ancak bazı amele adaylarının beş parasız yola çıktığı anlaşılmaktadır. Bu gibiler kısa sürede iş bulamayınca sefil ve perişan olmaktaydılar. Bu konuda şehbenderlikler ve sefaretler tarafından bilgilendirilen Hariciye Nezareti gurbetçi adaylarına iş buluncaya kadar bilet parası, yatacak ve yiyecek masraflarını karşılamaya kifayet edecek akçesi yoksa yola çıkmamasını öneriyor, yetkililer de bu birikimi olmayanlara yolculuk izni verilmemesi hususunda uyarılıyordu⁷².

Yurt dışına çıkanların pasaport ve vize işlemlerini yaptırmaları gerek-mektedir. Bunun için en azından sancak merkezine gidilmesi, pasaport ve vize harçlarının yatırılması gerekiyordu. Bu ise gurbetçi için zaman ve para demektir. Gurbetçi adayının ne zamanı ve ne de bu masrafları karşılayacak parası vardı. Çözüm illegal yollardan yurt dışına çıkmakta bulunuyordu. Gidilen ülkenin polisi pasaportu olmayanları tespit halinde tutuklamaktaydı⁷³. Yetkili makamlar söz konusu illegal uygulamaları önlemek ve vatandaşın işini kolaylaştırmak amacıyla yöntem araştırmasına girdiler. Fakirliği yerel idarelerce tasdik edilenlere pasaport harcının 1/2 veya 1/3 oranında alınması teklif edildi. Amelenin pasaport işlemlerinin ücretsiz veya harçlarda tenzilat yapılması belki bir çözüm

⁶⁹ H. 1311 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi, s. 149; H. 1313 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi, s. 154.

⁷⁰ Şimşek, *a.g.m.*, s. 259.

⁷¹ BOA, Dh. Tmık. M. 79/47. ; Şimşek, *a.g.m.*, s. 258.

⁷² BOA, Dh. Mkt, No. 2860/71: Dahiliye Nezaretine Hariciye Nezaretinden Tezkire (11 Haziran 1325); Trabzon ve Van Vilayetleri ile Zabtiye Nezaretine Tezkire. (15 Haziran 1325).

⁷³ BOA, Dh. Mkt, No. 1467/3: Manastır Vilayetine Tezkire (18 TS 1303).

yoluydu. Ancak böyle bir uygulama istismara sebebiyet verebilirdi. Bunun yerine kara yolu ile Yunanistan'a ve İran'a giden amelelere verilen on kuruşluk pasaport uygulaması imtiyazının Trabzon'dan pasaport talebinde bulunan fakir amele ve tüccara da tanınması Şura-yı Devletçe uygun bulunur⁷⁴. 15 yaş altına gurbete gitmesi ve amelelik yapması pedagojik bulunmadığından bunlara amele pasaportu verilmeyecekti. Pasaportsuz giriş çıkış yapan ameleden, tespiti halinde harcın iki katı ücret alınacaktı⁷⁵. Hariciye Nezareti yetkilileri ziraat mevsimi dışında amele pasaportu taleplerinin geri çevrilmesi gerektiği düşüncesindediler. Dahiliye Nezareti mensupları aynı düşünceyi paylaşmaz. Bir kere her bölgenin ekim ve hasat mevsimi farklıydı. Hele dülgelik ve çobanlık yıl boyunca yapılan bir meslekti⁷⁶. Gurbetçileri kayıt altına alabilmek amacıyla üstünde Rusya, Romanya ve Sırbıye'ye giden amelelere mahsus ibaresi yazılı altı ay süreli onar kuruşluk pasaport verilmesi kararlaştırıldı⁷⁷. Bulgaristan ve Şarki Rumeli'ye gidenlere ise hususî tezkire verilecekti⁷⁸. Bu çerçevede tanzim edilen pasaport ve tezkireler Trabzon vilayetine gönderildi. Ocak 1909 tarihinde Trabzon vilayetine 7.700 adet amelelere mahsus pasaport, bin adet semensiz mürur tezkiresi ve 2.500 adet Bulgaristan ve Şarki Rumeli tezkiresi teslim edildi⁷⁹. Hudut boylarındaki köylerde yaşayan halka sınır değişikliği neticesi Rusya'ya terk edilen sahadaki tarla ve meralarına gidip gelmelerini sağlamak için birkaç günlük hükmü olmak ve ücretsiz verilmek üzere başka bir pasaport ihdası uygun bulundu⁸⁰.

Yurt dışına çıkmak isteyen Erzurum ve Sivas vilayetleri ile Lazistan mutasarrıflığı halkı da amele pasaportu uygulamasından istifade etmek amacıyla mülkî amirlere ardı ardına dilekçeler sunmaktaydılar. Mart 1894'de bunlara da altı ay süreli onar kuruşluk amele pasaportu verilmesi uygun görüldü⁸¹. Bununla beraber Mayıs 1894 tarihi itibarıyla halk Rusya'ya gitme mevsimi geldiği halde amele pasaportlarını temin edememekten yakınmaktaydı⁸². 1902-1908 yılları arasında Rize ve Erzurum yerel idarecileri sorumlulukları altındaki halkın kahir ekseriyetinin fakir olduğu gerekçesiyle imtiyazın sınırlarının Lazistan ve Erzurum'u kapsayacak şekilde genişletilmesini istediler⁸³. Bu imtiyazdan Sivashlılar da yararlanmak istedi. Dağlık olması dolayısı ile köylerinde işlerini karşılayamayan Alucralılar nafakalarını temin için resmî kurumlardan herhangi

⁷⁴ BOA, LDh, No. 1319/54: Şura-yı Devlet Mazbatası (10 KS 1310), İrade tarihi: 30 KS 1310.

⁷⁵ BOA, Dh. Mkt., No. 362/5: Sadareten Manastır Vilayetine Tezkire (30 Mart 1311).

⁷⁶ BOA, Dh. Mkt., No. 1125/66: Dahiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine (2 TS 1322).

⁷⁷ BOA, BEO. 846/63380: Sadareten Dahiliye Nezaretine Tezkire (11 Eylül 1312).

⁷⁸ BOA, Dh. Mkt, No. 2160/7 Sadarete Arz (2 KS 1314).

⁷⁹ BOA, Dh. Mkt, No. 2719/5: Trabzon Vilayetine Tezkire (10 KS 1324).

⁸⁰ BOA, Dh. Mkt, No. 2807/36: Erzurum Vilayetine Tezkire (26 Nisan 1325).

⁸¹ BOA, Dh. Mkt, No. 2160/7 Sadarete Arz (2 KS 1314).

⁸² BOA, Dh. Mkt, No. 2210/87: Dahiliye Nezaretinden Sadarete Tezkire (18 Mayıs 1315).

⁸³ BOA, Dh. Mkt., No. 2702/47: Sadarete Tezkire (30 KE 1324); BOA, Dh. Şfr, No. 375/6: Dahiliye Nezaretine Trabzon Vilayetinden Tezkire (8 KS 1322).

bir belge almaksızın İstanbul, Samsun ve Anapa taraflarına gitmekteydiler. Ülke dışına çıkmayı planlayan Alucrahıların pasaport almak için sancak merkezine gitmesi ve pasaport harçlarını karşılaması bir hayli müşküldü. Bu zorluk, kaçak olarak Anapa'ya gidilerek aşılyordu. Kaçak gidenler geri dönüşlerinde yakalandıkları takdirde kabul edilmiyorlardı. Şura-yı Devlet bunlara da altı ay müddetli onar kuruşluk pasaport verilmesini uygun buldu⁸⁴. Bu uygulamalardan anlaşıldığı kadarıyla merkezî idare bu gibi durumlarda pasaport harçlarında indirim talebini yerleşmenin nüfusu, etnik yapısı ve refah düzeyini dikkate alarak kabul veya reddediyordu⁸⁵.

Batum Osmanlı kimliğine sahip işçilerin ilk durak ve kavşak noktasıydı. Buraya gelenler daha sonra Petersburg, Odessa, Sivastopol, Moskova, Kırım, Mugilov, Berdiveç, Vilnius, Grodno, Minsk, Rostov, Yalta, Riga, Riyazan, Kefe, Kazan, Tiflis, Gence, Kiev, Varşova, Soçi, Poti, gibi şehirlere gidebiliyorlardı⁸⁶. Palgrave'in tahminine göre 1867'de Batum ve Poti yoluyla Trabzon'dan Rusya'ya gidenlerin sayısı 24 bin, başka yerlerden gidenlerle birlikte bu rakam 30 bine ulaşmaktaydı. 1872 tarihli Trabzon konsolosluk raporuna göre demiryolu inşaatı da gurbetçiler için yeni bir istihdam alanıydı. Batum'daki Osmanlı tebaası işçi sayısı 1882'de 465 iken 1897'de 11.249, 1900'de 30 bine yükselmiştir. Sadece limandaki işçi sayısı on bir bine yakındı. 1882'de Tiflis'te geçici ikamet izni alan Osmanlı tebaası kişiler vardı. Tiflis vilayetinde 4.203 erkek ve 1.305'i kadın olmak üzere toplam 5.508 Osmanlı vatandaşı vardı. Bu vilayet sınırları dahilinde yaşayan ecnebilerin %35,7'sini oluşturuyordu. İranlıların oranı ise (8.142 kişiydi) %52,8 idi⁸⁷. 1897 Rus istatistiğine göre Kars, Anapa, Kuban, Kutayis gibi Kafkas şehirlerinde 86.323 Osmanlı vatandaşı mevcuttu. Bunun 32.273'ü Ermeni'ydi⁸⁸. Balkan Savaşları esnasında seferberliğin ilan edilerek silah altına alımların hızlanması özellikle askerlik çağındaki gençlerin amele olarak Kafkaslara gitmesini hızlandırdı. Savaşın ardından geri dönen işçiler Batum'da özellikle maden sahalarında emek açığına yol açtılar⁸⁹. Bunlar etnik olarak Gürcü, Rus, Ukraynalı, Estonyalı, Ermeni, Leh, Rum, Abaza, Yahudi, Oset, Alman, Bulgar, Sırp ve Türk idi⁹⁰. Bakü de ecnebi işçilerin istihdam edildiği bir kent idi. Kentte Osmanlı kimliğine sahip işçi yok denecek kadar azdı. Burası daha ziyade İran'dan işçi çekiyordu. 1897'de Bakü'de birkaç Osmanlı işçisine karşılık 25 bin İranlı işçi mevcuttu. Söz konusu işçi ve tüccar trafiğine katılanların sayısını tespit etmek başlı başına bir sorundur. 20. yüzyılın

⁸⁴ BOA, Mv, No. 116/4; BOA, Dh. Tmk. M, No. 245/32: 1 Mart 1323 Sadarete Dahiliye Nezaretinden Tezkire.

⁸⁵ BOA, Dh. Mkt, No. 2269/90: Erzurum Vilayetine Tezkire (16 TE 1315).

⁸⁶ Bay, a.g.m., s. 34.

⁸⁷ Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1878- 1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016, s. 47.

⁸⁸ Bay, a.g.m., s.32- 33.

⁸⁹ Bay, a.g.m., s. 27.

⁹⁰ Bay, a.g.m., s. 35.

ilk yılları itibarıyla Trabzon'dan Rusya'ya ticaret için yılda 40-50 bin kişi gitmekteydi⁹¹. Resmî işlemlerini yapıp yurt dışına çıkanların sayısı ile ilgili salnamelerde yer alan tezkire ve pasaport gelirleri bize bir fikir verebilir. *Hicri 1316 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesine* göre nakl-i mekan edenlerden 3.008 kuruş, mürur tezkiresinden 53.420 kuruş, ameleye mahsus pasaportlardan 45.960 kuruş, Bulgaristan tezkiresinden 2.120 kuruş, Şarki Rumeli tezkiresinden 80 kuruş gelir elde edilmişti. Amele pasaportu harcınının 10 kuruş olduğunu hatırlayacak olursak 1897 yılında Trabzon sancağından Rusya'ya yaklaşık 4.600 kişinin amele pasaportu ile üç bin kişinin de normal pasaportla gittiğini söyleyebiliriz⁹².

Gurbetçilerin bir kısmı köylerindeki işlerini bitirmeyi müteakip genellikle kasımdan itibaren Kafkaslara veya Karadeniz'in kuzeyine gider, üç beş ay çalışıp geri dönerdi⁹³. Zaten legal yollardan gidenlerin pasaportlarının süreleri altı aylıktı. Birkaç sene çalışanlar da vardı. Ekserisi fakir olup onar kuruşluk pasaportlarla çıkış yapıyorlardı. Süreyi geçirenler dönüşlerinde vizesiz olduklarından nakit para cezasını ödedikleri takdirde memleketlerine gidebiliyorlardı.

Trabzonlular daha ziyade Batum'a gitmeyi tercih etmekteydiler⁹⁴. Batum'a gelenlerden iş bulup barınamayanlar, mücavir alandaki bir diğer yerleşmede rızkını aramaktaydı. Bu şekilde Sohum'a gelenler vardı. Kafkaslara gelen Karadenizliler beraberlerinde getirdikleri tohumlarla Batum, Sohum, Kutayis ve Tiflis'te tütün ziraatının başlaması ve gelişmesine zemin hazırladılar⁹⁵. 20. yüzyılın başında Sohum'da tütün tarımının başlaması Karadeniz sahillerinden Sohum'a göçü tetikledi. Buradaki tütün çiftliklerinde en az 70, 80 amele istihdam edilmekteydi. Buraya çalıştırılmak üzere Of ve Sürmene'den toplanan 9-15 yaş grubundaki çocuklar götürülüyordu. Tütün işçileri sözde Türkiye'deki meslektaşlarından daha yüksek bir ücret alıyorlardı. Erkek işçinin ücreti kadın ve çocuk ücretinden daha yüksekti. Çiftliklerde 8-10 ay kadar çalıştırdıktan sonra ekserisi istihkakları tesviye edilmeksizin kapının önüne konuyordu. Söz konusu çocuklar kahve köşelerinde sürünmekte ve çareyi gayrimeşru işler yapmakta buluyorlardı. Bu nedenle 15 yaş altına amele pasaportu verilmemesine hükmedildi. Bu karar sorunu daha da büyüttü. Çocuk işçiler yasal olmayan yollardan Batum'a götürülür oldu⁹⁶.

Tiflis Şehbenderlik kayıtlarına göre Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'dan Gürcistan'a yasal ve illegal yollardan gelenler vardı. Bunlardan ticaretle meşgul olanlar Kafkasya, Kuban, Don, Harkuz eyaletlerine kadar yolculuk ediyorlardı.

⁹¹ Bay, *a.g.m.*, s. 36.

⁹² *Hicri 1316 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

⁹³ BOA, Dh. Tmık. M., No. 240/41: Sivas Vilayetinden Alınan Şifre Tel (11 TS 1302).

⁹⁴ BOA, Dh. Şfr. No. 239/1: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Telgraf (19 Temmuz 1315).

⁹⁵ Tanrıverdi, *a.g.t.*, s. 87.

⁹⁶ Bay, *a.g.m.*, s.32- 33.

Yol esnasında veya ikamet ettikleri şehirlerde Rus yetkililer pasaportlarını kontrol etmek istiyordu. Bu gibiler sorunlarını aşabilmek adına şebenderlikten tabiiyet ilmühaberi talep ediyorlardı. Buradaki Osmanlı vatandaşı işçilerin bir kısmı yasal yollardan gelirken bir kısmı da firari idi. Kaçak gelenlerin şehirlerde barınmaları bir hayli zordu. Çünkü Rus güvenlik kuvvetleri tarafından tespiti halinde tutuklanmaktaydılar. Belki de bu sebeple illegal yollardan gelenler kırsalda iş bulup çalışmayı tercih etmişlerdir. Örneğin 1887 yılında Sivas'ın Hamidiye kazasından kaçak olarak Sohum'a gelen üç Ermeni şehirden uzak dere aralarında tütün tarlalarında çalışmışlardır. Dönüş Batum üzerinden vapur veya kayıklarla Trabzon, Ordu veya Giresun sahillerine ulaşmaya çalışmak şeklinde olmaktadır. Osmanlı sahillerine çıkmayı başaranlardan yakalananlar iade edilmekteydi. Bir keresinde 30 kadar Trabzonlu ve Bayburtlu ile 30 Ermeni yakalanmış ve bunlar Rus makamlarına haber verilmeksizin Batum'un gözden uzak sahillerine bırakılmışlardı. Durumdan haberdar olan Babîâli bu gibilerin protokol istenerek Rus yetkililere teslim edilmesini istemiştir⁹⁷. Osmanlı sahillerinde Türk güvenlik elemanlarını atlatmayı başaranlar ise bir süre saklanmakta ve daha sonra köylerine dönmekteydiler. Bu gibiler tespit edildiğinde gerek kendi ve gerekse akrabalarının evleri aranmakta ve yasak bir şey bulunduğu takdirde tutuklanmaktaydılar.

Trabzonlu gurbetçiler Romanya'ya da gidiyorlardı. Romanya'da da iklim dayalı tarım yapılmaktaydı. Romanya zaman zaman kuraklık ile karşı karşıya kalmaktaydı. Bu ise ülke genelinde ekonomik krize sebebiyet vermekteydi. Rumen idaresi bu gibi durumlarda kendi halkının bu krizi kolay atlattığı amacıyla etkin tedbirler almaktaydı. Bu tedbirlerden birisi de ecnebilerin iş akitlerini feshetmekti. 1899 yılında Romanya'da ziraî ve iktisadî buhran çıkınca Rumen idaresi ülke dahilindeki ecnebi amelenin miktarını azaltmaya karar verdi. Bu kararı tabiiyet tezkiresi olmayanlar ile herhangi bir işte çalışmayan ecnebi ameleleri memleketlerine iade ederek uygulamaya başladı. Romanya'daki mevcut Osmanlı tebaası amelenin ekserisi Trabzon ahalisindendi. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti bu ortamda Trabzon'dan Romanya'ya gitmek isteyenlere amele pasaportu verilmemesini Trabzon vilayeti yetkililerinden istedi⁹⁸. Trabzonlular bu tür kısıtlamalarla sık sık karşılaşır. Örneğin 1904 yılında Romanya'da rekoltenin düşük olması üzerine kraliyet idaresi ülkede herhangi bir kıtlık yaşanması ihtimaline yer vermemek için mısır ve buğday ihracını yasaklamıştı. İhracatın yasak edilmesi Rumen limanlarındaki işçi istihdamını yok mesabesine getirdi. Rumen limanlarındaki Osmanlı amelesinin kahir ekseriyeti Trabzonlu olup günlük ihtiyaçlarını teminden acizdiler. Bu işçiler ihtiyaçlarının Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasını istediler. Sünne Türk

⁹⁷ BOA, Dh. Şfr. No. 282/87: Dahiliye Nezaretine Tezkire.

⁹⁸ BOA, Dh. Mkt, No. 2243/29: Dahiliye Nezaretinden Trabzon Vilayetine Tezkire (21 Ağustos 1315).

Şehbenderlik yetkilileri bu ortamda Trabzon'dan Romanya'ya çalışmak amacıyla gelmek isteyen gurbetçilere en azından Haziran 1905'e kadar sekiz ay süreyle pasaport verilmemesini ister⁹⁹. Zaten Rumen idaresi de ülkeye ecnebi ameşe girişini yasaklamıştı¹⁰⁰. Romanya'ya işesini temin için gelenler burada da işsiz kalabilmekteydiler. Bu gibiler geçimlerini temin için başka bir ecnebi ülkeye gitmeye çalıştılar¹⁰¹.

Trabzonlu gurbetçilerin gittikleri ülkelerden birisi de Bulgaristan'dır. Bulgaristan'da Osmanlı tebaasından olup firar eden Ermeniler de mevcuttu. Bunlar limanlarda, istasyonlarda hamallık yapmak suretiyle geçimlerini temin etmekteydiler. 1899 yılında Bulgaristan'da meydana gelen kuraklık ekonomik buhranı beraberinde getirmiş ve iş alanı daralmıştı. Bulgarlar firari Ermenileri ülkeyi terk etmeleri için şiddete başvurdu. Söz konusu baskı ve şiddet sonucu Ermeniler çareyi Rusya topraklarına göç etmekte bulacaktır¹⁰².

Rusya'da zaman zaman kuraklık, kıtlık veya siyasî karışıklıklar meydana gelmekteydi. Bu işsizliği gündeme getirmekteydi. İşsiz kalan yerlilerin kışkırtmasıyla yabancı düşmanlığı şiddetlenmekte, hatta çatışmalar çıkabilmekteydi. Özellikle Türklerle Ermeniler arasında. İki unsur arasındaki çatışmaları Anadolu ve Azerbaycan'daki olaylar da tetikleyebilmiştir. 1896'da başta Trabzon olmak üzere Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde Ermenilerin gerçekleştirdiği tedhiş hadiseleri¹⁰³ Batum'daki Ermenilerin de hareketlenmesine ve Müslümanlara karşı tazyik ve saldırıya geçmesine sebebiyet vermiştir. Batum ve havalisindeki demiryolları ve fabrikalarda istihdam edilen pek çok Osmanlı vatandaşı Van, Muş ve Erzurumlu Ermeni işçi komiteler tarafından silahlandırılmıştır. Silahlanan Ermeniler sınırdan aşarak gruplar halinde Erzurum vilayeti topraklarına sızmışlardır¹⁰⁴.

1905 ihtilali Rus şehirlerinde grevlere ve etnik çatışmalara sebebiyet vermişti. Hocabey limanında geçimini temin eden Osmanlı tebaası hamallar, yerli amelenin grev yapması münasebetiyle işsiz kalmış ve muhtaç bir konuma düşmüşlerdi. Bunlardan 40 kişi Türk şehbenderliğinden yardım talep etmiştir. Şehbenderlik zorlukları aşmak adına bunları memleketlerine iade etmeyi planlamıştır. Ancak geri dönebilmeleri için birikmiş kira borçlarını ödemek zorundaydılar¹⁰⁵. 1905 hadiseleri Kafkasya'daki yerleşmeleri de olumsuz etkileyecektir. Yerleşmelerde karışıklığın yanı sıra şekavet de yaygınlaşacaktır. Bu

⁹⁹ BOA, Hr. Id. No. 28/76: Dahiliye Nezaretine Tezkire 10 TS 1320.

¹⁰⁰ BOA, Hr. Id. No. 28/22.

¹⁰¹ BOA, A.Mkt.Mhm, No. 534/42: Sadarete Hariciye Nezareti Tezkiresi. (25 Haziran 1311).

¹⁰² BOA, Y.Prk. Mk. 9/50: Komiserlik Makamına (30 TS 1315) Komiserlik İkinci Katibi Muavini Naibinin Tezkiresi.

¹⁰³ 30 Eylül 1311 tarihli Trabzon Vilayeti takririne göre Trabzon'da meydana gelen arbedede 182 Ermeni ötürken 21 Ermeni yaralanmıştır. Müslüman ahalden de 11 kişi ölmüş 25 kişi yaralanmıştır. Ayrıca bir asker de yaralanmıştır BOA, Y.Prk., No. 32/114.

¹⁰⁴ BOA, Y.Prk.Um, No. 32/114: Trabzon Vilayetinden Telgraf (6 Temmuz 1311).

¹⁰⁵ BOA, BEO, No. Hariciye Nezaretinden Sadarete Tezkire (5 Temmuz 1322).

karışıklıklarda Osmanlı tebaasından da katledilenler olmuştur. Katliamların çoğunu Ermeniler gerçekleştirmişti. Bu ortamda 300 Osmanlı vatandaşı can güvenliklerini sağlamak amacıyla şehbenderlik binasına sığınmış ve Türk diplomatlarından yardım istemiştir¹⁰⁶. Öte yandan amelenin grev kararı üzerine hükümet Batum'daki büyük fabrikaları kapatmış ve 1700 amele işsiz kalmıştı. Bu ise şehrin asayişini tehdit eder bir durumdu. Bu ortamda Müslümanlar ile Ermeniler arasında da her an bir çatışmanın çıkması beklenmekteydi. Belirtmek gerekirse Erivan'da Müslümanlara yönelik Ermeni saldırıları devam etmekte olup yaralananlar ve katledilenler vardı¹⁰⁷. Batum Şehbenderliği bu ortamda Batum'da çalışma ortamının bozulduğunu, muhtemel bir mağduriyeti önlemek adına Trabzon'dan Kafkaslara yönelik işçi geçişlerinin durdurulmasını istedi.

Batum Osmanlı Şehbenderi çatışma ortamında zarar görmemeleri için geçici bir süre gurbetçi adaylarına sınır kapılarından geçiş izni verilmemesini ister. Bunun üzerine Trabzon vilayeti Nisan 1905'de Batum'a amele gidiş işlemlerini durdurdu¹⁰⁸. Kafkasya'da işsiz kalan ve fakrî zaruret içerisinde bulunan Osmanlı vatandaşı gurbetçileri Sohum, Kerç, Poti ve Batum iskelelerinden alıp Trabzon, Erzurum ve Canik'e sevki için vapur tahsis edildi¹⁰⁹. Şehbenderlikler çalışma barışı sağlandığı veya işçilerin istihdam imkanı bulması durumunda yasağın kaldırılması hususunda Osmanlı makamları nezdinde teşebbüse geçiyordu. Örneğin, Batum dahilinde bir çok maden ocağı bulunmaktaydı. Buradaki işçilerin çoğu Trabzonlu idi. Karışıklıklar üzerine ocaklardaki üretim durmuş, işçi dağılmıştı. Ancak ortalık durulup bölgede kamu güvenliği temin edilince Batum şehbenderliği 27 Şubat 1906 tarihli yazı ile maden ocaklarında çalışanların işlerinin başlarına dönebileceğini belirtir. Aynı tarihlerde şehirdeki fabrikaların henüz kapalı olması ve vapurların limana uğramaması hasebiyle kendilerine bir iş bulamayacaklarından dolayı hamalların gelmemesini ikaz eder¹¹⁰.

Kafkaslarda 1906'da tütün rekoltesi çok düşük olmuştu. Geçimini tütün ameleliği ile sağlayanlar açıkta kaldı. Hasadın yok hükmünde olması Karadeniz'de faaliyet gösteren kumpanyaları da olumsuz yönde etkiledi. Rusya Hocabey'e kadarki sahil postalarının seferlerini iptal etti. İşsizlik Kafkasya'da genel asa-

¹⁰⁶ BOA, BEO, No. 2524/ 189293: Hariciye Nezaretine Batum Şehbenderliğinden Telgraf 28 Şubat 1905.

¹⁰⁷ BOA, BEO, No. 2524/189293: Hariciye Nezaretine 5 Mart 1905 Tarihli Batum Şehbenderliğinden Hariciye Nezaretine 5 Mart 1905 Tarihli Telgraf.

¹⁰⁸ BOA, Dh. Tmık, No. 193/37: Trabzon ve Sadaret arasındaki yazışmalar (Mart, Nisan 1321); BEO, No. 2516/188693: Hariciye Nezaretinden Sadarete (16 Şubat 1321); BOA, BEO, No. 1556/191675: Trabzon Vilayetine Şifre Tel (7 Nisan 1321); BEO, No. 2521/ 189023: Trabzon Vilayetinden Tel (22 Şubat 1320.).

¹⁰⁹ BOA, BEO, No. 2721/204017: Bahriye Nezaretine Tezkire (2 KE 1321).

¹¹⁰ BOA, Dh. Tmık, M, No. 211/8: Hariciye Nezaretine 27 Şubat 1906 tarihli Batum Şehbenderliğinin Yazısı.

yişin bozulmasına sebebiyet verdi¹¹¹. Batum Şehbenderliği Osmanlı makamlarından bu durumun tütün tarlalarında çalışmak gayesiyle gelmek isteyen ameleye duyurulmasını istedi. Duyuruya rağmen tütün ameleleri Trabzon'dan Batum'a gitmeye devam etti. Tütün işçileri çiftlik sahiplerinden talep gelmeyince Batum'da amele pazarında iş aradılar. Yaklaşık bir ay kadar Batum'da barınmaya çalışan Osmanlı ameleleri sonunda çaresiz dönme kararı aldı. İçlerinde çoğu bekleme sürecinde barındığı kahvehane sahibine borçlanmıştı. Borçlarını ödeyebilmek için işlerin açılmasını beklediler. Bu şekilde kahvehane köşelerinde sürünenlerin sayısı Haziran 1906'da 800 kişiye yükselmişti¹¹².

Bunun üzerine ilgili şehirlerdeki Türk şehbenderlikleri Türk hariciyesinden karışıklıklar sona ermeden özellikle amelelik yapmak amacıyla gelecek olanlara engel olunmasını istedi. Sadece tüccar ve emlak sahiplerinin giriş çıkışına izin verilecekti¹¹³. Bu yasağa özellikle Rize Mutasarrıflığı şiddetle karşı çıkar. Mutasarrıflık yazısına göre bölge ahalişi hemen umumiyetle Rusya'nın muhtelif şehirlerinde ticaret ve zanaatkârlıkla maişetini temin etmekteydiler. Amele pasaportunun verilmemesi durumunda halk geçim sıkıntısına düşecek ve sınırda firar hadiseleri artacaktı. Mevcut güvenlik kuvvetleri ile muhtemel firar hadiselerini önlemek mümkün görülmez. Mutasarrıflık çözümü amele pasaportunun verilmesinde bulur¹¹⁴.

Osmanlı tebaasından olup kesin yerleşmek amacıyla yasal veya yasal olmayan yollardan göç eden veya gurbetçi olarak giden Ermeniler mevcuttu. Kaynaklardan göçmen ve gurbetçi Ermenilerin sayılarını net olarak tespit etme imkanımız bulunmamaktadır. 1899 yılında Rusya'nın iade etmeyi düşündüğü Ermenilerin miktarı on bin kişiydi. Rusya 1899 yılından itibaren Osmanlı vatandaşlarını 200'er kişilik gruplar halinde Türkiye'ye iade edeceğini bildirdi. İade edileceği öğrenilen Ermenilerin ekserisi Vanlıydı. Van mülki yetkililerine göre bunların kabul edilip memleketlerine yerleştirilmesi kış şartlarında maddî açıdan imkansızdı. Bu nedenle iade işleminin iki ay ertelenmesi için diplomatik teşebbüste bulunulması zorunlu görülür¹¹⁵. Vilayetin bu tavrına karşı merkezi idare Rusya'nın iade edeceği Ermenilerin kabul edilmesine taraftar değildi. Erzurum Vilayetine çekilen 28 Mart- 7 Nisan 1899 tarihli tellerle söz konusu Ermenilerin kesinlikle kabul edilmemesi talimatı verilir. 10 Ekim 1900 tarihli şifre telden anlaşıldığı kadarıyla Mutasarrıflık tarafından herhangi bir Ermeni'nin kabul işlemi yapılmamıştır¹¹⁶.

¹¹¹ BOA, Dh. Tmık. M. No. 240/41: Batum Baş Şehbenderliğinden Hariciye Nezaretine Tezkire (12 Haziran 1906).

¹¹² BOA, Dh. Tmık. M., No. 240/41: Batum Baş Şehbenderliğinden Hariciye Nezaretine Tezkire (12 Haziran 1906).

¹¹³ BOA, Dh. Tmık. M, No. 240/41: Trabzon ve Sivas Vilayetlerine (18 KE 1322).

¹¹⁴ BOA, Dh. Tmık. M., No. 240/41: Trabzon Vilayetinden Alınan Tel (8 KS 1322)

¹¹⁵ BOA, Dh. Tmık. M. No. 67/67: Erzurum Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Mustacel Tel (15 Mart 1315).

¹¹⁶ BOA, Dh. Tmık. M, No. 96/18: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tel (20 Eylül 1316).

Rusya'nın deniz yoluyla gönderdiği Ermeniler verilen talimat doğrultusunda Trabzon gümrük yetkililerince kabul edilmiyorlardı. Bunlardan mümkün olanlar iade edilirken, mümkün olmayanlar tevkif edilmekte veya kefalete bağlanmaktaydı. Bulgaristan ve memalik-i şahanedan Trabzon'a gelen Ermeniler beraberlerinde güvenlik elemanları olduğu halde memleketlerine sevk edilmişlerdir. Ancak söz konusu vilayetlerin mülki amirlerince kabul edilmeyerek geri çevriliyorlardı. Örneğin Kasım 1899'da Erzurum, Bitlis ve Vanlı 200'ü aşkın Ermeni Erzurum vilayetince geri çevrildi¹¹⁷. Memleketine dönüşten ümidini kesmiş olan Ermeniler muhtemelen ailelerini yanlarına davet etmişlerdi. Neticede Trabzon kasabasında Ermeni nüfus arttı. Vilayet yetkililerinin düşüncesine göre Trabzon kasabası bu gidişle *Ermeni cemiyetgahı* olacaktı¹¹⁸. Öte yandan bu işsiz güçsüz Ermenilerin işe sorunu gündeme geldi. Ermeni kilisesi Trabzon'da biriken Ermenileri işe etmekten aciz olduğunu bildirdi¹¹⁹. Trabzon vilayeti yetkilileri şehirdeki yabancı Ermenilerin izdihamından dolayı pek müşkül bir durumda olup bu durum karşısında yapılacak işlemi soruyordu¹²⁰.

Mülki idareciler Trabzon vilayeti halkının kahir ekseriyetinin her sene Rusya'ya giderek rençperlik ve amelelik suretiyle geçimlerini temin ettiğini, yasak uygulanır ve pasaport verilmez ise gayri yasal yollardan gitmeye çalışacaklarını beyan ettiler. Vilayet yetkililerine göre bunların karadan veya sahilden gitmelerine engel olmak mümkün değildi. Netice itibarıyla Ermenilerden gayri müracaat edenlere pasaport verilmesi hususu vilayetlere tebliğ edildi¹²¹. Aynı tarihlerde Batum havalisinde çoğunluğu erbab-ı *fesat* olmak üzere yaklaşık on bin Osmanlı kimliğine sahip Ermeni mevcuttu. Bunun yarısı pasaportsuzdu. Pasaportsuz olanlar çözümü Osmanlı tezkiresi veya şehbenderliklerden temin ettikleri ikamet tezkiresine sahip olmakta bulmuşlardı. Rus makamları şehbenderliğe bu tezkireleri tanımayacaklarını ve pasaportu olmayanları Osmanlı, İran vatandaşı ayırımı yapmaksızın sınır dışı edeceklerini bildirdiler. Pasaport uygulamasına geçmek için verilen mühlet nisanda doluyordu. Rusya bu tarihten itibaren pasaportsuz olanları sınır dışı etme kararı aldı. Babıâli bu kararın tatbik edilmemesi için Türk sefreti vasıtasıyla Rusya nezdinde diplomatik teşebbüste bulundu¹²².

Rusya Ağustos 1909'da da Osmanlı vatandaşı ameleleri sınır dışı etme kararı almıştır. Bu karar üzerine Kefe kentinde tevkif edilen Osmanlı vatandaşlarının üzerlerindeki paralara el konmuş ve kendilerine birer ilmühaber verilmiştir. Bundan sonra vapurlara bindirilerek Trabzon'a sevk edilmişlerdir. El

¹¹⁷ BOA, Dh. Tmk. M, No. 78/4: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine (7 TS 1315).

¹¹⁸ BOA, Dh. Şfr, No. 239/48: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Telgraf (28 Temmuz 1315).

¹¹⁹ BOA, Dh. Şfr., No. 241/87: Trabzon Vilayeti Tezkiresi (2 TE 1315)

¹²⁰ BOA, Dh. Şfr., No. 241/87: Trabzon Vilayeti Tezkiresi (2 TE 1315)

¹²¹ BOA, BEO. 3003/ 225174: Dahiye Nezaretine Tezkire. (3 Şubat 1322)

¹²² BOA, Mv, No. 109/17: 2 M 1322 tarihli karar.

konan paralar Batum şebenderliği vasıtasıyla ilgililere ulaştırılma yoluna gidilmiştir¹²³.

Kafkaslara ve Karadeniz'in kuzeyine amelelik için gidenler hamal ve liman işçiliğinde veya tarım işçiliğinde istihdam edildiler. Bunların bir kısmı zamanla bakkal, fırın ve kahvehane işletmeciliğine başladı. Osmanlı vatandaşının iş yeri açtığı şehirler Batum, Sohum, Soçi, Kerson, Yalta, Sivastapol, Kutaisi idi. Esnafın ve tüccarların çoğu Rize, Trabzon, Hemşin, Pazar, Mapavi, Ardeşen, Yomralı idi. Batum'dakiler genellikle kıraathane, gazino ve pastane, attariye, bakkal ve lokanta işletiyorlardı. Batum'un kırsalında yarıcılıkla tütün ve meyve-sebze yetiştiriciliği yapan pek çok Osmanlı vatandaşı vardı. Söz konusu Osmanlı vatandaşları kazançlarından bir kısmını biriktirip memleketine aktarırken, yerli zanaatkâr, esnaf ve müteşebbislerle rekabet ediyorlardı. Deyim yerindeyse Trabzon ekmeği Dağıstan ve Kafkaslara ihraç edildi¹²⁴.

Rusya genel savaş çıkınca cephe gerisinin güvenliğini temin etme iddiası ile Osmanlı vatandaşı Türklerin mal varlıklarına el koyarak kendilerini Moskova'nın güneyindeki Kaluga şehrindeki kampa sürgün etti. Kırım'daki Osmanlı vatandaşları Tambov ve Borisoglebsk'e sürüldüler. Asya'nın doğu ucundakiler uzun yolları göze alarak Japon hâkimiyetindeki topraklara ulaşmaya çalıştılar. İşçi olarak Rusya'ya gidenlerin bir kısmı orada evlendi. Sahil kesimine gelen Rus gelinlerin bir kısmı zamanla geri döndü¹²⁵. Savaş sebebiyle kamplara gönderilen veya Türkiye'ye dönmeyi başaranlar orada bıraktıkları mal ve mülklerinin tazmin edilmesi için Trabzon vilayeti nezdinde teşebbüse geçtiler. Rus hükümeti tarafından zapt ve müsadere edilen ev ve eşyasına karşılık Trabzon Yomra nahiyesinden bir kişi terk ettiği mal ve mülklerinin değerinin 260.335 kuruş olduğunu ve tazmin edilmesini istiyordu¹²⁶.

Sonuç

Trabzon dahilindeki yerleşmeler genellikle vadi içlerinde yamaçlarda kurulmuştur. Diğer yerleşmeler ile bağlantı iskele ve pazar mevkileri vasıtasıyla sağlanıyordu. Zaman içerisinde nüfusu artan aileler tasarruflarındaki toprakla veya mevcut imkanları ile geçimlerini temin edemez oldular. Geçim sıkıntısı çekenlerden müteşebbis ruhlu olanlar köyü terk etmeden bağlı olduğu pazarda veya iskelede zanaatkârlık veya esnafılık yapmaya başladı. Bu durum özellikle sahil yerleşmelerinin ortaya çıkmasına ve zamanla büyümesine vesile oldu. Vilayet merkezi Trabzon'a gidenler de vardı. Keza Tanzimat öncesinde Trabzonlu gençler için askerlik ve denizcilik de bir alternatifti. Devlet vilayet

¹²³ BOA, Dh. Mkt, No. 2915/29: Dahiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine (18 Ağustos 1325).

¹²⁴ H. 1319 Trabzon Vilayeti Salnamesi, s. 38.

¹²⁵ Bay, a.g.m., s. 38-46.

¹²⁶ BOA, Dh. İ. Um, No. 84/2- 37; 84/2- 39; Trabzon Vilayetine Tezkire; BOA, Dh.İ.Um, No. 84/2-38: Trabzon Vilayetine Tezkire; Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tezkire (19 KS 1331.)

dahilinde topladığı gençleri Kuzey Afrika’da asker, tersane ve donanmada işçi olarak istihdam etti.. Keza kamu inşaatlarında da bölge halkından işgücü olarak istifade edilmiştir. Örneğin 18. yüzyılda Kafkasya’da kale inşa ve onarım faaliyetleri için Trabzon ve havalisinden usta ve amele toplanmıştır¹²⁷.

Tanzimat ile birlikte gurbetçilik vilayet dahilinde yaygınlaşacaktır. Memaliki şahanenin hemen her bölgesine gittikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber İstanbul, Canik tercih edilen mekânlardı. İş imkânının olması dolayısıyla Osmanlı sınırları dışında kalan Kafkasya, Kırım, Romanya ve Bulgaristan şehirleri ve kırsalı da Trabzonluları çeken yerler arasındaydı.

Kafkaslara ve Kırım’a yılda yaklaşık on beş bin Osmanlı vatandaşı amele olarak gitmekteydi. Ticari maksatla gidenlerin sayısı yıllık 50 bine yaklaşmaktaydı. Bunlar çiftliklerin yanı sıra liman kentlerinde, kayıkçılık, hamallık, maden ocaklarında amelelik yapmaktaydılar. Demiryolu ve liman inşaatı gibi faaliyetlerin olduğu dönemlerde gurbetçi sayısının arttığını tespit edebilmekteyiz. Rus istatistiğine göre 1897’de Kars, Anapa, Kuban ve Kutayis yerleşmelerinde ve mücavir alanlarında toplam 85 bin Osmanlı tebaası vardı. Bunlar geçici olarak buralara gidip çalışıyorlardı. Zaten kendilerine verilen amele pasaportunun süresi altı aydı. Trabzonlular buralarda kuraklık, kıtlık, ihtilal, etnik milliyetçilik gibi çeşitli sorunlarla da karşı karşıya kalmışlardır.

KAYNAKLAR

1-Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)

A.Mkt.Mhm., A.Mkt.Nzd., BEO., Dh. İ. Um., Dh. Mkt., Dh. Mui., Dh. Şfr., Dh. Tmık., Hr. Id., Hr. Im., İ.Dh., İ.Hus., İ. Mms., Mv., Mvl., YA. Hus., Y.Mtv., Y.Prk., Y.Prk.Ask., Y.Prk. Dh., Y.Prk. Mk., Y.Prk.Um., Y.Prk.Zb.

2-Kaynak ve Araştırmalar

Altın Yaprak, 15, 17, Bafra 1936, s. 6-7.

AUGUSTINOS, *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Çev. Devrim Evcı, Ankara 2013.

BEYRU, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, İstanbul 2001.

DEMİREL, Derya, *Siroz Sancağı’nın Sosyo- Ekonomik Yapısı (1876- 1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2016.

EMECEN, Feridun, “Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1, Trabzon 2006, s. 45- 54.

¹²⁷ Zübeyde Güneş Yağcı, “18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayri Müslimler ve Kafkasya’ya Gönderilen Ermeni Ameleler”, *Ermeni Araştırmaları*, 2/7, (2002), s. 45- 46.

Hicri 1311 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi

Hicri 1313 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi

Hicri 1316 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi

Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.

Hilmi, *Adana Ziraat Amelesi*, Adana 1341.

GÜRAN, Tevfik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014.

KALA, Eyüp Sabri, *Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş Güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam*, (1830-1920), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

KIRPIK, Güray, “Osmanlı’da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri”, *Hakış Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2/3 (2013), s. 222- 233.

KOCABIYIK, Fatma Gamze, *112 Numaralı Foça Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2009, s. 35, 54.

KOÇ, Yıldırım, “ II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki ve Osmanlı İşçi Sınıfı”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 233, (Kasım 2013), s. 1-5.

MAKAL, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850- 1920*, Ankara 1997.

NACAR, Can, 20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti”, *Kebikeç*, 41, (2016), s. 51- 66.

NACAR, Can, “Yükselen Bir Liman Kentinde Ekonomik Pastayı Paylaşmak: 20. Yüzyılın Başında Mersin’de Rekabet, Çatışma ve İttifaklar”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (2017), s. 71- 94.

ÖZBAY, Rahmi Deniz, *19. Yüzyılda Osmanlıda Devletin Emek İstihdamı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.

ÖZGÜN, Cihan, “Batı Anadolu’da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844-1914), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22, (Yaz 2012), s. 319- 331.

ŞEKER, Cengiz, *İstanbul Ahkâm ve Atık Şikâyet Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılda İstanbul’a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*, Basılmamış doktora tezi, İstanbul 2007.

ŞİMŞEK, Eyüp, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Bölgesinden Rusya’ya Yapılan Göçler Üzerine Bazı Gözlemler”, *AÜ. DTCF Dergisi*, S. 241- 271.

TANRIVERDİ, Mustafa, *Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1878- 1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

USTA, Veysel, *Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, “18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayri Müslimler ve Kafkasya’ya Gönderilen Ermeni Ameleler”, *Ermeni Araştırmaları*, 2/7, (2002), (s. 41- 54), s. 45- 46.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, Mustafa Akkaya, “Üsküdar Bekâr Odaları”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu* 7, c. I, İstanbul 2012, s. 284- 295.

YILMAZ, Özgür, “Trabzon’da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804- 1895)”, *Mavi Atlas*, 5/1, 2017, s. 172- 200.

XIV. ASIR DOĞU KARADENİZ TARİHİNDEN BİR SAFHA: HACİEMİROĞULLARI, GİRESUN VE KUŞDOĞAN BEY İLİŞKİSİ HAKKINDA NELER BİLİYORUZ?*

*Feridun M. EMECEN***

ÖZ

Giresun kesiminde XIV. asrın başlarında yoğun faaliyette bulunan Türkmenlerin sahil bölgelerine inerek askeri yapılanmalar oluşturdukları bilinmektedir. Bu makalede, Giresun'a yönelik olarak akın faaliyetinde bulunan ilk Türkmen beyi Kuşdoğan'ın gerek isminin tesbiti gerekse faaliyetleri hakkında ne gibi bilgilere ulaşılabildiği konusu üzerinde durulmuştur. Trabzon Komnenoslarının tarihçisi Panaretos'un Grek harfleriyle yazdığı bu Türkmen beyinin adının nasıl okunacağı önemli bir mesele teşkil etmiştir. Bunun Kuşdoğan şeklinde okunması gerektiği tesbiti tarafımdan yapıldıktan sonra oluşan tartışmalar ve görüşlere burada temas edilmiş, onun bir beylik kurucusu şeklinde anılıp etrafında oluşturulan "sentetik" bilgiler ele alınıp ayıklanarak, Kuşdoğan Bey'in gerçek kimliği ve faaliyetleri hususunda nelerin kuvvetle vurgulanabileceği belirtilmiştir. Bunlar ise şu başlıklar altında toplanmıştır: Hacıemiroğulları ve Taceddinoğulları'nın ortaya çıkışından biraz daha erken dönemde Çepni gruplarının başında yer aldığı; bunlarla ilişkilerinin mahiyeti hakkında hiçbir bilginin bulunmadığı; Hacıemiroğulları'nın ataları ile irtibatlandırılacak kesin delillerin mevcut olmadığı; Canik bölgesinden Giresun Aksu vadisine kadar uzanan kesimdeki Kuşdoğan köylerinin adından hareketle oluşturduğu nüfuz alanının tesbit edilebileceği; bugün Giresun'a uzanan Aksu vadisinde Dereli'nin yakınında Kuşluhan diye anılan kalesinin onun tarafından askeri bir üs halinde kullanılmış olabileceği; Giresun'a yönelik akın faaliyetlerinde bulunma amaçlı bir askeri bölge/Uç hattı teşkil ettiği; Giresun yöresinin ilk Türk fatihleri olan topluluğun askeri lideri olduğu.

Anahtar Sözcükler: Çepni, Hacıemiroğulları, Kuşdoğan Bey, Komnenoslar, II. Alexios, Panaretos

A PHASE OF HISTORY OF THE EASTERN BLACK SEA IN THE 14TH CENTURY: WHAT DO WE KNOW ABOUT THE RELATIONSHIP AMONG HACİEMİROĞULLARI, GİRESUN AND KUŞDOĞAN BEY?

ABSTRACT

It is known that in the beginning of the 14th century, the Turcoman tribes involving in intense activities had arrived at the coastline of Giresun region and formed military settlements. This article is both about the detection of the name of raiding Turcoman Bey, Kuşdoğan in Giresun and about what kind of information we have reached on his

* *Gönderim tarihi:14.10.2018. Kabul tarihi: 09.11.2018.*

** *Prof. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İSTANBUL.
feridunemecen@yahoo.com ORCID: 0000-0002-7478-7411*

activities in this region. Historian Panaretos of Komnenos Dynasty of Trebizond wrote the name of this Turcoman bey with Greek alphabet and this formed an important issue upon the pronunciation of his name. This paper first argues that, the name should be read as Kuşdoğan, then the discussions and arguments will be evaluated. It is argued that Kuşdoğan Bey was a founder of a *beylik*: this kind of “synthetic” information will be combed out and what can be stressed about his authentic identity and deeds will be stated. The achievements of the article can be collected under those headings: Kuşdoğan Bey was at the head of Çepni groups not long before the emergence of Hacıemiroğulları and Taceddinoğulları therefore there is not any information about his relationship with these two groups; there are not certain evidence to relate him with the ancestors of Hacıemiroğulları; we can detect his region of influence by researching the villages named Kuşdoğan in the region between Canik and Giresun Aksu valley; the Kuşluhan castle in vicinity of today’s Dereli in Aksu Valley may have been used as a bastion by Kuşdoğan Bey; that he made a military region/a boundary to organize the raids towards Giresun; and that he was the military leader of the first Turkish conquerors of Giresun region.

Keywords: Çepni, Hacıemiroğulları, Kuşdoğan Bey, Komnenos Dynasty, Alexios II, Panaretos.

Doğu Karadeniz kıyılarında Türk hâkimiyetinin başlamasıyla ilgili bilgiler hayli karışık ve bilinmezlerle dolu bir özellik gösterir. Bilhassa Komnenos hanedanının Trabzon merkezli devletinin ortaya çıkışı sonrası bölgede faaliyet göstermekte olan Türklerle ilgili bilgiler giderek artar. Bununla beraber XIII. asrın sonlarına kadar bu kesimde faaliyet gösteren Türk emirlerinin kimliği konusunda belirsizlikler tam olarak zail olmaz. Döneme ait Selçuklu tarihlerinde bu kesimle ilgili dolaylı bilgiler bulunmaktadır. Buna karşılık Komnenosların tarihini kaleme alan muasır bir kaynağın yardımıyla bölgedeki askeri ve siyasi gelişmeleri nispeten de olsa anlamak mümkün olabilmektedir. Fakat bu bilgiler ayrıntılı bir manzara arz etmez, söz konusu bilgileri kullanan tarihçilerin tahmini ve muhayyel istidlal yahut istihraçlarıyla oluşan bir sentetik bir anlatım ortaya çıkmış görünür. Bu istihraçlardan oluşan sun’i tarih, giderek tekrarlanıp genel bir kabul ve anlatıma dönüşerek “gerçek bilgi” gibi algılanmaya başlanmıştır. Aslında bu durum tarihin bizatihi kendisi hakkında tartışma ortamını zedeleyecek bir kabullenmeye yol açmış olma hali itibarıyla büyük bir tehlikedir, Yine de bilgilerin zayıf olduğu ortamda tarihçilerin çok rahat “at oynatabileceği” bir alanı oluşturmasına şaşırılmamak lazımdır. Buradaki tehlike zayıf bilgilerden çıkarılan sun’i tarihin herkesçe kabul edilip tartışmasız hale gelişinde yatmaktadır.

Bu meyanda hususiyle Doğu Karadeniz kesiminde faaliyet gösteren Türk emirlerinin kimliği ve mensubiyetleri söz konusu olduğunda icad edilmeye çalışılan bir tarihi anlatımın varlığı hemen dikkati çeker. Akademik anlamda eldeki verilerin böylesine büyük bir tarihi istihraçlara yol açıp aç(a)madığı meselesi daima tartışmalı bir husustur. Bu manada Trabzon Komnenoslarının güney ve batı hudutlarında yüksek yaylalık alanlarından aşağılara doğru inen ve

askeri bir teşkilatlanma içine buldukları açık olan Türkmen gruplarının nasıl tanımlanacağı ve teşhis edilebileceği konusu önemli bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Bunların kimliği ve organizasyonlarının arkasında yatan merkezi bir siyasi gücün mevcut olup olmadığı gibi mevzular açıklığa tam olarak kavuşmamaktadır. Giresun kesiminde Trabzon Komnenoslarına karşı faaliyet yürüten Türk emirlerinin kimliğiyle ilgili bilgiler de bu belirttiklerimizden müstağni değildir.

İmdi burada asıl üzerinde durmak istediğimiz konu; Komnenosların tarihini kaleme alan Panaretos'un bölge tarihi açısından çok önemli olan ve verdiği bilgilerle Trabzon karşısındaki dünyayı, dolayısıyla Türkmenlerin faaliyetini anlamaya imkân veren bilgileri içinde Giresun kesimiyle alakalı bulunanlarıdır. Panaretos'un kısa bilgileri, bazı tarihçilere bölgedeki Türkmen yapılanmalarının mahiyeti hakkında yeni fikirler vermiş durumdadır. Ayrıca yine buradan hareketle muhayyel bir Türkmen siyasi oluşumu ve beyliklerine dair bilgiler üretilmiştir. Bu kesimde sınır hatlarında ortaya çıktığı belirtilen beylik statüsü verilen siyasi teşekküller içinde Hacıemiroğulları ve Taceddinoğulları dışında sayılanların hayli tartışmalı olduğunu öncelikle belirtmem gerekir.

Bu bağlamda tartışmalı bir başka husus ise bazı araştırmalarda bölgedeki Hacıemiroğulları beyliğinin kurucusu olarak gösterilen ve Giresun çevresinde askeri faaliyetlerde bulunan Kuşdoğan Bey'dir. Konuyla ilgili kesinleşmiş bir bilgi yokken ve mesele hayli tartışmalı bir durumda iken Kuşdoğan Bey ve Hacıemiroğulları ile alakalı yazılanların nasıl "kesinleşmiş" gibi kabul edildiğini gösteren bir örnek şöyledir:

"Danişmentlilerin yıkılmasından sonra Savcı Bey'in oğulları Doğanşah Bey, merkezi Niksar olan Taceddinoğulları Beyliğini, Kuşdoğan Bey ise merkezi Mesudiye'nin Kale köyü olan Hacıemiroğulları Beyliğini kurmuştur. Genç Ağa ve Satılmış gibi kudretli Çepni ileri gelenleri de beylik içinde görev almışlardır. Kuşdoğan Bey'in kurduğu beyliğin bilinen hükümdarları Bayram Bey ve oğlu İbrahim Bey, sonra da Süleyman Bey'dir. Bu yüzden söz konusu beyliğin bir başka adı da Bayramoğulları'dır."¹

Tabii ki bu bilgi -yazarı belirtmemekle birlikte- bir başka araştırmaya dayanmaktadır. Şimdi Hacıemiroğulları, Kuşdoğan Bey ilişkisi ve Kuşdoğan Bey adı üzerindeki tartışmalara bir göz atalım:

Panaretos (1320-1390?) kısa kroniğinde² 1301 yılı olaylarını anlatırken, Eylül ayında imparator II. Aleksios'un (1297-1330) Giresun'a gelip burada bulunan Türk beyi "Koustouganis"i (Κουστουγάνης) ele geçirdiğinden ve

¹ Mehmet Fatsa, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Giresun (Sosyal ve Ekonomik Hayat)*, Ankara 2010, s. 5. Yazar bu bilgiyi neredeyse aynen Necati Demir'in kitabındaki bilgilerden nakletmiştir: kırs. *Hacıemiroğulları Beyliği*, Ankara 2007, s. 58.

² Panaretos ve eseri için bk. Murat Keçiş, "Trabzon Rum İmparatorluğu Tarihçisi Panaretos ve Eseri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sy.12 (Trabzon 2012), 25-38.

birçok Türk'ü katlettiğinden bahsetmektedir. Bu bilgi söz konusu kroniği okuyanlar ve tetkik edenler tarafından kullanıldığında, burada Grek alfabesiyle verilen ismin nasıl okunacağı konusu önemli bir problem olarak ortaya çıkmakta gecikmemiştir. İlmi anlamda ilk Trabzon Rum İmparatorluğu tarihini 1827'de yayımlayan Fallmerayer (1790-1861), II. Alexios'un Giresun'a kadar uzanan Türklere karşı mücadele verdiğini ve onları geriye püskürttüğünü yazarken bunun dipnot bilgisinde Panaretos'un metninin ilgili kısmının Grekçe orijinalini Latinceye aktarılmış haliyle vermiş ve burada mağlup edilen beyin adını "Kusuganın" şeklinde belirtmiştir³. Ondand uzun yıllar sonra yine Trabzon tarihinin Komnenoslar dönemini inceleyen W. Miller, 1926'da yayımlanan kitabında ilgili bahiste yenilgiye uğratılan Türk beyinin adını "Koustaga" şeklinde kaydetmiştir⁴. Panaretos'un kroniğini Rusçaya çevirerek 1905'te yayımlayan A. S. Hahonov ise ilgili metindeki Grekçe kelimeyi "Koustougan" şeklinde verir, tercüme yapan E. Uzun adı "Kustugan" şekline döndürür⁵. Türkçe olarak hangi adın bozulmuş şekli olduğu konusunda bir fikir ileri sürmeyen bu çalışmalara karşılık, bilahare bu adın Türkçe söyleniş meselesini gündeme taşıyan ve tartışmayı başlatan araştırmacı, Trabzon bölgesi üzerinde tarihi ve topografik incelemeleriyle tanınan A. Bryer'dir.

Bryer, Panaretos'un kroniğindeki Türklerle ilgili bilgilerin İngilizce çevirisini verirken bu adın "Koustouganis" şeklinde Latinize edilebilecek Grekçe aslını (Κουστουγάνης) kopyalar, alttaki dipnotunda bu Grekçe Türk adının "Küçükağa" şeklinde olması gerektiği fikrini ileri sürer⁶. Bu hususta E. Zachariadou ise buna katılmayarak adın Küç-Doğan şeklinde okunması gerektiğini yazar⁷. Onun bu okuyuş tarzı daha sonra genelleşerek konuyla ilgilenen diğer tarihçilerce de benimsenmiş görünür.

Giresun tarihi üzerine 1990'ların hemen başından itibaren yoğunlaşan çalışmalarım sırasında özellikle Giresun ile ilgili ansiklopedi maddesini kaleme alırken Giresun'un ilk olarak tehdit altında bulunduran, belki de burayı Panaretos'un belirttiği 1301'de ele geçirmiş olan bu Türkmen emirinin adının "Kuşdoğan" şeklinde okunmasının fonetik olarak uygun bulunduğunu ilk kez

³ *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, trc. A.C. Eren, haz. C. Yavuz - İ. Hacıfettahoğlu, not. İ. Telliöğlü, Ankara 2011, s. 151.

⁴ *Son Trabzon İmparatorluğu*, trc. N. Süleymangil, İstanbul 2007, s. 21-22.

⁵ A. Hahonov, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, trc. E. Uzun, Trabzon 2004, s. 66 (Bu tercümede ciddi hatalar vardır).

⁶ "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX (1975), s. 143'deki dipnot (Bu kısmın Türkçe tercümesi için bkz. İ. Telliöğlü, "Panaretos'un Kroniği'nin Türklere İlgili Bölümleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.: 43/2003, s. 63-68. Bryer'in makalesinin tamamı ekteki Panaretos'un metniyle, notlandırılarak Türkçeye çevrilmiştir: "Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası", trc. S. Dinçel-M. Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 16, Trabzon 2014, s. 177-232). F. Sümer de soru işaretli olarak Küçük Ağa adını kabul eder: *Çepniler*, İstanbul 1992, s. 13.

⁷ "Trebizond and Turks (1352-1402)", *Romania and Turks*, London 1985, s. 343 (Türkçe trc. "Trabzon ve Türkler 1352-1402, trc. M. Keçiş, *OTAM*, S: 22, Ankara 2007, s. 221-241).

belirtmiş⁸, ardından Giresun tarihinin meselelerini incelediğim 1997’de yayımlanan bir başka makalemde daha da detaylandırıp “bu adın Kuşdoğan olarak artık okunması ve kabul edilmesi gerektiğini” bazı delillerle destekleyip yazmıştım⁹. İleri sürdüğüm deliller Giresun’da Dereli’de bulunan “Kuşdoğan köyü ve kalesi”¹⁰ ile yine Bulancak’taki Kuşdoğan adlı köylerin varlığı idi¹¹. Bu köyler Giresun’a yakın ve neredeyse onunla irtibatlandırmayı uygun kılacak bir önem taşıyordu ve her iki köy de bölgenin XV. yüzyıl sonlarına kadar inen tahrir kayıtlarında yer alıyordu. Ayrıca buraya daha uzak kesimlerde de Kuşdoğan yine yer adı olarak mevcuttu: Giresun’a yakın coğrafyada, bugünkü Ordu yöresinde, Osmanlı idari teşkilatındaki adlarıyla “Habsmana, İhtiyar ve Satılmış” kazalarında üç ayrı Kuşdoğan şeklinde kayıtlı köy adı bulunuyordu¹². Söz konusu tesbitlerimin ardından bu hususta “Giresun” başlıklı ansiklopedi maddesini yazarken geç Bizans tarihinin önde gelen isimlerinden E. Zachariadou ile de mektuplaşmış ve bu okuduğum şekli ona bildirerek fikrini sormuş, o da Kuşdoğan okunmasını uygun bulduğunu ve artık bu ad üzerindeki şüphelerin tamamen dağıldığını ifade ederek benimle mutabık kaldığını yazmıştı.

Giresun yöresine gelen Türkmenlerin başında bulunan emirin adının Kuşdoğan olduğu yolunda tarafımdan yapılan bu tesbit hemen dikkati çekti ve bazı araştırmalarda atıf yapılarak kullanıldı¹³. İ. Tellioglu, Trabzon Rum Devleti’ni incelediği kitabında da Kuşdoğan adının artık yaygınlaşması gerektiği bilgisini kaleme aldığım bir yazıma atfen belirtti¹⁴. Öte yandan bölge tarihiyle ilgili çalışan bazı yabancı akademisyenler de bu bilgiye muttali olarak tartışmaya açtı. Öncelikle B. Brendemon açık isim belirtmeden ve kim tarafından okunduğunu da yazmadan Panaretos’daki bu adın Kuşdoğan değil Oğuz-Doğan olabileceğini ileri sürdü. Bu adın El-Ömeri’de geçen “Doğan-cuk” memleketiyle olan bağlantılarını da tartıştı¹⁵. Bu arada Trabzon Komnenosları ve bölgedeki Türkleşme

⁸ “Giresun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIV (1996), s.79.

⁹ “Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri”, *Giresun Tarihi Sempozyumu* (24-25 Mayıs 1996), İstanbul 1997, s. 22.

¹⁰ *387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri, 937/1530*, Ankara 1997, II, s. 750.

¹¹ Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz’de İki Kıyı Kasabasının Tarihi: Bulancak-Piraziz*, İstanbul 2005, s. 144.

¹² *387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri, 937/1530*, II, s. 601 (Habsmana), 602 (İhtiyar nahiyesi), 631 (Satılmış kazası).

¹³ Mesela Mehmet Bilgin bu bilgiyi ilk kullananlardandır. “Giresun Bölgesinde Türkmen Beyleri ve İskan Faaliyetleri”, *Giresun Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 1997, s. 82.

¹⁴ *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon 2009, s. 75. Buna karşılık yapılan bazı çalışmalarda eski bilgilerin halen tekrarlandığı da dikkati çeker: Mesela bkz. M. Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1024-1404)*, Ankara 2013, s. 93’te III. Aleksios’un (II. Aleksios olmalı), 1301’de karadan ve denizden Türkleri kuşatıp Giresun’da onları ağır bir mağlubiyete uğrattığını belirtir, bu Türk emirinin adını Koustouganen şeklinde verir, bunun kimliğinin tam belli olmadığını söyler.

¹⁵ B. Brendemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon. Their Phonology and Historical Development*, I, Wiesbaden 2002, s. 287, not 511. Doğan-cuk memleketi tabiri El-Ömeri’nin kaynakları tarafından ona nakledilmiş ve bu kesimin İlanlı valisi Timurtaş’a bağlı olduğu bilgisi verilmiştir

konusunda birçok yazı kaleme alan R. Shukurov/Şükürov, 2006'da çıkan yazısında, Giresun'da mağlubiyete uğratılan Türkmen beyinin adını muhtemelen “güçlü doğan” anlamına gelen Türkçe Güç Doğan'dan geldiğini beyan ederken bu hususu belirten 1996 tarihli makaleme atıfla, bu adın tarafımdan “Kuşdoğan diye yorumlandığını, Brendemoen'in ise bu okuyuşu anlamsız bularak Oğuz Doğan (yani Oğuz'dan doğan anlamı) ismini tercih ettiğini, kendisinin ise bunu dilbilim açısından doğru bulmadığını” yazdı. Bununla beraber makalesinde Güç Doğan şeklinde bu adı kullanmayı sürdürdü¹⁶.

Son olarak geniş kapsamlı bir Trabzon Tarihi kaleme alan S.P. Karpov da Şükürov'a benzer şeyler yazarak, yine ilgili makaleme atıfla bu adın “Kuş Doğan” şeklinde okunduğunu, B. Brendemoen'in bu okunuşu doğru bulmadığını ve kendi varyantı olan Oğuz Doğan'ı öne sürdüğünü, fakat bunun hatalı bir yaklaşım olduğunu aynen Şükürov'a benzer ifadelerle belirtti. Kendisi ise kitabında bu adı güçlü kartal anlamındaki Güç Doğan diye benimsediğini - metninde bu şekilde zikretmesi dolayısıyla- ifade etmiş oldu¹⁷. Fakat ilginç şekilde kitabın sonunda yer alan Trabzon İmparatorluğu Tarihinin Kronolojik Cetveli kısmında 1301 tarihi karşısına II. Alexios'un Giresun'da Kuş Togan Türklerine galip gelmesi gibi bir ifade kullanarak, eğer mütercim müdahalesi değilse, zımnen Kuş Doğan adına meylettiğini gösterdi¹⁸.

Bütün bu tartışma zemini ortada iken N. Demir, Hacıemiroğulları ile ilgili yazdığı ve 2002'de yayımlanan makalesinde Bryer'in Küçük Ağa okuyuşunun yerine Genç Ağa şeklini benimsemiş ve bunu Ünye'de kale yaptıran beyin adıyla özdeşleştirmişti¹⁹. Daha sonra 2007'de çıkan Hacıemiroğulları Beyliği

(*Mesalikü'l-Ebsar*'ın Anadolu ile ilgili kısmının çevirisi: Y. Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, Ankara 1991, s. 190). Timurtaş bilindiği gibi 1320'li yılların ortalarında Anadolu'da karışıklığa yol açmış sonra Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştı. Bu münasebetle zikredilen Doğançuk adının Kuşdoğan ile irtibatlandırılması mümkün görünmemektedir.

¹⁶ R. Shukurov “Two Waves of Nomadic Migration in the Pontos The Thirteenth-Fourteenth Centuries”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 1 (Trabzon 2006), s. 35 (trc. R. Şükürov, “XIII-XIV. Yüzyıllarda Pontus'ta Konargöçerlerin İki Göç Dalgası”, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İ. Pavli-B. Can Emir, İstanbul 2016, s. 58-59).

¹⁷ S. Pavlovic Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, trc. E. Uzun, İstanbul 2016, s. 589-90. Öncelikle Güçdoğan diye bir ad Türkçede anlamsızdır ve kullanılmış da değildir. Yalnız Harezmşahlar dairesinde F. Sümer tarafından Küşlühan/Güçlühan tarzında okunan bir unvana rast gelir (*Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, I, 221). Bununla beraber bu adın halk lisanında kalınlaştırılarak Kuşdoğan'a çevrilmiş olması pekâlâ müm-kündür. Fakat yer adlarının bize öngördüğü okuma şekli Kuşdoğan'dır. Anlam itibarıyla bunun tahlili etimologlara düşer.

¹⁸ Karpov, *a.g.e.*, s. 808.

¹⁹ Necati Demir, “Hacıemiroğulları Beyliği”, *Türkler*, VI (Ankara 2002), s. 825. Necati Demir, Hacıemiroğulları beyleri arasında Kuşdoğan'dan sonra Çepni beyi Genç Ağa'dan söz eder, bunu da zımnen aileden biri gibi gösterir (*Hacıemiroğulları Beyliği*, İstanbul 2007, s. 59-60). Halbuki bu zat XIX. asır başlarında bölgede etkili olan, Akraz'da bir kalesi de bulunan Ünyeli Genç Ağa diye tanınan Genç Mustafa Ağa'dır ve Hacıemiroğulları ile hiçbir ilgisi yoktur (Genç Ağa için bk. Abdullah Bay, “Ünye Ayanından Genç Mustafa Ağa'nın Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S: 7 Güz 2005, s. 60-75. Yaptırtığı kale için belgelerde “Akraz'da müceddeden inşa ettirdiği kale.” ibaresi geçer: Bkz. *a.g.m.*, s.68).

adlı kitapta, Kuşdoğan Bey diye başlık açtığı ve bazı tahminlere dayalı istihraçlarına yer verdiği kısımda, Bryer'in bu adı Grekçe harflerle yazıp Latinceye çevirmediğini, İ. Tellioglu'nun metni tercüme ederken kelimenin yerini boş bıraktığını, orijinal metni göremediği için de bu adı daha önce Genç Ağa şeklinde okuduğunu, sonra Hahanov'un yukarıda bahsedilen kitabındaki metnin orijinalinden(?)²⁰ hareketle Kuşdoğan'da karar kıldığını ifade etti²¹. Fakat neredeyse 15 yıl önce tarafımdan bu hususta yapılan ve yaygın bir tartışmaya konu olan bilgilere hiç değinmedi. Üstelik yakın zamanda doğrudan Kuşdoğan Bey'i konu alan bir makalesinde de yine aynı tavrı sergiledi²².

İsim meselesi bu şekilde açıklandıktan sonra Kuşdoğan Bey'in kimliği konusuna girebiliriz. Öncelikle Kuşdoğan Bey'in 1290'lı yıllarda Giresun'a kadar uzanan vadiler boyunca Komnenoslar'ın sınır hattında akın faaliyetlerini sürdüren Türkmen beyi olduğuna hiç şüphe bulunmaz. Bu durumda onun bağımsız mı yoksa bir merkezi devlete bağlı bir kumandan mı olduğu suali ortaya çıkar. Fakat bu meseleyi açık şekilde çözecek hiçbir kaynak mevcut değildir. Onun daha sonra Hacı Emir Bey'in adıyla teşekkül ettiğini düşündüğüm Hacı Emiroğulları beylerinin ilk atalarından biri olduğuna dair bilgiler kanıtlanması mümkün olmayan bir özellik gösterir. Zira Hacı Emir Bey'in ne baba adı (Bayram Bey) ve ne de onun adı bilinen ahfadı böyle bir ad taşır. Bu bakımdan kesin deliller olmaksızın onun "Orta Karadeniz bölgesini bir daha değişmemek üzere Türk vatani yapan ve Hacıemiroğulları Beyliği'nin temellerini atan bir Türk Beyi" şeklinde kesinlik kazanmış tarihi bir gerçeği ifade eden cümlelerle tanımlamak asla uygun düşmez²³.

Hakkındaki spekülatif bir takım "çıkarım"lara dayalı bilgileri ayıklarsak geride Kuşdoğan Bey ile alakalı olarak ortada olan bilgi "Giresun'da" II.

²⁰ Halbuki Bryer'in metninde Kuşdoğan adının orijinali yer almaktadır, zaten kendisi de bunu aynı cümlede belirtmektedir. Tenakuzlarla dolu bu izahında muhtemelen metnin orijinali ile kastettiği Latince edilmiş şeklidir. Bununla beraber 25 Ekim 2018'de Arapkir'de düzenlenen Salim Çöhce, İbrahim Tellioglu, Murat Keçiç ve benim de katıldığım Hacıemiroğulları ile ilgili panelde, kimseden istifade etmediğini, metni okuyabilmek için Grekçe öğrendiğini!!! bile kalabalık bir dinleyicinin huzurunda söylemekten çekinmemiştir. Halbuki bu ismi okuyabilmek için Grekçe öğrenme zahmetine girmesine hiç gerek yoktu, çünkü zaten doğru şekilde kendisinden 15 yıl önce okunmuş ve bu okuyuş yayılıp benimsenmişti... Üstelik Hacıemiroğulları ile ilgili kitabında benim ilgili makalemin de yer aldığı Giresun Tarihi Sempozyumu'nun 1997'de basılan bildiri kitabındaki Mehmet Bilgin'in yazısına da sıklıkla atıf yapmakta olması (*Hacıemiroğulları Beyliği*, s. 69, 72, 78), bu neşriyatı gördüğüne delildir ve dolayısıyla hem benim hem de bana atfen M. Bilgin'in makalesindeki Kuşdoğan adına hakikatte buradan "muttali olduğu" anlaşılır.

²¹ N. Demir, *Hacıemiroğulları Beyliği*, İstanbul 2007, s. 56. Aynı bilgilerin tekrar edildiği bir başka kitabı: *Elik Keçisi Efsanesi ve Beşikdüzü*, Trabzon 2008, s. 62-64. Bu konuyla ilgili tenkit için ayrıca bkz. F. M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi. Ağasar Vadisi: Şalpaazarı Beşikdüzü*, Trabzon 2010, s.18, not. 6.

²² Necati Demir, "Orta Karadeniz Bölgesi'nin 13. Yüzyıldaki Fatih Kuşdoğan Bey", *Türk Tarihçiliğinin Asırlık Çınarı Halil İnalçık'a Armağan*, ed. M. Öz-Ş. Küçük, Ankara 2017, s. 93-104.

²³ Necati Demir, "Orta Karadeniz Bölgesi'nin 13. Yüzyıldaki Fatih Kuşdoğan Bey", s. 93.

Alexios'un ordusu karşısında mağlubiyete uğrayıp yakalandığı ve bundan hareketle de bölgede tanınmış önemli bir Türkmen beyi olduğundan ibarettir. Bu durumda akla bu bölgeyle ilgilenebilecek durumda olan veya söz konusu askeri teşkilatlanmayı gerçekleştirebilecek olan hangi Türk beyliğinin mevcut olduğu suali gelir. Bu belirlenirse o vakit Kuşdoğan Bey'in durumu biraz olsun anlaşılabilir.

Öncelikle tarihi bilgiler 1300 yılına doğru Trabzon Komnenoslarının güney ve güney batı sınırlarında Çepni bölüklerinin yoğun olarak bulduklarını ve bunların zayıflayan İlhanlı vesayeti altındaki Şebinkarahisar ve Kelkit vadisindeki beylerle ile irtibatlı olabileceklerini düşündürür. Panaretos'un kroniğinde 1313'te Maçka yöresine kadar inen Bayram Bey'in adının geçmekte olması araştırmacılara Hacıemiroğulları beyliğinin atası olmak hasebiyle bunların yörede önemli bir beylik oluşturduklarına yorulmuştur²⁴. Bununla beraber sınır hatlarında kendi namlarına hareket edebilen güçlü uç beylerinin varlığına dair karineler, geç tarihli Osmanlı tahrir kayıtlarına kadar yansımıştır. Kuşdoğan Bey'i hem Hacıemiroğulları hem de Taceddinoğulları'nın "hükmi şahsiyet" kazanmış birer beylik haline gelmelerinden²⁵ önceki bir tarihe yerleştirmek daha muhtemel gözükmektedir. Onun Canik hattında yoğunlaşan Çepni Türkmenlerine mensup olup bu bölgeye gelmiş bir askeri lider konumunda bulunduğu ve Komnenos sınır hattında güçlü bir uç teşekkülü tesis etmiş akıncı beyi olduğu görüşü şu anda "en makul tahmine" dayalı açıklama olarak ortada durmaktadır.

XV. ve XVI. asra ait tahrir defterlerindeki kayıtlar Kuşdoğan Bey ile irtibatlandırılabilir bir coğrafi mekanı bize açıklar. Eğer bu yerleşmeler onun izlerini gösteriyorsa o vakit Ordu kesimindeki Ünye, Gököy, Ordu merkez civarı, Bulancak ve Giresun/Dereli'deki Kuşluhan/Kuşluvan diye bugün yazılan ama defterlerde açık şekilde Kuşdoğan denilen köy birimlerine bakmak gerektir. Panaretos'un kayıtlarında Giresun merkezli haber dolayısıyla Kuşdoğan'ın adı geçtiğine göre coğrafyayı daha da daraltırsak o vakit Bulancak ve Dereli'deki iki Kuşdoğan köyü karşımıza çıkar. Bunlardan Dereli'deki köy biriminde yalçın kaya üzerinde bir kale mevcuttur ve Aksu vadisi boyunca Giresun'a inen yolu kontrol eder. Böylece bu kale ile Giresun yakınlarında akın faaliyetinde bulunan Kuşdoğan Bey'in açık ilişkisi olduğu ortaya çıkar. Kaleyi ele geçirip adını verdiği anlaşılan Kuşdoğan Bey burayı askeri bir üs haline koyup Giresun'a yönelik akın faaliyetlerini sürdürmüş olabilir. Onun 1301'de II.

²⁴ Genel olarak bkz. İbrahim Telliöglü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004, s. 147-149; İbrahim Telliöglü, *Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, s. 76-77.

²⁵ Taceddinoğulları Niksar merkezli olarak nüfuzlarını yaymaları 1300'den sonradır (bkz. M. Oğuz, "Taceddinoğulları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI (1948), s.469-487). Hacı Emiroğulları ise yine ilk ata olarak Bayram Bey nazarı dikkate alındığından en erken 1310 dolayına inen bir tarihlendirmeyi haizdir. Beyliğe adını veren Hacı Emir Bey 1350'lerde güçlü bir bey olarak kaynaklarda arzi endam eder: Telliöglü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 147-148.

Alexios tarafından mağlubiyete uğratılmasına rağmen adının yer adlarıyla irtibatlı olarak yaşaması, bu kesimdeki önemli bir askeri lider olarak şöhreti haiz olduğuna işaret eder. Aslında tahrir kayıtları, bilhassa Giresun yakınında Batlama deresine kadar olan kesimde “bölük” tarzındaki askeri teşkilatlanmayı ve buradaki yer adlarının çoğunun da söz konusu askeri ünitenin başındaki beyin veya kumandanın adıyla anıldığını zaten göstermektedir²⁶. Bu bakımdan Kuşdoğan Bey’in bundan önce aynı şekilde sınır hattının güçlü bir askeri lideri olduğu ve yanına kalabalık Türkmen savaççıları topladığı var sayılabilir. Bunun dışında onunla alakalı kesin gibi verilen bilgilerin hiç bir tarihi değeri olmadığı kanaatindeyim.

Kuşdoğan Bey ile ilgili bir başka önemli mesele, onun Giresun civarındaki faaliyetleridir. Panaretos’un verdiği bilgide onun “Giresun’da” yenilgiye uğratıldığı yer alır. Bundan hareketle Kuşdoğan Bey’in Giresun’u ele geçirmiş olma ihtimalinin yüksek olduğunu ileri sürmüş ve onu ilk Giresun fâtihisi şeklinde anmışım²⁷. Fakat Şükürov ve ondan mülhem Karpov, buna karşı çıkarak Giresun’un Kuşdoğan Bey tarafından ele geçirilmiş olmasının muhtemel olmadığını belirtirler²⁸. Bununla beraber Panaretos açık şekilde belirtmese de Kuşdoğan’ın yenildiği yeri Giresun olarak yazar, burada müphem bir ifade kullanır. Fakat II. Alexios’un Giresun’a kadar ordusunu toplayıp gelmesi, Kuşdoğan Bey’in basit bir akın seferi düzenlemediği, Trabzon Komnenoslarının ikinci büyük kenti olan Giresun’u hedef aldığını düşündürür. Giresun’un tehdit altına girdiği ve belki de düşmüş olabileceği ihtimali kanaatime göre bu müphemiyet içinde tahmini olarak desteklenebilecek bir cihet sağlar. Kuşdoğan Bey’in akıbeti hususunda Panaretos “ele geçirildi” ifadesi dışında bir bilgi vermez. Şükürov da onun yakalandığını ve diğer Türklerin öldürüldüğünü bildirir²⁹, Karpov ise onun öldürüldüğünü yazar³⁰. Ancak bu sonuncu ifade kesinleşmiş bir bilgiye dayanmaz. Bu gibi bilgilerin sonraki kaynaklara yorumlanarak yansımış olduğu anlaşılmaktadır³¹. Ayrıca onun bu savaştan sağ çıktığı, oğlunun adının Satılmış Bey olduğu, onun Orta Karadeniz kesiminde fetihleri yürüttüğü, türbesinin ise

²⁶ Bu hususla ilgili olarak 1455 tarihli tahrir kayıtlarında askeri teşkilatlanmayı gösteren bilgiler mevcuttur. Giresun’un batısındaki bu askeri birimler “bölük” olarak ve bölge de o bölüğün başındaki şahsın adıyla adlandırılmıştır. Bk. Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz’de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz*, İstanbul 2015 (Genişletilmiş 2. Baskı), s. 40-42.

²⁷ Burada E. Zachariadou’nun, Livadenos tarafından Giresun’un 1341’den önceki tarihlerde bir ara Türkler tarafından fethedilmiş olduğu bilgisini verdiğini hatırlatmalıyız (“Trabzon ve Türkler”, s. 229). Panaretos 1301’e kadar böyle bir bilgiye yer vermediğine göre bu fetih için aynı tarihi yani Kuşdoğan Bey’in faaliyetini işaret etmiş olabilir.

²⁸ Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu’nun Türkleşme Süreci*, s.59; S. Pavlovic Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, s. 590.

²⁹ Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu’nun Türkleşme Süreci*, s. 58.

³⁰ Karpov, *a.g.e.*, s. 589’da onun yakalanıp idam edildiğini bildirir.

³¹ Bu olaya sadece Panaretos’un değil, Lazaropoulos (XIV.yy), Sgouropoulos (XIV.yy) Choniades (XIV.yy. öncesi) ve Bessarionos (XV. yy)’un da yer verdiğine dair bkz. Karpov, *a.g.e.* s. 590.

Mesudiye'ye bağlı Kale köyde olduğu da ileri sürülmektedir³². Bunların da hayli abartılı tahminden öte gitmediği açıktır.

Sonuç itibarıyla Kuşdoğan Bey'in tarihi kimliği konusunda sarıh bilgiler yoktur. Onun Hacıemiroğullarının atası olup olmadığı hususu kaynaklara dayalı olarak belirlenemez durumdadır. Bununla birlikte Giresun yöresinde bir uç teşkil ederek askeri faaliyetlerde bulunan ve adı kaynaklarda bu anlamda geçen ilk askeri lider/emir olduğu söylenebilir. Yer adlarından hareketle de faaliyet alanı itibarıyla Canik yöresinden Aksu vadisine kadar geldiği ve bu vadiden aşağı indiği Giresun etrafında kuvvetli bir askeri bölge oluşturduğu kuvvetle vurgulanabilir. Fakat onun 1279-1297 arasında Orta Karadeniz bölgesindeki fetihleri yürütüp planladığı, ayrıca ahfadının bölgede bilahare etkili olan diğer Türkmen beyleriyle bağlantısı bulunduğu hususunda müdellel bir karine yoktur. 1313 yılında Hacı Emir Bey'in babası Bayram Bey'in Maçka'da otlaklara saldırdığı bilgisi³³, Kuşdoğan Bey'in onunla irtibatlı olarak organize bir şekilde hareket etmiş olma ihtimalini ortaya koyar. Fakat onun Bayram Bey ile olan bağı konusuna açık bir ışık tutmaz. Ama adının yer adlarında yaşatılması bilinen ve adı duyulmuş bir bey olduğunun göstergesi olarak mütalaa edilebilir. Bunun dışındaki bilgiler ne yazık ki kat'iyetle doğrulanamayacak olan hayli spekülatif tahminlerden ibarettir.

EK: Kuşdoğan Bey Adının Okunuşu ile İlgili Tekliflerin Seyri

Müellif	Okunma Tarihleri	Okunuşlar
Fallmerayer	1827	Kusuganın
W. Miller	1926	Koustaga
Hahonov	1905	Koustougan (E. Uzun bunu Kustugan şeklinde yazmış)
Bryer	1975	Küçük Ağa
Zachariadou	1977	Küç Doğan
F. Sümer	1992	Küçük Ağa
F. Emecen	1996	Kuşdoğan [Buna atfen: M. Bilgin (1997); İ. Tellioglu (2009)]
B. Brendemon	2002	Oğuz Doğan (F.Emecen'e atfen Kuşdoğan okunuşuna itiraz ederek)
N. Demir	2002	Genç Ağa
R. Şükürov	2006	Güç Doğan (F.Emecen'e atfen Kuşdoğan yerine teklif)
N. Demir	2007	Kuşdoğan
M. Keçiş	2013	Koustouganen
S. P. Karpov	2016	Güç Doğan/ Kuşdoğan

³² Demir, *Hacıemiroğulları Beyliği*, s. 60.

³³ Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, s.59-60.

KAYNAKLAR

387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri, 937/1530, Ankara 1997, II.

BAY, Abdullah, “Ünye Ayanından Genç Mustafa Ağa’nın Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sy. 7 Güz 2005, s. 60-75.

BİLGİN, Mehmet, “Giresun Bölgesinde Türkmen Beyleri ve İskan Faaliyetleri”, *Giresun Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 1997, s. 77-109.

BRENDEMOEN, Bernt, *The Turkish Dialects of Trabzon. Their Phonology and Historical Development*, I, Wiesbaden 2002.

BRYER, ANTHONY, “Greeks and Türkmens: The Pontic Exception”, *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX (1975), 113-148.

DEMİR, Necati, “Hacıemiroğulları Beyliği”, *Türkler*, C: VI, Ankara 2002, s. 824-829.

DEMİR, Necati, “Orta Karadeniz Bölgesi’nin 13. Yüzyıldaki Fatih Kuştoğan Bey”, *Türk Tarihçiliğinin Asırlık Çınarı Halil İnalçık’a Armağan*, ed. M. Öz-Ş. Küçük, Ankara 2017, s. 93-104.

DEMİR, Necati, *Hacıemiroğulları Beyliği*, İstanbul 2007.

EMECEN, Feridun M., *Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi. Ağasar Vadisi: ŞalpazarBeşikdüzü*, Trabzon 2010.

EMECEN, Feridun M., *Doğu Karadeniz’de İki Kıyı kasabasının Tarihi: Bulancak-Piraziz*, İstanbul 2005.

EMECEN, Feridun M., “Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri”, *Giresun Tarihi Sempozyumu* (24-25 Mayıs 1996), İstanbul 1997, 19-24.

EMECEN, Feridun M., “Giresun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIV (1996), 78-84.

FALLMERAYER, Jakob Philipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, trc. A.C. Eren, haz. C. Yavuz - İ. Hacıfettahoğlu, not. İ. Tellioglu, Ankara 2011.

FATSA, Mehmet, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Giresun (Sosyal ve Ekonomik Hayat)*, Ankara 2010.

HAHANOV, A., *Panaret’in Trabzon Tarihi*, trc. E. Uzun, Trabzon 2004.

KARPOV, Sergey Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, trc. E. Uzun, İstanbul 2016.

KEÇİŞ, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1024-1404)*, Ankara 2013.

KEÇİŞ, Murat, “Trabzon Rum İmparatorluğu Tarihçisi Panaretos ve Eseri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 12 (Trabzon 2012), 25-38.

MİLLER, William, *Son Trabzon İmparatorluğu*, trc. N. Süleymangil, İstanbul 2007.

OĞUZ, M. “Taceddinoğulları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: VI (1948), s.469-487.

SHUKUROV, Rustam, “Two Waves of Nomadic Migration in the Pontos The Thirteenth-Fourteenth Centuries”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 1 (Trabzon 2006), 29-43.

SÜMER, Faruk, *Çepniler*, İstanbul 1992.

ŞÜKÜROV, Rüstem, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, İstanbul, 2016.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Panaretos’un Kroniği’nin Türklerle İlgili Bölümleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 43/2003, s. 63-68.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Kommenosların Karadeniz Hâkimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon, 2009.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Trabzon 2004.

YÜCEL, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, Ankara 1991.

ZACHARİADOU, Elizabeth A., “Trebizond and Turks (1352-1402)”, *Romania and Turks*, London 1985, 333-358.

XX. YÜZYILDA CANİK (SAMSUN) SANCAĞINDA ADLARI DEĞİŞTİRİLMEK İSTENEN YERLER VE YENİ ADLARI*

*Selim ÖZCAN***

ÖZ

Yer adları, o topraklar üzerinde yaşayanların, vatani olduğunu ve kültürel özelliklerini yansıtan önemli bir belgedir. Dolayısıyla dünyanın değişik coğrafyalarını yurt edinen Türkler, hâkim oldukları topraklara kendi kültürlerinin özelliklerini gösteren yer adlarını vermişlerdir.

Bu durum, Osmanlı Devleti döneminde de sürdürüldü. Fakat Osmanlı, çok milletli bir devlet olmasından, her milletin kendi yaşadığı bölgeye, kendi dilinde yer adı vermesini ortaya çıkardı. Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik düşüncesi sonrasında ise devlet birlik ve düzeni sağlamaya yönelik bazı fikir akımları uygulamaya koydu. Bu akımlardan birisi de, Türkçülük fikri oldu. Bu düşünce istikametinde yabancı yer adlarının değiştirilmesine gidildi. Bu başlatılan değişiklik hareketi Canik (Samsun) sancağında da uygulandı.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, Canik, Yer Adı, Osmanlı, Toponimi,

THE PLACES THAT THE NAMES WERE CHANGED AND THEIR NEW NAMES IN THE 20TH CENTURY AT CANİK FLAG

ABSTRACT

The name of the places is an important document that reflect the culture and the country of the people who lived there. Therefore, the Turkish people settled in different parts of the world and named those place that they ruled for a period of time related to their culture.

Such a case continued during the Ottoman period. As the Ottomans were multinational State, each nation or groups named their own places with the names related to their culture. After the idea that appeared with the French Revolution, the state put some regulations and laws to provide the security and the unity of the state. One of these ideas was Turkish nationalism. The first application was the changing of the names of the places all over the country. The application that started at that time was applied by changing the name of Canik (Samsun) sanjak.

Keywords: Turkish, Canik, Place name, Ottoman, Toponymy

* *Gönderim tarihi: 27.06.2018. Kabul tarihi: 04.07.2018.* Bu çalışma; 4-6 Mayıs 2006 tarihinde “Geçmişten Geleceğe Samsun” Sempozyumunda bildiri olarak sunulan metnin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş halidir.

** *Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, AMASYA. selim.ozcan@amasya.edu.tr ORCID: 0000-0002-3737-8600*

Giriş

Toplumlar üzerinde yaşadıkları ve hâkim oldukları coğrafyalardaki yerleşim yerlerine ad verirken, oranın fiziki özelliklerinin yanı sıra beşeri ve ekonomik özelliklerini göz önünde bulundurmakta ve oralara kendi kültür, dil ve geleneklerine uygun adları vermektedirler. Dolayısıyla, tarihi geçmişi çok eski dönemlere kadar uzanan Anadolu coğrafyasında, XI. yüzyıldan itibaren Türkleşme hareketi başlamasıyla, yerleşim yerlerine çoğunlukla, Türkçe isimler verilmesinde, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin büyük katkısı olmuştur¹. Bunun yanında insanlığın ilk medeniyet merkezlerinden olan Anadolu'da daha önceki yerleşimlerin ve kültürlerin izlerini yansıtan yer adları da bu dönemlerde varlıklarını sürdürerek korumuşlardır.

Türkler tarafından, XII. yüzyılın ikinci yarısında Canik (Samsun) sancağının hâkimiyet altına alınmasıyla, kültürel bakımdan Anadolu'nun diğer yerleşim bölgelerinde olduğu gibi saf olmayan bir coğrafya ile karşılaşıldı. Çünkü bu coğrafyada, Türk hâkimiyeti öncesinde değişik kültür toplulukları yaşamışlardır. Diğer bir ifade ile yerleşim yerleri farklı medeniyetlere ev sahipliği yapıp, değişik kültürler tarafından vatan yapılmıştı. Yani Anadolu coğrafyası farklı yaşama biçimlerine sahip olan topluluklar tarafından biçimlendirilmişti. Şehrine, köyüne, gölüne, nehrine dağına kendi kültürel izlerini ve alametlerini yansıtan adlar vermişlerdi.

Kültür mozaiki özelliğini yansıtan yerleşim yerlerini egemenliği altına alan Türkler, o coğrafyayı siyasi olduğu gibi kültürel vatan yapma mücadelesini de yapmışlardır. Dolayısıyla kendilerine has yaşama biçimlerinin alametlerini ve izlerini yerleşim yerlerine ilmek ilmek işleyip, yepyeni bir yaşama biçimi olan Türk - İslam kültürü ile coğrafyayı tanıştırmışlardır². Canik (Samsun) sancağında bu süreç bölgenin fethiyle başlayıp, Osmanlı hâkimiyeti döneminde de sürdürülmüştür.

Türkler, fetihle birlikte oralara ad verip, ifade etmede bir coğrafyacı duyarlılığıyla hareket ederek; şehirleri, köyleri, küçük arazi parçalarını, geçitleri, ırmakları, gölleri, dağları, yaylaları kültürel özelliklerini belirten anlamlı adlarla isimlendirmişlerdir³. Aynı zamanda egemen bir millet kudretiyle sahiplendiği coğrafyaya kültürel özelliklerini kazıyarak yerleşim yerlerini adlandırarak Türkleştirmişlerdir. Ayrıca nesiller boyu toplum vicdanında yaşanması sağlayarak, günümüze kadar mevcudiyetini muhafaza eden bu yer adları kültürleşmenin göstergesi olması, bakımından ayrı bir önem de ifade etmektedir. Bunun yanında adlandırmalar, toplumun sosyo-kültürel yapısı, iskân ettikleri ve kullandıkları yerlerin geçmiş tarihi ile coğrafi yapıları hakkında önemli

¹ B. Ünal İbret, "Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açından Bir İnceleme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S: 7, İstanbul 2003, s. 54

² Bahaeddin Yediylıdız, "Ordu İli Yer Adları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 22/256, Ankara 1984, s.20

³ Mehmet Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S: 12, İstanbul 1986, s.43

bilgiler vererek, insanlığın ve medeniyetin izlerini yansıtırlar⁴. Dolayısıyla bu yerleşim yeri adları ilmî metotlarla özellikle konusu, yer ve zaman adları bilgisi adı verilen “onamastik” in, yer adları ile uğraşan kolu olan “toponimi”nin⁵ ortaya koyduğu araştırma usullerine göre incelenmesi gerekmektedir.

Bu çalışma ile Osmanlı Devletinde, iktidarın XX. yüzyılın başlarında, ülke genelinde başlattığı yerleşim yeri adlarının Türkçülük akımı doğrultusunda, Türkçeleştirilmesi amacına yönelik yapılmasını önerdiği faaliyetlerin, Canik (Samsun) sancağında uygulandığının değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

1-Yer Adlarının Anlam ve Önemi

Yer adları, bir coğrafyanın üzerinde yaşayanların vatanı olduğunu gösteren önemli belgelerdendir. Aynı zamanda, yer adları coğrafyanın dil tarihi, yerleşim tarihi ve etnik yapısı hakkında da önemli bilgileri vermektedir⁶. Ünlü Türk düşünürü Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda yazdığı “Divan-ı Lügati’t- Türk” adlı eserinin “Kitapta Söylenen ve Söylenmeyen Şeyler Üzerine Söz” bölümünde bu düşüncenin önemini şöyle vurgulamıştır. “Yazdığım dağlar, çöller, dereler, sular, göller İslâm Türklerin ellerinde bulunanlardır. Çünkü dillerde dolaşan bunlardır. Bunları tanınmış oldukları için yazdım; tanınmamış olanların birçoklarını bıraktım. Müslüman olmayan Türk illerinden bir takımını dahi yazdım; gerisini yazmadım; çünkü onları yazmakta bir fayda yoktu. Türk diline sonradan girmiş olan kelimeleri yazmadım; erkek ve kadın adları da yazılmadı. Bunlardan ancak doğru bilinmesi için çok kullanılan, herkes tarafından tanınan adlar yazıldı”⁷.

İlk yurttan, dünyanın farklı coğrafyalarına yayılarak oraları vatan yapan ecdadımız, ata Kaşgarlı Mahmud’un düşünceleri doğrultusunda her gittiği bölgeye kültürümüzün alametlerini yansıtan yerleşim yeri adları koymuşlardır. Bu durum, fetihle birlikte yaşanılmaya başlanılan Anadolu coğrafyası içinde geçerli olmuştur. İşte, Anadolu’ya da İlk Türk devletlerinin, Selçukluların, Türkmen Beyliklerinin ve Osmanlıların düzenli ve planlı yerleşme siyasetleriyle geleneğe uygun, düşünerek ve bilerek yer adları verilmiştir⁸. Dolayısıyla bu

⁴ Nermi Uygur, “Yer Adları”, *Türk Dili*, S: 187, Ankara 1967, s. 502.

⁵ H. Hilmi Karaboran, “Türkiye’de Mevkii Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Yer Adları Bildirileri Sempozyumu, 11-13 Eylül*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 97; Serdar Yavuz-Mustafa Şenel, “Yer Adları (toponim) Terimleri Sözlüğü”, *Turkish Studies*, 8/8, Ankara 2013, s. 2239-2254; Alaeddin Mehmedoğlu-Hatire A. Aliyeva, “Yer Adları Tarihin Aynası’dır”, *Türk Kültürü*, C: 37, S: 437, Ankara 1999, s.552.

⁶ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilimi)*, C: II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982, s. 103.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanı Lûgat-it Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s.27-28

⁸ Eröz, a.g.m, s.43-53.

adlandırmalar, Anadolu kültür coğrafyasına Türk imzasının atılmasının belgesi ve Türk toplumunun coğrafyası ile bütünleşmesinin göstergesi olmuştur⁹.

Osmanlı Devletinin çok milletli bir yapıda olması ve milliyet esasına önem verilmemesi, hâkimiyetindeki her milletin kendi iskân ettiği coğrafyaya kendi kültür diline uygun yer adları vermesine sebep olmuştur. Dolayısıyla, Osmanlı coğrafyasında karşımıza Türkçe olamayan yer adlarının çıkması olağan bir durum olarak karşılanmalıdır. Fakat Fransız ihtilalinin yaydığı fikir akımlarından milliyetçilik düşüncesinin, dış güçlerin de telkinleriyle desteklenmesi, hem siyasi hem de kültürel açıdan devlet üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Osmanlı Devleti'nin izlediği Osmanlıcılık siyasetinin aleyhte kullanılmaya başlanmasıyla, özellikle Rumeli topraklarında yaşayan Osmanlı vatandaşı gayrimüslim halkın oluşturduğu milletler ayrılıkçı hareketler başlattılar. Dönemin emperyalist güçlerinin desteğini de alarak bağımsızlıklarını ilan etmeye yöneldiler. Her biri ayrı bir siyasi devlet olan bu farklı milletler, siyasi bağımsızlıklarının yanında yurtlarını kendi dillerinin özelliklerine göre yer adları ile biçimlendirmeyi, coğrafyalarının kültürel yapısını değiştirmeyi bir görev addettiler. Bununla da yetinmeyip egemenliklerine aldıkları yerleşim yerlerindeki Türkçe yer adlarını değiştirmekte bir beis görmeyerek, yıllarca birlikte yaşadıkları Türk hoşgörüsünün kaynağı olan Türk kültürünün izlerini yok etmeyi de önemli bir vazife bildiler¹⁰.

Osmanlı yönetimi, devleti parçalamayı amaçlayan bu ayrılıkçılık hareketlerine karşı birlik ve beraberliği sürdürmeye yönelik bazı fikir akımlarını hayata geçirmeye çalıştı. Bunlardan Osmanlılık fikrini, Osmanlıcılık olarak yürürlüğe koymak istediye de, gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketlerine engel olunamadı. Daha sonra İslamcılık düşüncesiyle devlete bağlı Müslümanların bütünlüğünün sağlanması amaçlandı. Başarılı olunamaması üzerine yönetimdeki İttihat ve Terakki idaresi, Türkçülük fikrini yürürlüğe koydu. Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyılın başlarında, yaşadığı Balkan felaketinin ardından millî his ve düşüncelerin daha çok yoğunlaşması üzerine bir kültür hareketi olarak başlayan, daha sonra giderek siyasi bir akım haline gelen Türkçülük düşüncesi, devlet yönetiminde baskın olmaya başladı¹¹.

İttihat ve Terakki idaresi yaşanan bu gelişmeler üzerine yalnızca askeri ve siyasi sahalarda değil, devletin Türk devleti olduğu düşüncesinden hareketle yeni bir takım düzenlemeleri uygulamaya koydu. Bunlardan biride; kültürel alanda başlatılan ve Türk coğrafyasını kapsayan, Türkçe olamayan, yerleşim yeri adlarının değiştirilmesi faaliyetleri oldu. Bu amaçla, Dâhiliye Nezareti Canik (Samsun) sancağının da içerisinde bulunduğu pek çok sancakta komisyonlar kurarak çalışmalar başlattı.

⁹ Sırrı Erinç, "Güneydoğu Avrupa'da Türkçe Ekzonimler" *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, S: 6, İstanbul 1989, s. 9.

¹⁰ Mehmedoğlu-Aliyeva, *a.g.m.*, s. 553-554.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C: VIII, TTK Basımevi, Ankara 1983, s.550-563.

2-Canik Sancağındaki Yer Adları Değişiklikleri

2.1-Canik Adı ve Menşei

Canik adı günümüzde, Canik dağlarının ismi olarak bilinmektedir. Samsun ilinin güney batısından, batıda Kızılırmak vadisinden başlayıp, doğuda Ordu'nun doğusundan akan Melet ırmağına kadar 180 km boyunca uzanan, güneyde Kelkit ırmağına kadar olan ve 60 km genişliğindeki bölgenin adıdır.¹² Bunun yanında, Anadolu'nun Karadeniz sahilinde, Kızılırmak ve Yeşilirmak arasında ve daha doğuda Ordu'ya kadar uzanan bölgeye verilen addır. Kelimenin menşei bilinmemekle birlikte, Gürcü lehçesinin bir kelimesi ile ilişkili olduğu da ifade edilmektedir¹³.

Karadeniz kıyısının bu bölgesinde, yerli halk tarafından, "Cenik" şeklinde söylenen bu kelime, "sürülerin kışın barındıkları çukur yer, kışlak" manasında ve ancak yazın sürüler ile gidilip, iskân edilen yüksek yerlerin (oba, yayla) aksi olarak da kullanılmaktadır. Canik adı bir idari coğrafya adı olarak kullanılmış, ilk defa Sivas eyaletine, ardından Trabzon'a bağlanan bir sancağa (liva) verilmiştir¹⁴. Çalışmamızda bu ad idari anlamda kullanılmıştır. Ayrıca Samsun merkez Çatalçam, Erzurum ilinde Oltu'nun Dokuzdeğirmen, Tunceli ilinde Mazgirt'in Aydınlık köylerinin eski adları da Canik olarak geçmektedir¹⁵.

Canik adının ilk defa rastlanıldığı Türkçe kaynak, 1244-1245'te kaleme alınmış olan Danişmendname'dir. Bu kaynakta, Canik bölgesinin sınırları şöyle ifade edilmektedir. Batısında Samsun, doğusunda Trabzon ve Bulgar dağları, kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Karakuş (günümüzde Ordu iline bağlı Akkuş ilçesi) yer aldığı belirtilmektedir¹⁶.

Osmanlı hâkimiyetindeki Canik sancağının XV. ve XVI. yüzyıllardaki konumu ise şöyle belirtilmektedir. Orta Karadeniz bölgesinde, sınırları Bafra'nın batısından başlayan, Samsun merkez olmak üzere, Salıpazarı, Çarşamba, Terme, Ünye ve Kavak'ı içerisine alan, Fatsa ile Perşembe arasından denize dökülen Bolaman ırmağına kadar uzanan bölgenin adı olarak tanımlanmaktadır¹⁷. Ayrıca "Canik Beyleri" adlı eserin yazarı da, kitabının girişi kısmında Canik bölgesinin konumunu; doğuda Trabzon'dan bugünkü Samsun ilinin batı sınırı, güneyde ise Amasya ve Tokat'a kadar uzanan bölge olarak belirtmiştir¹⁸.

¹² *Büyük Larousse*, "Canik Dağları", C: 5, s. 2168.

¹³ Besim Darkot, "Canik", *İslam Ansiklopedisi*, C: III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s.25

¹⁴ Darkot, *a.g.m.*, s.25.

¹⁵ *Köylerimiz*, T.C İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1982; *Belediyeler/Köylerimiz*, T.C İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Türk İdareciler Vakfı Yayınları, Ankara 1985, s.323,783.

¹⁶ Necati Demir, "Bir Coğrafi Bölge Olarak "Canik, Tarihi Alt Yapısı", *Orta Karadeniz Sempozyumu (7-11 Eylül 2005) Bildirileri*; Mehmet Öz, *XV-XVI. yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.27.

¹⁷ Öz, *a.g.e.*, s. 25-26.

¹⁸ Kazım Dılcimen, *Canik Beyleri*, Ahali Matbaası, Samsun 1940, s. 8.

Tespit edilen bu verilerden sonra Canik bölgesinin coğrafi konumu; kuzeyde sahil boyunca, güneyde ise Kelkit ırmağına kadar uzanan, doğuda Trabzon - Rize il sınırından başlayıp, Canik Dağları da dâhil olmak üzere, Sinop yakınlarına kadar devam eden bölge olarak tanımlanabilir¹⁹.

Bölge için Samsun isminin kullanılışı ise Türklerin Canik bölgesini egemenliklerine alımlarından sonradır. Dolayısıyla Samsun adının XII. ve XIII. yüzyıllardaki Türk kaynaklarında kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. Samsun adının “Amisus” sözcüğünden türetildiği ve bölgeye gelen Türklerin ilk olarak kendi ses uyumlarına göre önce “Samisun” olarak, daha sonra ise “Samsun” biçimine dönüştürüp kullandıkları ifade edilmektedir²⁰.

Bu yüzyıllarda Samsun sözcüğü şehir merkezinin adı olarak bilinmesine rağmen sancak ismi olarak “Canik” kelimesi kullanılmıştır. Canik sancağı; idari bakımdan 1910 yıllarından itibaren, Cumhuriyet dönemine kadar müstakil bir mutasarrıflık olarak herhangi bir eyalete bağlı olmadan yönetilmiştir²¹. Cumhuriyetin ilanından sonra yapılan yeni yönetim yapılanmasına göre vilayet olan bölgeye, şehir adı olarak merkez isminden dolayı “Samsun” denilmiştir.

2.1-Canik Sancağındaki Yer Adları Değişikliği Çalışmaları

Dâhiliye Nezareti tarafından çok eskiden beri adlandırılmış olan ve feth edildikten sonra da kullanılan bazı şehir, kasaba ve köy adlarının Osmanlılıkla (Türklükle) hiçbir ilgisi olmadığı, telaffuzlarının da güç olduğu gerekçesiyle, uygun adlarla değiştirilmeleri kararlaştırıldı. Bu kararın, Canik sancağına bir genelge ile bildirilmesi üzerine²², tüm vilayetlerde olduğu gibi, sancak ve kaza merkezlerinde bu iş için oluşturulan komisyonlar tarafından çalışmalar başlatıldı²³. Dâhiliye Nezaretinin, bir genelge ile yer adlarının değişikliğini belirtmiş olmasına rağmen, ülke çapındaki çalışmalar esnasında bazı aksaklıkların görülmesi üzerine, bu defa İttihat ve Terakki liderlerinden Osmanlı Harbiye Nazırı ve

¹⁹ Demir, *a.g.b.*, s. 3.

²⁰ Kazım Dilcimen, “Samsun Kelimesi”, *Ondokuz Mayıs Samsun Halkevi Dergisi*, S: 56, Samsun 1942, s. 18.

²¹ Orhan Kılıç, “Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, *Geçmişten Geleceğe 2006 Samsun*, Samsun 2006, s. 50.

²² Osmanlılığa vech-i münasip olmayan ve müşabih isimlerle tevsiim edilmiş olan şehir, kasaba ve kuranın esamisinin tebdili. Bkz. *BOA*. Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye (DH. İUM), nr.48/10, s. 2, Tarih 14 Teşrinievvel 1331 (27 Ekim 1915).

²³ Fakat 26 Teşrin-i Sani 1331’de (9 Aralık 1915) Canik Sancağı Mutasarrıfı Kemal tarafından, Dâhiliye Nezâretine şehir, kasaba ve köylerin isimlerinin değiştirilmesi hakkında 14 Teşrin-i Evvel 1331’de (27 Ekim 1915) gönderilen genelgenin, sancağın kaleminden, hükümet dairesine nakli sırasında diğer evraklara karışarak bildirilmiş ve genelgeye ilişik yer adlarının değişikliğini gösteren cetvel ile genelgenin suretinin gönderilmesi, 1 Kanunievvel 1331 (14 Aralık 1915) tarihli telgraf ile istenmiştir. *BOA*, DH. İUM, nr.48/10,s.2, Bu telgrafa, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti 3 Kanunievvel 1331’de (16 Aralık 1915) cevap vererek istenen genelge ile hangi adların değiştirilmesinin uygun olacağını ihtiva eden pusulanın suretlerinin gönderildiği bildirilir. *BOA*, DH. İUM, nr.48/10, s. 2.

dönemin yetkililerinden Enver Paşa²⁴, 5 Ocak 1916 tarihinde yeni bir emirname yayımlayarak, yer adları değişikliklerinde uygulanacak esasları bildirdi²⁵.

Bu emirnameye göre; “Osmanlı ülkesinde Ermenice, Rumca, Bulgarca hatta İslam olmayan topluluklara ait olan vilayet, sancak, kasaba, köy, mahalle, nahiye, dağ, nehir gibi bütün adların Türkçe ‘ye çevrilmesi için yurt genelinde bir çalışma yapılması istendi. Müslüman kavimlere ait olan ancak Türkçe olmayan adların bunun dışında tutulması belirtildi”²⁶.

Yapılan çalışmalar sonrasında, Canik sancağındaki şehir, kasaba ve köylerin isimlerinin yer adlarının değişikliği hakkındaki incelemelerin sona erdiği, mutasarrıf tarafından Dâhiliye Nezaretine 21 Mart 1916 tarihinde bir telgraf ile bildirildi²⁷. Ardından hem 27 Ekim 1915'de gönderilen genelgeye, hem de Enver Paşa'nın yayınladığı emirnameye göre Canik sancağı dâhilinde adları değiştirilen kasaba, köy ve mahalleler ile bunların hangi yeni adlarla isimlendirilmesinin uygun görüldüğüne dair cetvel düzenlenerek 9 Mayıs 1916 günü Canik mutasarrıfı tarafından, Dâhiliye Nezaretine gönderildi²⁸.

Canik sancağı dâhilinde, yer adları hakkında yapılması uygun olacağı belirtilen düzenlemelere göre; mutasarrıflık tarafından, Bafra kaza adının değiştirilmesi gerekirse “Kızılırmak”, Çarşamba kaza adının değiştirilmesi gerekirse “Yeşilirmak” adlarının verilmesinin uygun olduğu belirtildi. Terme kaza adının “Sancaklı Kazası”, Ünye kaza adının “Saraybahçe”, Fatsa kaza adının “Yalısaray” olarak değiştirilmesi önerildi. Kavak kazasının, Bağdat yolu üzerinde bulunması ve adın Rumca ile de ilgisinin olmamasından dolayı değiştirilmemesi, değiştirilmesi durumunda ise “Durak” adının verilmesinde sakınca olmadığı bildirilmiştir²⁹. (Bkz. Tablo IV/ b, c, d, e, f, g, h)

²⁴ M. Şükrü Hanioglu, “Enver Paşa”, *DVİA*, C: XI, İstanbul 1996, s. 261-264.

²⁵ *BOA*, DH. İUM, nr. 48/17, lef.2

²⁶ Yer adları ile ilgili bu emirnameye göre; Çalışmalar, bölge dâhilindeki askerî başkanlar ve mülkiye memurları tarafından yapılacak, yer adlarının değiştirilmesine önce vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinden başlanacak, hazırlanan cetveller ise karargâha gönderilecekti. Burada gönderilen cetveller incelenerek, birbirine benzeyen adlar, yazışılarak değiştirildikten sonra, uygulanmak üzere Dâhiliye ve Posta Nezaretine gönderilecekti. Yeni yer adlarının değişikliğinde, çalışkanlık ve askeri zaferlerimiz ölçü alınacak, harp sahası olan yerler, oraya özel şanlı tarihi hatırlatacak ve bu mümkün değilse, en namuslu ve memleketine en faydalı hizmetlerde bulunmuş, ama vefat etmiş olanların adları verilecekti. Veyahut bölgenin bol miktarda yetişen ve tanınan ürünü, sanayi ve ticareti daima sabit kılacak, coğrafyanın durumuna yakışan isimler bulunacaktı. Sözüün kısası, okulda öğretmenler, öğrencilerine coğrafya dersleri sırasında vatanımızın her parçasını anlatırken, öğrenciler aynı zamanda her mevki ‘in şanlı tarihine, iklim, mahsul, sanat ve ticaretine aid faydalı bilgiler bulabilmelidirler. Bir de, öteden beri yabancıda olsa alışılmış ve bugün konuşulmakta olan adların, birden bire kelimenin yapısına hiç benzemeyen ad ile değiştirilmesi hem halk arasında bazı yanlışlıklar hem de eski adların yine söylenmesine sebep olacağından, halkın bu durumu dikkate alınarak ona göre isim bulunmaya itinâ gösterilmelidir. Meselâ; "Ereğli"ye "Erekli" veya "Eraklı", "Gelibolu"ya "Velibolu" denilmesinde bir sakınca olmayacaktır. *BOA*, DH. İUM, nr. 48/17, lef.2.

²⁷ *BOA*, DH. İUM, nr.48/10, s.3.

²⁸ *BOA*, DH. İUM, nr.48/10, s.4.

²⁹ *BOA*, DH. İUM, nr.48/10, s.5

Bu değişikliklerin yanında; Samsun merkez kazasının 6 mahallesi ile 16 köyünün; Bafra kazasının adı ile 29 köyünün; Çarşamba kazasının adı ile 1 mahallesinin; Terme kazasının adının; Kavak nahiyesinin 2 mahallesi ile 3 köyünün; Alaçam nahiyesinin 1 mahallesi ile 4 köyünün; Ünye kazasının adı ile 1 mahallesi, 1 nahiyesi ve 16 köyünün; Fatsa kazasının adı ile 6 köyünün adlarının değiştirilmesi düşüncesi bildirilmiştir. Canik sancağı ve yöresine ait değiştirilmesi önerilen yerleşim yeri adlarının toplamı 91 civarındadır (Bkz. Tablo I). Bu adların etimolojik tahlillerine gidilmeksizin, ilk okunduğunda açık ve seçik olarak anlaşılabilir göz önünde bulundurularak, söz konusu adlar bir tasnife tâbi tutulduklarında şöyle bir tablo ile karşılaşılmaktadır.

Tablo I; Canik Sancağında Adları Değiştirilmesi İstenen Yerleşim Yerlerinin Sayıları

Canik Sancağının İdari Birimleri	Yerleşim Yerleri				Toplam
	Mahalle	Köy	Nahiye	Kaza	
Samsun Merkez	6	16	--	5	27
Kavak Nahiyesi	2	3	--	--	5
Alaçam Nahiyesi	1	4	--	--	5
Bafra Kazası	--	29	--	--	29
Çarşamba Kazası	1	--	--	--	1
Terme kazası	--	--	--	--	--
Ünye kazası	1	16	1	--	18
Fatsa Kazası	--	6	--	--	6
TOPLAM	11	74	1	5	91

Tablo II: Canik Sancağındaki Yer Adlarının İsimlerinin Sınıflandırılması³⁰

Canik Sancağının İdari Birimleri	Çevre ile ilgili Adlar			Kişilerle ve Topluluklarla İlgili Adlar		
	Çevr. Coğr. Özellikler	Çevr. Renkler	Çevredeki Hayvanlar	Kişi Ad ve Unvan	Dini Adlar	Mesleklerle ilgili Adlar
Samsun Merkez	4	3	--	12	3	--
Kavak Nahiyesi	1	--	--	4	--	--
Alaçam Nahiyesi	4	--	--	1	--	--
Bafra Kazası	8	3	4	13	2	--
Çarşamba Kazası	2	--	--	--	--	--
Terme kazası	--	--	--	--	--	1
Ünye kazası	8	2	--	7	1	1
Fatsa Kazası	6	--	1	--	--	--
Toplam	33	8	5	37	6	2
Genel Toplam	91					

³⁰ Tablodaki yer adlarının isimlendirilmesindeki sınıflama için bkz. Doğan Aksan, "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1973, s.185-187.

Tablo III: Canik (Samsun) Sancağındaki Yer Adlarının Özelliklerine Göre İsimlendirilme Oranı

İsimlerin Sınıflanması	İsim Sayısı	Oranı
Çevrenin Coğrafi Özellikler	33	% 36
Çevredeki Renkler	8	% 9
Çevredeki Hayvanlar	5	%6
Kişi Ad ve Unvanları	37	%40
Dinle İlgili Adlar	6	%7
Mesleklerle ilgili Adlar	2	%2
Toplam	91	% 100

Canik sancağı ve yöresi yerleşim yeri adlarının en büyük kısmını 37 ad değişiklik önerisi ve yüzde 40'lık bir oranla kişi isim ve unvanlarıyla ilgili adlara dayanan yer isimleri oluşturmaktadır. (Bkz Tablo II ve III) Bu adlandırma, doğrudan doğruya insan adlarının çıkış noktası olarak alındığı ve tarihe mal olmuş simaların adlarının daha çok ilham kaynağı olduğu görülmektedir. Örneğin Fazıl Ahmet Paşa, Pirî Paşa, Çandarlı, Osman gibi kişi adları yanında, Mahmudlu, Tursunlu, Küçük Ahmetli, Kara Ahmetli gibi köylerin sakinleri arasında baba adı söz konusu köyün adıyla aynı olan şahısların adlarından kaynaklanan yer adlarına da rastlanılmaktadır³¹.

Dinle ilgili adlandırmada ise, dini kaynaklı 6 ad değişikliği ve yüzde 7 gibi düşük bir orandaki adlara, dini kurumlar ve temalar ilham kaynağı olmuştur. Örnek olarak Hoca, Hayırlı, Niyazlı, Hızır Bey gibi yer adları sayılabilir.

Meslek isimleri de yer adı olarak kullanılmıştır. Bu kullanım biçimi 2 ad değişikliği ve yüzde 2 gibi en düşük oranı oluşturmaktadır. Örneğin; Semerci gibi meslek ismi, yer adı olduğu gibi Osmanlı devlet ve saray örgütünün isimlerini yansıtan, Sancak gibi isimler de yer adı olarak benimsenmiştir.

Yer adlarını belirlemede, en kalabalık ikinci isim grubunun menşe'ini 33 isim ve yüzde 36'lık bir oranla, çevrenin coğrafi özelliklerini yansıtan yer adları oluşturmaktadır. (Bkz Tablo III) Buradan da çevrenin, Türklerde adlandırmada her bakımdan önemli bir yer tuttuğunu ifade edebiliriz. Bu da Türklerin çevreye bağlılıklarıyla, çevre ile ilişkilerinin çok daha yoğun olduğu şeklinde açıklanabilir. Çünkü Türkler, üzerinde yaşadıkları çevreyi gözlemişler; onu tanımışlar ve ondan keşfettiklerini kendi dilleriyle tasvir etmeye çalışmışlardır. Genellikle, çevrenin coğrafi özellikleri ve jeolojik yapısı, çevredeki renkler, çevrenin genel özellikleri ve çevredeki varlıklardan olan bitki örtüsü, hayvanlar ve yapılardan etkilenmişlerdir³². Çevreyle ilgili yer adlarına; Çamlıdere, Beypınar, Baharlı, Çukurlu, Fındıklı, Yüksekalan, Yıldırım, Karşıyaka, Bademler gibi çevrenin özelliklerini yansıtan adlar örnek verilebilir. Bunların yanında Yeşilteke, Karakayış, Alaca, Karayazı gibi yer adlarıyla da çevredeki renkler dile getirilmiştir.

³¹ Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 22.

³² Anadolu köy adlarında adlandırma yolları için bkz, Aksan, *a.g.m.*, s.185-193.

Koyundere, Kuşalakese, Leylekli, Kartal adları da çevredeki varlıklardan olan hayvan isimlerinden esinlenerek adlandırılan yerleşim yeri adları olmuştur. (Bkz. Tablo IV/a,b,c,d,e,f,g,h,)

Canik Sancağı dâhilindeki yer adları değişikliklerine gidilirken Türk kültürünün özelliklerini yansıtan ve yabancı dillerle ilgisi olmayan, öz Türkçe adların verilmesi, çalışmaları yürütecek komisyon tarafından amaç edinilmiştir. Fakat komisyon üyelerinin yer adları konusunda pek bilgili olmadıkları ve hiçbir alt yapı hazırlığı olmaksızın, bu çalışmalarını alelacele gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Çünkü komisyon üyelerinin Türk etimolojisinden ve tarihinden habersiz bir şekilde öz Türkçe yer adlarının, gene Türkçe adlarla değiştirilmesini önermişlerdir. Örneğin; Samsun merkeze bağlı ve eski Türk topluluklarındaki oymak adlarından olan, "Kadamut"³³ köyünün adının yerine "Güzelpınar" adı uygun bulunmuştur. Bafra kazasına tâbi ve Türk tarihindeki ünlü kişi adlarından olan "Kaydalapa"³⁴ köyünün adının yerine de "Ağayurdu" adı önerilmiştir.

Bunun yanında Akteke (Hıristiyani), Karatekke; Gazibeyli (İslam), Yukarı Gazibeyli; Gazibeyli (Hıristiyani), Aşağı Gazibeyli; Kuşlıgan, Kuşalakese; Fındıki, Fındıklı gibi değişikliği istenen adın, okunuşundan hareket edilerek verilen adlar da olmuştur. Martıkal'a (İslam), Martıkal'a (Hıristiyani); Gazibeyli (İslam) Gazibeyli (Hıristiyani); Hırsemenkiler (İslam), Hırsemenkiler (Hıristiyani); gibi aynı adla anılan ve biri İslam, diğeri Hıristiyani olan yerleşim yerleri de, Kal'a, Kal'acık; Yukarı Gazibeyli, Aşağı Gazibeyli; Hırsemenkiler (İslam) Turgud, Hırsemenkiler (Hıristiyani), Muradoğlu gibi birbirine yakın veya benzer adlarla adlandırılmıştır.

Canik Sancağında yer adlarının değiştirilmesi hususunda yapılan çalışmaların, uygulamaya geçirilmesi ve günümüze olan yansımalarını değerlendirecek olursak, değişikliklerin tam olarak uygulanmaya geçirilemediği gözlemlenmektedir. Şöyle ki sancağın merkezi olan Samsun'da değiştirilmesi uygun görülen 22 yer adından, sadece Çandarlı diye teklif edilen yer adının, bugün Çandır adıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir.

Bunun dışında değiştirilmesi düşünülen Alonessa, Alonos; Memados, Mamados; Adriya, Andırya; Kadamut, Kadamut; Balaç, Balaç; Olyasse, Olyas; Karasamsun, Karasamsun; Koymat, Koymat; Kamalos, Kamalos; Kethudaoğlu, Kethudadağı; Çinik, Çinik gibi yer adlarını karşılaştırdığımızda, adların hemen hemen değişiklikten önceki yer adlarıyla daha sonraki kullanımlarının aynı olduğunu ifade edebiliriz. Bu gözlemlerimizde önerilen değişikliklerin tam manasıyla uygulamaya geçirilemediğini ifade etmektedir.

Kavak nahiyesinde de önerilen 5 yer adından yalnızca Celallı adı uygun bulunmuştur. Değiştirilmesi istenen Çakallı, Minoz, Mahmudlu yer adlarının da değiştirilmeden kullanımı sürdürülmüştür.

³³ Eröz, a.g.e., s. 49.

³⁴ Eröz, a.g.e., s. 50.

Alaçam nahiyesi için sancaktan değiştirilmesi önerilen 5 yerleşim yer adından hiç birisinin değiştirilmediği, hatta önerilen; Köseköy, Akgüney, Bedeş, Alemete adlarının günümüze kadar benimsenip kullanıldığı, bunlardan sadece Bedeş'in, Soğukçam; Alemete'nin de Umutlu olarak daha sonraki dönemde değiştirildiği anlaşılmaktadır.

Bafra kazasında, değiştirilmesi önerilen yerleşim yeri adlarından sadece Yeşiltekte'nin, Yeşilköy ile Yukarı Gazibeyli ve Aşağı Gazibeyli'nin de Gazibeyli adlarıyla benzerlikleri görülmektedir. Diğer değişikliği istenen yer adlarının ise, yapılması istenen değişikliğe göre uygulamaya geçmediği görülmektedir. Çünkü değişikliği düşünülen yer adlarından Akteke, Bakırpınar, Lengerli, Kaydalapa, Gelemağrı, Çulhakoca, Gazibeyli, Mardar teklif edilen değişiklikten sonra da aynen kullanılmıştır. Yine İneuzi, İnözüköşaca; Domuzağlı, Domuzağı; Harizen, Harız; Hırsemenkiler, Hırsamengeller; İnegazi, Eynegazi; Muğamlı, Muamlı; Demeşk, Demşek; Martıkal'a, Martıkale; Kuşluğan, Kuşluğan; Virancuk, Virancık adlarının okunuşlarından hareket edilerek yapılan değişikliğe göre kullanılmasına aynı şekilde sürdürülmüştür.

Çarşamba kazasında ise, kazanın adı ile 1 mahallenin yer adının değiştirilmesi istenmişse de değişiklik uygulanmaya geçmemiştir. Terme kazasında da kaza adının değiştirilmesi önerilmesine rağmen buna uyulmamıştır.

Ünye kazasındaki 19 yerleşim adının değiştirilmesi teklif edilmiştir. Burada da istenilen değişikliklere göre bir düzenleme yapılmamıştır. Sadece Fındıklı adının kullanıldığı dikkati çekmektedir. Ama bu adı değişiklikle önerilen ad mı, yoksa daha sonra verilen ad mı olduğu anlaşılamamaktadır. Ünye'de değiştirilmesi düşünülen yer adlarından Göbi'nin Göbü; Yavı'nın Yavi; Fardil'in Fartil; Alivera'nın Alivara; Göbinalcı'nın Göbünalcı şeklinde söylenilmesi sürdürülmüştür.

Fatsa kazasında da, diğer kazalardaki gibi istenilen yer adı değişikliklerin uygulanması hayata geçirilememiş, eski adların kullanılmasına devam edilmiştir³⁵.

Samsun; Merkez Kazası ve Kavak, Alaçam Nahiyeleri ile Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa kazaları dâhilinde isimleri değiştirilen mahalle, köy, nahiye ve kazaların yeni isimlerine ait toplu tablolar aşağıda gösterilmiştir.

³⁵ Samsun'daki yer adları değişiklikleri için bkz. Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz Dahiliye Vekâleti Yayını, İstanbul.1928, s.193-197,708-725, Belediyeler/Köyler, T.C İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Türk İdareciler Vakfı Yayınları, Ankara.1985, s.689-698, Belediyeler/Köyler, T.C İçişleri Bakan lığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Türk İdareciler Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s.547-555

Tablo IV/a: Canik Sancağı Merkez Kazası Dâhilinde İsimleri Değiştirilecek Mahallelerin ve Köylerin İsimleri

Değiştirilmesi İstenen İsim	Değiştirilerek Verilecek İsim	Günümüzdeki Kullanılan İsmi
Mekde Mahallesi	Hamzabey Mahallesi	
Rum Mahallesi	Yıldırım Mahallesi	
Sa'dibey Mahallesi	Fethiye Mahallesi	
Katolik Mahallesi	Nusretiye Mahallesi	
Protestan Mahallesi	İslambey Mahallesi	
Adriya Mahallesi	Çandarlı Mahallesi	Andırya (Antyeri)** Çandır
Kadamut Köyü	Güzelpınar Köyü	Kadamut (Çatkaya)**
Balaç Köyü	Balibey köyü	Balaç*
Olyasse Köyü	Karahalilbey Köyü	Olyas (Çobanözü)**
Koymat Köyü	Firuzbey Köyü	Koymat (Toybelen)**
Kamolos Köyü	Niyazlı Köyü	Kamolos (Kamalı)**
Alanosse Köyü	Alaca Köyü	Alonos (Alanlı)**
Memados Köyü	Yüksek Alan	Mamados (Meyvalı)**
Karasamsun Köyü	Karayazı Köyü	Karasamsun*
Kudedi Köyü	Gündoğdu Köyü	
Samrik Köyü	Sarıköy Köyü	
Kethüda oğlu Köyü	İsfendiyarbay Köyü	Kethüda dağı (Gürgendağ)**
Sarıyusuf Köyü	İslahiye Köyü	Sarıyusuf *
Çinik Köyü	Pirîpaşa Köyü	Çinik*
Sarıocak Köyü	Fazılâhmetpaşa Köyü	
Sebüce köyü	Savacıbey Köyü	
Tangarlo Köyü	Tursunlu Köyü	
TOPLAM	6 Mahalle 13 Köy	

*İşaretli yer adları, değiştirilmeden günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.

** İşaretli yer adları, değiştirilerek günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.

Tablo IV/b: Kavak Nahiyesi Dâhilinde İsimleri Değiştirilecek mahalle ve köylerin İsimleri

Değiştirilmesi İstenen İsim	Değiştirilerek Verilecek İsim	Günümüzdeki Kullanılan İsmi
Kavak	Durak	Değiştirilmek istenirse Durak
Rum Mahallesi	Atıfbey Mahallesi	
Ermeni Mahallesi	Bekirbey Mahallesi	
Minoz Köyü	Mahmutlu Köyü	Minoz (Çalbaş) ** Mahmutlu*
Çakallı Muhacirleri Köyü	Cevherli Köyü	Çakallı *
Celallu Köyü	Karaahmetli Köyü	Celallı*
TOPLAM	2 Mahalle 3 Köy	

*İşaretli yer adları, değiştirilmeden günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.

** İşaretli yer adları, değiştirilerek günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.

Tablo IV/c: Terme Kazası Dâhilinde İsimleri Değiştirilecek Kazanın İsimleri

Değiştirilmesi İstenen İsim	Değiştirilerek Verilecek İsim	Günümüzdeki Kullanılan İsmi
Terme Kazası	Sancaklı Kazası	Sancaklı* köy adı
TOPLAM	1 Kaza	

*İşaretli yer adları, değiştirilmeden günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.

Tablo IV/d: Alaşam Nahiyesi Dâhilinde İsimleri Değiştirilecek Mahallelerin ve Köylerin İsimleri

Değiştirilmesi İstenen İsim	Değiştirilerek Verilecek İsim	Günümüzdeki Kullanılan İsmi
Rum Mahallesi	Gündoğdu Mahall	
Köseköy Hristiyani Köyü	Kızıklı Köyü	Köseköy*
Akgüney Hristiyani Köyü	Akviran Köyü	Akgüney*
Bedişköyü Hristiyani	Kavacık Köyü	Bedeş (Soğukçam)**
Alemete köyü	Ahmedyeri Köyü	Alemet (Umutlu)**
TOPLAM	1 Mahalle 4 Köy	

*İşaretli yer adları, değiştirilmeden günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.

** İşaretli yer adları, değiştirilerek günümüzde de kullanılan yer adlarıdır

Tablo IV/e: Bafra Kazası Dâhilinde İsimleri Değiştirilecek Köylerin İsimleri

Değiştirmesi İstenen İsim	Değiştirilerek verilecek İsim	Günümüzdeki Kullanılan İsmi
Bafra	Kızılırmak	Bafra*
Aktekke Hristiyani Köyü	Karatekke Köyü	Ak Tekke*
İneuzi Hristiyani Köyü	Tataroğlu Köyü	İnözükoşaca**
Ormanus Köyü	Barboros Köyü	
Domuzağlı Köyü	Oğuzeli Köyü	Domuzağı (Esentepe)**
Lorus Köyü İslami	Pirhasan Köyü	
Lorus Köyü Hristiyani	Selçuk Köyü	
Hırsemenkinler Köyü İslami	Turgud Köyü	Hırsamengeller (Karpuzlu)*
Hırsemenkinler Köyü Hristiyani	Muradoğlu Köyü	
Bakırpınarı Köyü Hristiyani	Çakırpınarı	Bakırpınarı*
Lengerli Köyü Hristiyani	Leylekli Köyü	Lengerli*
Ayazma Köyü	Niyazlı Köyü	
Tekirsarmaşık Köyü Hristiyani	Yeşiltekke Köyü	Yeşilköy*
Kaydalapa Köyü	Ağayurdu Köyü	Kaydalapa (Sarıçevre)**
Gelemağri Köyü	Karahalil Köyü	Gelemağri (Koruluk) **
Harizen Köyü	Hayırlı Köyü	Hariz*
Muğamlı Köyü	Zehurialakese Köyü	Muamlı (Altınay)**
Bediş Köyü Muhacirleri	Beypınarı Köyü	
Demeşk Köyü	Karşıyaka Köyü	Demşek (Ortadurak)**
Çulhakoca Hristiyani Köyü	Osmanyurdu Köyü	Çulhakoca*
İnegazi Hristiyani Köyü	Çamlicadere Köyü	EyNEGazi*

Kavanlık Hristiyanı Köyü	Koyundere Köyü	
Martıkal'a Köyü İslam	Kal'a Köyü	Martıkale (Doğankaya)**
Martıkal'a Köyü Hristiyanı	Kal'acık Köyü	
Gazibeyli Köyü İslam	Yukarı Gazibeyli Köyü	Gazibeyli*
Gazibeyli Köyü Hristiyanı	Aşağı Gazibeyli Köyü	Gazibeyli*
Kolay Köyü Hristiyanı	Kaval Köyü	
Kuşlıgan Köyü	Kuşalakese Köyü	Kuşlugan*
Virancuk Köyü	Şahinli Köyü	Virancık (Örencik)**
Mardar Köyü	Hızırbey Köyü	Mardar (Hasırlı)**
TOPLAM	1 Kaza 29 Köy	

*İşaretili yer adları, değiştirilmeden günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.

** İşaretili yer adları, değiştirilerek günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.

Tablo IV/f: Çarşamba Kazası Dâhilinde İsimleri Değiştirilecek Mahallelerin İsimleri

Değiştirilmesi İstenen isim	Değiştirilerek Verilecek İsim	Günümüzdeki Kullanılan İsmi
Çarşamba	Yeşilırmak	Çarşamba*
Ermeni Mahallesi	Karşiyaka Mahallesi	
TOPLAM	1 Kaza, 1 Mahalle	

*İşaretili yer adları, değiştirilmeden günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.

Tablo IV/ g: Ünye Kazası Dâhilinde İsimleri Değiştirilecek Mahallelerin ve Köylerin İsimleri

Değiştirilmesi İstenen İsim	Değiştirilerek Verilecek İsim	Günümüzdeki Kullanılan İsmi
Ünye Kazası	Saraybahçe Kazası	
Karakuş Nahiyesi	Karakayış Nahiyesi	
Rum Mahallesi	Bali Mahallesi	
Göbi Köyü	Küçükahmetli Köyü	Göbü*
Yavi Köyü	İhsaniye köyü	Yavi*
Fardil Köyü	Hevace Köyü	Fartil (Erenyurt)**
Mitrepoli Köyü	Baharlı Köyü	
Ancalu köyü	Feyzalu Köyü	
Alivera köyü	Şahsuvar köyü	Alivera (Beylerce)**
Genehor Köyü	Genvir köyü	
Göbinalcı Köyü	Büyükahmetli Köyü	Göbünalcı*
Samerdane köyü	Azizalakese Köyü	
Manastır Köyü	Nihazalakese Köyü	
Kumran Köyü	Çamlıca köyü	
Fartana Köyü	Fındıklı Köyü	Fındıklı**
Eldirtı Köyü	Gaziköy Köyü	
Tamauze köyü	Tavsalı Köyü	
Alapor Köyü	Alpagon köyü	

Tifi Köyü	Semerci Köyü	
TOPLAM	1 kaza 1 mahalle 1 Nahiye 16 Köy	

**İşaretli yer adları, değiştirilmeden günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.*

*** İşaretli yer adları, değiştirilerek günümüzde de kullanılan yer adlarıdır.*

Tablo IV/h: Fatsa Kazası Dâhilinde İsimleri Değiştirilecek Köylerin İsimleri

Değiştirilmesi İstenen İsim	Değiştirilerek Verilecek İsim	Günümüzdeki Kullanılan İsmi
Fatsa Kazası	Yalısaray Kazası	
Mağdala Köyü	Bademler Köyü	Mağdala (kayatepe)**
Tevkure Köyü	Beğci Köyü	
Fizmeulya Köyü	Yukarı Feylezler Köyü	
Fizmesüfla Köyü	Aşağı Feylezler Köyü	
Fındıklı Köyü	Fındıklı Köyü	
Gemenos Köyü	Kartal Köyü	
TOPLAM	1 Kaza 6 Köy	

*** İşaretli yer adları, değiştirilerek günümüzde de kullanılan yer adlarıdır*

Sonuç

Canik (Samsun) sancağındaki yer adlarının değişikliği hakkında, Dâhiliye Nezaretinden gönderilen genelde hem Canik isminin, hem de Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa ve Bafra kazaları ile Alaçam ve Kavak nahiyelerinin isimlerindeki bazı imlâ ve telaffuz değişiklikleriyle yer adlarının değiştirilmesi istenmiştir. Fakat belirtilen düşünceler istikametinde istenilen değişiklikler yapılmayarak mevcut şekillerinin korunarak kullanılmasının sürdürülmesi dikkat çekmektedir. Aynı şekilde merkez, kaza ve nahiyelere bağlı olan mahalle ve köy isimlerinin de önerilen şekilde değiştirilmesinin istenmesine rağmen çoğunlukla bu yerleşim yerlerinin isimlerinde de önemli değişiklikler yapılmayarak aynen kullanımlarına devam edilmiştir.

Bölgede kullanılan yerleşim yeri adlarının, genellikle coğrafyanın Türkleşme ve İslamlaşmasının izlerini taşıdığı kadar, halkın doğal çevreyi algılamasından da kaynaklanmaktadır. Nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olmasına rağmen, bölgede fetih öncesi yerleşim yeri adlarının önemli ölçüde mevcudiyetlerini sürdürmesine de şahit olunmaktadır. Bu da Türklerin her zaman yerleştikleri yerleşim yerlerinin isimlerini değiştirmediklerini göstermektedir. Bunu yanında Müslüman nüfusun yaşadığı bazı köy adlarının Manastır, Ayazma gibi isimleri olması, yine fetih öncesi gayrimüslimlerin kültürel özelliğini yansıtmaları bakımından önemlidir. Buna benzer yerleşim yeri adlarının ise dini yapı ve mekânların buralardaki mevcudiyetini gösterdiğini söyleyebiliriz.

Yerleşim yeri adlarından hareketle sancaktaki, bazı köylerin kurucularını tespit etmek imkânı bulunmaktadır. Şöyle ki; bölgede yapılan tahrirlerden belirlenen baba adının tespitiyle mümkün olabilmektedir. Buradan da şahıs adı

taşıyan Mahmudlu, Kara Ahmedli gibi yerleşim yeri adlarının bir boy adından kaynaklandığını belirtebiliriz. Kaydalapa yer adı gibi, bölgede Türkmen boylarının iskânında önemli görev üstlenmiş önderlerin isimlerini de almış olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca sancakta kullanılan yerleşim yeri adlarının büyük bir çoğunluğunun, bölgenin coğrafi özelliklerinden kaynaklanan adlandırmalar olduğu da gözlemlenmektedir.

XX. yüzyılın başlarından itibaren iktidarın/devletin yerleşim yeri adlarının değişikliğine gitme düşüncesinin altında, Türkçülük akımı istikametinde egemen olduğu coğrafyada Türk ve İslam kültürünün izlerini yansıtan ve Türk-İslam ülkesi bütünlüğü altında devletin birlik ve beraberliğine, kültürel açıdan katkı vermektir. Ama Canik (Samsun) sancağı genelinde yer adlarındaki değişiklik düşüncesinin tam olarak hayata geçirilememesi, bu ideale kültürel yönden düşünülen desteğin verilememesine sebep olmuştur. Buna rağmen sancak dâhilinde kısıtlı olarak yapılan yer adı değişikliklerinin hemen hemen tamamının cumhuriyet dönemine kadar kullanıldığını görülmektedir.

Yerleşim yeri adı değişikliklerinin hayata geçirilememesinin nedenlerinden biri sancaktaki komisyonun yaptığı değişiklik önerisinin Dâhiliye Nezaretince kabul edilip onaylanmamasıdır. Aynı zamanda değişiklik çalışmalarının başlatıldığı 1916 yılında, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda, çok faklı cephelerde Ekim 1918 kadar savaşta olması değişikliğin uygulanamamasının diğer bir sebebi olduğunu ifade edebiliriz.

Yer adları o coğrafyanın üzerinde yaşayanların vatani olduğunun belgesi ve toplumun coğrafyası ile bütünleşmesinin göstergesidir. Bundan dolayı yerleşim yeri adlarının değiştirilmesi konusunun, toplumun kültürel özelliklerini yansıttığı düşüncesi dikkate alınarak ilmi araştırma usullerine göre tetkik edilerek değerlendirilip değiştirilmesi şarttır.

KAYNAKLAR

1-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye (DH. İUM) nr.48/10 - 48/17

2-Araştırma ve İnceleme Eserleri

AKSAN, Doğan, "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1973. s.185-187.

Belediyeler/Köyler, T.C İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Türk İdareciler Vakfı Yayınları, Ankara 1985.

Belediyeler/Köyler, T.C İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Türk İdareciler Vakfı Yayınları, Ankara 2001.

- “Canik Dağları”, *Büyük Larousse*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, C: 5, s.2168.
- DARKOT, Besim, “Canik”, *İslam Ansiklopedisi*, C: III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 25.
- DEMİR, Necati, “Bir Coğrafi Bölge Olarak Canik, Tarihi Alt Yapısı”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S: 380, Ankara 2004.
- DİLCİMEN, Kazım, *Canik Beyleri*, Ahali Matbaası, Samsun 1940.
- DİLCİMEN, Kazım, “Samsun Kelimesi”, *Ondokuz Mayıs Samsun Halkevi Dergisi*, S: 56, Samsun 1942, s.18.
- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilimi)*. C: III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- ERİNÇ, Sırrı, “Güneydoğu Avrupa'da Türkçe Ekzonimler”, *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, S: 6, İstanbul 1989, s. 9-13.
- ERÖZ, Mehmet, “Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S: 12, Ankara 1986, 43-53.
- HANIOĞLU, M. Şükrü, “Enver Paşa”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XI, Ankara 1996, s.261.
- İSTANBUL, İbret- ÜNAL, B., “Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açından Bir İnceleme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S: 7, (Ocak) İstanbul 2003, s.54.
- KARABORAN, H. Hilmi, “Türkiye’de Mevkii Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Yer Adları Bildirileri Sempozyumu, 11-13 Eylül*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 97-142.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C: VII, TTK Basımevi, Ankara 1977.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C: VIII, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- KAŞGARLI MAHMUD, “*Divanu Lûgat-it Türk Tercümesi*”, Çev. Besim Atalay, C: I, TTK Basımevi, Ankara 1985.
- KILIÇ, Orhan, “Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, *Geçmişten Geleceğe 2006 Samsun*, Samsun 2006, s. 50
- Köylerimiz*, T.C İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara, 1982.
- MEHMEDOĞLU, Alaeddin-ALİYEVA, Hatire A. “Yer Adları Tarihin Aynası’dır”, *Türk Kültürü*, C: 37, S: 437, Ankara 1999, s. 552-554.
- ÖZ, Mehmet, *XV – XVI. yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- ÖZ, Mehmet, “Samsun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 36, İstanbul 2009.
- Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz*, Dâhiliye Vekâleti Yayını, İstanbul 1928.
- UYGUR, Nermi, “Yer Adları”, *Türk Dili*, S: 187, Ankara 1967, s. 495-502.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Ordu İli Yer-Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, C: 22, S: 256, Ankara 1980, s.20-22.
- YAVUZ, Serdar- ŞENEL, Mustafa, “Yer Adları (toponim) Terimleri Sözlüğü”, *Turkish Studies*, 8/8, Ankara 2013, s. 2239-2254.

GÜNEY AZERBAJCAN'DA KURULAN AZERBAJCAN MİLLİ HÜKÜMETİ VE TÜRK KAMUOYU*

*Sadık SARISAMAN****

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı yıllarında İran'da Güney Azerbaycan'da Seyyid Cafer Pişevari başkanlığında “Azerbaycan Millî Hükümeti” kurulmuştur. Bu hükümetin kuruluşunu hazırlayan en önemli gelişme İran üzerindeki Alman-İngiliz mücadelesidir. Zira İngilizler Alman taraftarı olan Rıza Şah Pehlevi'yi görevden almak amacıyla Ağustos 1941'de İran'a girmişler ve oğul Muhammed Rıza'yı tahta oturtmuşlardır. Bunu fırsat bilen Ruslar da kuzeyden İran topraklarına dahil olarak 11 Eylül 1941 tarihinde Tebriz'i işgal etmişlerdir. Bu arada Cafer Pişevari liderliğindeki Azerbaycan Demokrat Partisi devreye girmiştir. Rusya'nın korumasında yapılan seçimler neticesinde 12 Aralık 1945 tarihinde Azerbaycan Millî Hükümeti kurulmuştur. Fakat yaklaşık bir yıl sonra İran ordusundan evvel vatanseverler denilen milis birlikler 12 Aralık tarihinde Tebriz'e girmiş ve katliam yapmışlardır. Bu bildirinin amacı Azerbaycan Millî Hükümeti'nin ortaya çıkış süreci ve faaliyetlerini Türk basını çerçevesinde ele almaktır. Bu siyasi oluşuma Türk kamu oyununun yaklaşımını somut verilerle net bir şekilde tespit etmektir. İlaveten konu ile ilgili diğer kaynaklardan da yararlanılacaktır.

Anahtar Sözcükler: İran, Rusya, Türkiye, Azerbaycan, Basın, Mir Cafer Pişevari

AZERBAIJAN NATIONAL GOVERNMENT IN SOUTHERN AZAERBAJIAN AND TURKISH PUBLIC OPINION

ABSTRACT

The “Azerbaijan National Government” was established under the presidency of Seyyid Cafer Pişevari in Iran, in the South Azerbaijan during the World War II. The most important development paving the way for the establishment of this government was the German-English struggle in Iran because the English forces entered Iran in August 1941 to dethrone Rıza Shah Pehlevi, a German supporter, and get his son Muhammed Rıza to ascend to the throne. The Russians took advantage of this move into Iran on 11 September 1941 and occupied Tabriz. During this period, the Azerbaijan Democratic Party under the leadership of Cafer Pişevari came into play. The Azerbaijan National Government was established as a result of the election conducted under the protection of Russia on 12 December 1945. However, after about a year, military forces called patriots

* *Gönderim tarihi: 05.09.2018, Kabul tarihi: 25.09.2018.*

** *Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, AFYON. ssadik@aku.edu.tr ORCID: 0000-0001-7317-195X*

entered Tabriz on 12 December, before the Iranian army appeared, and massacred the people. The purpose of this study is to discuss the emergence of the Azerbaijan National Government and its activities as represented in the Turkish press, and to highlight the general Turkish public opinion towards this political formation through documents as well as other pulpable sources concerning the issue.

Keywords: Iran, Russia, Turkey, Azerbaijan, Press, Mir Cafer Pişevari

Giriş

Rusya ile İran arasında imzalanan 1813 tarihli Gülistan Antlaşması Azerbaycan'ın bölünmesi sonucunu doğurmuştur. Bakü, Karabağ, Gence, Kuba, Şeki, Şirvan ve Lenkeran hanlıkları arazileri Rusya'ya bırakılmış, Rusya ilk defa Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkı elde etmiştir. Ancak İran mevcut durumdan memnun olmayarak Rusya ile yeniden savaşa tutuşmuştur. 1826-1828 Rus-İran savaşları neticesinde ise Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Nahcivan, Ordubad ve Erivan arazileri de Rusya'ya verilmiştir. Türkmençay Antlaşması kalıcı bir anlaşma olduğu için Azerbaycan kuzey ve güney olmak üzere iki kısma bölünmüştür.

Bu tarihlerden sonra İran Azerbaycanı'nda gerçekleşen milli içerikli en önemli siyasi hareket Muhammed Hıyabani isyanıdır. Bu isyanda Azerbaycan Demokrat Partisi direniş hareketinin lokomotifi olmuştur. Hıyabani 7 Nisan 1920 tarihinde halk ayaklanmasını başlatmıştır. 9 Nisan 1920 tarihinde İran'da Azadistan Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilan etmiştir. Ancak bu isyan kısa zamanda İran hükümeti tarafından bastırılmıştır. İsyanın lideri Muhammed Hıyabani çatışmalar sırasında hayatını kaybetmiştir. Diğer isyancıların ise çoğu idam edilmişlerdir.

Kaçar Hanedanı, 1925 yılında, İran Kazak kuvvetleri subaylarından Rıza tarafından ortadan kaldırılarak kendisini şah ilan eden Rıza Pehlevi ile beraber İran'da Pehleviler dönemi başlamıştır. Pehleviler döneminde Fars milliyetçiliği politikaları uygulanarak diğer unsurlar Farslaştırılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda İran Azerbaycanı'na mensup Türkler de büyük sıkıntılar yaşamışlardır. İran Azerbaycanı'nda Türk dili ile eğitim yasaklanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde ise bölge yeni gelişmelere ve olaylara sahne olmuştur. İran devleti tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, savaşın ülkesine sıçramasına engel olamamıştır. Zira İran Müttefik Devletler tarafından işgal edilmiştir. Bu işgalin sebebi Almanya karşısında zor duruma düşmüş olan Rusya'ya yardım ulaştırmaktır. Karadeniz'deki limanların çoğu Almanların kontrolünde olması ve Türkiye'nin de boğazlardan savaş malzemesi geçirilmesine müsaade etmemesi nedeniyle müttefikler İran'a yöneldiler. İran'ın Sovyetler Birliği ile uzun bir kara sınırı da mevcut idi.

Fakat Şah Muhammed Rıza Pehlevi Alman taraftarı olduğu için Sovyetler Birliği ve İngiltere hızlı bir işgal planı yaptılar. İran'ın hazırlık yapmasına izin vermeden 25 Ağustos 1941 tarihinde İran'ı 3 koldan işgale başladılar. Batıdan Irak ve doğudan Hindistan sömürgeleri üstünden İngiltere, kuzeyden de Sovyet

birlikleri iki buçuk hafta sonunda tüm İran'ı teslim aldılar. İkiye ayrılan İran'ın kuzeyi SSCB'nin, güneyi de İngiltere'nin kontrolüne geçti Müttefikler Rıza Pehlevi'yi tahttan indirerek oğul Pehlevi'yi tahta geçirdiler. İmzalanan anlaşmalarla İran müttefiklere dahil oldu. Savaşın bitiminden sonra kuzey ve güneydeki işgalin sona ereceği garantisi de verildi.

1. Azerbaycan Demokrat Fırkasının Kurulması

Güney Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeler açısından Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Katibi Mir Cafer Bağirov önemli bir role sahiptir. O, fırsattan istifade ile bölünmüş Azerbaycan'ı birleştirmek istiyordu. Bu amaçla Stalin'e bir plan sunmuştur. Buna göre önce Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ile birleştirilerek bilahare Sovyetler Birliği'ne katılacaktır.¹ Bağirov bu amaçla Kuzey Azerbaycan'dan İran Azerbaycanı'na komünist parti mensubu Azeri Türkleri göndermiştir.²

Ancak, Güney Azerbaycan'daki milli hareket söz konusu edildiğinde zikredilmesi gereken en önemli şahsiyet Mir Cafer Pişaveri'dir. Pişaveri 1892 yılında Güney Azerbaycan'da dünyaya gelmiştir³. Çocuk yaşında Bakü'ye gitmiş, tahsilini orada tamamlamıştır. 32 yaşında İran'a dönerek Pehlevi yönetimine karşı mücadeleye başlamıştır⁴. 1930 yılında hapse atılmış ve 11 yıl hapiste yatmıştır⁵. Hapse girmesinin sebebi bazılarının göre komünizm propagandası yapmak,⁶ bazılarının göre ise Azerbaycan'ın haklarını savunmaktır⁷.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD, İngiliz ve Rus orduları İran'a girince çıkarılan genel af ile Pişaveri de serbest kaldı⁸. Tahran'a giden Pişaveri, İran'da Türkçe neşriyat yasak olduğundan "Ajir" isimli Farsça bir gazete çıkarmıştır.⁹ Oradan da Tebriz'e gelerek siyasi faaliyetlerine başlamıştır.¹⁰

Pişaveri 14. dönem için Tebriz'den milletvekili adayı olmuş ve seçilmeyi de başarmıştır. Ancak, Şah Muhammed Rıza Pehlevi, onu ve arkadaşlarını meclise sokmamıştır. Onların mazbataları İran meclisinde reddedilmiştir.¹¹

Pişaveri bundan sonra mücadelesini Azerbaycan'da sürdürmeye karar

¹ Aygün Attar, "Yeni Belgeler Eşliğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 2, Temmuz 2004, s.139-140.

² Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s.284.

³ Attar, *a.g.e.*, s. 283.

⁴ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz yayımları, İstanbul 2010, s. 222.

⁵ Mehmet Metin Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Haz. Selçuk Alkın, Mars Yayınları, İstanbul 1998, s. 93-94.

⁶ Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 222.

⁷ Öran, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁸ Öran, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁹ Öran, *a.g.e.*, s. 93-94; Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 222.

¹⁰ Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 85, Öran, *a.g.e.*, s. 93-94.

¹¹ Öran, *a.g.e.*, s. 93-94; Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2011, s. 46.

vermiştir. Bir kaç arkadaşı ile birlikte Temmuz 1945'te gizlice Bakü'ye giderek Bağirov ile görüşmüştür. Burada Azerbaycan Demokrat Fırkası (ADF) kurulması ve liderliğine Pişaveri'nin getirilmesi kararlaştırılmıştır.¹² Kuzey Azerbaycan'dan gönderilen siyasetçi, ilim adamı, gazeteci, yazar ve sanatçılar ile Pişaveri desteklenmiştir.¹³

Nihayetinde Tebriz'de 3 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Demokrat Fırkası (ADF) kurulmuştur.¹⁴ Parti tarihi sürekliliğe işaret etmek için Hıyabani'nin siyasi hareketinin adını benimsemiştir.¹⁵

12 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Tudeh Partisi teşkilatları ADF'ye katılma kararı almışlardır.¹⁶ 13 Eylül 1945 tarihinde Tebriz'de ADF'nin ilk toplantısı yapılmıştır. Toplantıda 11 kişiden oluşan kurucular komitesi teşkil edilmiş ve Pişaveri bu kurulun başkanlığına getirilmiştir.¹⁷

Bu arada Ruslar İran'dan askerlerini çekmemek için bahaneler öne sürmeye başlamışlardı. Bu bahanelerden birisi de İran'ın siyasi ve sosyal sahada büyük ıslahata muhtaç olduğu, İran halkının Rus yardımı ve nasihatlerine ihtiyacı duyduğu idi. İran ordusunun sözcüsüne göre Tudeh Partisi Rus ordusuna İran'da kalma bahanesi vermek için karışıklıklar çıkarmaktadır¹⁸ Başka bir haberde de İran jandarmalarının Kuzey İran'a gitmek için Ruslardan henüz izin alamadıkları belirtilmiştir.¹⁹

Türk kamuoyu İran Azerbaycanı'ndaki bu gelişmeleri yakından takip etmiştir. Kamuoyunun temel yaklaşımı buradaki gelişmelerin Ruslar tarafından yönlendirildiği istikametindedir. 14 Eylül tarihli gazetelerde Azerbaycan'ın muhtariyet istediği yazılmıştır. İran'ın toprak bütünlüğü kabul edilmekle beraber İran Azerbaycanı için kültür ve iktisadiyatını geliştirmek hakkı talep edildiği ifade edilmiştir.²⁰ Ancak, İran parlamentosundaki 20 Azerbaycan milletvekilinden 11'inin bir bildiri yayınlayarak ADF'nin muhtariyet talebini eleştirdiklerine dikkat çekilmiştir.²¹

Bu gelişmeler Türkiye'de endişe uyandırmıştır. Basındaki yazılara göre Londralı yorumcular, İran Azerbaycanı ile Kuzey Azerbaycan'ın birleşmelerinin Türkiye ile İran'ı birbirinden coğrafi açıdan ayıracağını belirtmektedirler.²²

¹² Cemil Hesenli, "Güney Azerbaycan Milli Harekatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 20, (ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Ankara 2002,s. 644.

¹³ Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, s. 45.

¹⁴ Ekrem Rehimli, Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekat, Meqa Neşriyat, Bakı 2003, s.55,56

¹⁵ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s.62-68.

¹⁶ Rehimli, *a.g.e.*, s.64; Attar, *a.g.e.*, s.284-285.

¹⁷ Rehimli, *a.g.e.*, s.64-65.

¹⁸ *Akşam*, 27 Ağustos 1945, No. 9649, s.1.

¹⁹ *Akşam*, 22 Ekim 1945, No. 9703, s. 1.

²⁰ *Akşam*, 14 Eylül 1945, s.1.

²¹ *Akşam*, 30 Eylül 1945, s.2.

²² *Akşam*, 18 Eylül 1945, No. 9669, s.1.

Öte yandan Eylül ayı sonlarında Azerbaycan şehir ve kasabalarında parti-nin alt yapısı tamamlanmıştır²³. Kurucular Komitesi 2 Ekim 1945 tarihinde ADF'nin Birinci Kongresini toplamıştır. Kongreye 277 temsilci katılmıştır. Komünist bir oluşum izlenimi vermekten uzak durulmaya çalışılmıştır. Proleterya diktatörlüğü ve komünist söylemlerden kesinlikle uzak durulmuştur²⁴.

Pişaveri'nin yeniden başkanlığa seçildiği kongrede 41 kişilik yönetim kurulu ve 12 kişilik teftiş kurulu oluşturulmuştur. Bu kurullarda her kesimden temsilcilerin bulunmasına dikkat edilmiştir²⁵.

Kongre sonunda Azerbaycan Demokrat Fırkası müracaatname adlı belgeyi kamuoyuna ilan etmiştir²⁶. Bu belgede vilayet encümenlerinin ve Azerbaycan muhtariyetinin tanınması, Azeri dilinde eğitim, toprak reformu, işsizliğin önlenmesi, sanayileşmenin sağlanması, Azerbaycan'da toplanan vergilerin Azerbaycan'a harcanması yer almıştır²⁷. Bu kararlar yaklaşık üç hafta sonra Türk basını tarafından söz konusu edilmiştir. Basına yansıdığına göre Azerbaycan'a geniş bir muhtariyet verilmesi, mekteplerde Farsça yerine Türkçenin okutturulması talep edilmektedir. Ayrıca Azerbaycan'dan çıkarılacak milletvekili sayısının 20'den 40'a yükseltilmesi de istenmiştir²⁸.

Müracaatname'de muhtariyet federatif devlet seviyesinde düşünülmüştür. İran'daki Fars olmayan halklara muhtariyet verilmesi ya da federatif devlet yapısına geçilmesi teklif edilmiştir. Müracaatnamenin yayınlanmasından iki gün sonra firkanın yayın organı olan "*Azerbaycan*" gazetesi yayınlanmaya başlamıştır²⁹.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. kongresi kadınlı erkekli 724 delegenin katılımı ile 20 Kasım'da toplanmıştır³⁰. Bu kongreyi Akşam gazetesi "*Tebriz'de bir halk meclis toplanmış ve başkanlığa Gazi seçilmiştir. Meclis muhtar bir hükümet kurulmasını istemiştir*" şeklinde duyurmuştur³¹. Basında kongreye katılan delege sayısı 700 olarak gösterilmiştir. Milli Kongre'nin kendi içinden 39 kişiyi Azerbaycan'ın idaresi için komisyonlar teşkiline memur ettiği belirtilmiştir. Habere göre İran Azerileri sadece muhtariyet istemişlerdir. Bağımsızlık peşinde koşmadıklarını duyurmuşlardır. Haklı ve meşru talepleri konusunda İran merkezi hükümetini, ABD, İngiltere, Çin ve Fransa'yı da haberdar etmeyi oy birliğiyle kararlaştırmışlardır Kabul edilen beyannamede "*Azerbaycan, kendi mukadderatın kendisi idare etmek ve Atlantik demeci gereğince İran'ın istiklali ve toprak bütünlüğü çerçevesi içinde muhtariyete sahip olmak hakkını veren bir milliyete, dile, adetlere ve geleneklere maliktir. Azerbaycan meşru taleplerini ileri sürmekle ne İran'ı ikiye ayırmak ne de İran'ın bugünkü hudut-*

²³ Attar, a.g.e., s.284-285.

²⁴ Rehimli, a.g.e., s.64-67.

²⁵ Attar, a.g.e., s.284-285.

²⁶ Rehimli, a.g.e., s.59.

²⁷ Rehimli, a.g.e., s.60-61.

²⁸ *Akşam*, 29 Ekim 1945, No. 9710, s. 2.

²⁹ Rehimli, a.g.e., s.61-63

³⁰ Rehimli, a.g.e., s.69.

³¹ *Akşam*, 25 Kasım 1945, No. 9734, s.1, *Tan*, 25 Kasım 1945, s.2.

larını değiştirmek arzusunda değildir. Azerbaycan meşrutî ve millî bir hükümetle İran'da bir demokrat rejim istemektedir." ifadelerine yer verilmiştir³²..

Basında belirtildiğine göre vilayet ve kaza meclisleri üye seçimlerinin 3 Aralık tarihine kadar tamamlanması kararlaştırılmıştır. Diktatörlüğü önlemek için İran genelinde de derhal genel seçimler yapılması talep edilmiştir³³

2. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Güney Azerbaycan'da Kontrolü Ele Geçirmesi

Azerbaycan Demokrat Partisi Ekim 1945'de Güney Azerbaycan'ın kontrolünü ele geçirmek için kansız bir isyan başlattı³⁴. Bu doğrultuda 10-20 Kasım 1945 tarihleri arasında 10 gün süre ile ülkenin çeşitli yerlerinde mitingler yapıldı. Partinin 18 Kasım 1945 tarihli toplantısında silahlı halk gönüllüleri fedai desteğinin oluşturulmasına karar verildi. 20 Kasım 1945 günü toplanan Halk Kongresi'nde rejim memurlarının ve jandarmaların karşısına çıkmak kararı alındı³⁵.

Gelişmeler Türk basınında da derhal yankı buldu. Basında yer alan haberlere göre Azerbaycan milisleri kontrolü ele geçirmeye çalıştıkları şehirlerde Tahran ile telefon ve telgraf haberleşmesini kesmişlerdir. Görgü şahitlerinin anlatımına göre Rus kamyonları ile halka silah ve mühimmat dağıtılmıştır³⁶.

Bu arada Tebriz'de polis ve jandarma merkezleri fedailer tarafından ele geçirilmiş, silahları teslim alınarak serbest bırakılmışlardır.³⁷ Olaylara müdahale etmek amacıyla Azerbaycan'a gönderilen İran kuvvetleri Ruslar tarafından Kazvin'de durdurulmuştur.³⁸

Basında Azerbaycan'da Demokratların önde gelen bazı muhalifleri kurşuna dizdiklerine dair haberler de yer almıştır³⁹ Meraga'da otomatik silahlarla şehre hücum eden demokrat unsurların valiyi ve garnizon komutanını idam ettikleri bildirilmiştir.⁴⁰ 9 Aralık tarihli Cumhuriyet gazetesinde Azerbaycan'daki asilerin Hazar Denizi üzerindeki Pehlevî Limanı'nı işgal etmiş oldukları yer almıştır.⁴¹

Tahran kaynaklı bir habere göre de Tebriz'de oluşturulan hükümet Azerbaycan'da terhis edilenleri ve asker olabilecek yaşta bulunanları silahlıya çağırmıştır. Yine Azerbaycan milisleri her hangi bir şehri işgal ettiklerinde ekmeğe daha ucuz fiyat koyarak, gündelikleri artırarak ve halka elbise dağıtarak taraftar kazanmaya çalışmışlardır⁴².

³² *Tan*, 26 Kasım 1945, s.1.

³³ *Akşam*, 27 Kasım 1945, No. 9736, s.1.

³⁴ Shaffer, *a.g.e.*, s.62-68.

³⁵ Rehimli, *a.g.e.*, s.67-69.

³⁶ *Akşam*, 19 Kasım 1945, No. 9728, s.1.

³⁷ Rehimli, *a.g.e.*, s.72.

³⁸ *Akşam*, 21 Kasım 1945, No. 9730, s.1.

³⁹ *Tan*, 23 Kasım 1945, s.1.

⁴⁰ *Akşam*, 3 Aralık 1945, No. 9742, s. 1.

⁴¹ *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1945, s.1,3

⁴² *Akşam*, 9 Aralık 1945, No. 9748, s.2.

Tebriz'deki İran garnizonu da son derece güç duruma düşmüştür. 6.000 kişilik Tebriz garnizonu şehre yiyecek getiren bütün kabileleri durduran ve geçişleri kontrol eden milisler tarafından kuşatılmıştır⁴³.

Garnizon Komutanı General Drağşani Azerbaycan Fedaileri'ne silahla karşılık verilmesini emretmiş, son dakikaya kadar teslim olmayı reddetmiştir. Kışlada açlık ve susuzluk baş göstermesi üzerine merkezi hükümetin silahları tahrip etmek ve teslim olmak hususunda verdiği emre uyararak teslim olmuştur⁴⁴.

Bu arada fedai teşkilatı Karadağ, Erdebil, Halhal, Keleyber ve Miyandab şehirlerini de şah kuvvetlerinin elinden almıştır. Bu çatışmalar sonrasında İran ordusundan 5.983 asker ve subayı terk-i silah etmiştir. 4 top, 3.577 tüfek, 22 tabanca, 6 tank ele geçirilmiştir⁴⁵. Öte yandan İran'da isyanın Tahran'a kadar gelişeceği ve başkentini de isyancılar tarafından ele geçirileceği endişesi ortaya çıkmıştır.⁴⁶ Moskova kaynaklı bir haberde, Merend, Ahar ve diğer yerlerdeki İranlı birliklerinin de 20 Aralık günü Azerbaycan hükümetine teslim oldukları bildirilmiştir.⁴⁷

Diğer taraftan ABD Güney Azerbaycan'da neler olduğunu öğrenmek amacıyla bölgeye bir müşahit göndermeye çalışmıştır. Dışişleri Orta Şark Dairesi Şefi Herald Minor Azerbaycan'ı ziyaret etmek için Rusların müsaadesini istemiştir. 16 gün bekledikten sonra izin alamayınca İran'dan ayrılarak Washington'a geri dönmüştür⁴⁸.

Akşam gazetesinde 2 Aralık 1945 tarihinde yayınlanan "*İran'da Neler Oluyor*" başlıklı yazıda Sovyetler Birliği'nin Güney Azerbaycan'a İran kuvvetlerinin girişine engel olması meselesi ele alınmıştır. Yazıda İran'ın müttefiklere yaptığı yardımların göz ardı edildiği belirtilerek "*Başta Sovyet Rusya olmak üzere müttefiklere taşıt yolu açarak yardım etmiş olması kendisine daha az nahoş muamele yapılacağını umdurabilirdi*" denilmiştir.

Yazara göre Sovyetler Birliği'nin İran kuvvetlerinin Azerbaycan'a girmesine engel olmak için öne sürdükleri gerekçeleri yersizdir. Zira Sovyetler Azerbaycan'daki ayaklanmaya kendilerinin sebep olduğunu kabul etmelidirler. İran'ın Kuzey Azerbaycan'a ayaklanmayı bastırmak için kuvvet göndermesine de izin vermelidirler. Ayrıca Sovyetler Azerbaycan'a yeni kuvvetler gönderilmesinin bu bölgede karışıklıklara ve katliamlara sebep olacağını iddiasındadırlar. Bu durumda kendilerinin de İran'a daha fazla askeri birlik getirmeye mecbur olacaklarını ifade etmektedirler.

Necmeddin Sadak bütün bu anlattıklarından sonra bir sonuca varmıştır. Ona göre tüm bu sorunların asıl kaynağı İran'da Sovyet birliklerinin bulunmasıdır. Demek ki Sovyet askerlerinin emniyeti meselesi olmasa İran dilediğini

⁴³ *Akşam*, 13 Aralık 1945, No. 9752, s. 1.

⁴⁴ *Akşam*, 17 Aralık 1945, No. 9756, s. 2.

⁴⁵ Rehimli, a.g.e., s.77.

⁴⁶ *Akşam*, 29 Kasım 1945, No. 9738, s.1.

⁴⁷ *Akşam*, 21 Aralık 1945, No. 9760, s. 1, *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1945, s.3.

⁴⁸ *Akşam*, 29 Aralık 1945, No. 9768, s.1.

yapabilecektir. Bu yüzden akla gelen soru şudur: "Sovyet kıtalarının bu yabancı memlekette hala işleri ne? Bütün mesele sulhe, yani herkesin yerli yerine çekilmesine bağlıdır"⁴⁹.

Bu gelişmeler Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni de endişelendirmiştir. 25 Temmuz 1946 tarihinde alınan bir kararla Güney Azerbaycan'da yayınlanan Azad Millet ve Azerbaycan gazetelerinin ülkeye girişi Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından yasaklanmıştır. Yasaklamanın gerekçesi bu yayın organlarının Sovyet emellerine hizmet ettikleri, Bolşevik propagandası yaptıkları ve İran'da tamamen komünist bir idare tesis etmeye çalıştıklarıdır.⁵⁰

Söz konusu gazetelerden "Azerbaycan" ile ilgili yasak 1952 yılında yenilenmiştir. Bu hususta çıkarılan 10 Temmuz 1952 tarihli bakanlar kurulu kararında belirtildiğine göre İran'da Komünist Tudeh Partisi mensupları tarafından Arap harfleriyle gizli olarak yayınlanan "Azerbaycan" adlı Türkçe gazetenin yurda sokulması ve dağıtılması yasaktır.⁵¹

Bu arada Murtaza Nizamettin Tebrizli tarafından yazılan ve 1946 yılında İstanbul'da basılan "Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri" adlı kitap da Bakanlar Kurulunun 3 Ocak 1947 tarihli kararı ile yasaklanmıştır. Kararname Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından da onaylanmıştır.⁵²

Bununla birlikte İran Azerbaycan'ı ile ilgilenen siyasi hareketlerden birisi de Müsavatçılardı. Türkiye'deki Müsavat Partisi mensupları Türkiye'nin Sovyet tehdidi ile karşı karşıya bulunması nedeni ile tedirginlik yaşıyorlardı. Onlar Türk siyasi çevreleri ve basınının Azerbaycan olaylarında düşmanca tutum takınma nedeninin Sovyetlerin İran Azerbaycan'ında faal rol oynamasından kaynaklandığı biliyorlardı. Türk polisinin Sovyetlere sempatisi olan kişileri titizlikle takip etmesi nedeniyle Güney Azerbaycan'ı desteklerken çok tedbirli davranmak gerektiğini belirtiyorlardı.⁵³

3. Azerbaycan Milli Hükümetinin Kurulması ve İcraatları

27 Kasım'da Azerbaycan Milli Meclisi seçimleri başlamıştır. 5 gün süren seçim 1 Aralık 1945'de sona ermiştir. 32 seçim bölgesinden 100 mebus seçilmiştir.⁵⁴ Seçimler hususunda basına İran kaynaklı haberler yansımıştır. Bu haberlerde Azerbaycan seçimlerinin hür bir şekilde gerçekleşmediği, vatandaşa tehditle tesir edildiği, bazı ADF mensuplarının 2 hatta 3 oy kullanmış oldukları bilgileri yer almıştır.⁵⁵

Diğer taraftan meclis toplandıktan sonra 9 kişiden oluşan bakanlar kurulu tayin etmiştir. Pişaveri'nin Başbakanlığa getirildiği hükümette Dışişleri, Harbiye

⁴⁹ Necmeddin Sadak, "İran'da Neler Oluyor", *Akşam*, 2 Aralık 1945, s. 1.

⁵⁰ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon no: 030.10./.../.../ 87/ 573/5.

⁵¹ *BCA*, Fon no: 030/18/01/.../ 129/ 55/18.

⁵² *BCA*, Fon no: 030/18/01/02/ 112/ 85/4.

⁵³ Cemil Hasanlı, *Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 229-230.

⁵⁴ Rehimli a.g.e., s.71-72.

⁵⁵ *Akşam*, 10 Aralık 1945, No. 9749, s.1.

ve Dış Ticaret Nazırlığı yoktu. Bu durum, bağımsızlık değil muhtariyet istediğine bir işaretti.⁵⁶

Bu hükümet Türk kamuoyuna, İran Anayasası dışına çıkıldığı şeklinde yansıdı. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Savunma ve Dışişleri bakanlıkları tesis etmeyeceğine ve İran Anayasası çerçevesi içinde kalmak istediğine dair yaptığı vaatlere rağmen daha ilk günden Moskova'ya temsilciler göndererek sözünü tutmadığı belirtildi.⁵⁷ Azerbaycan Halk Goşunları Nazırı'nın 20 yaşından itibaren bütün erkekler için bir senelik askerlik hizmetini mecbur kılan kararnamesi hatırlatıldı.⁵⁸

Basında Azerbaycan Hükümeti'nin Tahran'a müracaat ederek memur maaş ve ücretlerinin verilebilmesi için 30.000.000 riyal talep ettiği duyurulmuştur. Bu para verilmediği takdirde para bastırmak tehdidinde buldukları bildirmiştir.⁵⁹

Diğer taraftan 13 Aralık 1945 tarihinde tasdik olunmuş olan Azerbaycan Milli Hükümeti çok sayıda reform yapmıştır. Bu reformların önemlileri şunlardır: Eğitimin Azerbaycan dilinde yapılması, köylüye toprak dağıtılması, Tebriz Bankası kurulması, Tebriz radyosunun kurulması, yer altı kaynaklarının millileştirilmesi, Tebriz'de Devlet Üniversitesi açılması, Devlet Tiyatrosu açılması, Devlet Flarmoniyası açılması, Milli Kütüphanenin Kurulması,⁶⁰ Rıza Şah Pehlevi'nin Tebriz'deki anıtının kaldırılarak Azerbaycan'ın milli kahramanları Settar Han ve Bağır Han'ın anıtlarının yaptırılması kararı alınması.⁶¹ Öte yandan 1946 yılı bütçesi dikkate alındığında, Azerbaycan hükümetinin milli eğitime ayırdığı bütçenin, İran devletinin bütün ülke maarifi için tahsis ettiği bütçeden daha fazla olduğu dikkat çekmekteydi.⁶²

Türk basını bu reformlara çok az değinmiştir. Azerbaycan Hükümeti'nin kendi vergilerini kendisinin toplamaya başladığı belirtilmiştir.⁶³ Dil konusunda yapılan düzenlemeyi Cumhuriyet gazetesi "*Azerbaycan Hükümeti Türkçeyi resmi dili ilan etti. Bütün eserler artık bu dilde basılacaktır*" diyerek haberi okuyucularına duyurmuştur⁶⁴. Mayıs 1946'da Kürdistan Mahabad Hükümeti ile ticaret anlaşmasının imzalanması haber verilmiştir.⁶⁵

Görüldüğü üzere Türk basını Güney Azerbaycan meselesine genellikle devlet politikasına uygun olarak Sovyet ve komünizm tehlikesini merkeze koyan bir anlayışla yaklaşmıştır. Yazarların görüşlerini içeren köşe yazıları da böyledir. Örneğin Tanin'de yazan Hüseyin Cahit Yalçın da İngiltere, ABD ve

⁵⁶ Rehimli, *a.g.e.*, s.72.

⁵⁷ *Akşam*, 19 Aralık 1945, No. 9758, s. 1.

⁵⁸ *Akşam*, 24 Aralık 1945, No. 9762, s. 2.

⁵⁹ *Akşam*, 21 Aralık 1945, No. 9760, s. 1.

⁶⁰ Rehimli, *a.g.e.*, s.83, 87, 88, 93..96, 99, 102.

⁶¹ Hesenli, *a.g.e.*, s. 646.

⁶² Rehimli, *a.g.e.*, s.94.

⁶³ *Akşam*, 16 Aralık 1945, No. 9755, s. 1.

⁶⁴ *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1945, s.3.

⁶⁵ *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, No. 150, s. 186.

San Francisco Teşkilatı'na mensup bütün ülkeleri Rusya'nın Kuzey İran'ı istila etmesine karşı çıkmamakla suçlamıştır. Ona göre Almanya ortadan kaldırıp yerine ondan daha müthiş bir felaket olan Rusya getirilmiştir. İran 20. asır medeniyeti anlayışına hiç bir zaman uymayacak şekilde haksızca ve gaddarca paylaşılmıştır.⁶⁶

Hüseyin Cahit Yalçın Haber gazetesinde yer alan bir yazısında ise Sovyetler birliğinin İran'a uyguladığı baskı yöntemlerinden diğer devletlerin de ders alması gerektiğini söylemiştir. O, İran'da yayınlanan Firuz ve Şahbaz gazetelerinin Azerbaycan meselesi nedeni ile Birleşmiş Milletlere müracaat ederek Rusya'yı kızdırmamak gerektiğine dair yayınlarını dile getirerek " *Bu ifadeler ancak bir Rus'un veyahut Rus'a satılmış bir adamın ağzından çıkabilir. Bu gazeteler direktifleri Moskova radyosundan veya İran içindeki Bolşevik ajanlardan alıyorlar*" değerlendirmesini yapmıştır.⁶⁷

Başka bir gazetede "*İran Buhranı*" başlıklı 4 Ocak 1946 tarihli bir yazıda İran'daki isyan hareketinin milli veya demokrat olduğuna inanmanın mümkün olmadığı değerlendirilmiştir. Pişaveri'nin Azerbaycan için otonomiden başka bir emelleri olmadığını söylemi inandırıcı bulunmamıştır. O'nun kukla olduğu iddia edilmiştir.⁶⁸ Asım Us da Güney Azerbaycan meselesinin İran'ın iç meselesi olarak değerlendirmiştir. Ona göre İran'da bu manada demokratik gelişmeler olabilir. Azeriler Tahran Hükümeti'nden muhtar bir idare isteyebilirler.⁶⁹

Falih Rıfki Atay da bir yazısında İran'da aşırı solcular tarafından gerçekleştirilen olayları konu almıştır. O, bir avuç Tudehçi'nin duruma hakim olmak, iktidarı istediklerinin eline vermek ve İran meselesinin güya milletin isteğiyle halledilmiş olduğunu dünyaya ilan etmek gibi apaçık bir oyun sergilediklerini ifade etmiştir.⁷⁰

Atay, Azerbaycan Milli Hükümetini "*aşırı unsurlar*" olarak değerlendirmiştir. Onun deyimiyile Azerbaycan'da iktidara gelen aşırı unsurlar durumu kendilerine el verişli kılmak için alabildiğine ortalığı karıştırmak isteyeceklerdir. Bu yüzden Güney Azerbaycan meselesi Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kontrolü altında tamamıyla tarafsız bir şekilde ele alınarak çözülmelidir. Hiç bir dış müdahale, tertip ve kışkırtmaya izin vermemelidir."⁷¹

⁶⁶ Hüseyin Cahit Yalçın "İran Münasebetiyle Acı Bir Hakikat", *Tanin*, 13 Aralık 1945, s. 1.

⁶⁷ Hüseyin Cahit Yalçın "İran Nasıl Eziliyor", Haber, 25 Ocak 1946, *Ayın Tarihi*, Ocak 1946, s. 213-214.

⁶⁸ Enver Özgen "İran Buhranı", *Anadolu İzmir Gazetesi*, 4 Ocak 1946; *Ayın Tarihi*, Ocak 1946, s. 212-213.

⁶⁹ Asım Us, "İran'daki Sovyet Kıtaları", *Vakit*, 2 Mart 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 283-284.

⁷⁰ Falih Rıfki Atay, "Bir Yazı Üzerine", *Ulus*, 15 Mart 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 287-289.

⁷¹ Falih Rıfki Atay, "Rusya ile İran Arasında Anlaşma", *Ulus*, 6 Nisan 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, No. 148, s. 207-208.

4. Sovyet İran Anlaşması ve İran Ordusunun Azerbaycan'ı İşgali

4.1. Sovyet-İran Anlaşması

Sovyetler, İran petroleri ile öteden beri ilgili idiler. 1941 yılında İran'ın işgalinden hemen sonra Sovyet petrol mühendisleri bölgede araştırmalar yapmışlardır. Kuzey İran'da zengin petrol rezervlerinin bulunduğunu ortaya çıkarmışlardır. Bundan dolayı İran ile ilişkilerinde daima petrolü göz önünde bulundurmışlardır⁷².

Sovyetlerin öncelikli amacı İran petroleri olduğu için İran'ı petrol anlaşmasına razı edene kadar sıkıştırmışlar, çeşitli bahaneler öne sürerek askerlerini İran Azerbaycan'ında tutmaya devam etmişlerdir. Bu yüzden Sovyet baskısı nedeniyle İran devleti başbakanları değiştirmek zorunda kalmış, en sonunda hükümeti kurma görevi Kıvamüssaltana'ya verilmiştir.

İran Hükümeti sorunu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine taşıyarak çözmek istemiştir. Azerbaycan Millî Hükümeti Başbakanı Pişaveri ise meselelerin Rusya ile İran arasında yapılacak ikili görüşmelerle çözülmesini önermiştir. Zira Pişaveri Rusya'nın Azerbaycan'ın haklarını koruyacağı inancındaydı.⁷³

Kıvamüssaltana 19 Şubat 1946 tarihinde Moskova'ya gitmiştir. 20 Şubat'tan 7 Mart'a Stalin başta olmak üzere Sovyet yetkilileri ile görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde Sovyet kuvvetlerinin 10 Mart 1946 gününe kadar İran arazisinden çıkarılması, Güney Azerbaycan'a milli muhtariyet verilmesi, İran'ın kuzeyindeki petrolün uzun süreliğine Sovyet şirketi tarafından işletilmesi konuları görüşülmüştür⁷⁴.

Nihayetinde Başbakan Kıvamüssaltana ile Sovyet Büyükelçisi Sadçikov arasında Rus-İran Anlaşması imzalanmıştır. Buna göre Sovyet kuvvetlerinin İran'ı tahliyesi 45 gün zarfında tamamlanacaktır. 24 Mart'tan itibaren 7 ay zarfında Kuzey İran'da petrol işletmesi için İran-Rus muhtelif şirketinin kurulması hakkındaki bir anlaşmanın hükümetleri parlamentolar tarafından onaylanacaktır. Azerbaycan meselesi tamamıyla dahili bir mesele olarak kabul edilmiştir. Bu eyaletin mukadderatını İran anayasasına göre tayin etmek İran hükümetine ait olacaktır⁷⁵. Kuzey İran petrolerinin % 51 hissesi Sovyetlere verilmiştir.⁷⁶

Öte yandan Ruslara petrol imtiyazı verilmesi önerisi önceden de gündeme getirilmişti. Bu imtiyaza Türk basınından bir köşe yazarının destek vermesi de ilginçtir. Vakit gazetesinde yer alan "*İran Çıkmazı*" başlıklı yazıda Andre Visson'un önerisinin çözüm olabileceği dile getirmiştir. Buna göre; 1. Rusya'yı yakın şarktaki petrol imtiyazları üzerinde İngiltere ve Amerika karşılıklı tatmin edici bir anlaşmaya çağırmalıdır. 2. Basra Körfezinde Rusya'ya giden ve Rusya'dan gelen İran demiryollarını kullanmak şartıyla serbest gümrüklü liman kurul-

⁷² Attar, "Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", s.143-144.

⁷³ *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 272.

⁷⁴ Rehimli, *a.g.e.*, s.111.

⁷⁵ *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, No. 149, s. 206.

⁷⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1984, s. 424-426.

malıdır. 3. ABD, İngiltere ve Rusya İran'ın bağımsızlığı hususunda anlaşmalıdır. Yabancı işgali ve nüfuzu altında bulunmayan bağımsız bir İran ne İngilizlere ne de Ruslara tehlike ve tehdit teşkil etmeyecektir.⁷⁷

Türk basınında ileride Azerbaycan Milli Hükümeti'ni yıkacak olan Kıvamüssaltana ile ilgili değerlendirmeler de yapılmıştır. Bir köşe yazısında yeni başbakanın bir zamanlar İran-İngiliz işbirliği uğrunda mesai sarf ederken şimdi de birden bire Sovyet taraftarı olduğu belirtilmiştir. O'nun hiç bir zaman İran taraftarı olmadığı iddia edilmiştir. Şimdiki amacının Azerbaycan'daki geniş arazisini Rusya'ya hoş görünerek kurtarmak olduğu belirtilmiştir. İran'da kuvvetli devletlerden birine bağlılık gösterilecekse bu devletin İngiltere olması önerilmiştir. Yazara göre İran'ın Sovyetler Birliği ile karşılıklı müzakereyi kabul etmesi parçalanmasının emri vaki haline getirilmesi demektir.⁷⁸

Hüseyin Cahit Yalçın da Kıvamüssaltana hakkında bir yazı yazmıştır. O, Stalin'in İran Başbakanı'na tebrik telgrafi göndermesinin İran hakkında hayra yorulmayacağını, Moskova yönetiminin bir insanın yüzüne gülmesinde mana aramak gerektiğini söylemiştir. Ona göre Kıvamüsaltana İran'ın başına örülmek istenen Bolşevik manevrasına kapılarak vatanın menfaatlerini feda edecek zayıf bir şahsiyettir.

Fakat Hüseyin Cahit aynı yazı içerisinde tecrübeli bir devlet adamı olan Kıvamüssaltana'nın cesareti ve metaneti ile İran'ı büyük bir tehlikeden kurtarabileceğine de değinmiştir. İran'ın tam bağımsızlığını savunmasını ve vatanın menfaatlerinden hiç bir şey feda etmemesini önermiştir. Ona göre İran Rusya ile yalnız başına yapacağı müzakerelerde arkasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi olduğunu bilerek hareket ederse İran menfaatlerini koruması mümkündür.⁷⁹

Necmeddin Sadak "*İran'daki Olayların İç Yüzü*" başlıklı yazısında İran Başbakanı Kıvamüssaltana'nın Moskova'da yaptığı görüşmelere değinmiştir. Moskova'da neler konuşulduğu hakkında dışarıya hiç bir haber sızmasına rağmen, İran başbakanının Rusya ile hiç bir anlaşmaya varılmadığını söylemesini ve Rus işgalini protesto ettiğini açıklamasını inandırıcı bulmamıştır. Ona göre Kıvamüssaltana bunları geçiştirme kabilinden yarım ağızla ifade etmiştir. Kıvam'ın bu sözleri Moskova'da gördüğü parlak ve samimi kabule uygun değildir. O, Moskova'dan memleketine hiç bir anlaşmaya varmadan dönmüş kararsız bir başbakanın ruh haletini yansıtmamaktadır. Moskova'da bir gizli anlaşma imzalandığı düşünülebilir. İran başbakanının bu anlaşmayı Sovyet kuvvetlerine dayanarak tatbik etmesi söz konusu olabilir.⁸⁰

Falih Rıfıkı Atay, "*Anlaşmanın Metni Üzerine*" başlıklı yazısında petrol

⁷⁷ Nurettin Artam "İran Çıkmazı", *Vakit*, 23 Ocak 1946; *Ayın Tarihi*, Ocak 1946, s. 214-216.

⁷⁸ Cihat Baban "Kıvamüssaltana İran'a Pahalya mal Olacak", *Tasvir*, 29 Ocak 1946; *Ayın Tarihi*, Ocak 1946, s. 216-218.

⁷⁹ Hüseyin Cahit Yalçın "Kıvamüssaltana'nın Rolü", *Haber*, 5 Şubat 1946; *Ayın Tarihi*, Şubat 1946, No: 147s. 187-188..

⁸⁰ Necmeddin Sadak, "İran'daki Olayların İç Yüzü", *Akşam*, 15 Mart 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 286-287.

anlaşması olarak bilinen İran-Sovyet Anlaşması'ndaki Azerbaycan ile ilgili maddelere değinmiştir. Ona göre İran kabinesinde bir Azerbaycan Bakanlığı kurulması sakıncalı değildir. Ancak, bu bakanlığa belli bir şahsiyetin getirilmesi sıkıntı yaratacaktır. İran parlamentosu bu atamayı onaylamayabilir. Azerbaycan valiliğine getirilecek kişide de özel bir takım vasıflar aranması tereddüt uyandırmaktadır.⁸¹

4.2. *Sovyet Ordularının Azerbaycan'ı Boşaltması*

Sovyet-İran Anlaşması, Azerbaycan Milli Hükümeti'ni hiç memnun etmedi. Bu hükümet büyük ölçüde Sovyet askerleri sayesinde varlığını devam ettiriyordu. Bu sebeple milli hükümet yetkilileri öncelikle Sovyetleri askerlerini geri çekme kararından vazgeçirmeye çalıştılar. 5 Nisan 1946'da Sovyet elçisi ile Azerbaycan Milli Hükümet temsilcileri bir araya geldiler. Bu görüşmede Mahalli Meclis Başkanı Şebüsteri, Rusları İran'ın sözünde durmayacağı hususunda uyarmıştır.⁸² Pişaveri de İran hükümetinin Sovyetleri kandırdığı ve sözlerinde durmayacağı uyarısında bulunmuştur.⁸³

Azerbaycan'ı Sovyet askerlerinin boşaltması Türk kamuoyu tarafından ilgi ile takip edilmiştir. Basına yansıdığına göre 1 Mart 1946 günü Sovyet birlikleri Hazar denizi güneyindeki bölgeyi tahliye etmişlerdir. Tahran-Semnan demiryolunun son noktasını teşkil eden Semnan şehrini boşaltmışlardır.⁸⁴ Moskova kaynaklı bir habere göre Sovyet birlikleri 24 Mart 1946 günü kuvvetlerini İran'dan çekmeye başlamışlardır.⁸⁵

Basında Sovyet askerlerinin İran'ı boşaltmaları olumlu yankılanmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın "*İran'da Harb*" başlıklı yazısında bu konuyu ele almıştır. O, Sovyetlerin İran'da buldukları süre içerisinde gizli ve açık teşkilatlar oluşturarak ülkede karışıklıkların tohumlarını attıklarını, şimdi de İran'dan çekilmiş gibi göründüklerini yazmıştır. Ona göre nasıl ki Uzakdoğu'da ve Çin'de çekilen Sovyet askerlerinin yerini Çinli komünistler tutmuşlarsa İran'da da benzer durum olacaktır. Çekilen Rus kuvvetlerinin yerini Tudeh Partisi, Azerbaycan Hükümeti ve Kürt Hükümeti alacaktır. Dolayısıyla İran'da iç savaş çıkması yakındır. Bu iç savaşta İran resmi kuvvetlerinden çok Türk kanı dökülecektir.⁸⁶

Bu arada Rusların geri çekilirken silahlarını Azerbaycan Hükümeti'ne ve diğer muhaliflere bırakmaları eleştirilmiştir. Bir "*şark oyunu*" oynandığı ve işgalin başka şekilde devam ettirildiği belirtilmiştir.⁸⁷ Cumhuriyet gazetesinde

⁸¹ Falih Rıfkı Atay, "Anlaşmanın Metni Üzerine", *Ulus*, 16 Nisan 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, No. 148, s. 208-209.

⁸² Rehimli, *a.g.e.*, s.115.

⁸³ Hesenli, *a.g.e.*, s. 644.

⁸⁴ *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 240.

⁸⁵ *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 272.

⁸⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, "İran'da Harb", *Haber*, 20 Mayıs 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, No. 150, s. 189-190.

⁸⁷ Selahattin Batu, "Bildığımız Oyun", *Ankara*, 14 Mayıs 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, No. 150, s. 188.

yer alan bir yazıda ise Sovyet ordularının Azerbaycan'dan ayrıldığı haberlerine ihtiyatla yaklaşmıştır. Rusların Azerbaycan şefleri ile İran hükümeti arasında yapılacak müzakerelerin neticesini bekledikleri değerlendirilmiştir. Müzakerelerin krize girmesi halinde Sovyetlerin Azerbaycan'ı İran'a karşı kışkırtacakları ve destekleyecekleri iddia edilmiştir.⁸⁸

4.3. Azerbaycan-İran Görüşmeleri

Sovyet ordularının İran'ı tahliyesi devam ederken Azerbaycan İran görüşmeleri de başlamıştır. İran hükümeti, Fetali İpekçiyan başkanlığında bir heyeti 22 Nisan 1946 günü Azerbaycan'a göndermiştir. İpekçiyan Sovyet elçisi Sadçikov ile Kıvamüssaltana arasında Azerbaycan meselesine dair gizli bir anlaşma olduğu haberini de Azeri yetkililere iletmıştır. Bunun üzerine Pişeveri Tahran'da yapılacak görüşmelere katılmaya razı olmuştur.⁸⁹

Ancak siyasi mahfiller Tahran'a Pişaveri'nin gelmesini beklemiyorlardı. Onun gelişi sürpriz olarak karşılandı.⁹⁰ 29 Nisan 1946 günü Tahran'da görüşmeler başlamıştır.⁹¹ Görüşmeler 15 gün kadar devam etmiş olup 13 Mayıs'ta Azerbaycan heyeti Tebriz'e geri dönmüştür.⁹² 14 Haziran'da Azerbaycan ve 17 Haziran'da da İran hükümetleri ve meclisi anlaşmayı onaylamışlardır.⁹³

Bu arada Stalin Başbakan Pişaveri'ye Rus ordusunu İran'da tutma imkanları kalmadığını söylemiş, demokratik ve ıslahatlara taraftar bir adamdır dediği Kıvamüssaltana ile müzakerelere devam edilmesini önermiştir.⁹⁴

Öte yandan Tahran'da oturan muhalif Azerbaycanlılar Kıvamüssaltana'ya bir mektup göndererek İran hükümetinin Azerbaycanlıların bütün temsilcileriyle istişarede bulunmadan ADF ile anlaşma imzalamamasını istemişlerdir. Onlar, Demokrat Partisi liderlerinin sadece kendi partilerini temsil ettiklerini ileri sürmüşlerdir.⁹⁵

Bu şartlarda görüşmelerin ikinci aşaması 11 Haziran 1946'da Tebriz'de gerçekleşmiştir. Bu defa Pişeveri ılımlı davranmak zorunda kalmıştır. 14 Haziran 1946 tarihinde imzalanan anlaşmanın dikkati çeken maddeleri şunlardır: 1. Azerbaycan'a muhtariyet verilmesi. 2. Eyalet ve vilayet encümenlerinin teşkili. 3. Tedrisatın Fars dili ile beraber Azerbaycan dilinde yapılması. 4. Topraklardan adaletle istifade edilmesi. 5. Seçim kanununda ıslahat yapılması. 6. Yolsuzluk ve rüşvetle mücadele. 7. Azerbaycan'dan elde edilen gelirin Azerbaycan'a sarf olunması. 8. Bütün demokratik devletlerle dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi.⁹⁶

⁸⁸ Ömer Rıza Doğrul, "İran'da Dahili Harb", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, No. 150, s. 190-191.

⁸⁹ Rehimli, *a.g.e.*, s.121.

⁹⁰ *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, No: 149, s.205.

⁹¹ Attar, *a.g.e.*, s.297-299; Rehimli, *a.g.e.*, s.122-123.

⁹² Rehimli, *a.g.e.*, s.125-126..

⁹³ Attar, *a.g.e.*, s.297-299.

⁹⁴ Rehimli, *a.g.e.*, s.125-126, 130.

⁹⁵ *Ayın Tarihi*, Haziran 1946, No: 151, s. 253.

⁹⁶ Rehimli, *a.g.e.*, s.127-130.

Bu anlaşma şartlarına göre 14 Haziran 1946 tarihinde Azerbaycan Milli Meclisi faaliyetlerine son verdi ve 16 Haziran'da Azerbaycan encümeni olarak çalışmaya başladı. Pişaveri aynı gün encümene başbakanlıktan istifa ettiğini bildirdi. Pişaveri'nin teklifi ile Selamulla Cavid Azerbaycan valiliğine aday gösterildi. Cavid, valiliğinin onaylanması için Tahran'a gitti.⁹⁷

Bu arada Kıvamüssaltana'nın Sovyetlerle anlaşması ve Azerbaycan meselesindeki başarıları İran Şahı Rıza Pehlevi tarafından ödüllendirilmesine yol açtı. Ona, gördüğü hizmetler karşılığı olarak en yüksek paye olan "*Yüksek Ekselans*" unvanı verilmiştir. Bu paye o kadar önemli idi ki Pehlevi hanedanının 24 senelik saltanatı boyunca ilk defa bir devlet adamına verilmişti.⁹⁸

Son görüşmeler ise Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın teklifi ile olmuştur. 1 Ağustos 1946'da Azerbaycan temsilcileri Tahran'a ulaşmışlardır. 14 Ağustos'a kadar merkezi hükümetin çeşitli makamları ile 12 görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerde sadece bir konuda anlaşma sağlanmıştır. O da Azerbaycan'da jandarma idaresinin başına Tahran'dan bir subay gönderilmesi, yardımcılığına ise Azerbaycan encümeni tarafından aday gösterilmesidir. Diğer bütün meselelerde anlaşma sağlanamamıştır. İran önceden imzaladığı anlaşma şartlarını hayata geçirmek istememiştir. Zira İran Hükümeti şartların lehine döndüğünü net bir şekilde görmüştür. ABD'nin 1946 Ağustosunda İran'a silah göndereceği haberleri Kıvamüssaltana'yı ve İran Şahını cesaretlendirmiştir.⁹⁹

Azerbaycan Milli Hükümeti ile İran Devleti arasında gerçekleşen muhtariyet görüşmeleri de basına yansımıştır. Ulus gazetesinde yer alan "*Azerbaycan'ın Muhtariyeti*" başlıklı yazıda İran hükümetinin Azerbaycan'ın muhtariyetini tanıdığına dikkat çekilmiştir. Anlaşmanın içeriğinden de bahsedilmiştir. Buna göre Azerbaycan İran içinde kalarak kendi kendisini yönetecektir. Merkezden önerilecek vali Azerbaycanlılar tarafından tayin edilecektir. Azerbaycan gelirin dörtte biri merkeze gidecek, dörtte ise üçü memlekette kalacaktır. İlk okullarda Azerice orta ve yüksek okullarda ise Azeri ile Fars dilleri birlikte okutulacaktır.

Yazıda görüşmelerden Azerbaycan idaresinin istediğini aldığı değerlendirilmesi de yapılmıştır. Azerbaycan'ın istiklale kayan geniş bir muhtariyet sistemi elde ettiği belirtilmiştir. Bu anlamda Pişaveri'nin "*yarım asırdan beri beklediğimiz gerçek hürriyet elde edilmiştir*" sözlerine de yer verilmiştir. Anlaşmada Azerbaycanlıların şeklen İranlıları tatmin etmek için fedakarlıkta buldukları, esasta ise istediklerinin çok büyük kısmını elde etmiş oldukları iddia edilmiştir. Bu anlamda Azerbaycan'ı idare eden kişiye başkan adı verilmeyip vali denilecek, fakat bu zat Azerbaycan tarafından tayin edilecektir. Azerbaycan'ın ayrı bir askeri teşkilatı olacak, buna ordu denmeyip jandarma adı verilecektir. Azerbaycan'da İran'dan ayrı bir vergi sistemi uygulanacaktır.

⁹⁷ Rehimli, a.g.e., s.131.

⁹⁸ *Ayın Tarihi*, Temmuz 1946, No: 152, s.221.

⁹⁹ Rehimli, a.g.e., s.133-135..

Öte yandan yazıda Güney Azerbaycan'daki muhtariyet hareketinin tarihi kökenlerinin olduğu, haklı nedenlere dayandığına da işaret edilmiştir. Görüşmelerde yer alan İran temsilcilerinin başı Firuz Han'ın bile Şah Rıza Pehlevi zamanındaki zulümlerden ve baskılardan bahsettiği hatırlatılmıştır. Rusya'nın öteden beri Azerbaycanlılar arasında mevcut olan bu memnuniyetsizlikten faydalanarak İran'dan ayrılmalarını teşvik ettiği değerlendirilmiştir.

Yazar Azerbaycan'daki muhtariyet hareketi ile doğrudan doğruya Moskova'ya bağlı bulunan Tudeh Partisi arasındaki farklılıklara da işaret etmiştir. Bunların bir araya gelmelerinin farklı sebeplere dayandığını belirtmiştir. Tudeh Partisi ile Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Tahran Hükümeti'ne karşı iş birliği yapmalarının ayrı etkilere ve düşüncelere dayandığı görüşüne yer vermiştir. Ancak o, buna rağmen her iki hareketinde de Moskova'nın nüfuzu altında bulunduğundan şüphe edilemeyeceğini iddia etmiştir.¹⁰⁰

4.4. Azerbaycan'ın İran Ordusu Tarafından İşgali

Azerbaycan'ın İran ordusu tarafından işgal sürecini başlatan ilk gelişme Tahran Hükümeti'nin 15. Milli Meclis için genel seçim yapılacağını ilan etmiş olmasıdır. Hükümet seçim güvenliğini sağlamak için Azerbaycan'a kuvvet gönderdiğini bildirmiştir.¹⁰¹ Bilahare de işgal olayı gerçekleşmiştir.

Bu süreç Türk basını tarafından yakından takip edilmiştir. Zira Türkiye Azerbaycan'dan Sovyet ordusunun ayrılması ve bölgenin İran ordusu tarafından kontrol edilmesini menfaatine uygun bir gelişme olarak görüyordu.

Basında yer alan bir habere göre Azerbaycan eyalet meclisi hükümetin asker gönderme meselesini müzakere etmiştir. Kıvamüssaltana'ya bir mesaj göndererek Azerbaycan'a seçimler bahanesi ile asker göndermenin bir harp ilanı demek olduğu iletilmiştir.¹⁰²

Bu arada Azerbaycan hükümeti milis teşkilatına dahil bütün işçilere ve gençlik teşekküllerine hürriyeti müdafaa maksadı ile silah dağıtmaya başlamıştır. Tebriz radyosunda halkı "*milli mücadeleye*" davet etmek amacıyla Azerbaycan şehirlerinde mitingler yapıldığı duyurulmuştur.¹⁰³

Kafkasyalı'nın ifadesine göre Rusya'dan umudu kesen Pişaveri meclisin gizli bir oturumunda üç seçenekli bir karar çıkartmıştır. Birincisi Türkiye'ye ilhak, ikincisi eğer ilhak meselesi Türkiye'ye zarar verecekse istiklal ilan etmek ve Türkiye'nin desteğini almak. Üçüncüsü ise Türkiye'den olumlu cevap alınmazsa İran'ın bünyesinde kalmak. Bunun için Ankara'ya bir heyet gönderilmiştir. Heyet Ankara'da 3 ay beklemiş, ancak, Türkiye bu görüşme isteğine olumlu cevap vermemiştir.¹⁰⁴ Azerbaycan meclisinin bu kararı hakkında ne

¹⁰⁰ A. Şükrü Esmer, "Azerbaycan'ın Muhtariyeti", *Ulus*, 16 Haziran 1946, s.1; *Aynı Tarihi*, Haziran 1946, No. 151, s. 254-255.

¹⁰¹ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, s. 87,

¹⁰² *Son Posta*, 1 Aralık 1946, s.1

¹⁰³ *Son Posta*, 4 Aralık 1946, s.1

¹⁰⁴ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, s. 87.

basında ne de Türk belgelerinde hiç bir bilgi yer almamaktadır.

Diğer taraftan 1946 yılı 7 Kasımında İran uçakları Tebriz'e ve diğer Azerbaycan şehirlerine beyannameler atmışlardır. Bu beyannamelerde asker ve subayların milli orduya iltihak etmeleri istenilmiş, davete icabet etmeyenlerin vatan haini sayılacakları belirtilmiştir.¹⁰⁵ Bunun üzerine Tebriz radyosunda Pişaveri'nin şu sözleri yayınlanmıştır: "*Kıvamın askerleri bizim topraklarımıza hele bir ayak bassınlar, onları yalnız kovmakla kalmayarak Tahran'a kadar kovalar ve Tahran parlamento binasına hürriyet bayrağını çekeriz*"¹⁰⁶.

İran kuvvetleri 10 Aralık 1946 günü Amerikalı General Norman Schwartzkopf'un komutasında ve Amerika'dan satın alınan 40'ı dört motorlu savaş uçağı olmak üzere 150 savaş uçağı, 147 top ve binlerce ağır silahla İran ordusu beş koldan Tebriz üzerine yürümüştür. Şah ordusu 12 Aralık 1946 günü Tebriz ve Urmiye'ye girdi¹⁰⁷.

Zencan'dan Mianeh istikametinde ilerleyen ilk kol Miruzabad ve Semalabad bölgelerini işgal etmiştir. Kuzeyde Gilan eyaletinden Reş'ten hareket etmiş olan kol ise Haroabad şehri üzerine yürümüştür. Kürdistan'a hareket eden üçüncü kol Azerbaycan eyaletinin güney batısına doğru ilerlemiştir. Bu kola Kürt aşiretleri de yardım etmişlerdir.

İran'ın yarı resmi İttihat gazetesinin verdiği bir habere göre ise Mazenderan eyaletine girmiş olan hükümet kuvvetleri burada bir miktar silah cephane ve gizlenmiş radyo istasyonu ele geçirmişlerdir. Bu eyalette sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir.¹⁰⁸

Bununla birlikte 11 Aralık tarihli bir haberde Azerbaycan valisi Cavid Şah'a ve Başbakan Kıvamüssaltana'ya sadakat telgrafları çektiği belirtilmiştir.¹⁰⁹ Başka bir haberde de Miane şehrini terk ederek Tebriz'e yaklaşmakta olan İran hükümet kuvvetlerini karşılamak üzere Tebriz halkının büyük bir kısmının sokaklara döküldüğü bildirilmiştir. Habere göre Tebriz'de Demokrat rejimi şeflerinden yalnız Azerbaycan Vilayet Meclis başkanı Hacı Mirza Ali Şebüsteri ile Vilayet Genel Valisi Dr. Selamullah Cavid kalmışlardır. Ayaklanma hareketine ele başlık edenlerin hepsi kaçmıştır. Tebriz'de geçici bir polis teşkilatı kurulmuş olup sokaklarda devriye gezmektedir. Miane - Tebriz yolunda havaya uçurulan köprüler hükümet kuvvetlerine mensup istihkam birlikleri tarafından tamir edilmektedir¹¹⁰

Bu arada Pişaveri sınırı geçerek Kuzey Azerbaycan'a kaçmıştır. Tahran radyosu 13 Aralık tarihinde Pişaveri ve diğer Azerbaycanlı liderlerin Rusya'ya kamyonlarla kaçtıklarını duyurmuştur.¹¹¹

¹⁰⁵ *Son Posta*, 9 Aralık 1946, s.1-3

¹⁰⁶ *Son Posta*, 9 Aralık 1946, s.1-3

¹⁰⁷ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, s. 87.

¹⁰⁸ *Son Posta*, 11 Aralık 1946, s.1-3

¹⁰⁹ *Son Posta*, 12 Aralık 1946, s.1-3

¹¹⁰ *Son Posta*, 14 Aralık 1946, s.3

¹¹¹ *Son Posta*, 14 Aralık 1946, s.3

Bu arada İran devleti Azerbaycan Demokrat Fırkası mensuplarının sınırı geçmelerini engellemeye çalışmıştır.¹¹² Sovyetler ise 12-19 Aralık arasında bir hafta sınırı açık tutmuşlar bilahare kapatmışlardır. Bir hafta içinde 5784 kişi sınırı geçebilmiştir. 19 Aralıktan sonra gelenler ise sınırdan geri döndürülmüşlerdir.¹¹³

İran ordusunun Azerbaycan'a girmesi üzerine önemli miktarda Türk katledilmiştir. Bu husustaki rakamlar farklılık arz etmektedir. Attar, 30.000 ila 50.000 arasında insanın öldürüldüğünü, 200.000 kişinin ise sürgün edildiğini ifade etmiştir.¹¹⁴ Hesenli'nin ise İran Ordusu Tebriz'e girdikten sonraki bir hafta içinde 3.000'den fazla insanın öldürüldüğünü, 11.000'den fazla kişinin tutuklandığını, onlardan 8.000'inin İran'ın güneyine götürüldüğünü yazmıştır¹¹⁵.

İran gazetesi İttılaat'ta çıkan bir habere göre Tebriz'de 700 kişi tutuklanmıştır. Azerbaycan demokratlarını yargılamak üzere iki harp divanı kurulmuştur. İran ordusundan ayrılarak Azerbaycanlı demokratlara iltihak etmiş subaylar da Azerbaycan'da tutuklanarak divanı harbe sevk edilmişlerdir.¹¹⁶ Ancak maalesef Türk basınının Güney Azerbaycan'daki katliamlar hakkında kamuoyuna hiç bir bilgi aktarmadığı görülmüştür.

Bunun dışında 6 Aralık 1946 tarihinde haftalık olarak yayın hayatına giren Şark Yolu gazetesinde Mehmet Sadık Aran ve S. Azer imzalarıyla yayınlanan makalelerde Güney Azerbaycan'ın bedbaht duruma düşmesinde Rusya, İngiltere ve Pehlevi Hükümeti'nin rollerine işaret edilmiştir. Dünya kamuoyuna bir Azerbaycan davasının varlığı ve bu davanın hak ve hakikatin ta kendisi olduğu mesajı verilmeye çalışılmıştır¹¹⁷.

Millet dergisinde de Azerbaycan'ın nüfusu Türklerden ibarettir ve İran'ın yarısını oluşturduğu belirtilmiştir. İran devletinin Türkleri kendi dillerinden ve tüm İranlıların sahip oldukları haklardan mahrum bırakmış olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre İran Türkleri bağımsızlıklarını istemekte haklıdırlar. Gazetede "*Eğer Azerbaycan'daki hareket Moskova işi olmasaydı meselenin çözümü daha kolay olurdu*" denilmiştir¹¹⁸.

İran kuvvetlerinin Azerbaycan'ı işgali üzerine Son Posta gazetesinde yer alan bir köşe yazısında Azerbaycan Milli Hükümeti'nin "*şişirilmiş bir balonun kof boşluğundan ibaret*" olduğu değerlendirme yapılmıştır. Sovyet kuvvetleri çekilir çekilmez bu balonun kendi kendine sönmüş olduğu ifade edilmiştir. Buna rağmen yazar bir hamlede Tebriz'i mat eden İran askeri başarılarının

¹¹² *Son Posta*, 16 Aralık 1946, s.2

¹¹³ Hesenli, *a.g.m.*, s. 650.

¹¹⁴ Aygün Attar, "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 1, Ocak 2004, s.56.

¹¹⁵ Hesenli, *a.g.m.*, s. 650.

¹¹⁶ *Son Posta*, 23 Aralık 1946, s.3

¹¹⁷ Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002, s.132.

¹¹⁸ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 262-263.

sırrını anlamının güç olduğuna da işaret ederek etmiştir.¹¹⁹

Sonuç

1941 yılı Eylül'ünde Sovyetlerin İran Azerbaycanı'nı işgal etmeleri 1813 Gülistan Antlaşması'ndan beri ayrılmış olan Azerbaycan'ın birleşmesi ülküsünü harekete geçirdi. Bu hususta Kuzey Azerbaycan yetkilileri Sovyetlere bağlı birleşik Azerbaycan projesini gerçekleştirmek istediler. Bu amaçla İran'a bir kısım uzmanlar ve görevliler gönderdiler.

İran Azerbaycan'ında ise Sovyetlere bağlı bir birleşik Azerbaycan yerine İran içerisinde muhtar Azerbaycan görüşü ağırlık kazandı. Mir Cafer Pişaveri bu hareketin lideri oldu. Bilahare 12 Aralık 1945 tarihinde Azerbaycan Milli Hükümeti kuruldu.

Azerbaycan Milli Hükümeti çok sayıda reform yapmıştır. Türkçeyi resmi dil olarak kabul etmiş, eğitim dilini Türkçe yapmış, demokrasi ve fikir hürriyetini ön plana çıkarmış, kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermiştir. Yönetimin yaptığı diğer önemli yenilikler ise Tebriz Üniversitesi ve Tebriz radyosunun kurulmasıdır.

Sovyetlerin İran petrol karşılığı anlaşmaları Azerbaycan Milli Hükümeti'nin sonunu getirmiştir. Sovyetler İran'daki tüm kuvvetlerini çekerek Azerbaycan'ı savunmasız bırakmışlardır. İran ile baş başa kaldığını anlayan Tebriz yönetimi muhtariyet haklarını koruyabilmek amacıyla İran Hükümeti ile bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerden iki tarafı da memnun edecek sonuçlar çıkmamıştır. Bunun üzerine İran kuvvetleri 1946 yılı Aralık ayında Azerbaycan'a girmiş ve muhtar idareye son vermişlerdir. Milli hareketin kadroları ya katledilmiş ya da kuzey Azerbaycan'a sığınmışlardır.

Türkiye ise İran Azerbaycanı meselesine genellikle Bolşevik bir siyasi hareket nazarıyla bakmıştır. İran tarafından da sosyalist bir ülke ile kuşatılmak istememiştir. Devletin bu yaklaşımı Türk basınını da etkilemiştir. Basın bu hareketi Sovyet güdümünde bir oluşum olarak telakki etmiştir. Bu yüzden Azerbaycan Milli Hükümeti'ne bakış genellikle menfi olmuştur. Öyle ki İran Azerbaycanı Türklerinin kimlik ve kültürel problemleri bile çoğu zaman görmezden gelinmiştir. Azerbaycan'da mücadele veren Türkler "*asiler*" olarak tanımlanmışlardır. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulması sürecinde İran kuvvetlerinin Tebriz'e ilerlemesini engelleyen Ruslar eleştirilmiştir. Rus İran kuvvetlerinin tekrar Azerbaycan'a girmesi üzerine çok sayıda Türk'ün katledilmesi ya da sürülmesi de asla gündeme getirilmemiştir.

¹¹⁹ Selim Ragıp Emeç, "İran'ın Durumu", *Son Posta*, 17 Aralık 1946, s.1

KAYNAKLAR

1. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2. Gazeteler ve Dergiler

Akşam

Anadolu

Ankara

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Haber

Son Posta

Tan

Tanin

Tasvir

Ulus

Vakit

3. Kitaplar

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1984.

ATTAR, Aygün, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006.

HASANLI, Cemil, *Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2011.

KAFKASYALI, Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2011.

KAFKASYALI, Ali, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2010.

ÖRAN, Mehmet Metin, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Haz. Selçuk Alkın, Mars Yayınları, 1998.

REHİMLİ, Ekrem, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, Meqa Neşriyat, Bakı 2003.

SHAFFER, Brenda, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002

4. Makaleler ve Gazete Yazıları

ARTAM, Nurettin, "İran Çıkmazı", *Vakit*, 23 Ocak 1946.

ATAY, Falih Rıfki, "Anlaşmanın Metni Üzerine", *Ulus*, 16 Nisan 1946.

ATAY, Falih Rıfki, "Rusya ile İran Arasında Anlaşma", *Ulus*, 6 Nisan 1946.

ATAY, Falih Rıfki, "Bir Yazı Üzerine", *Ulus*, 15 Mart 1946.

ATTAR, Aygün, "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 1, Ocak 2004, s.39-62.

ATTAR, Aygün, "Yeni Belgeler Eşliğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 2, Temmuz 2004, s.135-147.

BABAN, Cihat, "Kıvamüsaltana İran'a Pahalıya mal Olacak", *Tasvir*, 29 Ocak 1946.

BATU, Selahattin, " Bildiğimiz Oyun", *Ankara*, 14 Mayıs 1946,

DOĞRUL, Ömer Rıza, "İran'da Dahili Harb", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1946,

EMEÇ, Selim Ragıp, "İran'ın Durumu", *Son Posta*, 17 Aralık 1946.

ESMER, A. Şükrü, "Azerbaycan'ın Muhtariyeti", *Ulus*, 16 Haziran 1946.

HESENLİ, Cemil, "Güney Azerbaycan Milli Harekatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 20, (ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Ankara 2002, s. 640-650.

ÖZGEN, Enver, "İran Buhranı", *Anadolu*, 4 Ocak 1946.

SADAK, Necmeddin, "İran'da Neler Oluyor", *Akşam*, 2 Aralık 1945.

SADAK, Necmeddin, "İran'daki Olayların İç Yüzü", *Akşam*, 15 Mart 1946.

US, Asım, "İran'daki Sovyet Kıtaları", *Vakit*, 2 Mart 1946.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "İran Münasebetiyle Acı Bir Hakikat", *Tanin*, 13 Aralık 1945.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "İran Nasıl Eziliyor", *Haber İstanbul*, 25 Ocak 1946.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "Kıvamüsaltana'nın Rolü", *Haber*, 5 Şubat 1946.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "İran'da Harb", *Haber*, 20 Mayıs 1946.

I. DÜNYA SAVAŞINDA KARADENİZ'DE BATIRILAN BİR KIZILHAÇ GEMİSİ: *PORTUGAL**

Resul TURAN**

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, I. Dünya Savaşında Karadeniz kıyı kesiminin bombardımanıya başlayan, Rize'nin ele geçirildiği ve Trabzon'un ise işgal hazırlıklarının yapıldığı esnada, Karadeniz kıyı kesimindeki yaralı Rus askerlerini toplamak için görevlendirilen *Portugal* adlı Kızılhaç gemisinin bir Alman denizaltısı tarafından batırılmasını ele almaktır. Savaş öncesi dönemde Messageries Maritimes adlı şirkete yolcu ve posta vapuru olarak hizmet veren gemi, Osmanlı Devleti'nin Boğazı kapatmasıyla Karadeniz'de kaldı. Bu durum üzerine, şirket gemiyi Rus idaresine devretti. Kızılhaç hastane-gemisi olarak yeniden düzenlenen gemi Doğu Karadeniz kıyı şeridindeki Rus yaralılara yardım için görevlendirildi. 30 Mart 1916 tarihinde gemi, bir Alman denizaltısı tarafından batırıldı. Gemide bulunan çok sayıda insanın hayatını kaybetmesiyle uluslararası bir soruna dönüşen bu olay, gerek olay öncesi ve gerek olay sonrası mevcut şartlar ele alınarak incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Karadeniz, Portugal, Kızılhaç, Rize, Denizaltı

DURING WORLD WAR I. A RUSSIAN HOSPITAL SHIP SUNK IN THE BLACK SEA: *PORTUGAL*

ABSTRACT

The purpose of this study is to analyse the hospital ship *Portugal* which was sunk during the World War I, the period beginning with the bombardment of the Black sea coast, the Russian occupation of Rize, and the attempt to occupy Trabzon. The ship, serving as a passenger and mail ferry on behalf of the company Messageries Maritimes in the pre-war period, remained in the Black Sea after the Ottoman State had closed the Straits. Consequently, the company donated the ship to the Russian government. The ship, redesigned as a hospital-ship, was assigned to help the wounded Russian soldiers in the coastal strip of the Eastern Black Sea coast. On March 30, 1916, the ship was sunk by a German submarine. This incident, considered an international problem due to the loss of many people on board, will be analysed taking the circumstances existing before and after the incident into account in this study.

Keywords: Black Sea, Portugal, Red Cross, Rize, Submarine

* *Gönderim tarihi: 03.07.2018. Kabul tarihi: 13.07.2018.* Bu makale, Georgian-Turkish International Scientific Conference, (Gori, Gürcistan, 15-16 Aralık 2017) adlı etkinlikte sunulmuş bildirinin genişletilmiş halidir.

** *Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Tarih Bölümü, RİZE. Resul.turan@erdogan.edu.tr*
ORCID: 0000-0002-7832-0552

Giriş

Birinci Dünya Savaşının arifesinde ittifak arayışlarına giren Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile gizli bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Rusya'yla askerî bir çatışmaya girmesi hâlinde Almanya'nın yanında savaşa girmeyi taahhüt etmiştir. Ne var ki antlaşmanın imzalanmasında hemen sonra Almanya, Rusya'ya karşı savaş ilân etmiş olmasına rağmen Osmanlı Devleti, seferberliğini tamamlamadığı gerekçeyle savaşa girmemiştir. Yaklaşık üç ay sürecek olan bu dönemin sonunda Osmanlı Devleti, Almanya'dan satın aldığını duyurarak donanmasına kattığı Yavuz ve Midilli gemilerinin öncülüğünde, 29 Ekim 1914 tarihinde Rusya'nın güney sahillerini bombardıman ederek savaşa dâhil olmuştur.

Bu süreçte, 29 Ekim 1914'te sancak gemisi *Yavuz*, mayın gemisi *Nilüfer*, *Samsun* ve *Taşoz* muhriplerince Sivastopol'a harekât düzenlenmiştir. *Midilli* ve *Berk-i Satvet* gemilerince Kerç Boğazı ve Novorossisk, *Hamidiye* tarafından Kırım'ın güney kıyısı Kefe (Feodosya) bombardımana tutulmuş, *Gayret-i Vatâniye* ve *Muâvenet-i Milliye* muhriplerince top ve torpido taarruzu ve mayın döküşü yapılmıştır. Bu saldırılarda *Midilli* tarafından, Novorossisk ve Poti arasında bulunan petrol, gaz ve buğday depoları tahrip edilmiş, ulaştırma amacıyla kullanılan 14 nakliye aracı da batırılmış, *Berk*'ten açılan ateş ile Novorossisk telsiz istasyonu hasara uğratılmış, *Gayret* ve *Muavenet* tarafından iki Rus gambotundan biri imha edilmiş, diğer biri de hasara uğratılmıştır. Odessa'da beş adet petrol sarnıcı havaya uçurulmuş ve beş adet Rus gemisine ise önemli derecede hasar verilmiştir. Bu bombardımanla Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına fiilen girmiştir.¹

Bu baskın üzerine, 30 Ekim 1914 günü Rusya, İngiltere ve Fransa temsilcileri protestolarda bulunmuşlar ve Osmanlı ordusundaki Alman subay ve personelin gönderilmesi, aksi takdirde Sadrazam Sait Halim Paşa'ya İstanbul'dan ayrılacakları ve Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alacaklarını bildirmişlerdir. Bu durum üzerine 31 Ekim 1914'te Rusya Büyükelçisi, ertesi gün ise İngiliz ve Fransız büyükelçileri İstanbul'dan ayrılmış, Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kesilmiştir. 2 Kasım 1914'te Rusya, 5 Kasım 1914'te ise İngiltere ve Fransa resmen Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmiştir. 1 Kasım 1914'te Ruslar Kafkas Cephesinden taarruza geçmişlerdir.² Hem havadan hem de denizden Karadeniz'deki iskeleler, özellikle de kömür ihraç eden limanlar bombardımana tutulmuş³ ve bu süreç Rize'den Karadeniz Ereğli'sine değin

¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, s. 86; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 64; Figen Atabey, *Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Millî Mücadele Dönemi)*, Ankara 2006, s. 15; Th. Kraus-Karl Dönitz, *Goeben ve Breslau'nun Deniz Seferleri*, Çev. Mustafa Haydar Cümbüş, Orient Yayınları, Ankara 2013, s. 98-104; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013, s. 99-102.

² Atabey, a.g.e., s. 18-19.

³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Deniz Harekâtı*, C: VIII, Ankara 1976, s. 86.

uzanan kıyıların, Ruslar tarafından 21 Mart 1915'ten 19 Şubat 1916'a kadar süren bombalanmasıyla devam etmiştir.⁴

Rus donanması tarafından kıyı şeridinin bombalanması ve Kafkasya yönünden Kasım 1914'te başlayan Rus birliklerinin ilerlemesi, Rusya'nın 1915-1916'da Doğu Anadolu'yu işgaliyle sonuçlanmıştır. Doğu'da güçlenen Rus ordusu, Kasım 1914'ten beri denizden bombalanan Trabzon'u almak amacıyla Artvin yönünden batıya doğru ilerlemeye başlamış, Arhavi ve Ardeşen'i ele geçirdikten sonra, 7 Mart 1916'da Rize'yi, 18 Nisan 1916 tarihinde ise 24 Şubat 1918'e kadar kalacakları Trabzon'u işgal etmişlerdir.⁵

Karadeniz'deki harekâtını başından beri komuta eden Rus Karadeniz Filosu Kumandanı Amiral Eberhart'ın yerine, 2 Mayıs 1916'da Amiral Kolçak getirilmiştir. Karadeniz'de gündün güne kontrolünü artıran Rus muhriperi ve denizaltıları Anadolu sahillerinde ele geçirebildikleri her tekneyi batırmıştır. Karadeniz'deki Rus filosuna karşı, Alman denizaltılar karşı harekâta girişmişlerdir. Bu dönemde Karadeniz'de türlerine göre küçük, orta, büyük boy ve mayın denizaltıları olmak üzere 13 denizaltı bulunmaktaydı. Bu küçük ve orta denizaltılar Almanya'dan parça halinde karayoluyla Adriyatik'te bulunan Avusturya'nın Pola deniz üssüne getirilmiş ve birleştirilerek İstanbul'a nakledilmişti. Büyük denizaltılar ise Cebelitarık Boğazı'ndan Ege'ye getirilmişti. Küçük denizaltılar *UB-7*, *UB-8*, *UB-14*, orta boy denizaltılar *UB-42*, *UB-45*, *UB-46*, mayın denizaltılar *UC-13*, *UC-15*, büyük denizaltılar *U-21*, *U-33*, *U-35* ve *U-38*'den oluşmaktaydı. Bu Alman denizaltıları tarafından Karadeniz'deki Rus nakliyatına büyük darbe vurulmuştur.⁶

Rus birliklerinin Arhavi'den Trabzon yönüne ilerlemesi sırasında kıyı şeridinde şiddetli çatışmalar yaşanmaktaydı. Bu sebeple, Rus idaresince, yaralı ve ölü askerlerin taşınması amacıyla bölgede görev yapmak üzere hastane gemiler tahsis edilmişti. Söz konusu hastane gemilerden biri olan *Portugal*, Rus birliklerinin Rize'yi ele geçirip Trabzon'a doğru ilerledikleri 30 Mart 1916 tarihinde, bir Alman denizaltı tarafından batırılmıştır. Rusya'nın bütün dünyaya duyurmasıyla geniş yankı uyandıran olay, İttifak Devletlerinin, özellikle de Almanya'nın olaydan sorumlu tutulması ile devam etmiştir. Bu çalışmada, *Portugal* hastane gemisinin batırılması, olay öncesi ve sonrası gelişmeler, ulaşılabilen farklı dillerdeki kaynaklar üzerinden incelenecektir.

⁴ Mahir Aydın, "Rusya'nın Çanakkale İntikamı Karadeniz Bombardımanı", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Giresun 2009, s. 571.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz; Hikmet Öksüz-Veysel Usta, "I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması", *Türkiyat Mecmuası*, 24, 2014; Zehra Arslan-Yeliz Usta, "Rize'de, Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu (1915-1917)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 9, S: 17, Güz 2014; Muzaffer Başkaya, "İngiliz Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'da Rus İşgali", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 9, S: 17, Trabzon 2014, s. 86-89.

⁶ Atabey, a.g.e., s. 36-43.

1. Portugal Gemisi Hakkında

Ünlü Fransız vapur kumpanyası Messageries Maritimes'a ait olan gemi, 1886 yılında yük ve yolcu vapuru olarak Fransız tersanesinde inşa edilerek Marsilya'da suya indirilmiş, ilk seferlerini Amerika ve Uzak Doğu'ya yapmıştı.⁷ Batırılmadan önceki görev alanı içinde ise Akdeniz ve Karadeniz'de yer alan Marsilya, İskenderun, İstanbul ve Odessa şehirleri arasında yolcu seferleri yapmaktaydı.⁸ Nitekim bu seferlerinin birinde, demirlediği Odessa Limanı, yeni görevlere açılmasına vesile oldu. Bu sıralarda çıkan I. Dünya Savaşı sebebiyle, Osmanlı Devleti boğazları gemi geçişine kapatmıştı. Bu nedenle *Portugal* gemisi de Fransız mürettebatıyla birlikte Karadeniz'de kalmış, dahası Osmanlı donanmasının 29 Ekim 1914'te Odessa limanını bombardımana tutmasından *Portugal* gemisi de etkilenmişti. Gemide gedikler açıldığı gibi gemi mürettebatından iki kişi yaralanmış ve iki kişi de hayatını kaybetmişti. Savaşın getirdiği sıkıntı ile Akdeniz'e çıkması mümkün olmayan ve Karadeniz'de kalan gemi, Fransız idaresi tarafından müttefiki olan Rusya'nın kullanımına verildi.⁹



Portugal Odessa Limanında¹⁰

Geminin Rusya'ya verilmesini müteakip, Rus Kızılhaç Cemiyeti Başkanlığı, Rus Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği 16 Kasım 1915 tarihli yazıyla, *Equator* adlı gemiyle birlikte *Portugal* gemisi de hastane gemi hâline getirilmişti. Hakeza Rusya tarafından 1907 Lahey Sözleşmesi'nin gereği olarak, savaş halinde bulunan Almanya, Türkiye ve Bulgaristan'a bildirilmiş ve bahse konu devletler bu gemileri hastane gemi olarak tanıdı.¹¹ Böylelikle gemiler, uluslararası kanunların hastane gemilere verdiği ayrıcalıklardan yararlanma hakkına sahip

⁷ *Novoe Vremya*, 01 Nisan (19 Mart) 1916.

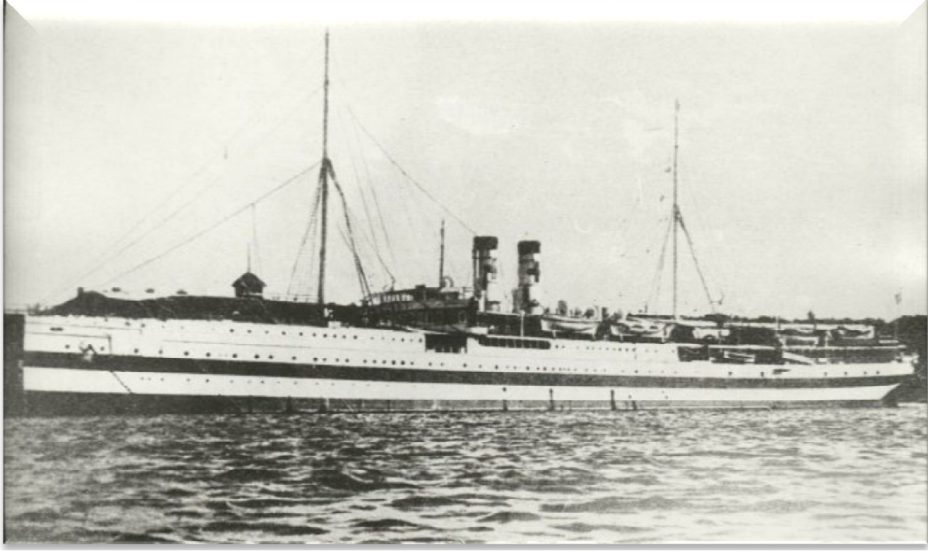
⁸ *Niva, İllustrirovannyy Jurnal Literatury i Sovremennoy Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 256.

⁹ *Belaya Kniga. Voyne s Tursiye*, Petrograd 1914, s. 148; *Rosskoe Slova*, 12 Ekim (30 Kasım) 1916; Nikolay Mihailoviç Minasyan, *Mejdunarodnie Prestupleniya Tretogo Reyha*, Saratov 1977, s. 135.

¹⁰ *Visoçayşe Uçrejdennaya Çrezviçaynaya Sledstvennaya Kommissiya*, Sankt Peterburg 1916, s. 33.

¹¹ Kaynakta Osmanlı Devleti için "Türkiye" denilmektedir. *Posledni Dni "Portugal"*, Gilavnavo Upravleniya Possiskavo Obşestva Krasnago Kresta, Petrograd 1916, s. 4-6.

olarak faaliyete başlamış oldu.¹² Ancak hastane gemiler konusu, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yeni sorunların kapısını araladı.¹³



Portugal hastane gemisi¹⁴

Hastane gemi hâline getirilen *Portugal*'ın taşıyabileceği yük miktarı 9.805 ton, uzunluğu yaklaşık 140 ve genişliği 14 metre idi. Geminin iç kısmı bir hastane şeklinde düzenlenerek laboratuvar, ameliyathane, pansuman odası ve eczaneye dönüştürüldü. Gemide sağlık personeli olarak üç doktor, 26 hemşire ve çok sayıda hastabakıcı görevliydi. Gemi 507'si yatılı olmak üzere 800 kadar hastaya hizmet verebilme kapasitesine sahipti.¹⁵ Rus ve Fransız uyruklu 141 mürettebatı olan gemi, tek seferde 1000 kişi taşıyabilmekteydi.¹⁶

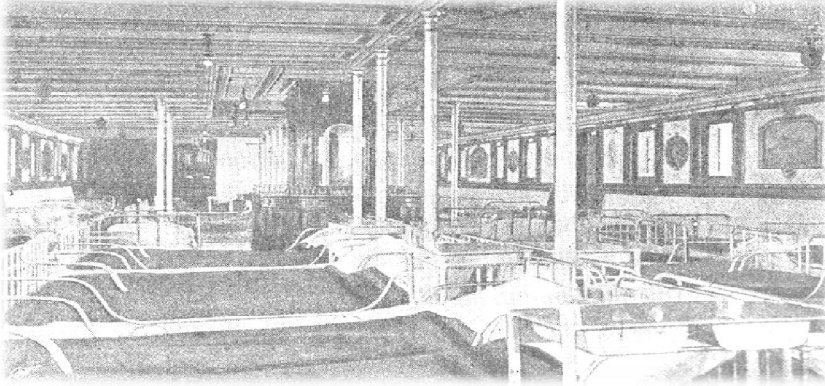
¹² *Niva, İllustrirovannyi Jurnal Literaturi i Sovremennoy Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 256.

¹³ Osmanlı Devleti; *Portugal, Equator* ve *Pierre le Grande* hastane gemilerini, uluslararası hukuk çerçevesinde tanıdı. Oysaki Rusya, aynı doğrultuda hareket etmeyerek Osmanlı Devleti'nin *Gülñihal, Edremit* ve *Akdeniz* adlı gemileri hastane gemisi olarak kabul etmemekte diremişti. *BOA, HR.SYS*, 2180/1, 9 Eylül 1915; *BOA, HR.SYS*, 2181/7, 28 Temmuz 1916.

¹⁴ *Novoe Vremya*, 01 Nisan (19 Mart) 1916.

¹⁵ *Novoe Vremya*, 01 Nisan (19 Mart) 1916; *Kratki Obzor Deyatelnosti Rossiskago Obşestva Krasnago Kresta Po Okazaniyu Pomoşi Ranenim i Bolnim Voinam na Teatrah Voini s Avstro-Vengrieyu, Germaniyeu, Turçiyu v 1914-1915 g.g.*, Petrograd 1916, s. 12.

¹⁶ V.B. Simonehko, V.G. Abaşın, A.A. Sergoventev, A.S. Aleksandrov, "Gibel, Miloserdñih Korabley, (K 100-Letiye Tragedii na Çernom More)", *Morskaya Meditsina*, Tom 2, No 2, 2016, s. 81-84.



Gemideki hasta koğuşlarından biri¹⁷

Rusya tarafından hastane gemilerine görev yerleri tevdi edildi ve *Portugal* gemisine de Karadeniz kıyı şeridinde bulunan Ardeşen, Rize ve Of taraflarındaki yararlıları Batum'a nakletme görevi verildi. Bu amaçla gemi Batum'a gitmek üzere 27 Şubat 1916'da Odessa'dan hareket etti.¹⁸ Gemi, Odessa'dan Batum'a gerçekleşen bu ilk seferi de dâhil olmak üzere sadece beş sefer yapabilecekti.

Odessa'dan Batum'a ulaştıktan kısa bir süre sonra sorumluluk sahasında çalışmalarına başlayan *Portugal*, 3 Mart 1916'da General Bernov ve ona refakat eden Uşinski kumandasında Batum'dan ayrıldı. Aynı günün akşamı saat 18.00 sularında Ardeşen'e ulaşan gemi, kıyıdan iki verst* açıkta demirledi. *Portugal* gemisinin bu ilk görevi sırasında Ardeşen'de Profesör Çij'in başkanlık ettiği sağlık birliği ve Kızıllaç'ın cerrahi nakil birliği bulunmaktaydı. Geminin Ardeşen limanına ulaşmasıyla gemideki sağlık görevlileri, yaralıları almak için filika ve şalupalarla** kıyıya çıkıyordu. Nitekim gemiye taşınacak hastaları kıyıdan nakletmek için kullanılan şalupalar, sedyede sekiz, oturur şekilde ise 25 yaralı taşıma kapasitesine sahiptiler. Bu tahliye sırasında *Portugal*, aldığı 82 yaralıyla birlikte 5 Mart 1916 günü Batum'a geri döndü. 6 Mart'ta tekrar yola koyulan gemi, yeniden Ardeşen'e geldi. Bu seferki gelişinde ise 97 yaralı gemiye nakl edildi. Batum'a hareket etmeyen gemi, yönünü batıya çevirerek Mapavri'ye (Rize-Çayeli) ulaştı. Çayeli'ndeki hasta merkezinden 10 hasta alan gemi, tekrar geldiği istikamete dönerek Ardeşen'e ve buradan da dört yaralı alarak Atina'ya (Rize-Pazar) hareket etti. Bu sefer sırasında Ardeşen, Çayeli ve Pazar'dan 40'ı sedyede ağır yaralı olmak üzere, toplam 115 kişiyi Batum'a nakledildi. *Portugal*'ın yaptığı bu seferlerle birlikte, 5-8 Mart 1916 tarihleri arasında Batum'dan Ardeşen, Çayeli ve Pazar'a yaptığı seferlerde toplam 197

¹⁷ Niva, *İllustrirovanniy Jurnal Literaturi i Sovremennoy Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 255.

¹⁸ V.B. Simonehko-V.G. Abaşın-A.A. Sergoventev-A.S. Aleksandrov, *a.g.m.*, s. 81-84.

* Bir verst 1,0668 km'dir

** Küçük gemi gibi kullanılabilen büyük sandal.

hasta ve yaralı taşındı. Nitekim tutulan kayıtlara göre taşınan bu kişilerin 174'ü Rus askeri iken, 23'ü esir ve yaralı Türk askerlerinden oluşmaktaydı. Buna göre taşınan askerlerin 90'ı bacağından, 61'i kolundan, 17'si kafasından, yedisi sırtından ve altısı ise göğsünden yaralanmıştı. Bunlar dışında kalan askerlerden ikisinin genel zedelenmesi ve 14'ünün ise çeşitli hastalıklardan muzdarip oldukları kaydedilmişti. Bu ilk görevin akabinde Batum'da bir süre demirleyen *Portugal*, 24 Mart 1916 akşamı verilen emirle yeniden Batum limanından hareket etti. Bu seferki güzergâhında ise Rize bulunuyordu. Rize'deki hastane ve revirden 122 kişi alan gemi, buradan 26 Mart'ta ulaştığı Fathi'den de 22 kişi daha alarak Batum'a geri döndü. Kıdemli Doktor Voevodin'in tuttuğu kayıtlara göre bu sefer sırasında taşınanlar 10 subay, 132 er, bir Türk kadın ve bir de bebek olmak üzere 144 kişiden oluşmaktaydı.¹⁹

28 Mart'taki seferinden 599 yaralı ile Batum'a dönen *Portugal*'ın, 29 Mart akşamı Of'a doğru yola çıkması kararlaştırıldı. Bu seferinde geminin arkasına, kıyıda yaralıları taşımaya yarayan üç adet bot ilave edilmiş ve bu botlara Karadeniz filosu ve kısmen de Odessa Deniz Taburundan denizciler yerleştirilmişti. Geminin hızını düşüren bu botlar nedeniyle, Of'a 15 saatlik bir yolculuk sonucu ulaşılması planlanmıştı.²⁰

2-Denizaltı Saldırısı ve Kurtarma Çalışmaları

Batum'dan Of'ta bulunan yaklaşık 200 yaralıyı almak için yola çıkan²¹ ve 30 Mart 1916 sabahı Rize'yi geçen *Portugal*, bu noktadan sonra hızını artırmaya başlamıştı. Ancak artan hıza paralel olarak oluşan dalgalar, geminin kışkırtılmasında yer alan botlara su dolmasına neden olmuştu.²² Bir kaynakta geminin Fatih Burnu'nda,²³ diğer bir Rusça kaynakta ise Fiji Burnu denilen mevkiye, kıyıda 5-6 verst mesafede, suyun tahliye edilmesi için durduğu, bilgisi yer almaktadır.²⁴ Saldırı ise Of yakınlarında²⁵, diğer bir kaynakta Sürmene körfezinde, Kara Dere ağzı yakınında Alman denizaltısı tarafından gerçekleştirildi.²⁶ Batırılan gemide, Kızılhaç görevlilerinin ve gemi mürettebatının hâricinde kimse yoktu. Bu sırada aniden ortaya çıkan *U-33* adlı denizaltının periskopu

¹⁹ *Posledni Dni "Portugal"*, Gilavnavo Upravleniya Possiskavo Obşestva Krasnago Kresta, Petrograd 1916, s. 4-10.

²⁰ *Visoçayşe Uçrejdenaya Çrezvıçaynaya Sledstvennaya Kommisiya*, Sankt Peterburg 1916, s. 4-5; *Posledni Dni "Portugal"*, Gilavnavo Upravleniya Possiskavo Obşestva Krasnago Kresta, Petrograd 1916, s. 11-13.

²¹ E.V. Maslovskii, *Voyna na Kavkazskom Fronte, 1914-1917 g.*, Paris 1933, s. 320.

²² *Visoçayşe Uçrejdenaya Çrezvıçaynaya Sledstvennaya Kommisiya*, Sankt Peterburg 1916, s. 4-6.

²³ "The Blood-Maniacs", *The New York Times*, 05 Nisan 1916.

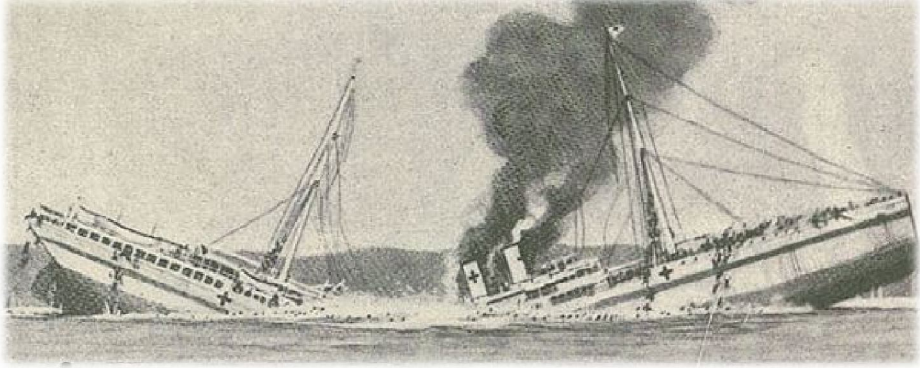
²⁴ Derleyen Grigorov A.İ., *Kniga Pamyati: Çernomorski Flot v Velikoy Voyne 1914-1918 godov*, 2014, s. 12-13. Fiji burnu, Trabzon Sürmene yakınlarında yer almaktadır.; *The Black Sea Pilot: The Dardanelles, Sea of Marmara, Bosphorus, Black Sea, and Sea of Azov*, First Edition, Washington 1920, s. 300.

²⁵ S.R. Mintslov, *Trapezunskaaya Epopeya. Dnevnik, Kiev, Trapezund, Finlandiya*, Berlin 1925, s. 26.

²⁶ N.G. Korsun, *Kavkazskii Fronti Pervoy Mirovoy Voyni*, Moskva 2004, s. 677.

görülmüş ancak gemidekiler saldırı olacağına ihtimal vermemiş, gemi kaptanı, insanları sakin olmaları için uyarılmış ve şüphe çekmemek için herhangi bir önlem de alınmamıştı.²⁷ Kaptanın sakin davranışına rağmen denizaltından aniden atılan torpillerden ilki *Portugal*'a isabet etmezken, ikinci atış makine bölümüne çarpmıştı.²⁸

Bu olay anı hakkında Kafkas Ordusu'ndaki Kızılhaç Baş Komiseri L.V. Golubev'in, Kafkasya Genel Valiliğine gönderdiği telgrafa göre 20-25 sajen* mesafeden isabet eden ikinci torpille kulakları sağır eden bir ses duyulmuş²⁹ ve yaşanan patlama sonucu gemi ikiye bölünmüştü.³⁰ Pupa (geminin arka kısmı) ve burun tarafından batmaya başlayan gemi bir buçuk dakika içinde tamamen suya gömülmüştü. Bu sıralarda yakınlarda bulunan ve *Portugal* gemisini karşılamaya gelen Rus torpido gemisi *Smetliviy*, *U-33* denizaltısının periskopunu fark edip saldırdıysa da, karşı saldırıyı fark eden *U-33* olay yerinden uzaklaşmış ve torpido gemisi de takibi bırakarak kurtarma çalışmalarına katılmıştı.³¹



Portugal'ın batışı³²

Bizzat olayı yaşayanlardan biri olan, Rus Kızılhaç Cemiyeti'nin üçüncü cankurtaran müfrezesinden, saldırıdan sağ kurtulan Nikolay Nikolayyeviç Sabayev, olay hakkında şu bilgileri vermektedir:

²⁷ *The War on Hospital Ships: From the Narratives of Eye-witnesses*, London 1917, s. 4-5; *Niva, İllüstrirovanny Jurnal Literaturı i Sovremennoy Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 255; *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, Volume 62, Oldenbourg 2003, s. 463.

²⁸ Simonehko-Abaşın,-Sergoventev-Aleksandrov, *a.g.m.*, s. 84; Gerhard Granier, "Pirat oder Kriegsmann? Die aktive Teilnahme von Handelsschiffen am Sheekrieg von 19014 bis 1918 und die Fälle der Kapitäne Fryatt und Blaikie", *Militaergeschichtliche Zeitschrift*, 62, Potsdam 2003, s. 462.

* Sajen; Rus ölçü birimi olup, 1 sajen 2.13 metredir.

²⁹ *Visoçayşe Uçrejdennaya Çrezvıçaynaya Sledstvennaya Kommisiya*, Sankt Peterburg 1916, s. 5-7.

³⁰ *Novoe Vremya*, 01 Nisan (19 Mart) 1916.

³¹ *Niva, İllüstrirovanny Jurnal Literaturı i Sovremennoy Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 255.

³² *Ilustração Portuguesa*, 2.^a série, no 564, 11 de Dezembro de 1916, s. 466.

“Sabahleyin 08.00 sularında güvertede birisi ‘denizaltı’ diye bağırdı. İlk başta bu haber bir panik yaratmadı; aksine herkes denizaltıyı görmek için Güverteye akın etti. Kızılhaç bayrağı taşıyan bir hastane gemisinin saldırıya uğrayacağı kimsenin aklına gelmedi. Üst kata çıktığımda denizaltının periskopunun 170-200 fit mesafeden paralel gittiğini fark ettim. *Portugal* gemisinin orta kısmının tam karşısına geldiğinde periskop kısa bir süreliğine kayboldu, ardından ortaya çıktı ve denizaltı bir torpido ateşledi. Yukarıdan aşağıya indim ve denize atlama niyetiyle pupaya koştum. Fakat güvertedeki herkesin can yeleği giydiğini fark edince 5 nolu salona koştum ve bir can yeleği aldım ve giydim, fakat yere düştüm, çünkü *Portugal* gemisi, gövdesi ve kış tarafı göğe yükselirken, iki parçaya ayrıldığı noktadan batıyordu...”³³

Birkaç dakika içinde denizin dibine batan gemidekilerin yardımına çevrede bulunan *Jarkiy*, *Smetliviy* adlı Rus torpido gemileri³⁴ ve Rize’deki sandal, bot, felluka ve balıkçı gemileri koştı.³⁵ Kurtarma çalışmalarını Rize limanında bulunan Rus askerî birlik komutanı Mihail Mihailoviç Domerşikov yönetiyordu.³⁶ Kızılhaç vekili Kont Groholski ise kıyı şeridinde arama faaliyetlerine nezaret ediyordu. Ancak kurtarılanlar giderek artmakla birlikte, aralarında ağır yaralıları mevcuttu. *Portugal* gemisinin kumandanı Tihmenev’in ifadelerine göre, gemide bulunan 273 kişiden 158’i kurtarılarak Rize’deki Kızılhaç revirine yerleştirildi.³⁷ Batan gemideki kişilerin kurtarılması için zamanında müdahalede bulunan ve üstün gayret gösteren kişilerden olan Mihail Mihailoviç Domerşikov, en değerli ödül sayılan altın silahla ödüllendirildi.³⁸

Rus kaynaklarına göre olayda hayatını kaybedenlerin sayısı 85 ile 115 arasında değişmekteydi.³⁹ Konu hakkında Rus Çarı’nın emri üzerine Senatör Aleksis Krivtsov’un başkanlığında olayı araştırmak üzere oluşturulan komisyonun raporuna göre, olayda 21’i Rus, 19’u Fransız mürettebatı olmak üzere doktor, hemşire ve sağlık memurlarıyla birlikte 85 kişi hayatını kaybetmişti.⁴⁰

³³ Fit; 50-60 metre. *The War on Hospital Ships: From the Narratives of Eye-witnesses*, London 1917, s. 1-3.

³⁴ Simonehko-Abaşın,-Sergoventev-Aleksandrov, *a.g.m.*, s. 84.

³⁵ *Niva, İllustrirovanniy Jurnal Literaturi i Sovremennoy Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 256.

³⁶ Simonehko-Abaşın,-Sergoventev-Aleksandrov *a.g.m.*, s. 84.

³⁷ *Novoe Vremya*, 01 Nisan (19 Mart) 1916.

³⁸ Simonehko-Abaşın,-Sergoventev-Aleksandrov, *a.g.m.*, s. 84..

³⁹ Bu sayı Osmanlı kaynaklarında 115 kişi olarak geçmektedir. *BOA*, HR.SYS. 2419/33, 8 Nisan 1916; *The War on Hospital Ships: From the Narratives of Eye-witnesses*, London 1917, s. 4-5; Derleyen Grigorov A.İ., *Kniga Pamyati: Çernomorski Flot v Velikoy Voyne 1914-1918 godov*, 2014, s. 12-13; “Portugal Sinking Fans Russians Anger”, *The New York Times*, 4 Nisan 1916; “Engines Stopped us U-Boat Came Up”, *The New York Times*, 04 Nisan 1916; *The Hospital*, Vol. 60 (1556), Londra 1916, s. 23.

⁴⁰ Kızılhaç Baş Temsilcisi tarafından Kafkas Ordusuna bildirilen ölenlerin listesi şöyleydi: Kont Leonid Tatişyev, yardımcı kaptan Herman Bautz, idareci Paul Levitski, cerrah Aleksis Pankrishev, tıbbi kimyacı Aleksandr Ratvinski, yardımcı mühendis Nemşenko, hemşireler Anna Mayendorf, A. Valentina Arpshofen, Heniya Likhtanskaya, Tatyana Aleksandrova, Ekaterina Vasiliu, Sophia Ovsinnikova, Elena Voronova, Anna Minaeva, Elena Selaeva, Henrietta

Kurtulanlar arasında Kont Tatişeva'nın eşi hemşire ve şaire E.V. Mineyeva, gemi kumandanı Tihmenev, 53 tayfa ve 57 hastabakıcı bulunmaktaydı.⁴¹ Rus ekibinden ve sağlık görevlilerinden 125, Fransız ekibinden ise 13 kişi kurtarılmıştı Yakınlarda bulunan torpido gemisi *Smetliviy*'dan indirilen filikalarla gemide bulunan 26 hemşireden 11'i kurtarılmıştı. Hemşirelerin isimleri Glafira Tatişeva, Svişeva, Yanuslaviet, Samoylova, Poslavskaya, Bankovskaya, Şaturnova, Plohotnikova, Zenkeviç ve Ekaterina Ovçinnikova idi. Kumanda görevlilerinden kurtarılanlar komutan Tihmenev, Fransız komutan Duvan, çarkçı Saptovski, doktorlar arasında Voevodin ve Glinski ile rahip Dobrovolski vardı.⁴² Bu bilgilerden hareketle gemi personelinin sadece doktor ve hemşirelerden oluşmadığı anlaşılabilir.



Gemide Bulunan Hemşireler:

Solda, Kızılhaç vekili Kont E.V. Tatişev'in eşi Gürcü Şaire E. Mineva
Sağda, hayatını kaybeden hemşirelerden, Prenses Aneta Andronikova⁴³

Medrikhovskaya, Emilia Yushtchuk, Nina Obolsina, Aleksandra Tikmeneva, Ekaterina Krushevskaya, Prenses Anna Andronikova, Eugenie Fleginskaya, Ekaterina Tuinskaya, Elena Azerskaya. Sağlık görevlileri; Feliks Nevinski, Kuzma Dotzai Grigori Krovoy, Fedor Stepenenko, Aleksis Skulski, Vasili Guknov, Konon Pilenko, Zinovi (Matveyi) Letviyov, Peter Kinyeson, Peter Klassen, Porfeni Topor, Zakhari Ambrosimov, Yakov İlyunkin, Polisarp Burdugov, Yefim Tkaçenko, Grigori Kusli, Lukiyani Smoyeli, Yefim Kaniskevski, Anani Zabolotni, Paul Chertok, ve oda hizmetlisi İrina (soyadına ulaşılamadı) hayatını kaybetti. *Vişoçayşe Uçrejdennaya Çrezviçaynaya Sledstvennaya Kommisiya*, Sankt Peterburg 1916, s. 8-10.

⁴¹ *Niva, İllustrirovanny Jurnal Literaturi i Sovremennoy Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 256.

⁴² "Engines Stopped us U-Boat Came Up", *The New York Times*, 04 Nisan 1916.

⁴³ *Niva, İllustrirovanny Jurnal Literaturi i Sovremennoy Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 256; Simonehko-Abaşın,-Sergoventev-Aleksandrov, a.g.m., s. 84..



*Portugal gemisinden kurtarılanların Rize'ye çıkarılışı*⁴⁴



*Portugal gemisinden kurtarılanlar, (Rize)*⁴⁵



Группа французских офицеров и матросов, спасшихся с госпитального судна «ПОРТУГАЛЬ».
Groupe d'officiers et matelots français rescapés du vaisseau-hôpital le «PORTUGAL».

*Portugal gemisinden kurtarılan Fransız mürettebat*⁴⁶

⁴⁴ http://cccp.tv/video/Kinohronika_53/

⁴⁵ http://cccp.tv/video/Kinohronika_53/

Olaydan bir hafta sonra, 7 Nisan 1916'da, Batum yakınlarında bulunan Kobuleti (Çürüksu) mevkiinde *Portugal* gemisine ait bazı belgeler kıyıya vurmuş olarak bulundu. Suya maruz kalması nedeniyle çoğu zarar görmüş olan bu belgelerde, 1916'da Rize'den Batum'a götürülen yaralı Türk ve Rus askerlerine ait bilgiler yer almaktaydı. Listelere göre gemide yaralı Türk askerleri de tedavi edilmekteydi ve bu askerler için gemideki 01 numaralı salon tahsis edilmişti.⁴⁷

3-Rusya'nın Olay Karşısında Protestoları

Portugal gemisinin batırılması nedeniyle Kızılhaç, müttefik ve tarafsız ülkelerdeki bütün şubelerinde olayı protesto eden bildirimler yayımlandı.⁴⁸ Rusya, hastane geminin batırılmasıyla Lahey Sözleşmesi'nin ihlâl edildiğini savundu⁴⁹ ve Almanya, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir protesto çekti.⁵⁰ Rus hükümeti tarafından tarafsız devletlere şu protesto metni gönderildi:

“Rus hastane gemisi *Portugal*, gemideki Rus-Fransız mürettebatı ve sağlık görevlileri ile Karadeniz'de yol alıyordu. Of güzergâhındaydı. 30 Mart 1916 sabahı saat 08.30'da gemi Fatih Burnu'nda yanında eşlik eden teknelerden birine yol almasını zorlaştıran suyu tahliye etmesi için izin verdi. Bu anda duran gemiye bir denizaltı yaklaştı, etrafında dolandı ve aniden 50 metre mesafeden 2 torpido ateşledi.

İlki isabet etmezken ikincisi hemen batan geminin makine odasında infilak etti. Rastlantı sonucu yakınlarda bulunan Rus torpido botu gemide bulunan 273 kişiden 158'inin hayatını kurtarabildi. 14 Kızılhaç görevlisi bayan, 50 doktor ve sağlık görevlisi, Rus denizciler ve 29 Fransız hayatını kaybetti.

Portugal, Cenevre Sözleşmesi'nin ilkelerini deniz savaşlarına uygulayan 1908 yılında Lahey'de imzalanan özel antlaşmanın öngördüğü bütün işaretleri taşıyordu. Rus, Türk ve Bulgar hükümetlerinin kabul ettikleri aynı ayrıcalıklar Karadeniz'deki hastane gemilere verildi. Bu saldırıda hiçbir suretle denizaltının hatayla yaptığı ihtimali göz önünde bulundurulamaz. Bu kasıtlı bir saldırıydı.

Yüce hükümet resmî olarak savaş usullerine, antlaşmalara ve sözleşmelere aykırı hareket eden bu hükümetleri protesto etmektedir. Hükümet bu suç sadece uluslararası hukukun çirkin bir ihlâli olarak değil aynı zamanda medenî dünyanın muhakemesine bıraktığı bir korsanlık olarak görmektedir.”

Rus yetkililerce, olay karşısında hem yerel hem de uluslararası alanda tepkilerini gösterme adına girişimler yapıldı. Amerika Birleşik Devletleri ve İspanya hükümetlerine başvurularak Almanya, Avusturya-Macaristan ve

⁴⁶ *Vişoçayşe Uçrejdenaya Çrezviçaynaya Sledstvennaya Kommissiya*, Sankt Peterburg 1916, s. 34.

⁴⁷ *Vişoçayşe Uçrejdenaya Çrezviçaynaya Sledstvennaya Kommissiya*, Sankt Peterburg 1916, s. 8-10; Simonehko-Abaşın,-Sergoventev-Aleksandrov, *a.g.m.*, s. 81-84.

⁴⁸ *Niva, İllustrirovannyj Jurnal Literaturi i Sovremennoj Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 256.

⁴⁹ *BOA*, HR.SYS. 2419/33, 08 Nisan 1916.

⁵⁰ *Novoe Vremya*, 01 Nisan (19 Mart) 1916.

Osmanlı Devleti'ni protesto etmeleri için girişimlerde bulunuldu. Rus Duma ve Konsilinde olayı protesto eden sert konuşmalar yapıldı. Duma Başkanı Michael Vladimiroviç Rodzianko da konuşmasında, kendini insanlara ve savaş mağdurlarına yardıma adayanlara yapılan bu saldırıyı sert bir şekilde kınadı.⁵¹ İngiliz basını da olaya tepki göstermekteydi. Londra merkezli *The Hospital* adlı dergide olay “*Hastane gemisine Hunlar tarafından rezil saldırı...*” yorumuyla yayımlandı.⁵²

Rusya'nın protestoları müttefik olmalarından dolayı doğrudan Almanya, Bulgaristan ve Osmanlılara yönelikti. Rus yetkililer tarafından ardi ardına yapılan açıklamalarda saldırının Türkler tarafından yapılmadığı düşünülmekte, *Goeben* ve *Breslau* gemilerinin resmî olarak Türk donanmasına ait olmasına rağmen bunlarda hiçbir Türk yetkili görevli olmadığını ve Almanların bu saldırıyı kasten yaptığı düşünülmekteydi.⁵³ Bu düşünceler doğrultusunda, Petersburg merkezli yayın organlarından *Niva*, çok önemli bir noktaya dikkat çekerek durumu şöyle yorumlamaktaydı:

“Kimin denizaltısı Portugal’ı batırdı? Kim suçlu ölenlerden? Almanlar, Türkler, Bulgarlar? Türkler ve Bulgarların kendi denizaltıları ve bu araçlar için yetişmiş personelleri bulunmamaktaydı. Denizaltılar Alman mürettebatlarıyla birlikte verilmişti. Bu nedenle bu olayın günahı Almanlara aittir. (Portugal’ı) resmî olarak hastane gemisi kabul etmelerine rağmen bunu ihlâl ettiler.”⁵⁴

Bu olayda savaş dönemindeki durumu yansıması açısından ilginç bir durum söz konusuydu. Olay sadece iki düşman devlet arasında cereyan etmemiş, gemide bulunanlar farklı milletlere mensuplardı. Batırılan gemide hayatını kaybeden Gürcü kökenli insanlar bulunmakla birlikte Gürcü Yazar R. Gabaşvili’ye göre saldırıyı gerçekleştiren Alman denizaltısının içinde de Gürcü mürettebat bulunmaktaydı.⁵⁵

4-Türk Tarafının Savunmaları

The New York Times gazetesine göre Osmanlı Devleti, ilk gerçekleştiği anda geminin batışı ile ilgili haberi duyurmuştu. 5 Nisan 1916’da Petrograd (St. Petersburg) merkezli yarı resmî haber ajansı ise Türk kaynaklarının yaşanan olayı “*Batum yakınlarında askerî top ve savaş malzemesi taşıyan nakliye gemisi battı*” diye duyurmasını hatalı haber olarak açıklamıştı.⁵⁶ Fevzi Çakmak Paşa da anılarında bu olaydan “*30 Mart 1916, Bir denizaltı Rusların Portugal gemisini*

⁵¹ “Sinking of Portugal Branded As Piracy”, *The New York Times*, 05 Nisan 1916; “Russia Lays Portugal Protest Before Neutrals”, *The New York Times*, 04 Nisan 1916.

⁵² *The Hospital*, Vol. 60 (1556), Londra 1916, s. 23.

⁵³ “By Perceval Gibbon”, *The New York Times*, 04 Nisan 1916.

⁵⁴ *Niva, İllustrirovannyi Jurnal Literaturi i Sovremennoy Jizni*, No: 14, Petrograd 1916, s. 256.

⁵⁵ R. Gabaşvili, *Rats Makhsavs, Tsigñsi Dabruneba*, Tbilisi 1992, s. 170-172.

⁵⁶ “Portugal Case Angers Czar”, *The New York Times*, 06 Nisan 1916.

batırdı. Bu gemi hastane işareti taşımasına rağmen, mühimmat taşıyan botları çekiyordu...” şeklinde bahsetmektedir.⁵⁷

Türk ve Alman makamları olayla ilgili olarak bir süre açıklamada bulunmadılar.⁵⁸ Aynı yıl düzenlenen Kızılhaç konferansına katılan Alman Kızılhaç'ının batan gemi hakkında pişmanlıklarını dile getiren bir adım atmamasına rağmen, Osmanlı makamlarınca *Portugal*'ı Alman denizaltının batırdığı kabul edildi. Raporla göre gemi varış yerine doğru yol alıyordu. Denizaltı kumandanı ve mürettebatınca geminin askerî birlik ve mühimmatı karaya taşıdığı düşünülmekteydi.⁵⁹ Lahey Sözleşmesi'ne göre hastane gemileri beyaz renge boyanmalı ve üzeri bir ve bir buçuk metre uzunluğunda yeşil ya da kırmızı şeritli olmalı ve Kızılhaç bayrağı taşımalıydı. Fakat geminin gri renkli, kırmızı renkli çizgilerinin ise küçük olduğu, Rus tüccar bayrağı taşıdığı ve geminin adının da görünmediği ifade edildi. Ayrıca ilk atışta vurulmayan geminin ikinci atışta isabet almasıyla yaşanan büyük bir patlama gemide çok miktarda patlayıcı madde olmasına kanıt gösteriliyordu. Rusya'ya karşı yapılan ortak savunmada, bu olayın suçlusunun yine de Rus hükümeti olduğu ifade edildi.⁶⁰ Türk donanma kumandanlığından, Rusların suçlamalarına karşı gönderilen, geminin Lahey uluslararası anlaşmasına uygun hareket etmediği ve hastane gemisi olmasının şüpheli olduğunu anlatan savunma ve Rusları suçlama şeklindeki ret yazısı, ABD sefaretine ve diğer sefaretlere vasıtasıyla düşman ve tarafsız ülkelere gönderildi.⁶¹

Rus idaresi tarafından olayı araştırmak amacıyla Senatör Alexis Krivtsov başkanlığında olağanüstü bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyon *Portugal*'ın ikinci Lahey Barış Konferansı'nın nihai 5 ek kararına göre bir hastane gemisinde öngörülen malzeme ile dolu, imhasının bilinçli bir vahşet olduğunu belirten ve şahitlerin ifadelerini içeren bir rapor sundu. Bu rapora karşılık olarak Türk makamları bir cevap metni hazırladı. Metne göre *Portugal* adlı gemi gece zaten görülmüştü. Bacasının tepesindeki zayıf bir ışık haricinde bütün ışıklarının kapalı olması nedeniyle şüpheli durumuna düşmüştü. Gemi ne denizyolları talimnamesine, ne de Lahey Konferansı'nda öngörülen kurallara göre aydınlatılmıştı. Şahitlerin ifadelerinde de belirttikleri gibi gemi, gri renge boyanmış ve her biri 200 kişi alabilen, hiçbirinde hastane olduklarına dair ayırt edici bir işaret olmayan birçok büyük mavna çekiyordu. Olay günü gemi, hastaların bindirilmediği açık bir yerde demirlemişti. Geminin yan taraflarında mavnalar, hazırda bekleyen bir torpido botu vardı. Dar kırmızı bir şeride sahip geminin kalanı bu esnada gri olarak görünüyordu. Cenevre Kızılhaç bayrağı ve

⁵⁷ Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 253.

⁵⁸ “New U-Boats in Black Sea”, *The New York Times*, 11 Nisan 1916.

⁵⁹ “Red Cross Breach Wider”, *The New York Times*, 16 Nisan 1916.

⁶⁰ “Turks Now Admit Portugal Sinking”, *The New York Times*, 17 Nisan 1916.

⁶¹ Bu dönemde Almanya ile İspanya arasında posta ilişkileri kesik olduğundan, ilgili yazı Alman Dışişleri Bakanlığı kanalından telsiz telgrafla Madrid sefaretine gönderildi. *BOA*, HR.SYS, 2429-2, 6 Aralık 1916.

geminin ismi hiçbir noktadan fark edilemiyordu. Geminin yakınında bulunan torpido botları, denizaltı kumandanını ani bir karar almaya zorlanmıştı. Gemiye isabet eden torpilin patlamasından kısa bir süre sonra içeride, ilkinden on kat daha şiddetli bir patlama meydana gelmiş ve gemi ikiye ayrılmıştı. Bu ifadeler gemide mühimmat olduğu ihtimâlini güçlendiriyordu. Rus komisyona göre gemi, indirme için önceden haber vererek bir hücum amacı gütmeyişini zaten belirtmişti. Çevresinde torpidoların bulunması da normaldi. Fakat yine de Rus tarafına geminin gece boyunca şüpheli hareketlerine, bütün ışıkları sönmüş hâldeyken yol almasına, taşınan teknelerin üzerinde neden renkli ve yazılı işaretlerin olmadığına dair net bir açıklama getirilemiyordu. Türk tarafı, Batum rotasından gelen birçok geminin cepheye asker taşınması nedeniyle bu gemiden şüphelenmişti. Gemideki şiddetli patlamanın da taşınan cephaneden kaynaklandığı düşünülmekteydi. Gece gemi ışıklarını kapatan gemi kaptanı da olaydan sorumlu tutulmaktaydı. Tüm bu şüphe ve ihmallere rağmen Osmanlı Devleti gemide hayatını kaybeden, kendilerini yalnızca hastalara adanmış personel için içten üzüntülerini bildirdi.⁶²

Bu olaydan sonra, Alman idaresi hastane gemilere karşı dikkatli olacaklarını bildirmelerine rağmen 25 Haziran 1916'da Trabzon'a doğru yol alan *Vpered* adlı Rus hastane gemisine Alman denizaltısı *U-38* tarafından saldırı düzenlendi. Gemi, Batum'dan 32 mil uzakta Hopa nehrinin ağzında, Viçe'nin (Fındıklı) karşısında kıyıdan yaklaşık 2,5 mil açıktaki (yaklaşık 4 km) batırıldı. Gemide bulunan 67 kişiden 60'ı kurtarıldı. Olay hakkında Alman yetkililer tarafından, *Portugal* gemisi gibi, bu geminin de hastane gemisi olduğunu belirten işaret taşımadığı savunuldu. Alman hükümeti Ocak 1917'de serbest denizaltı savaşına başlayarak Almanların kuşatma alanlarında bulunan hastane gemilerini batırma kararı aldı. Alman denizaltısı *U-33* ve bu denizaltıya Mayıs ayından itibaren eşlik etmeye başlayan *U-39*, 1916 yılı boyunca Karadeniz'in muhtelif bölgelerinde dört vapur, dört yelkenli ve iki balıkçı teknesi batırdı. Sadece *U-33* denizaltısı tarafından savaş dönemi boyunca 57 gemi batırıldı. I.

⁶² BOA, HR.SYS, 2429-2, 06 Aralık 1917 (Fransızca belge). Uluslararası alanda ses getiren bu olayın yanında, Kızılhaç Teşkilatı'nın raporlarına göre Türk hastane, revir, ambulans ve hastane gemilerine de çok sayıda saldırı gerçekleşmişti. Bunlardan bazıları; 1915'te Gelibolu ve Çanakkale'deki Türk hastanelerinin havadan ve karadan bombalanması, Eylül 1915'te Çanakkale Hastanesinin havadan bombalanması, 17 Aralık 1915'te Yalova'da bulunan hastanenin bombalanması, 16 Kasım 1916'da Mısır Cephesinde Kızıl Hastanesinin bombalanması, Ağustos 1917'de Vadişarar'daki hastanenin bombalanması, 07 Mart 1918'de Filistin'de Osmanlı Şifa Ambulansının bombalanması, 07 Temmuz 1918'de Üsküdar'da Türk Sağlık Ocağı'nın bombalanması, Dicle Nehri yakınındaki Amoraş şehrindeki Osmanlı sağlık personelinin esir alınması ve Osmanlı Kızılhaç Hastane gemisi Gülnihal Vapurunun bombalanmasıydı. Cemalettin Taşkıran, "Çanakkale Savaşlarında İtilaf Devletlerinin Hasta ve Yaralılarına Saldırıları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S: 1, Mart 2003, s. 105-106.

Dünya Savaşı sonunda *U-33* kumandanı Ganser ve *Vpered* adlı hastane gemisini batıran *U-38* kumandanı Maks Valentayner savaş suçlusunu ilân edildiler.⁶³

Sonuç

Birinci Dünya Savaşında Karadeniz kıyı şeridinde Rus limanlarının bombalanmasıyla başlayan süreç, denizden ve havadan karşı saldırıya geçen Rusların Anadolu kıyılarını bombardımanı ve ardından Doğu Karadeniz’de Rize ve Trabzon’un ele geçirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu süreçte bölge halkı da mağdur olmuş ve bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır. Yaşanan çatışmalarda tıbbi yardıma ihtiyaç duyan Rus askerlerine yardım amacıyla bölgeye gönderilen *Portugal* adlı hastane gemisi, 30 Mart 1916 tarihinde *U-33* adlı bir Alman denizaltısı tarafından batırılmıştır. Tarafların birbirlerini suçlamalarıyla devam eden süreçte, karşılıklı ihmallerin olduğuna dair tartışmalar yaşanmıştır. Sonuç olarak olayın gerçekleşmesinde *Portugal* gemisinin hastane gemilere uygun bir şekilde, üzerinde belirgin işaretleri taşınamamasının ve yeterince aydınlatılmamasının payı bulunmaktadır. Birkaç gün aralıklarla Doğu Karadeniz kıyı şeridine yapmış olduğu seferler, ciddi çatışmaların yaşandığı bölgeye asker ve mühimmat taşıdığı şüphesini uyandırmış, gemide askerlerin de bulunması bu iddiayı güçlendirmiştir. Geminin batırılması sonrasında Rusya tarafından yapılan, “*Türklerin bir hastane gemisine saldırıda bulunmayacağı*” açıklaması önemli bir ayrıntıdır.

KAYNAKLAR

1-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HR.SYS (Hariciye Siyasi)

-----, HR.SYS, 2180/1

-----, HR.SYS, 2181/7

-----, HR.SYS. 2419/33

-----, HR.SYS, 2429/2

2-Sürelî Yayınlar

Novoe Vremya, 01 April 1916.

Rosskoe Slova, 12 Oktaybr 1916

The New York Times, 04 April 1916, 05 April 1916, 06 April 1916, 11 April 1916, 16 April 1916, 17 April 1916

⁶³ *The War on Hospital Ships: From the Narratives of Eye-witnesses*, London 1917, s. 4-5; R.H. Gibson, Maurice Prendergast, *The German Submarine War 1914-1918*, Periscope Publishing Ltd 2002, s. 127; Simonehko-Abaşin,-Sergoventev-Aleksandrov, a.g.m., s. 86-87.

3-Kitap ve Makaleler

APAK, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

ARSLAN-Zehra, USTA-Yeliz, “Rize’de, Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu (1915-1917)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 9, S: 17, Güz 2014, s. 71-84.

ATABEY, Figen, *Karadeniz’de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Millî Mücadele Dönemi)*, Ankara 2006,

AYDIN, Mahir, “Rusya’nın Çanakkale İntikamı ‘Karadeniz Bombardımanı’ ”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Giresun 2009, s. 571-576.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013.

BAŞKAYA, Muzaffer, “İngiliz Basımına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon’da Rus İşgali”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 9, S: 17, Trabzon 2014, s. 85-100.

Belaya Kniga. Voyne s Turstiey, Petrograd 1914.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi, C: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970.

ÇAKMAK, Fevzi, *Büyük Harp’te Şark Cephesi Harekâtı*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

GABAŞVİLİ, R., *Rats Makhsavs, Tsigni Dabruneba*, Tbilisi 1992,

GIBSON, R.H. Maurice Prendergast, *The German Submarine War 1914-1918*, Periscope Publishing Ltd 2002.

GRANIER, Gerhard, “Pirat oder Kriegsmann? Die aktive Teilnahme von Handelsschiffen am Sheekrieg von 19014 bis 1918 und die Fälle der Kapitäne Fryatt und Blaikie”, *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 62, Potsdam 2003.

GRİGOROV, A.İ., *Kniga Pamyati: Çernomorski Flot v Velikoy Voyne 1914-1918 godov*, 2014.

Ilustração Portuguesa, 2.^a série, no 564, 11 de Dezembro de 1916.

Kratki Obzor Deyatelnosti Rossiskago Obşestva Krasnago Kresta Po Okazaniyu Pomoşi Ranenim i Bolnum Voinam na Teatrah Voini s Avstro-Vengrieyu, Germaniyeu , Turçiyu v 1914-1915 g.g., Petrograd 1916.

Kraus-Th.-Dönitz, Karl, *Goeben ve Breslau’nun Deniz Seferleri*, çev. Mustafa Haydar Cümbüş, Orient Yayınları, Ankara 2013.

MASLOVSKİİ, E.V., *Voyna na Kavkazskom Fronte, 1914-1917 g.*, Paris 1933.

MİNASYAN, Nikolay Mihailoviç, *Mejdunarodnie Prestupleniya Tretego Reyha*, Saratov 1977.

MİNTSLOV, S.R., *Trapezuns kaya Epopeya. Dnevnik, Kiev, Trapezund, Finlandiya*, Berlin 1925.

Militärgeschichtliche Zeitschrift, Volume 62, Oldenbourg 2003.

Niva, Illustrirovanniy Jurnal Literaturi i Sovremennoy Jizni, No: 14, Petrograd 1916.

ÖKSÜZ, Hikmet-USTA, Veysel, “I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması”, *Türkiyat Mecmuası*, 24, 2014, s. 25-51.

Posledni Dni “Portugal”, Gilavnavo Upravleniya Possiskavo Obşestva Krasnavo Kresta, Petrograd 1916.

SİMONEHKO-V.B., V.G., SERGOVENTEV-Abaşın A.A., ALEKSANDROV - A.S., “Gibel, Miloserdnih Korabley, (K 100-Letiyu Tragedii na Çernom More)”, *Morskaya Meditsina*, Tom 2, No 2, 2016.

TAŞKIRAN, Cemallettin, “Çanakkale Savaşlarında İtilaf Devletlerinin Hasta ve Yaralılarına Saldırıları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S: 1, Mart 2003, s. 103-113.

The Hospital, Vol. 60 (1556), Londra 1916, s. 23.

The War on Hospital Ships: From the Narratives of Eye-witnesses, London 1917.

Vişoçayşe Uçrejdennaya Çrezviçaynaya Sledstvennaya Kommisiya, Sankt Peterburg 1916.

BİZANS VE OSMANLI SANAT TARİHÇİSİ PROF. DR. SEMAVİ EYİCE (03.01.1924-28.05.2018)*

*Haşim KARPUZ***

ÖZ

Semavi Eyice, Amasra'lı denizci bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da doğdu. İlk öğrenimini Kadıköy Saint-Louis ve Saint Joseph Fransız okullarında tamamladı, liseyi Galatasaray'da okudu. 1944-1945 yıllarında arkeoloji öğrenimi için Berlin ve Viyana'da okudu. II. Dünya Savaşı yüzünden yurda döndü ve İstanbul Edebiyat Fakültesi'ne girdi. 1948 yılında mezun oldu ve fakülteye asistan olarak girdi. Mezuniyet tezi "İstanbul Minareleri"dir. 1950-1953 yılları arasında Arif Müfid Mansel başkanlığındaki Side kazılarına katıldı. Side'deki Bizans yapıları konusunda doktora hazırladı (1952). İstanbul'daki Son Devir Bizans yapıları konulu çalışması ile doçent oldu (1955). Aynı yıllarda askerliğini yedek subay olarak yaptı. 1964'te "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler" başlıklı tezi ile profesör oldu. 1963 yılında kurulan Bizans Sanatı Kürsüsü'nün başkanlığına getirildi. Uluslararası bir üne sahip olan Eyice, yurt dışında dersler ve konferanslar verdi. Kazı ve yüzey araştırmaları yaptı. 1400'ü aşkın makale ve ansiklopedi maddesi yazdı. 1990 yılında emekli oldu. Rahatsızlığı üzerine kaldırıldığı hastanede 28 Mayıs'ta vefat eden Eyice'nin cenazesi 30 Mayıs 2018'de devlet töreni ile Fatih Camii haziresine defnedildi.

Anahtar Sözcükler: Semavi Eyice, Sanat Tarihi, Bizans sanatı, Osmanlı sanatı

SEMAVİ EYİCE (1924-2018): A BYZANTINE AND OTTOMAN ART HISTORIAN

ABSTRACT

Semavi Eyice was born in Istanbul as a child of sailor family from Amasra. He completed his primary education at Kadıköy Saint-Louis and Saint Joseph French schools. He attended high school in Galatasaray. He studied in Berlin and Vienna between 1944-1945 for studying archeology. II. He returned to Turkey because of World War II and entered Istanbul Faculty of Literature. He graduated in 1948 and entered the faculty as an assistant. Graduation thesis is Istanbul Minarets. He participated in the excavations of Side between 1950 and 1953 under the direction of Arif Müfid Mansel. He wrote his doctorate on the Byzantine structures in Side (1952). He became an associate professor with his work on Byzantine buildings of the Last Period in Istanbul (1955). In the same years, he did his military service as a reserve officer. In 1964, he

* *Gönderim tarihi: 10.08.2018. Kabul tarihi: 21.08.2018.*

** *Prof. Dr. KTO Karatay Üniversitesi, GST Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, KONYA. hasimkarpuz@gmail.com ORCID: 0000-0002-1689-7970*

became a professor with a thesis titled "Religious and Indigenous Establishments of the First Ottoman Era". He was appointed as the chairman of the Byzantine Art Chair in 1963. Having an international reputation, Eyice gave lectures and lessons abroad. He made excavations and surveys. He wrote more than 1400 articles and encyclopedia articles. He retired in 1990. Died in hospital. On May 30, 2018, he was buried to Fatih Mosque cemetery with a state ceremony.

Anahtar Sözcükler: Semavi Eyice, Art History, Byzantine and Ottoman History

1. Giriş

Türkiye'nin Bizans ve Osmanlı sanatı konusunda duayen ve ünlü bilim adamı Semavi Eyice İstanbul'da vefat etti. Bütün ömrünü bilime adanmış, İstanbul Üniversitesi'nde Bizans Kürsüsünü kurmuş kısa sürede Bizans ve İstanbul üzerine yaptığı çalışmalarla ülkemizde ve yurt dışında tanınmıştır.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yaptığı görev boyunca, sanat tarihi bölümünün en zeki, titiz, çalışkan hocaları arasında yer aldı. Derslerindeki otoriter duruşu, öğrencilerle olan ilişkilerine de yansımış, korkulan, çekinilen asabi bir hoca olarak tanınmasına yol açtı. Bununla birlikte bütün öğrencileri onun ders anlatışına, konuya vukufiyet ve hakimiyetine hayran kalır, dersleri dolup taşardı. Derslerine tarih ve arkeoloji öğrencileri de katılırdı.

Semavi Eyice, Amasra'lı denizci bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da doğdu. İlk öğrenimini Kadıköy Saint-Louis ve Saint Joseph Fransız okullarında tamamladı, liseyi Galatasaray'da okudu. 1944-1945 yıllarında arkeoloji öğrenimi için Berlin ve Viyana'da okudu. II. Dünya Savaşı yüzünden yurda döndü ve İstanbul Edebiyat Fakültesi'ne girdi. 1948 yılında mezun oldu ve fakülteye asistan olarak girdi. Mezuniyet tezi "İstanbul Minareleri"dir.

1950-1953 yılları arasında Arif Müfid Mansel başkanlığındaki Side kazılarında katıldı. Side'deki Bizans yapıları konusunda doktora hazırladı (1952).

İstanbul'daki Son Devir Bizans yapıları konulu çalışması ile doçent oldu (1955). Aynı yıllarda askerliğini yedek subay olarak yaptı. 1964'te "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler" başlıklı tezi ile Profesör oldu. 1963 yılında kurulan Bizans Sanatı Kürsüsü'nün başkanlığına getirildi.



Semavi Eyice, yurt dışında Münih, Bochum (Almanya) ve Sarbonne Üniversitelerinde misafir olarak dersler verdi. Almanya'nın Humboldt Bursu'nu kazandı. Yunanistan ve Balkan ülkelerinde kalan Osmanlı eserlerini inceledi.

Semavi Bey 1972-1975 yıllarında Cuma Cumartesi günleri Hacettepe Üniversitesinde Bizans Sanatı dersleri verdi. Bu sırada *Bizans Sanatı* ders notları olarak daktilo edildi, fotokopi yoluyla çoğaltıldı. Birçok bölümde bu notlar takip edilmektedir. Bizans Sanatı notları; Mimarlık, Şehircilik ve Bizans Şehri, Kumaş Sanatı, Resim Sanatı, Küçük Sanatlar, Bizans Plastiği bölümlerinden oluşan 353 sayfalık bir metindir.

İstanbul Üniversitesi'nde 42 yıl hizmet verdikten sonra 1990 yılında emekli oldu. Emeklilik sonrasında da çalışmalarına devam etti. Gözlerinin görmemesine rağmen Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin Türk-İslam Mimarisi ve Sanatları maddelerinin hazırlanmasında çalıştı.

Semavi Eyice 28 Mayıs 2018'de kaldırıldığı hastanede vefat etti. Cenaze 30 Mayıs 2018 Çarşamba günü öğle namazına müteakip kaldırılarak Fatih Camii haziresine defnedildi.

Semavi Bey'in hayatı, aldığı eğitim, bilimsel araştırma ve yayınları üzerine çok sayıda kitap ve makale yayınlandı.¹ Burada o yazılanları tekrar etmeyeceğim. Kendi gözlemlerime göre Semavi Bey'in çalışmalarına değineceğim arkeoloji öğrencisi olarak lisans derslerini, konferanslarını dinleme şansına sahibim. İlk bilimsel makalemi kendisine tashih ettirmek cesaretini gösterdim.² Doçentlik jürimde bulundu, hasta haliyle Trabzon kitabım için sunuş yazısını kaleme aldı.³

2. Çalışma Konuları

Semavi Eyice, Bizans Sanatı Kürsüsü başkanı olarak Türkiye'nin ve dünyanın en önemli Bizans Sanat Tarihçisi olarak tanınmıştır. Bu bağlamda İstanbul'daki ve Anadolu'daki Bizans yapıları onun ana çalışma konusudur. İkinci olarak Osmanlı mimarisi, yurt içindeki ve dışındaki mevcut ve yok olmuş yapıları dosyalamış, bütün yayınları topladıktan sonra yayınlamıştır.

Bildiğimiz kadarıyla, Bizans ve Türk Mimarlığı, Sanat Tarihi, Kültür, İnsan, Seyyahlar vb. konularda dosya tutar. O konuda yeterli bilgi birikince yazıya dönüştürdü. Literatür temininde yerli ve yabancı kaynakları bir dedektif titizliği ile takip ederdi. Örnek verecek olursak Rize Zil Kale için A. Bryer'in makalesini bulmuş,⁴ Trabzon için Trabzon kilisesi papazı Tarsio Succi ve Atatürk ve Konya kitaplarını temin için beni görevlendirmişti.⁵

¹ Yasemin Akçaoğlu-Sema Doğan, *Semavi Eyice Kaynakçası*, İstanbul, 2014, s. 113-116.

² Haşim Karpuz, "Trabzon'da Yok Olan Türk Devri Yapıları", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S: 12, İstanbul 1982, s. 95-115.

³ Haşim Karpuz, *Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar*, Ankara 2018, Türk Tarih Kurumu.

⁴ Semavi Eyice, "Rize Yakınındaki Zil Kale", *İlgi*, S: 30, İstanbul 1980.

⁵ V. T. Succi, *Trebisande*, İstanbul 1973.

3. Yüzey Araştırmaları ve İlgilendiği Konular

Semavi Bey, Arf Müfid Mansel'in Side kazılarına katılıp Bizans yapıları üzerine doktora yaptığı için, alan araştırması, yapıların bizzat yerinde gözlem metodu ile araştırılmasını çok iyi biliyordu. Bu kapsamda öğrencileri ile birlikte Anadolu'da bir dizi yüzey araştırması düzenleyip sonuçlarını yayın haline dönüştürmüştür. Bunlar:

-İstanbul Araştırmaları; İstanbul'da surlar, Bizans yapıları, Ayasofya, Osmanlı yapıları yerlerinde incelenmiştir.

-İznik; Bu inceleme gezisinde İznik'in önemli yapıları tanımlanmış, sonra kitaplaştırılıştır.

-Trabzon Sümela Manastırı; 1962 yazında gerçekteştirilen bu araştırma manastır hakkındaki tek Türkçe kaynaktır.⁶

-Silifke merkezli olarak Kilikya'da bulunan antik kalıntılar, manastır ve kiliseler incelenmiş ve yayına dönüştürülmüştür.

- Karadağ 1001 kilise; Karaman yakınındaki bu manastır ve kiliseler 1967 Ekim ve 1968 Eylül aylarında incelenmiş daha sonra kitap olarak yayınlanmıştır.

Yüzey araştırmalarının yanı sıra, Semavi Bey'in odaklandığı özel konular vardır:

- **Ansiklopedi maddeleri:** Başta İstanbul maddeleri olmak üzere birçok yapıyı kapsar.

- **Biyografi yazarı:** Semavi Bey bir **bibliyomen** idi. Araştırıp yazdığı kişilerin hayatlarını en ince teferruatına kadar incelemiştir. Bunlar, seyyahlar, Türkologlar tarihçiler, yerel araştırmacılar olabiliirdi.

- **Harita, Gravür ve Fotoğraf uzmanı:** Semavi Bey makale ve kitaplarında görsel malzeme olarak nadir harita, gravür ve fotoğraflara yer vermiştir. Bu haritaların bazılarını kitap haline getirmiştir. Özellikle yurt dışında kalmış ve yok olmuş Türk şehirlerini, Türk devri yapılarını gayet kolay tanı ve adlandırdı.

4. Korumacı Semavi Eyice

Semavi Bey'in üstün bilim adamlığının yanında en büyük özelliği, mimarlık ve sanat eserlerinin korunup yaşatılması konusunda mücadele eden bir kişi olmasıdır. O'nu koruma çalışmaları sayesinde İstanbul'da ve taşrada yüzlerce eser yıkımdan kurtulmuş, restore edilerek yeniden fonksiyon verilmiştir.

Ancak, tarihi yapıları, kültür varlıklarını korumak Türkiye'de kolay değildir. Ticari rant, mal-mülk kazanımı, siyasi rant 1958 yılında girdiği Gayri



Prof. Dr. Semavi Eyice ve
Prof. Dr. Haşim Karpuz

⁶ Semavi Eyice, "Trabzon Yakınındaki Meryem Ana (Sümela Manastırı)", *Belleten*, C: 30, Ankara 1966, s. 243-264.

Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'ndaki görevi İstanbul Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu Üyesi iken 1997 yılında işine son verilmiştir.

Benzer bir uygulama ile (kendisi kapının önüne koyuldum diyor) Türk Tarih Kurumu'nda karşılaşmıştır. 1970 yılında asil üye olarak kabul edildiği kurumdan 1983 yılında tasfiye edilmiştir.

5. Üyelikler-Aldığı Ödüller

Semavi Bey, yaptığı bilimsel araştırma, konferans ve yayınlarla kısa sürede Türkiye'de ve yurt dışında kendini kabul ettirdi. Birçok kurum tarafından üye yapıldı ve ödüllendirildi.

- Türk Tıp Tarih Enstitüsü (1957)
- Alman Arkeoloji Enstitüsü (1957)
- Türk Tarih Kurumu (1970)
- Belçika Kraliyet Akademisi Üyeliği
- Fransa Légion d'Honneur Madalyası sahibidir.
- Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü
- TÜBA Türkiye Bilimler Akademisi Ödülü (1995)
- Yüzyılın İslam Kültür Hizmeti Onur ve Hizmet Ödülü (2014)

6. Yayınlar-Kitaplar

Semavi Bey çok çalışkan ve verimli bir yazardı. Uluslararası ve ulusal düzeyde çok sayıda kitap ve makaleye imza atmıştır. 1400'ü aşkın makale ve ansiklopedi maddesi yazmıştır. Yayınlanan kitap sayısı 20'dir. Makale ve ansiklopedi maddeleri kaynakçasında yer almaktadır.⁷ Biz burada sadece kitaplarına yer veriyoruz.

- *İstanbul Petit Guide à Travers les Monuments Byzantins et Turcs*, İstanbul 1955.
- *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul 1963.
- *Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserler Kılavuzu*, Ankara 1965.
- *Galata ve Kulesi*, İstanbul 1969.
- *Malazgirt Savaşı Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, Ankara 1971.
- *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler*, İstanbul 1971.
- *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul 1976.
- *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul, Turing Yayımları, 1980.
- *Ayasofya I_II*, İstanbul 1984.
- *İznik (Nicea) Tarihçesi ve Eski Eserleri*, İstanbul 1988.
- *İstanbul: City of Domes*, İstanbul 1992.
- *Eyice vd. Trabzon, Kültür Bakanlığı*, Ankara, 1996, s. 81-91.
- *Kariye Mosque Church of Chora Manastery*, İstanbul 1997.

⁷ Akçaoğlu-Doğan, a.g.e., s. 67-106.

- *Eski İstanbul'dan Notlar*, İstanbul 2006.
- *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul 2007.
- *Binbirkilise Karadağ* (ed. İlker Mate Mimirolu) Karaman Belediyesi, 2014 (2. Baskı).
- *Mimar Sinan'ın Gurbette Kiliseye Çevrilen Eseri Bosnalı Sofu Mehmet Paşa Camii* (Ayşenur Erdoğan ile), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- *Yabancıların Gözüyle Bizans İstanbul'u*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- *Bizans Devrinde Boğaziçi* (3. Basım), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- *Bir Zamanlar Kağıthane* (Ayşenur Erdoğan ile), Kağıthane Belediyesi, İstanbul 2018.

7. Sonuç

Semavi Eyice, çok dil bilmesi, çalışkanlığı ile kısa sürede üstün başarı gösterdi. Sadece Bizans sanatı çalışmadı. Osmanlı Türk sanatı konularını ayrıntılı inceledi. Türk hamamı tipolojisini yapan,⁸ yabancı araştırmacıların kiliseden dönme yapılar dediği ters T planlı camilerin zaviyeli camiler olduğunu⁹ ispatladı. Bilgisini, birikimini sadece öğrencilerine anlatmakla yetinmedi, akademik çalışmalarını yayına dönüştürdü. Geniş kapsamlı kitap boyutunda makalelerini değişik dergilerde yayınladı. Semavi Eyice'nin Türk Tarihi Kültür ve Sanatına en büyük katkısı; gerek İstanbul ansiklopedileri (Reşat Ekrem Koçu-Tarih Vakfı) gerekse Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı maddelerle oldu.

O İstanbul'un sevdalısı, en büyük araştırmacıdır. Lise tarih ödevi ile başlayan İstanbul araştırmaları sokak sokak kent dokusu, topoğrafya tek tek yapı incelemelerine dönüştü. O, İstanbul'un birçok yapısını yıkımdan kurtardı. Uzun ömründe, çok değerli eserler ortaya koydu. Sonunda İstanbul sevgili evlâdını uzun araştırmalar yaptığı Fatih Camii haziresinde bağrına bastı.

KAYNAKLAR

AKÇAOĞLU, Yasemin-DOĞAN, Sema, *Semavi Eyice Kaynakçası 86 Yıla Armağan*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

TOK, Gökhan, "Sanat Tarihinden Tarihe, Bizanstan Osmanlıya, Bilimden Kültüre Semavi Eyice", *Bilim ve Teknik*, S: 353, Ankara 1997, s. 82-89. (içinde M.H. Şakiroğlu'nun Nasıl Çalıştı-Nasıl Yarattı; Yıldız Demiriz, Hocam Semavi Eyice ile Anılar; Hülya Tezcan, Benim Pencereyden Semavi Eyice başlıklı yazılara da yer verilmiştir).

Prof. Dr. Semavi Eyice Vefat Etti, Arkeo Blog, Erişim: 01.06.2018.

ERDEM, Selim Efe, *Semavi Eyice Kitabı-İstanbul'un Yaşayan Efsanesi*, Timaş, İstanbul 2014.

⁸ Eyice, "İzmit'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, S: 15, İstanbul 1980, s. 99-120.

⁹ Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini İçtimâî Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C: 23, S: 1-2, İstanbul 1962/3.

TÜRK BASININDA SOVYET RUSYA VE UKRAYNA'NIN KIRIM MİLLİ HÜKÜMETİNİ YOK ETME GİRİŞİMLERİ*

*Selçuk URAL***

*Muharrem TURP****

ÖZ

Sovyet İhtilali'nin ardından ortaya çıkan karmaşa döneminde Kırım Tatarları uzun yıllar varlıklarını sürdürdükleri Kırım'da teşkilatlanma yoluna girerek 26 Aralık 1917'de Kırım Tatar Hükümeti'ni kurdular. Numan Çelebi Cihan liderliğindeki hükümet iş başında kaldığı kısa süre içerisinde eğitim, ekonomi ve daha pek çok alanda çalışmalar yapmaya niyetlense de Bolşevik kuvvetlerince kanlı şekilde dağıtıldı. Numan Çelebi Cihan kurşuna dizilerek idam edildi. 1918 Mayıs ayında Kırım Tatar Meclisi tarafından Kırım Millî Hükümeti kurma çabaları Bolşevik Rusya ve Ukrayna tarafından tepkiyle karşılandı.

Osmanlı Hükümeti, Kırım'daki bu gelişmeleri yakından takip etti. Almanya'nın Brest-Litovsk Antlaşması sonrası bölgedeki etkisini değerlendirmeye çalıştı. 1918'de Kırım'da meydana gelen gelişmeler dönemin başınında sıkça yer buldu. Basın, Kırım'ın bağımsızlığı ve Tatarların mücadelesine ilişkin haber ve makalelerle Türk kamuoyunu bilgilendirdi.

Anahtar Sözcükler: Kırım, Tatar, Meclis, Sovyet Rusya, Ukrayna, Almanya, Osmanlı Devleti

THE ATTEMPTS OF SOVIET RUSSIA AND UKRAINE TO DESTRUCT THE CRIMEAN NATIONAL GOVERNMENT AS REFLECTED IN THE TURKISH PRESS

ABSTRACT

In the period of chaos that followed the October Revolution, Crimean Tatars organised themselves in Crimea, where they had been continuing their existence for long years, and established the Crimean Tatar Government on 26 December 1917. Although the government, led by Noman Çelebi Cihan, intended to work on education, economy and many other fields in its short term of office, it was bloodily dissolved by Bolshevik forces. Çelebi Cihan was executed by firing squad. In May 1918, the Crimean Tatar National Assembly's efforts for establishing a Crimean National Government were reacted by Bolshevik Russia and Ukraine. The Ottoman Government followed closely

* *Gönderim tarihi: 27.06.2018 Kabul tarihi: 23.07.2018.*

** *Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KARS. sural25@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9206-6661*

*** *Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KARS. muharremt28@hotmail.com ORCID: 0000-0002-9080-5501*

these developments in Crimea. It tried to assess Germany's influence in the region after the Treaty of Brest-Litovsk. The developments in Crimea were frequently appeared in the newspapers. The press informed Turkish people through news reports and articles on Crimea's independence and the struggle of Tatars.

Keywords: Crimea, Tatar, Assembly, Soviet Russia, Ukraine, Germany, Ottoman Empire

Giriş

1917'de Sovyet İhtilali Rusya coğrafyasında hürriyet ve değişim ihtiyacını ortaya çıkardı. Rus olmayan unsurlar arasında uzun yıllardır beklenen bağımsızlık düşüncesi oldukça kuvvetliydi. Çarlığın asırlardır süren zulüm ve baskısından kurtulmak için ihtilali tarihi fırsat olarak görüyorlardı. Bununla birlikte iç ve dış gelişmeler, bağımsızlığın kolay elde edilemeyeceğini, bunun için ciddi siyasi, iktisadi ve askeri teşkilata malik olmak gerektiğini gösteriyordu.

1917 Ekim ayında iktidara gelen Bolşevikler tarafından kurulan Sovyet Hükümetinin savaştan çekilme kararı alması ve İttifak Devletleriyle Brest-Litovsk barışını imzalaması, kuvvet dengesinin Almanya ve Osmanlı devleti lehine dönmesine neden oldu. Ukrayna, Kırım ve Kafkasya yeni dönemde güç mücadelesine sahne olacak yerler olarak öne çıkıyordu¹.

Bölgeler arasında Kırım ve Kafkasya Türk-İslam unsurlara ev sahipliği yapması itibariyle Ukrayna'dan farklı bir konuma sahipti. Buralarda Türk-İslam unsurlar ihtilalin akabinde kendi milli teşkilatlarını kurmak üzere harekete geçmiş ve bu konuda belli bir aşama da kat etmişlerdi. Fakat yine de Almanya ve Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi desteğine ihtiyaç duyuyorlardı.

1. Kırım Milli Hükümeti'nin Kurulması

1917'de Rusya'da meydana gelen karışıklıklar ve Şubat devrimini takiben Kırım Tatarları teşkilatlanma faaliyetlerine başladı. 7 Nisan 1917'de Kırım Tatarları tarafından Akmescit'te Kırım Müslümanları Vekilleri Kongresi yapıldı. Kongrede Kırım Müslümanları Merkezi İcra Komitesi tespit edilerek başına Müftü Numan Çelebi Cihan getirildi. Komite ilerleyen süreçte Kırım'ın her bir yanında mahalli müslüman komiteleri meydana getirerek eğitim ve ekonomi gibi alanlarda faaliyet göstermeye çalıştı. Merkez İcra Komitesi daha sonra Kırım Tatar Milli Meclisi'nin oluşturulması için çalışmalar yürüttü. 9 Aralık 1917'de Bahçesaray'da toplanan Tatar Milli Meclisi, 26 Aralık 1917'de Kırım Tatar Kanun-i Esasi'sini kabul ederek Kırım Milli Hükümeti'nin kurulduğunu ilan etti². Müftü Numan Çelebi ilk Kırım Tatar Hükümetinin başkanlığına getirildi. Kırım Tatar İslam komitesi Osmanlı hükümeti ile temas kurmak üzere Hariciye ve Harbiye Müdürü/Nazırı Cafer Seydahmed Bey'i

¹ Geniş bilgi için bkz: Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul 1998, s. 402.

² Hakan Kırımlı, "Kırım, Rus İdaresi Dönemi", *İslam Ansiklopedisi*, C: 25, 2002, s. 459.

görevlendirdi. Ahmet Bey 23 Martta Trabzon'a ulaştı ve çok yakında İstanbul'a gelecekti³.

Tatar Hükümeti Kırım'ın tamamını kapsayan bir iddiada ortaya çıksa da Rus Donanması'nın Karadeniz'deki ana üssü konumundaki Sivastopol'da Bolşeviklerin harekete geçmesiyle iki taraf arasında çatışmalar başladı⁴.

23 Ocak 1918'de Bolşevik kuvvetleri Bahçesaray'a doğru harekete geçti. Kırım Tatar Hükümeti'ne bağlı kuvvetler sayı ve mühimmat olarak kendilerinden üstün Bolşevik kuvvetlerine fazla direnemedi ve 26 Ocak'ta Bahçesaray, 27 Ocak'ta Kırım'ın başşehri Akmescit düştü. Kırım Tatar Hükümeti yıkıldı ve yerine Sovyet idaresi tesis edildi. Tavrida Sovyet Cumhuriyeti adını alan bu teşkilat Tatarlara yönelik sistematik ve planlı bir sindirme ve yok etme politikası takip etti⁵.

Kırım, Sovyet devriminden Brest-Litovsk'a kadar geçen dönemde Bolşevikler ile Tatarlar arasında kanlı mücadelelere sahne oldu. Bu husus Bolşevik mezalimi başlığı altında incelenecektir.

Tatar Hükümetinin dağıtılmasını takiben Osmanlı Hükümeti, Almanya üzerinden Kırım'a yardım etmeyi planlasa da bu mümkün olamadı⁶. Osmanlı hükümeti, askeri yardımda bulunamasa da Kırımlıların örgütlenmelerine topraklarında izin ve destek verdi. Bu teşkilatlardan ilki olan Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi, Tatar Cemiyet-i Hayriyesi'nin devamı olarak Osman Kemal liderliğinde 23 Mart 1918'de İstanbul'da kuruldu. Rusya ve Kırım'da bulunan Müslümanların haklarını savunmak, Kırım göçmenlerine ve öğrencilere yardımlarda bulunmak ve Osmanlı kamuoyunu Kırım'da meydana gelen gelişmeler hakkında bilgilendirmek amacını taşıyordu. Cemiyet kuruluşunun hemen ardından önemli olarak addedilebilecek lobi faaliyetlerine başladı. Bu yönüyle halkın ve aydınların arasında oldukça etkin oldu. Bunun dışında Kazan ve Kırımlılar Cemiyeti Hayriyesi adıyla örgütlenen Kırımlılar da aynı amaçla faaliyetlerini yürüttü⁷. Osmanlı Türklerini, Kırım Tatarlarının geleceğiyle alakadar olmaya

³ “Kırım Hükümeti Hariciye Komiseri İstanbul'a Geliyor”, *Sabah*, No: 10184, 24 Mart 1918.

⁴ M. Akif Kireççi-Selim Tezcan, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, Ankara 2015, s. 43.

⁵ Kırımlı, *a.g.m.*, 460; Sovyet devriminden Brest-Litovsk'a kadar geçen dönemde Kırım, Tatarlar ile Bolşevikler arasında ölüm-kalım mücadelesine sahne olacaktı. Bolevik mezalimi başlığı altına bu husus beyan edilmeye çalışılacaktır.

⁶ Bolşevikler Tatar İslam Komitesi/Hükümeti ortadan kaldırdıktan sonra Tatarlara karşı giriştikleri mezalimi günden güne artırdı. Bu durum Tatarları cidden himayeye muhtaç hale getiriyordu. *Sabah* gazetesi 22 Mart 1918'de yaptığı haberde Osmanlı hükümetinin bu noktayı dikkate alarak Nikolayefi işgal eden ve Kırım'ın kapılarına kadar gelen müttefik ordularla birlikte Kırım'a süratle yardım elini uzatmayı uhde ve vazife addettiğine karar verdiğini vurguluyordu. Kırım ile Osmanlı toprakları arasında birçok hükümetler bulunduğu için vuku bulacak yardımın arazi ilhaki maksadıyla icra edilmesi akla getirilemez. Kırım'a yardımdan yegâne maksat oradaki soydaşları zalimden kurtarmak ve yürek acılarına son vermektir. “Kırım'daki Kardeşlerimize Muavenet-Bolşeviklerin Kırım'daki Mezalimi- Hükümetimizin Kararı”, *Sabah*, No: 10182, 22 Mart 1918.

⁷ Ayrıntılar için bkz: H. Murat Arabacı, “Türkiye'de Kurulan İlk Kırım Türk Teşkilatları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 1/2, 2008, s.47-65.

sevk eden sebep yalnız İslam camiasının bir parçası olmaları değildi. Kırım, Osmanlı tarihinin ve medeniyetinin ayrılmaz parçasıydı. Çarlık idaresi bütün zorbalığına rağmen bu bağlantıyı koparamadı. Kırım Müslümanları iktisadi, sosyal ve medeniyet sahalarında birçok halktan çok daha aydın, çalışkan ve necip niteliklere sahipti. Böyle bir halkı kanlı siyasi ihtirasların önünde sahipsiz, silahsız, müdafaa ve himayeden mahrum bırakmak Türkiye için hiç kabil değildi. Kırım Tatarlarının istiklal mücadelesine hürmet etmek başka devletler için insani ve medeni, fakat Türkiye için dini, siyasi, tarihi bir vazife addediliyordu⁸.

Almanya ile Ukrayna arasında 9 Şubat 1918'e imzalanan antlaşma Kırım'ın yeniden bağımsız olabilmesinin yolunu açtı. Buna göre; Almanya Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıırken Ukrayna Hükümeti ise Alman ordusunun bölgeyi Bolşeviklerden temizlemesi için topraklarına girmesini kabul etti. 19 Nisan'da Kırım'a kadar ilerleyen Almanlar, Kırım Tatarlarının desteğiyle Bolşeviklerin direnişini kırarak Nisan sonunda Kırım'ın tamamına egemen oldular⁹.

Osmanlı hükümeti Almanya'nın askeri harekâtını teşvik ettiği gibi 2 Mayıs 1918'de Yavuz ve Hamidiye gemilerini Kırım'a göndererek Tatarlara desteğini gösterdi¹⁰. Osmanlı donanmasının ziyareti asırlardan beri Rus ve şimdi de Bolşevik mezalimine maruz kalan Kırım için büyük bir ümit ve moral kaynağı olmuştur. Kırım Tatarları artık birçok asır süren uğursuz esaret zincirlerinin kırıldığına, kendilerinin artık mahkumiyetten kurtularak hür ve bağımsız bir hayat süreceklere inanmaya sevk ediyordu¹¹.

Aynı günlerde Sovyet Rusya hükümeti de Akmesid'de bulunan Sovyet idaresini hükümet formuna sokarak Kırım'da siyasi ve askeri savaş için adım atmış oluyordu. Sovyet hükümeti bütün Kırım üzerinde hak iddia ediyordu¹². Böylece bölgede önce Ukrayna, ardından Kırım ve şimdi Sovyet hükümetinin

⁸ “Kırım Müslümanları”, *Sabah*, No: 10182, 22 Mart 1918.

⁹ Kırımlı, *a.g.m.*, 460.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Ankara 2011, s. 349; “Sivastopol'da Osmanlı Donanması; Kırım'ın İşgal Edilen Aksamına Bir Nazar-ı Umumi”, *İkdam*, No: 7628, 5 Mayıs 1918.

¹¹ “İstanbul'da yaşayan Kırımlılar Osmanlı donanmasının tarihi Sivastopol limanına girmiş olduğu haberini pek derin bir şükran ve minnetle karşıladı. Çarlık istibdadı altında parçalanırken Bolşevik mezalimi altında inlerken Kırım'daki kardeşlerimiz nazarlarını güneğe çevirir kadın, çoluk, çocuk, ihtiyar hepsi dağlara çıkarak ufukları araştırır ve görebildikleri her baca dumanının kardeş Osmanlı donanması olmasını ümit ve temenni eylerdi. İşte bütün Kırımlıların kalbinden gelen bu temenni bugün bir emri vaki olmuştur. Katiyen emin ki bugün Kırım'daki kardeşlerimiz en uzak yerlerden koşarak her türlü mezalime katlanarak senelerden beri hasretinizde bir evladın anasına sarıldığı gibi o muazzam hilafet ve Türklüğün namus ve şerefine timsali olan Osmanlı sancağını görmek ağlaya ağlaya öpmek için akan akan limana koşuyorlar. Artık birçok asır süren menhûs esaret zincirlerinin kırıldığına kendilerinin artık mahkumiyetten kurtularak hayat-ı milliyelerine tevafuk edecek bir hayat-ı istiklale girmiş bulduklarına iman ederek secde-i şükranı varıyorlar. Tarihi Sivastopol limanında temevvüc eden şanlı Osmanlı sancağı uzun ve karanlık senelerin bütün Kırımlıların ruhunda bırakmış olduğu kederi izale ediyor...” “Sivastopol'da Osmanlı Donanması; Kırım'ın İşgal Edilen Aksamına Bir Nazar-ı Umumi”, *İkdam*, No: 762228, 5 Mayıs 1918.

¹² “Kırım Hükümeti Resmen Teşekkül Etti”, *Sabah*, No: 10185, 25 Mart 1918.

kurulması yakın gelecekte Türk-Rus ve Ukraynalılar arasında yaşanan milli, siyasi ve askeri rekabetin kanlı savaşa doğru sürüklendiğinin işaretini veriyordu¹³.

Kırım Tatarları, Ukrayna'nın bağımsızlığının ardından, ulusların kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde bağımsızlık yolunda adım atmaya çalıştı¹⁴. Rusya coğrafyasında en fazla cefa ve eziyet gören unsur Tatarlardı. Tatarlar bir taraftan gayri Rus sıfatıyla sıkıntılara göğüs gererken diğer taraftan Türklük ve Müslümanlık sıfatıyla ikinci bir siyasetin kurbanı edilerek kanlı zulümlere duçar oluyordu. Görülüyor ki asırlarca kötüleşen Rusya merkezîyetçiliği ve bunun etrafında beslenen asıl fikirler ve duygular asla yerinden oynamamıştır¹⁵.

18 Mayıs tarihinde Kırım Tatar Meclisi/Kırım Müslüman Meclisi toplanarak başka milletlerle müştereken kurulacak Kırım milli hükümeti hususunda kendi kararlarını ihtiva eden 9 maddelik bir kararnameyi kabul ve ilan etti¹⁶.

Tatarlar sadece kendi işlerini görmek üzere meclis açmıyordu. Kararnameyle Kırımın geleceği hakkında irade ortaya koyarak ve insiyatifi ele alıyorlardı. Gelecekte herhangi bir demokratik siyasi yönetim kimlerden ve ne şekilde

¹³ Kırım İslam Cemiyeti'nden gönderilen yazıda merkezi Akmescid'de bulunmak üzere bir cumhuriyet tesis edip istiklalini Petersburg hükümetine bildirdiği, hükümet listesi henüz belli olmamakla beraber Petersburg hükümetinin resmen ilan ve Brest-Litovsk müzakeratında alenen teyit eylediği hukuki esaslara istinaden Kırım Müslümanlarınca vücuda getirilen milli teşkilatın Bolşevikler tarafından kan ve ateş içinde boğulmak istendiği, bu yeni Bolşevik manevrasının milli hukuku yok etmeği amaçladığı vurgulandı. Meşru esasat ve hukuka göre Kırım'da yalnız Tatar hükümetinin söz söyleme hakkı olduğu ve ayak takımı yağmacılardan ibaret Bolşeviklerin milli hukuk namına söz söyleyemeyeceklerinin altı çizilerek irken ve dinen merbut oldukları Osmanlı hükümeti ile müttefiklerinden destek beklemedikleri bildirildi. "Kırım Müslümanlarının Bir Ricası; Bolşeviklerin Tahrıklarına Karşı Muavenet Talebi", *Sabah*, No: 10187, 27 Mart 1918.

¹⁴ "Kırım'ın Hukuku", *Sabah*, No: 10183, 23 Mart 1918.

¹⁵ "Kırım Faciası; Kırım ve Türkistan'da Yapılan Vahşetler", *İkdam*, No: 7617, 24 Nisan 1918.

¹⁶ Kararname Kırım'da hükümet tesisine ilişkin şu hükümleri içeriyordu:

1-Kırım Müslüman parlamentosu kendisini muvakkat Kırım parlamentosu ilan eder ve bütün memlekete ait hükümetin ve parlamentonun teşkilini deruhte eyler,

2-Memleket parlamentosunun ictimaine kadar yalnız Müslümanlara ait hususatın müzakeresinde Müslüman parlamentosu, Kırım Müslümanları parlamentosu sıfatıyla hareket edecektir,

3-Kırım Meclis-i Mebusaninin ictimaine karar vermek hususunu Müslüman parlamentosu Kırım parlamentosuna terk eder,

4-Kırım heyet-i hükümeti nüfuz ve vaziyet-i ictimaiye ve iktisadiye itibariyle haizi ehemmiyet milletlere mensub olarak muhtelit bir surette ihdas olunacaktır,

5-Heyet-i hükümet reisi Müslüman parlamentosu tarafından intihab olunacak, muma-ileyh tarafından teşkil edilecek kabine kendisine parlamentoca beyan-ı itimad olunması suretinde tasvip edilecektir,

6-Umum-ı Kırım'a mahsus parlamentonun ictimaine kadar hükümet Müslüman parlamentosuna karşı mesul olunacaktır,

7-Hükümet i cedidenin elsinde-i resmîyesi Tatarca ve Rusçadır.

8-Kırım Meclis-i Mebusanınca mesele suret-i katiyede hal olununcaya kadar Kırım resmi bayrağı son bayraktır.

*9- Kabine başvekil ile sekiz nazırdan mürekkebirdir. Nezaretler şunlardır: (1) Dahiliye, (2) Hariciye (3) Harbiye (4) Turuk-ı münakalat, posta ve telgraf (5) Maarif milliye (6) Ziraat-ı menabi ve ticaret (7) Maliye ve devlet kontrolü (8) Adliye", "Müslüman Parlamentosunun Mukarreratı", *Sabah*, No: 10259, 7 Haziran 1918.*

teşekkül ederse etmiş olsun Tatarları yok sayma hakkında sahip olamayacaktı. Tatarlar yeni dönemde sosyal ve iktisadi bir güç olmanın yanı sıra bu kararlar siyasi bir güç de olduklarını ilan etmiş oluyorlardı.

Tatar Meclisi hükümeti teşekkül ettirmek üzere aynı oturumda Kırım'ın istiklali ve Tatarların birlik ve beraberliği için büyük emekler harcayan Cafer Seydahmed (Kırimer) Bey'i başvekil olarak seçti¹⁷.

Meclis, Kırım kamuoyunu milli meseleler hakkında doğru bilgilendirmek ve aydınlatmak maksadıyla Türkçe olarak önceden neşri olunan "Millet" gazetesini tekrardan neşre etmeye başladığı gibi "Kırım" unvanıyla bir de Rusça gazetesinin neşrine karar verdi¹⁸.

Tatar Meclisi Kırım'ın istiklalini uluslararası camiada kabul ve tasdik ettirmek üzere Ukrayna ile yaptığı anlaşmanın ardından, Almanya ve Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunmuş ve bunun için özel temsilcileri ilgili ülkelere göndermişti. Söz konusu girişimler Tatar hükümetinin kurulmasıyla birlikte Mayıs ayı ortasında olumlu sonuç verdi. Osmanlı hükümeti bu hususta verilen notayı gayet olumlu karşılayarak Kırım'ın istiklalini tasdik ederken bunu Almanya hükümetinin kararı takip etti. Osmanlı Devleti ile Almanya'nın bu kararı şimdiye kadar Kırım üzerinde hak iddia eden Ukrayna hükümetinin bu politikadan vazgeçmesine ve aynı zamanda Kırım'daki askerlerini çekme kararı almasına neden olmuştur. Türk basını Kırım istiklalini yakın zamanda diğer ittifak devletlerinin de tanyacağı hususunda iyimser bir görüş içerisindeydi.

¹⁷ Cafer Seydahmed Kırimer, Eylül 1889'da Kırım'ın Yalta şehrinin Kızıltaş köyünde doğdu. İlk tahsilini Kırım'da, orta ve lise tahsilini İstanbul'da yaptı. 1911'de Paris'e giderek Hukuk Fakültesi'ne devam etmiş, Birinci Dünya Harbi'nin başlaması üzerine Kırım'a dönerek yakın arkadaşlarıyla birlikte inkılapçı, gizli bir teşkilat kurdu. 1917'de Rusya'da ihtilal başladığı zaman Besarabya cephesinde asker olan Cafer Seydahmet Kırimer, Odesa'ya geçmiş, buradan temas kurduğu Kırım'daki arkadaşlarından Çelebi Cihan'ın Başmüftülüğe, kendisinin Vakıf İşleri Müdürlüğü'ne seçildiğini öğrendi. Rusya'daki ihtilalin, memleketi anarşi içine düşürmesi, Kırım'daki münevverleri yeni teşebbüslere sevketti. Cafer Seydahmet Kırimer, seçim kanununu, kurulacak cumhuriyetin anayasa tasarısını hazırladı. Kerson'daki Kırımlı süvarileri Kırım'a getirdi. Kurultay açıldıktan sonra, 26 Kasım (9 Aralık) 1917'de Kırım Cumhuriyeti ilan edilince, Çelebi Cihan'ın başkanlığındaki hükümette Harbiye ve Hariciye Müdürü/bakamı oldu. Bolşeviklerle yapılan Alma Savaşlarındaki mağlubiyet üzerine Besarabya'daki Müslüman Birlikleri'ni Kırım'a getirmeye teşebbüs etti. Kırım'ın Almanlar tarafından işgali üzerine Kurultay yeniden toplandı. Süleyman Sulkeviç'in kurduğu hükümette Hariciye Bakanı oldu. Almanlar Kırım'dan çekildikten sonra Bolşeviklerin yeniden Kırım'ı işgalleri sırasında Cafer Seydahmet Kırimer, Kırım Parlamentosunun tam yetkili temsilcisi sıfatıyla Türkiye ve Avrupa'da bulunuyordu. Cafer Seydahmet Kırimer'in bundan sonraki hayatı, 1921, 1922 yıllarında Kırım'da vukua gelen açlığa yardım sağlama, Rusya mahkumu milletlerin temsilcileriyle birlikte kurduğu teşkilatlar vasıtasıyla davasını dünyaya tanıtmaya, İkinci Dünya Savaşı sırasında, muhtelif sebeplerle, Almanya ve Avrupa'nın diğer memleketlerinde bulunan Kırımlı kardeşlerine, o günün şartları içinde yapılabilecek yardımlar üzerine çalışma, bu maksatla muhtelif hükümetlerle temas etme, kitap ve makale yazma, konferanslar verme gibi Kırım ve Türk dünyası için yaptığı hizmetlerle geçirmiştir. 3 Nisan 1960 günü İstanbul'da vefat etmiştir.

¹⁸ "Kırım Hükümeti; Parlamento Kalem Teşkili", *Sabah*, No: 10256, 4 Haziran 1918.

Kırım'ın yeni hükümetinin İttifak grubunun iki büyük devletinin desteği alması varlığını koruma ve devam ettirme noktasında ümitleri artırıyordu¹⁹.

Sovyet Rusya, Akmeşic'i elinde bulundurduğu sırada Ukrayna'dan da Tavrida Sovyet Hükümetine karşı sesler yükselmeye başladı. Ukrayna Hükümeti bu eyaletin kendi sınırlarına dâhil edilmesi gerektiği iddiasındaydı. Bunun üzerine Almanya-Ukrayna ittifakı ile Sovyet Hükümeti arasında çatışmalar başladı²⁰.

2. Bolşevik Tehdidi ve Mezalimi

1918'de Kırım'da milli hükümet kurma teşebbüsleri kadar dikkate değer mesele kuşkusuz Bolşevik tehdidi ve mezalimidir. Bolşevik mezalimi ciddi sonuçları olan bir sorundu. Her şeyden önce Kırım'da asayiş ve huzur ortamının kurulmasında ciddi bir engeldi. Tatarların milli meclis ve milli hükümet tesis etmeye yönelik çabalarını baltaladı. Bolşevikler, Kırım'daki Rus unsurlar üzerinde tahakküm kurarak onların politize olmalarına ve daha önemlisi Kırım'ın birliğine yönelik çalışmaların dışında kalmasına neden oldu. Ancak en önemli husus, Tatarları hedef alarak yarımada'nın kadim unsurunu cinayet, sürgün ve katliamlar yoluyla sindirmek istemeleriydi. Esasında bu politika Çarlık döneminden beri devam edegelen bir niteliğe sahipti. Bu sebeple Tatarlar, ihtilali takiben meydana getirdikleri siyasi ve askeri teşkilatlar sayesinde kendilerini korumak zorunda kalmışlardı. Dolayısıyla iki taraf arasında mücadele asırlar öncesinden miras alınan ve 1922'lere kadar devam eden ve sonunda Tatarların mağlubiyetiyle sonuçlanan bir kin ve düşmanlık mücadelesiydi.

Bolşevik-Tatar mücadelesi Brest-Litovsk antlaşmasına kadar Tatarların aleyhine gelişti. Bu süre içerisinde Bolşevikler, Kırım Müftüsü ve Milli Hükümetin başkanı olan Numan Çelebi Cihan Efendi'yi katlederek Tatarların ilk siyasi hareketi olan Tatar İslam Komitesi'ni dağıttılar. Tatarlar durumu ancak 1918 Martından itibaren dengeleyebildiler. Bununla birlikte yarımada'nın her tarafında ne Bolşevik teşkilat ve çetelerini silebildiler, ne de asayişi tam manasıyla tesis edebildiler. Yine de Tatar milli meclisini açabilme ve Tatarların haklarını dünyaya duyurma fırsatı yakalayabildiler.

Bolşevik-Tatar mücadelesinde öne çıkan bir başka husus Bolşeviklerin ihtilalin en önemli ilkesi ve propaganda söylemi olan "*milletlerin kendi mukadderatlarına kendilerinin hâkim olmaları*" esasa kesinlikle riayet etmemeleri ve Tatarların sosyal ve siyasi varlığına kastetmeleriydi.

Tatarlar Bolşeviklere karşı Almanya ve Osmanlı Devleti'nden yardım ve himaye beklemekteydi. Osmanlı Devleti'nin yardımı, arazi ilhakı maksadıyla değil, Tatarları zulümden kurtarmak ve onlara mesut bir istikbal temin etmekten ibaretti²¹.

¹⁹ "Kırım'ın İstiklali Hükümet-i Osmaniye ve Almanya Tarafından Kabul Edildi- Ukrayna Kırım'dan Askerini Çekiyor", *Sabah*, No: 10236, 15 Mayıs 1918.

²⁰ "Kırım Hükümeti Resmen Teşekkül Etti", *Sabah*, No: 10185, 25 Mart 1918.

²¹ "Bolşeviklerin Kırım'daki Mezalimi- Hükümetimizin Kararı", *Sabah*, No: 10182, 22 Mart 1918.

Tatarların teşkilatlanmaya yönelik her çabası Bolşeviklerin düşmanlığını ve saldırılarını artırmaktaydı. Müslümanların bütün mülki ve askeri teşkilatı, din teşkilatı ve ulemanın önde gelen isimleri taarruzların hedefi haline getiriliyordu. Bu yönüyle denilebilir ki; Çarlığın çöküşü ile hürriyet denilen şeyin dönüşü arasındaki fark Çarın Kazaklarla Bolşeviklerin kızıl hassaları arasındaki farktan öte değildi.

Bolşeviklerin Brest-Litovsk Antlaşmasına rağmen Kırım'ı tahliye etmek bir yana devlet müesseselerini yağması ve halka taarruzlarını artırmaları Türkistan'da da yankı buluyordu. Taşkent'te yayınlanan Uluğ Türkistan gazetesi Sivastopol ve Bahçesaray'da yaşanan katliamlara yer verdiği haberde; Karadeniz filosu askerlerinin Sivastopol'da 200'den fazla subayı öldürdükten sonra Kırım Müslüman idaresine saldırmaya karar vererek etraftaki şehirleri yağma ettikleri ve torpidoyla Yalta şehrini bombardıman ettikten sonra şehir, kasaba ve hatta köylerde halkın mal ve ırzına göz diktikleri ifade ediliyordu.

Bolşevikler, Bahçesaray'a saldırınca buradaki askerler son mermilerine kadar şehri savundu. Fakat yardım gelmeyince teslim mecbur kaldılar. Ruslar elde ettikleri başarıdan cesaret alarak Hansaray'da bulunan Tatar Meclisi/milli kurultayı dağıttılar. Ahali katliamdan kurtulmak için kaçarken Bolşevikler ise şehri harabeye çevirdi. Kurultay üyelerinden bazılarını hapis ve katletti. Bolşevikler bilahare Kırım'ın merkezi olan Akmescit şehrine yöneldi. Şehrin içindeki Rus ve komünist unsurların yardım ve desteğiyle Bolşevikler ilk saldırı da şehri düşürdü. Elleri geçen yüzlerce Tatar asker-subay ve binlerce ahali acımasızca katledildi. Esir edilen bazı önemli isimler şehirlerde dolaştırıldı. Bolşevikler Akmescit'e bir Yahudi vali tayin etti. Köylerdeki Ruslara silah dağıtılıp Tatarların silahları toplandı. Gazeteye göre Kırım'da yaşananlar Sosyalist hareketten ziyade Rus milli taassup ve taarruzunun bir sonucuydu²².

Bakü'de yayınlanan Açıksöz gazetesi de Kırım katliamlarına sessiz kalmayan gazetelerdendi. Bolşevikler Kırım'da Rusya çarlarından İvan ile yarışabilen bir vahşet sergiledi. Tatar meclisini darmadağın ederek Bahçesaray, Akmescit ve Yalta gibi merkezleri yağma ve talan ettiler. Binlerce asker, cemaat ve milletin ileri gelenleri katledilirken bir kısmını da hapse attılar. Bahçesaray tamamen harap edildi. Müslüman şehir ve kazalar planlı şekilde ortadan kaldırıldı. Bolşevikler ile çarpışan binlerce asker öldürüldü. Tatarların başına gelen felaketler yalnız muharebe meydanlarında görülebilirdi. Bu iç savaş olarak nitelendirilemezdi.

Bolşevik üstünlüğü Alman kuvvetlerinin Kırım'a girmesiyle son bulsa da, Bolşevikler geri çekilirken Kırım'ı yeniden kan ve ateşe boğdular. Sivastopol, Yalta Hunrizade de yeni katliamlar icra ettiler. Servet sahiplerinden ve kadınlardan yüzlerce insan idam edildi²³.

²² “Kırım Faciası”, *Sabah*, No: 10214, 23 Nisan 1918.

²³ “Bolşeviklerin Kırım'daki Mezalimi”, *Sabah*, No: 10233, 12 Mayıs 1918.

Alman ordusu içerisinde Türk-Tatar gönüllü kuvvetleri Kırım'ın Bolşeviklerden temizlenmesinde birinci derecede rol oynadı. Almanlar Kırımı girdikten sonra dâhilde bulunan Türk-Tatar askerleri Sudak vesaire gibi mühim mevkileri Bolşeviklerden bizzat kendi gücüyle temizledi. Yine bu teşkilat sivil ahalinin elindeki silahları toplamak ve bölgede anarşiyi sonlandırmak için büyük gayret sarf etti. Bu suretle yarımada emniyet ve asayişin temininde yegâne amilin Kırım Tatarları olduğunu ispat ettiler. Kalabalık Bolşevik çeteleri tarafından Türk-Tatar ordusu mağlup edilinceye kadar bütün Kırım yarımadasında emniyet ve intizamı Türk-Tatarlar sağladı²⁴.

3. Ukrayna'nın İlhak Girişimleri

Ukrayna bağımsızlığını elde ettiği tarihten itibaren Kırım'ın ilhakını ön gören bir dış politika izliyordu. Bu sebeple Kırım'ın Bolşeviklerden temizlenmesi esnasında Ukrayna kuvvetleri Alman ordusuna destek verdi. Fakat Almanya'nın Osmanlı devleti ile birlikte hareket ettiği günlerde Kırım'dan ötürü Almanya-Osmanlı Devleti ittifakını karşısına almamaya özen gösterdi. Bu sebeple Almanya'nın askeri harekâtı devam ederken Kırım'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü savunan bir pozisyon almayı doğru buldu. Hatta daha ileri giderek Kırım'ı tanıyan anlaşmalara imza atarak ittifak devletlerine güven telkin etti.

Ukrayna'yı Kırım'ı desteklemeye iten başka sebepler de sayılabilir. Bunların ilki Kırım'ın bağımsızlığını gündeme getirerek Sovyet Rusya'nın Ukrayna'nın yanı sıra Kırım ile birlikte iki cephede mücadeleye zorlamaktı. Bir başka sebep ise Karadeniz filosunun Rusya'nın eline geçmesini önlemektir. Söz konusu filo Karadeniz kıyılarının ve dolayısıyla Ukrayna'nın güvenliği açısından büyük kıymete sahipti. Kırım'ın bağımsızlığıyla birlikte donanmanın üç devlet arasında pay edilmesi ve bu şekilde en büyük düşman olan Rusya'nın Karadeniz'deki askeri gücü ve etkinliği ciddi oranda zayıflatılmış olurdu.

Bütün bu sebeplere rağmen Ukrayna, Kırım'ı ilhaka yönelik politikasından geri adım atmadı. Kırım'daki her gelişmeyi yakından izledi. Siyasi hadiseleri Kiev üzerinden Berlin'e ulaştıran bir haberleşme ağı kurarak ilhak politikasını farklı usullerle tatbik etmeye gayret etti. Kırım'ı zayıf, Tatarları Bolşeviklerle ilişkide gösteren her haberi Berlin'e ulaştırarak Tatarlar lehindeki havayı değiştirmeye çalışıyordu²⁵.

Ukrayna'nın ilhak politikasını tatbik sahasına koyduğunu gösteren ilk işaret kuşkusuz Kırım harekâtı esnasında ortaya çıktı. Ukrayna Bahriye Nezareti/Deniz Bakanlığı 19 Nisan 1918'de yayınladığı bir emirle Odesa Liman Komutanı'nı (Misnikof ?) geniş yetkilerle Sivastopol limanı ve bütün Kırım yarımadasına atamanı tayin etti. Liman komutanı üç beyanname yayınladı. Birinci beyannamede sıfat ve memuriyetini beyan ettikten sonra iki numaralı beyan-

²⁴ "Kırım Müslümanlarına Dair Bir Mülakat", *Sabah*, No: 10351, 10 Eylül 1918.

²⁵ "Kırım Ahvalı", *Sabah*, No: 10239, 18 Mayıs 1918.

namesiyle Kırım limanında bulunan gemiler ve uygun mevkilere Ukrayna bayrağı çekilmesini ve üç numaralı emirde asker ve/veya siviller tarafından Ukrayna cumhuriyetine karşı vaki olacak saldırıları bir haydutluk olarak nitelendirileceğini ilan etti.

Kırım, Ukrayna ile müttefik devletler nezdinde imzalanan anlaşmalarla müstakilliğini kabul ettirmiş ve üstelik Rusya da Kırım'ın Ukrayna'ya dâhil olmadığını resmen tasdik etmişti. Anlaşmaların neticesinde Kırım ahali Ukrayna meclis seçimlerine iştirak etmemişti. Ukrayna'nın bu teşebbüsü Kırım milli hükümetinin hukukunu ve varlığını ortadan kaldırmaya yönelik olduğu açıktı. Kırım hükümeti/İslam Komitesi bu durumu Osmanlı Devleti başta olmak üzere Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan hükümetleri nezdinde protesto etti. Ayrıca Odesa Liman Komutanının emrine rağmen Kırım Türkleri Alman ordusunun gelişile birlikte kendi milli bayraklarını çektiler²⁶.

Ukrayna hükümeti ilhak politikasını kabul ettireceğini ummuş olacak ki, ilk olarak Rusya nezdinde girişimde bulundu. Öyle ki, Ukrayna ile Rusya arasında cereyan eden müzakerelerin son oturumlarında sınırın tayinine ilişkin meseleler ele alınırken Ukrayna heyeti Kırım'ın kendi topraklarının bir parçası olarak tanınmasında ısrar etti. Buna mukabil Rus temsilcileri meselenin Kırım ahalesinin oyuna başvurmak suretiyle hallini teklif etti²⁷.

Ukrayna'nın ilhaka yönelik çabaları bununla sınırlı kalmadı. Almanya ile Osmanlı Devleti ilişkilerinin Kafkasya harekâtından ötürü gerginleşmeye başladığı günlerde Almanya nezdinde yeni girişimde bulundu. Ukrayna Hariciye Nazırı Duraşenko tarafından 11 Haziran 1918 tarihinde Kiev'deki Alman misyonuna Kırım'ın Ukrayna Hükümetine ilhak edilmesi lazım geldiği hakkında bir nota verdi. Nota dört sebebe bina ettirildi:

1-Kırım iktisadi, siyasi ve askeri cihetten Ukrayna ile sıkı bağları bulunduğundan Ukrayna hükümeti Kırım'a malik olmadığı takdirde kendi tabi inkişafına mazhar olamayacaktır.

2- Ukrayna'nın hudutları tayin edilirken milli hükümet Kırım'ı dahil etmemiş ise de mülki ve iktisadi açılardan fevkalade ehemmiyetli bulunan Kırım'ın bilahare Ukrayna'ya ilhakını dikkatten uzak tutmamıştır.

3- Ukrayna askerinin müttefik Alman ordusuyla birlikte Kırım'ı işgal etmesi münasebetiyle Kırım'ın Ukrayna'ya ilhakı meselesi tamamen meydana çıkmış oluyor.

4- Çoğunluğun temayülü, menfaati ve Ukrayna hükümeti ile bağlantısı itibara alındığında ahalinin arzusunun Kırım'ın Ukrayna'ya ilhakı suretinde tezahür edebileceğine şüphe yoktur.

Ukrayna hükümetinin notası haber alınır alınmaz İstanbul'da bulunan Kırım Murahhas heyeti Osmanlı hükümetine, Kırım mebusları ise Hariciye

²⁶ “Kırımlıların Protestosu; Ukrayna Kırım İşlerine Ne Karşıyor?”, *İkdam*, No: 7630, 7 Mayıs 1918.

²⁷ “Kırım'ın Mukadderatı Meselesi”, *Atı*, No: 179, 23 Haziran 1918.

nezaretine birer protesto metni takdim etti. Ukrayna'nın ileri sürdüğü tezlere karşı aşağıdaki cevaplar verildi:

1- Kırım'ın bütün diğer komşu hükümetler gibi Ukrayna ile iktisadi münasebeti inkâr etmemekle beraber siyaset ve etnografik açıdan iki memleket arasında hiçbir yakınlık yoktur. Kırım Ukrayna'nın siyasi ve iktisadi menfaatleri uğruna hiçbir surette kurban edilemez. Komşuluk ilişkileri hiçbir hükümete ilhak hakkı bahşedemez.

2- Ukrayna hükümeti anayasa/kurucu yasasında Kırım'ın Ukrayna arazisi haricinde bulunduğunu inkâr etmiyor. Yasaya ilaveten şu cihetler dikkate sunulmuştur:

a) 1917 senesi Aralık ayında Tatar kurultayının müstakil Kırım Cumhuriyeti teşekkülüne Ukrayna tarafından itirazda bulunulmamıştır.

b) 1918 senesi Martında Almanya Hariciye Nezareti tarafından Ukrayna'nın sınırları hakkında izahatta bulunan resmi telgrafta Kırım'ın Ukrayna'nın dışında kabul edilmiştir.

c) 1918 Nisan'ında Umum Rusya Müslümanları Harp Şurası üyeleri ile Ukrayna hariciye nazırı arasında gerçekleşen görüşmede Nazır; Ukrayna'nın Kırım hakkında siyasi ve toprak talepleri olmadığı, çünkü bunun birinci ve üçüncü kurucu yasalarda yeri olmadığı gibi Brest-Litovsk konferansında Kırım'ın Ukrayna'dan ayrı kaydedildiğini beyan etmiştir.

3- Kırım'ın Bolşeviklerden temizlenmesinden sonra Alman İşgal Kuvvetleri Komutanı General Fosch tarafından yapılan resmi beyanda Kırım'ın Alman askeri tarafından işgal edildiği ve Ukrayna'nın Kırım ile münasebeti olmadığı ve olamayacağı izah edilmiştir.

4- Kırım ahalisinin eğilimi ve arzusu ancak Ukrayna'nın ilhak girişimlerinden vazgeçmesidir²⁸.

Ukrayna Almanya'nın desteğini almaya yönelik çabalarından vazgeçmedi. Viyana'dan bilgiye göre Ukrayna başbakanı Berlin'e resmi bir ziyarette bulunuyordu. Seyahatin amacı Kırım'ın Ukrayna'ya iadesini temin etmektir. Bu arada Ukrayna ile Don cumhuriyeti arasında bir ittifak anlaşması imzalanacaktı²⁹.

Eylül 1918'e gelindiğinde Ukrayna Kırım'ın ilhakı meselesini Lehistan ile gerçekleştirebilecek bir toprak değişiminin parçasına dönüştürmeye çalışıyordu. 7 Eylülde Viyana, 11 Eylülde ise İstanbul basınına yansıyan bilgiye göre Ukrayna başbakanı Kırım'ın Ukrayna'ya ilhakı ancak Ukrayna'nın bir kısım araziyi Lehistan'a iade ettiği takdirde kabul olacağına dair Berlin'den malumat aldığı iddia ediliyordu. Bunun Alman makamlarını pazarlık masasına oturtmaya yönelik bir taktik olduğuna şüphe yoktu³⁰.

²⁸ “Kırım Hakkında; Ukrayna'nın İhtirasatını Protesto”, *Sabah*, No: 10282, 30 Haziran 1918.

²⁹ “Ukrayna'nın Kırım Üzerindeki İhtirasat”, *Sabah*, No: 10334, 24 Ağustos 1918.

³⁰ “Kırım'ın Atisi Meselesi”, *Sabah*, No: 10352, 11 Eylül 1918.

Ukrayna siyasi yolları denediği kadar diğer taraftan iktisadi yollara başvurarak Kırım'ı ambargo başlattı. Kırım'da hükümet buhranının çıkması bundan kaynaklanıyordu. Kırım'ın askeri ve iktisadi açıdan gerilemesi siyaseten de zayıflamasına ve Ukrayna'nın üstünlüğü ele almasına yol açıyordu. Öyle ki, General Sülkeviç yeni kabinesini kurduktan hemen sonra Ziraat ve İaşe nazırlarını Kiev'e göndererek iki devlet arasında iktisadi anlaşma yapma yollarını aramak durumunda kaldı³¹.

Ukrayna Hükümeti Kırım ahalisinin fedakârca mücadelesi karşısında memleketi ilhak edemeyeceğini görerek son zamanlarda Kırım'a muhtariyet verilmesine yönelik bir siyaset takibine başladı. Kırım hükümetinden memleketin hariciye ve harbiye işlerini Kiev yönetimine devrini talep eden bir nota vererek yirmi dört içinde tatbik edilmesini bildirdi. Kırım Müslüman parlamentosu bu talebe karşılık mücadeleye devam etmekle birlikte Osmanlı hükümeti ve Almanya'dan yardım bekliyordu.

Ukrayna Kırım'a yönelik ihtirasını iktisadi vasıtalarla temin etmek üzere açmış olduğu mücadelede başarılı olamadı. Zira Kırım Tatarları Ukrayna'nın ihracına müsaade etmediği meyveleri konserve yaptıkları gibi memleketin iiaşesini de kendi imkânlarıyla temin ettiler. Kırım Tatarları Meclisi Ukrayna'nın tazyiklerinden kurtulmak için Osmanlı toprakları ile deniz seferlerinin başlatılmasına büyük ehemmiyet atfediyordu. Bunun için Rus ticaret şirketinden bir vapur kiraladıkları halde Alman İşgal Komutanlığı söz konusu vapurlara ve seferlere izin vermedi³². Almanya'nın tutumu ve Osmanlı Devleti için dünya savaşının kötüye gitmesi Kırım hükümetini Ukrayna ile masaya oturmaya zorladı. 24 Ekim 1918 tarihinde Viyana'dan elde edilen bilgiye göre Kırım heyeti Kiev'de Ukrayna hükümetiyle muhtariyet meselesini görüşmeye başladı. Ukrayna tarafı oldukça daraltılmış bir muhtariyeti önerirken Kırım heyeti ise geniş bir muhtariyeti muhafaza etmek şartıyla hükümet şeklinde Ukrayna ile birlik kurmak arzusundaydı³³. Kiev'de görüşmeler sürerken 27 Ekim'de Kırım parlamentosu Kırım'ın istiklalini resmen ilan ederek istiklalini tanıması için bütün devletler nezdinde teşebbüse geçildi³⁴. Bu gayret beyhudeydi. Zira ittifak devletleri savaşı kaybetmenin arifesindeydi. Bölgeye yeni aktörler gelmeye hazırlanıyordu ve onlar halkların hukukundan ziyade kendi milli çıkarlarına önem veriyorlardı.

4. Kırım Milli Hükümeti'nin Sonu

16 Kasım 1918'de Beyaz Ordu'nun desteğiyle Salomon Kırım'ın liderliğinde Kırım Bölge Hükümeti kuruldu. Bu hükümet, Kırım'ın Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğu görüşünü savundu ve Tatarları hükümetin dışında tuttu. Bolşevik karşıtı hükümet, kendilerini savunabilmek için Beyaz Ordu'nun Kırım'a

³¹ "Kırım'da Buhran-ı Vükela", *Sabah*, No: 10363, 25 Eylül 1918.

³² "Kırım'ın Vaziyeti", *Sabah*, No: 10371, 3 Teşrin-i Evvel 1918.

³³ "Kırım-Ukrayna İttihadı", *Sabah*, No: 10394, 26 Teşrin-i Evvel 1918.

³⁴ "Kırımın İstiklali", *Sabah*, No: 10405, 6 Teşrin-i Sani 1918.

girmesini kabul etti. Sonunda Kasım 1918'de General Denikin'e bağlı kuvvetler Kırım'a girmeye başladı. Ocak-Şubat 1919'dan itibaren Tatarlara karşı bir sindirme politikası izlenmeye başlandı. Nisan 1919'da Bolşevikler tekrar Kırım'ı ele geçirerek Kırım Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etse de 1 Temmuz 1919'da General Denikin ve General Pyotr Wrangel'e bağlı Beyaz Ordu tekrar Kırım'ı ele geçirdi. Bunun üzerine Kasım 1920'de Bolşevikler tekrar karşı saldırıya geçti ve yarımadanın tamamına kesin bir şekilde hâkim oldu. Bu tarihten itibaren Beyaz Ruslar ve Tatarlara karşı büyük bir baskı dönemi başladı. Bu süreç içerisinde 100.000 insan açlıktan hayatını kaybetti ve bunların %60'ı Tatar'dı³⁵.

Sonuç

26 Aralık 1917'de Kırım Tatar Komitesi'nin kurulması Kırım tarihi için dönüm noktası oldu. Öyle ki bu tarih Kırım'ın bağımsızlığı fikrinin fiiliyata sosyo-politik etkileri uzun yıllar sürecektir bir sürecin başlangıcını teşkil etti. Kırım'da Tatarlar ekseriyeti ellerinde bulundururken Ruslar, Ukraynalılar, Yahudiler ve diğer unsurlardan insanlara da ev sahipliği yapıyordu. Demografik yapıyı Tatarlar ve Ruslar domino ederken siyasi alan çok daha parçalıydı ve her bir unsur farklı politikalar izlemekteydi.

Kırım'ın demografik yapısında önemli bir yer tutan Tatarlar, 1917 Sovyet İhtilalinin ardından Kırım'ın geleceğine şekil vermek için teşkilatlanmaya başladı. Bu teşkilat yapısının Kırım Milli Hükümeti'ne dönüşmesi Kırım'ın bağımsızlığı için önemli bir adımdı. Ne var ki Milli Hükümet, önce Bolşeviklerin baskıları, Ardından Kızıl Ordu-Beyaz Ordu mücadelesi ve Ardından Alman-Rus çatışmalarının arasında varlığını koruyamadı.

Bolşevikler Rusya'da iktidarı ele geçirdikten sonra çarlık döneminin sınırlarını korumak üzere şiddet, cinayet, sürgün ve katliam gibi usulleri kullanmaktan çekinmeyerek Sovyet sistemini yerleştirmeye çalışıyordu. Kırım da Bolşevik usullerinin tatbik sahalarından biri haline geldi. Bolşevikler, Rus azınlığın imparatorluğa bağlı kalmak istemelerini kendi politikaları çerçevesinde kullanarak Kırım'ın doğusunda birçok şehri doğrudan yönetiyorlardı. Kontrol altında tuttıkları şehir ve kasabalarda Tatar ve diğer unsurları katletmek üzere her fırsatı değerlendiriyorlardı.

Sivastopol'da bulunan Karadeniz Filosu ile Kırım'a yerleştirilmiş olan Rus unsurunun Bolşeviklerin yanında yer alması Tatarların öncülüğünde milli hükümet kurma girişimlerinin başarısızlığında etkin olmuştur. Bu süreçte Bolşevikler askeri yönden, Ukrayna hükümeti ise ekonomik yönden Kırım'ın bağımsızlığını önleyen unsur olarak görülmüştür.

Almanya gidişatı doğrudan etkileyen konuma sahip iken Osmanlı Devleti daha ziyade Türk-İslam unsurlar üzerindeki etkisinden ötürü bir değere sahipti. Almanya ve Osmanlı Devleti'nin doğrudan ve/veya dolaylı işbirliği buraların

³⁵ Kırmılı, *a.g.m.*, 460.

kaderini değiştirebilirdi. Gidişata bakıldığında Almanya, Ukrayna üzerinde tam bir askeri kontrol sağladıktan sonra Kırım'a yöneldi. Burada yüksek komiserlik şeklinde bir askeri idare tesis ederek Türk/Tatar ve gayri müsliim unsurlara hakimiyetini kabul ettirdi. Almanya 1918 sonuna kadar Kırım'da Türk/Tatarlara destek vermekle birlikte bu destek kuvvetli bir iktidar tesis edecek seviyede değildi. Tatar teşkilatlarının gereken desteği alamaması iktidarın sık sık el değiştirmesine ve nihayet Bolşeviklerin bütün Kırım'ı cinayet ve katliamlar yoluyla ele geçirmesiyle sonuçlanacaktı.

Osmanlı Hükümeti'nin Kırım'a doğrudan müdahale edememesi ve Kırım'a desteğinin donanmanın ziyaretinden öteye geçmemesi, Kırım Tatarlarının yalnız kalmasına ve mücadeleyi Almanya'nın desteğiyle götürmelerine neden olmuştur. Türk basınının Kırım'daki gelişmeleri ve Tatarlara yapılan insanlık dışı müdahaleleri yakından izlemesi sonucu değiştirmemiştir.

Neticede Kırım Tatarları bağımsızlıktan yana iken, Rus ve Bolşevikler Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasını istiyor ve bunun için çalışırken, Ukrayna ise Kırım'ın kendisine bağlanması yönünde bir dış politika takip ediyordu.

KAYNAKLAR

"Bolşeviklerin Kırım'daki Mezalimi- Hükümetimizin Kararı", *Sabah*, No: 10182, 22 Mart 1918.

"Bolşeviklerin Kırım'daki Mezalimi", *Sabah*, No: 10233, 12 Mayıs 1918.

"Kırım Ahvali", *Sabah*, No: 10239, 18 Mayıs 1918.

"Kırım Faciası; Kırım ve Türkistan'da Yapılan Vahşetler", *İkdam*, No: 7617, 24 Nisan 1918.

"Kırım Faciası", *Sabah*, No: 10214, 23 Nisan 1918.

"Kırım Hakkında; Ukrayna'nın İhtirasatını Protesto", *Sabah*, No: 10282, 30 Haziran 1918.

"Kırım Hükümeti Hariciye Komiseri İstanbul'a Geliyor", *Sabah*, No: 10184, 24 Mart 1918.

"Kırım Hükümeti Resmen Teşekkül Etti", *Sabah*, No: 10185, 25 Mart 1918.

"Kırım Hükümeti Resmen Teşekkül Etti", *Sabah*, No: 10185, 25 Mart 1918.

"Kırım Hükümeti Teşkilatı Hakkında", *Sabah*, No: 10251, 30 Mayıs 1918.

"Kırım Müslümanları", *Sabah*, No: 10182, 22 Mart 1918.

"Kırım Müslümanlarına Dair Bir Mülakat", *Sabah*, No: 10351, 10 Eylül 1918.

"Kırım Müslümanlarının Bir Ricası; Bolşeviklerin Tahriklerine Karşı Muavenet Talebi", *Sabah*, No: 10187, 27 Mart 1918.

"Kırım'da Buhran-ı Vükela", *Sabah*, No: 10363, 25 Eylül 1918.

“Kırım’daki Kardeşlerimize Muavenet-Bolşeviklerin Kırım’daki Mezalimi-Hükümetimizin Kararı”, *Sabah*, No: 10182, 22 Mart 1918.

“Kırım’ın Atisi Meselesi”, *Sabah*, No: 10352, 11 Eylül 1918.

“Kırım’ın Hukuku”, *Sabah*, No: 10183, 23 Mart 1918.

“Kırım’ın İstiklali Hükümet-i Osmaniye ve Almanya Tarafından Kabul Edildi-Ukrayna Kırım’dan Askerini Çekiyor”, *Sabah*, No: 10236, 15 Mayıs 1918.

“Kırım’ın İstiklali Hükümet-i Osmaniye ve Almanya Tarafından Kabul Edildi-Ukrayna Kırım’dan Askerini Çekiyor”, *Sabah*, No: 10236, 15 Mayıs 1918.

“Kırım’ın Mukadderatı Meselesi”, *Ati*, No: 179, 23 Haziran 1918.

“Kırım’ın Vaziyeti”, *Sabah*, *Sabah*, No: 10371, 3 Teşrin-i Evvel 1918.

“Kırımın İstiklali”, *Sabah*, No: 10405, 6 Teşrin-i Sani 1918.

“Kırımhıların Protestosu; Ukrayna Kırım İşlerine Ne Karşıyor ?”, *İkdam*, No: 7630, 7 Mayıs 1918.

“Kırım-Ukrayna İttihadı”, *Sabah*, No: 10394, 26 Teşrin-i Evvel 1918.

“Kırım Hükümeti; Parlamento Kalemi Teşkili”, *Sabah*, No: 10256, 4 Haziran 1918.

“Müslüman Parlamentosunun Mukarreratı”, *Sabah*, No: 10259, 7 Haziran 1918.

“Müslüman Parlamentosunun Mukarreratı”, *Sabah*, No: 10259, 7 Haziran 1918.

“Sivastopol’da Osmanlı Donanması; Kırım’ın İşgal Edilen Aksamına Bir Nazar-Umumi”, *İkdam*, No: 7628, 5 Mayıs 1918.

“Sivastopol’da Osmanlı Donanması; Kırım’ın İşgal Edilen Aksamına Bir Nazar-Umumi”, *İkdam*, No: 762228, 5 Mayıs 1918.

“Ukrayna’nın Kırım Üzerindeki İhtirasat”, *Sabah*, No: 10334, 24 Ağustos 1918.

ARABACI, H. Murat, “Türkiye’de Kurulan İlk Kırım Türk Teşkilatları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:1/2, 2008, ss.47-65.

KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

KIRIMLI, Hakan, “Kırım, Rus İdaresi Dönemi”, *İslam Ansiklopedisi*, C: 25, 2002, ss. 458-464.

KİREÇCİ M. Akif - TEZCAN, Selim, *Kırım’ın Kısa Tarihi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi, Ankara 2015.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

VOZGRİN, Valeri, “Bolşevik İhtilalinden Sonra Kırım”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S: 81, 2015, ss. 339-411.

“ANAYASAYA HAYIR DEMEK”: 1961 ANAYASA REFERANDUMU VE SAMSUN*

Önder DUMAN**

ÖZ

Vatandaşların muhtelif siyasi ve toplumsal sorunlara dair görüşünü almak için başvuru referandum, son bir asırlık dönemde dünyada sıkça uygulanan demokratik bir yöntemdir. Genellikle anayasa, sınırlar, kamusal düzenlemeler ve uluslararası birliklere katılım gibi konularda referanduma gidilirken, Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk referandum 27 Mayıs 1960 askerî darbesi sonrası hazırlanan anayasaya yönelik olarak 9 Temmuz 1961’de yapılmıştır. Askerî yönetimin hüküm sürdüğü bir ortamda, sıkıyönetim koşullarında yapılan referandumda halk yüzde 62 oranında “evet” derken, “hayır” oyları yüzde 38’de kalmıştır. Referandumda anayasaya çoğunlukla “Hayır” oyu veren illerden biri de Samsun’dur. Propaganda sürecinde siyasilerin, derneklerin ve sivil toplum kuruluşlarının desteği ile yoğun bir “evet” kampanyası yürütülmesine rağmen Samsun’da halk yüzde 57 oranında anayasaya “hayır” demiştir. Çalışmada ülkedeki anayasa yapım ve referandum propaganda süreci ile eşzamanlı olarak Samsun’da yaşananlar ve ortaya çıkan hayır sonucunun dinamikleri arşiv belgeleri, süreli yayınlar ve sözlü kaynaklar üzerinden tespit edilmektedir.

Anhtar Sözcükler: Samsun, 1961 Anayasası, Referandum, Propaganda, Askerî Darbe.

“NO TO CONSTITUTION”: 1961 CONSTITUTION REFERENDUM AND SAMSUN

ABSTARCT

The term referendum marks a general vote by the electorate conducted on various political or social questions. It is a democratic data collection instrument that is frequently employed in the world in the last century. The first referendum in the Republic of Turkey was conducted on July 9, 1961, after the military coup of May 27, 1960 under the strict rule of the military board. In the referendum held by the military administration, the people said "yes" at 62% and "no" at 38%. Samsun was one of the regions voting mostly for "No" in the referendum 1961. Despite the fact that a propaganda campaign was carried out by the ruling junta as well as the supporting civil society associations, the people in Samsun said "no" to the Constitution by 57%. This study investigates the dynamics of the results pertaining to the constitutional referendum in Samsun and the period of propaganda in the country with reference to the archival documents, periodicals and oral sources.

Keywords: Samsun, 1961 Constitution, Referandum, Propaganda, Military Coup.

* *Gönderim tarihi: 10.01.2018. Kabul tarihi:16.02.2018.*

** *Prof. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, SAMSUN.
onder.duman@omu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4359-3761*

Giriş

Büyük bir halk topluluğunun, çoğu kez de bir ülkenin oy verme hakkına sahip vatandaşlarının türlü siyasî ve toplumsal sorunlar karşısında olumlu veya olumsuz görüşünü almak için başvurulmuş referandum¹, karar verme sürecinde doğrudan katılımı sağlaması itibariyle önemli bir demokrasi aracı olarak kabul edilmektedir². Modern dönemde ilk referandum 18. yüzyılın son çeyreğinde ABD’de yapılırken, bunu Fransa ve İsviçre’deki uygulamalar takip etmiş, 20. yüzyıla gelindiğinde pek çok ülke anayasasına referandum ile ilgili hükümler koymuştur. Son bir asırlık dönemde ülkelerin genelde anayasa, ülke sınırları, uluslararası birliklere katılım ve bazı kamusal düzenlemeler ile ilgili konularda referandumla gittikleri dikkati çekmektedir³.

Dünyada durum bu haldeyken Anadolu coğrafyasında ilk halk oylaması Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarında, Osmanlı kaynaklarında elviye-i selase (üç sancak) olarak geçen Kars, Ardahan ve Batum’da yapıldı. Tarihi kayıtlarda daha çok plebisit olarak geçen bu oylama, esasında Osmanlı Devleti’nin 3 Mart 1918’de yeni Sovyet yönetimi ile imzalamış olduğu Brest-Litovsk Antlaşması’nın bir sonucudur. Bu anlaşmaya göre Ruslar Doğu Anadolu ile beraber üç sancaktan da çekilirken, Kars Ardahan ve Batum halkının kendi geleceğine karar vermesi, burada bir plebisit/halk oylaması yapılması gerekiyordu. Nitekim bu gereklilik karşısında bölgenin Türk askerî yönetimi altına girmesi sonrası plebisite yönelik hazırlıklar kısa sürede tamamlanmış ve 14 Temmuz 1918’den itibaren bir kaç gün devam eden bir halk oylaması yapılmıştır. Bölgenin Osmanlı yönetimine ilhakına yönelik oylamada bölge ahalisi yüzde 98 oranında evet oyu kullanmıştır⁴. Dolayısıyla bu şekilde sınırlı bir bölgede de olsa Türk halkı ilk referandum deneyimini yaşamıştır.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise ilk referandum 27 Mayıs askerî darbesi sonrası hazırlanan anayasanın 9 Temmuz 1961’de sıkıyönetim koşullarında halkoyuna sunulması ile yapılmıştır. Ülke genelinde aynı gün yapılan referandumda 12.747.901 kayıtlı seçmenden 10.321.111 kişi katılım gösterirken, oylamada yüzde 61,7’lik bir kitle anayasaya “Evet” oyu vermiş, yüzde 38,3’lük bir kitle ise “Hayır” oyu kullanmıştır. Bu sonuçlarla 1961 Anayasası yürürlüğe girmiş, ancak bununla birlikte askerî idarenin hüküm sürdüğü bir ortamda, sıkıyönetim koşullarında yapılan bir referandumda “Hayır” oyunun bu kadar

¹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988, s. 934., *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C: 10, İstanbul 1988, s. 314.

² Anayasa hukukçuları demokrasiyi doğru, yarı-doğrudan ve temsili olarak üç kategoriye ayırırken, referandumu bunlar içerisinde yarı-doğrudan demokrasinin bir aracı olarak kabul ederler. Bkz. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara 2014.; Şeref İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2008.

³ *Bir Doğrudan Demokrasi Aracı Olarak Referandum*, TBMM Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 61-70.

⁴ Oylamada 87.048 erkek sandığa giderken, 85.129 kişi evet demiş, 441 kişi hayır oyu kullanmış ve 1.693 kişi çekimser kalmıştır. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990, s. 488-492.

yüksek çıkması dikkat uyandırmıştır. Nitekim referandumda Kütahya, Samsun, Aydın, Bolu, Bursa, Çorum, Denizli, İzmir, Manisa, Sakarya, Zonguldak gibi illerde seçmenler çoğunlukla anayasaya hayır oyu kullanmışlardır⁵. Mevcut çalışma işte bu iller içerisinde 1961 referandumunda yüzde 57'lik bir oranla anayasaya “Hayır” diyen Samsun’u konu edinmektedir. Çalışmada esas itibarıyla darbe sonrasında ülke genelinde anayasa yapım ve referandum süreci ile paralel olarak Samsun yerelinde yaşananlar, darbe yönetimi lehine ve aleyhine oluşan dinamikler, halk oylaması propaganda süreci ve sandık sonuçları ele alınmaktadır. Esas konuya geçmeden önce genel itibarıyla anayasa yapım ve referandum sürecine temas etmekte fayda vardır.

A. Anayasa Yapım Süreci ve Referandum

27 Mayıs 1960'da çekirdek kadrosunu albayların oluşturduğu⁶ bir grup vasıtasıyla Cumhuriyet döneminin ilk askeri darbesi gerçekleştirildi⁷. Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığındaki Milli Birlik Komitesi (MBK) ülke yönetimine el koyarken, sıkıyönetim ilan edildi, siyasî faaliyetler yasaklandı ve başta cumhurbaşkanı, başbakan ve genelkurmay başkanı başta olmak üzere pek çok sivil ve askerî bürokrat tutuklandı. İlk günkü bu tedbirlerin hemen ardından 28 Mayıs'ta darbenin hukukî altyapısını hazırlamak üzere bazı hukuk profesörleri uçakla İstanbul'dan Ankara'ya getirildi ve ilk etapta bir bilim kurulu oluşturuldu⁸. İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Sıddık Sami Onar başkanlığında oluşan ve “ilim ve hukuk heyeti” adını alan bu kurul, hemen aynı gün “*gayri meşru hale gelen Demokrat Parti idaresine karşı askerî hareketin meşru olduğu*” ve bunun “*asla bir hükümet darbesi olarak nitelenmeyeceğine*” yönelik bir bildiri yayınladı⁹. Bu kurul sonraki günlerde Ankara Siyasal'dan bir kaç katılımla çalışmalarına devam etti ve kısa sürede geçici bir anayasa metni hazırlayarak, MBK'ya sundu. 12 Haziran 1960'ta MBK tarafından 1 numaralı kanun olarak Resmi Gazete'de yayınlanan bu metinde, 1924 Anayasası'nın bazı hükümlerinin kaldırıldığı ve bazı hükümlerinin de değiştirildiği ifade edilmekte, MBK, Devlet Başkanı ve Bakanlar Kurulu'nun yetki ve görevleri kısa ve özlü bir

⁵ *Halk Oylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2008, s. 2- 8.

⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 355.

⁷ Esasında bu darbe bir hükümet darbesi olmanın ötesinde, Türk siyasetindeki iki farklı çizginin mücadelesinin sonucuydu. Şerif Mardin tarafından “merkez-çevre” mücadelesi olarak nitelenen bu durumun 1960 darbesi ile ilişkisi hakkında bir değerlendirme için bkz. Tanel Demirel, *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 27.

⁸ Suavi Aydın-Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 65. Darbeci subaylardan Numan Esin hatıralarında Ankara'ya gönderilmesi istenen profesörlerin ilk başta üç kişiden, Sıddık Sami Onar, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ve Hüseyin Nail Kubalı'dan oluştuğunu, ancak sonradan Tarık Zafer Tunaya ve İsmet Giritli'nin kendilerinin ısrarlı istekleri üzerine bu gruba dahil edildiklerini yazar. Numan Esin, *Devrim ve Demokrasi Bir 27 Mayısçıının Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul 2005, s. 114-115.A

⁹ Erol Tuncer, *1961 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara 2012, s. 264-265.

biçimde anlatılmaktaydı¹⁰. Dolayısıyla yaklaşık iki haftalık bir süre içerisinde hukuk kurulu, önce darbenin meşruiyetini açıklamaya çalışmak ve ardından geçici bir anayasa metni hazırlamak suretiyle ilk etaptaki beklentileri karşılamış oldu.

Darbenin ve askerî yönetimin yasallık zemini bu şekilde inşa edildikten sonra söz konusu hukuk kurulu bundan sonra tüm mesaisini yeni anayasa çalışmalarına yöneltti. Ancak tam bu dönemde MBK bir kurucu meclis oluşturularak, anayasa çalışmalarının bu meclis üzerinden yürütülmesine karar verdi. Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu başkanlığındaki bir komisyon kurucu meclis için gerekli yasayı hazırlamakla görevlendirilirken, komisyonun hazırladığı 44 maddelik “Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun” 13 Aralık’ta MBK’da kabul edildi. 16 Aralık’ta Resmi Gazete’de yayınlanan¹¹ kanuna göre MBK ve Temsilciler Meclisi’nden teşekkül edecek olan bu Kurucu Meclis, anayasa ve seçim yasası hazırlamakla görevli olup, anayasa ve seçim yasası doğrultusunda oluşacak TBMM’ye ülke yönetimini en geç 29 Ekim 1961’de devredecekti. Kurucu Meclis kanunu ile aynı gün Temsilciler Meclisi üyelerinin nasıl seçileceğini belirleyen 158 sayılı yasa çıkarıldı¹². Yasada Temsilciler Meclisinin kuruluş itibarı ile “meslekler ve bürokratik baskı temsili esasına” göre oluşturulması öngörülmüyordu. Buna göre Meclis, Devlet Başkanı’nca belirlenen 10, MBK tarafından belirlenen 18, illerden seçimle gelen 75, Bakanlar Kurulu’ndan 20, siyasi partilerden 74, muhtelif teşekkül ve kurumlardan 79 temsilci olmak üzere toplam 276 kişiden oluşacaktı. Meclis çok geçmeden tüm bu kişilerin katılımı ile 6 Ocak 1961’de göreve başladı.

Temsilciler Meclisi hemen ilk iş olarak anayasa çalışmalarına eğildi ve 9 Ocak’ta Meclis bünyesinde Enver Ziya Karal başkanlığında 20 kişilik bir Anayasa Komisyonu seçildi. Yabancı ülke anayasaları ile birlikte yukarıda bahsedilen Sıddık Sami Onar başkanlığındaki heyetin hazırladığı taslağı da inceleyen komisyon, mart ayı başında çalışmalarını tamamlayarak bir taslak metin oluşturdu ve Meclis’e sundu. Metin burada tartışılıp muhtelif değişikliklere uğradıktan sonra MBK’ya sunuldu. Burada da yine muhtelif tadillere uğrayan metin, darbenin yıldönümünde, 27 Mayıs 1961’de Kurucu Meclis’te 2 çekimsere karşı 260 oyla kabul edildi¹³ ve 31 Mayıs tarihli Resmi Gazete’de yayınlandı¹⁴.

Anayasa yapım süreci bu şekilde tamamlanırken, süreçle eş zamanlı olarak anayasanın halkoyuna sunulması için de çalışmalara başlanmıştı. Nitekim bununla ilgili kanun tasarısı Şubat 1961 sonunda Temsilciler Meclisi’ne sunu-

¹⁰ Seçil Karal Akgün, *27 Mayıs Bir İhtilal Bir Devrim Bir Anayasa*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009, s. 114.

¹¹ *T.C. Resmî Gazete*, S: 10682 (16.12.1960), s. 2766-2770.

¹² *T.C. Resmî Gazete*, S: 10682 (16.12.1960), s. 2770-2774; Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 165.

¹³ Sıtkı Ulay, “*Harbiye Silah Başına!*”, Ar Matbaası, İstanbul 1968, s. 212; Akgün, *27 Mayıs...*, s. 172-179.

¹⁴ *T.C. Resmî Gazete*, S: 10816 (31 Mayıs 1961); *Milliyet*, 1 Haziran 1961, s. 1.

lurken, söz konusu tasarı ve buna dair komisyon raporu mart ayı boyunca müzakere edildi¹⁵. Tasarı aynı zamanda MBK genel kurul toplantılarında da tartışıldı¹⁶. Tüm bu müzakere süreci sonunda “Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun” 28 Mart 1961’de Kurucu Meclis’te kabul edildi ve 1 Nisan tarihli Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girdi¹⁷. Kanuna göre seçme yeterliliğine sahip bulunan her vatandaş seçmen kütüğüne kayıtlı olmak şartıyla halk oylamasına katılabilirdi. Kanunda ayrıca anayasayı kabul edenlerin üzerinde “Evet”, kabul etmeyenlerin ise üzerinde “Hayır” yazılı pusulaları kullanacakları belirtilirken, ayrı renkte düzenlenecek olan bu pusulaların zarfın içine konulduğunda renk ayrılığını belli etmeyecek şekilde ve aynı ölçüde hazırlanması hususuna dikkat çekilmekteydi.

Anayasanın halkoyuna sunulması bu şekilde yasal bir zemine oturduktan sonra referandumun tarihi konusunda MBK’nın kararı beklenmeye başlandı. Haziran ayına gelindiğinde bu konuda resmî bir açıklama yapılmamış olmakla birlikte, kamuoyunda referandumun yakın bir zamanda yapılacağına dair bir beklenti oluşmuştu. Hatta o günlerde gazetelerde küçük çaplı da olsa anayasa referandumuna dair anketler dikkat çekiyordu. Örneğin bu türden bir anket yapan Tercüman, önce gazete muhabirlerinin nabzını yoklamış ve ankette 17 gazeteciden 16’sı anayasaya “Evet” diyeceklerini beyan etmişlerdi¹⁸. Anketine sonraki günlerde de devam eden Tercüman, İstanbul’daki parti il başkanları, gazeteciler, üniversite öğretim üyeleri ve halktan bazı kimselerin katılımıyla 30 kişinin görüşüne başvururken, 28 “Evet”, 2 “Hayır” sonucuna ulaşmıştı¹⁹. Dolayısıyla referandum tarihinin netleşmediği bir dönemde, Haziran 1961 başları itibariyle kamuoyunda anayasanın kahir bir ekseriyetle kabul edileceğine dair bir beklenti mevcuttu. Anketlerin oldukça sınırlı bir çevrede yapılıyor olması ve daha da önemlisi sıkıyönetim koşullarında darbe yönetiminin hazırladığı bir anayasaya açıkça hayır demenin zorluğu dikkate alınırsa, burada gazetelerin gerçekten bir ölçüm yapmak niyetinde mi, yoksa referandum öncesi evet lehine kamuoyunu yönlendirme gayreti içerisinde mi oldukları sorgulanabilir.

Referandum tarihinin netleşmediği bu dönemde siyasi partiler de artık görüşlerini beyan etmeye başlamışlardı. Haziran ayının ikinci haftası itibariyle Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) anayasaya açıkça “Evet” diyeceklerini kamuoyu ile paylaşmış bulunuyorlardı. Bu konuda ilk açıklama 10 Haziran’da Ekrem Alican başkanlığındaki YTP’den gelirken²⁰, onu CHP ve CKMP izledi. CHP 12 Haziran’da İsmet İnönü başkanlığındaki Parti Meclisi’nin anayasaya “Evet”

¹⁵ Bkz. *T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, C: 1-2, 1961.

¹⁶ Bkz. *T.C. Millî Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı*, C: 6 (22.3.1961), 1961, s. 2-9.

¹⁷ *T.C. Resmî Gazete*, S: 10771 (1 Nisan 1961), s. 3749.

¹⁸ “Hayır” oyu vereceğini söyleyen tek gazeteci Adalet Partisi’ne (AP) yakın Kudret gazetesi muhabiri Ercan San idi *Tercüman*, 1 Haziran 1961, s. 1, 5.

¹⁹ *Tercüman*, 3 Haziran 1961, s. 1, 5.

²⁰ *Vatan*, 11 Haziran 1961, s. 1.

kararını açıklamakla²¹ kalmadı, anayasayı tanıtmak ve lehine propaganda çalışması yapmak üzere Çorum'dan Rize'ye kadar uzanan bir gezi planladı²². Temsilciler Meclisi üyeleri ile gençlik kolları genel merkez temsilcilerinin katılacağı bu gezide, Çorum'dan Rize'ye 8 ilde hem il gençlik kolu kongrelerine katılım sağlanması, hem de anayasa lehine propaganda yapılması öngörülüyordu. Aynı günlerde CKMP de hazırlamış olduğu bir program kapsamında "Evet" kampanyası yürütmek üzere yönetim kurulu üyeleri Fuat Arna ve Ahmet Oğuz'u Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya göndermek üzere hazırlık yapılmaktaydı²³. Bunlara karşılık açıkça ifade etmese bile Demokrat Parti'nin siyaseten devamı iddiasındaki Adalet Partisi (AP) bu günlerde rengini pek belli etmemekte, yapılan resmî açıklamalarda parti bünyesinde anayasa ile ilgili bir komisyon kurulduğu ve bu komisyonun hazırladığı rapora göre nihai kararın kamuoyu ile paylaşılacağı belirtilmekteydi²⁴.

Siyasi partilerde durum bu haldeyken aynı dönemde MBK da anayasa lehine sahaya inmek için hazırlıklara başlamış bulunuyordu²⁵. Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel'in 14 Haziran'daki açıklamalarına göre MBK'nın 23 üyesi hazırlanacak bir program kapsamında tüm ülkeyi dolaşarak anayasaya için "Evet" propagandası yapacaklardı²⁶. Yine bu dönemde pek çok dernek, kuruluş ve federasyon anayasa için "Evet" kampanyalarına destek vereceklerini, ya da bizzat kampanya düzenleyeceklerini kamuoyuna duyurmaktaydılar. Bu noktada Türkiye Millî Talebe Federasyonu'nun 18 Haziran'daki destek açıklaması kamuoyunda bilhassa dikkat uyandırmıştı²⁷. Bu dönemde ayrıca kamuoyunca yakından bilinen pek çok gazeteci, yazar ve akademisyen konuşmalarında ve yazılarında açıkça anayasa lehinde olduklarını, referandumda "Evet" oyu kullanacaklarını beyan etmekteydiler. Dolayısıyla daha referandum tarihinin netleşmediği bir dönemde devlet yönetimi, siyasi partiler, sivil toplum ve gazetecilerin katılımıyla anayasaya "Evet" noktasında ciddi bir kamuoyu oluşturulmuştu.

"Evet" kampanyasının altyapısı bu şekilde kurulduktan sonra MBK 20 Haziran 1961 tarihli toplantısında referandum tarihini 9 Temmuz 1961 Pazar günü olarak tayin ederken, siyasî partilerin anayasa konusunda propaganda serbestisinin 22 Haziran'da başlayacağını duyurdu²⁸. Referandum tarihinin netleşmesi ile öncelikle teknik hazırlıkların tamamlanması noktasında il ve ilçe

²¹ *Vatan*, 13 Haziran 1961, s. 1.

²² Bu geziye Suphi Baykam, Hıfzı Oğuz Bekata, Ferda Güley, Ali İhsan Göğüş, Alev Coşkun, İmadettin Elmas, Oktay Ekşi, Dündar Soyer, Altan Öymen ve Babür Ardahan'ın katılımı planlanmıştı. *Vatan*, 13 Haziran 1961, s. 1, 5.

²³ *Milliyet*, 4 Haziran 1961, s. 1, 5.

²⁴ *Tercüman*, 5 Haziran 1961, s. 1.

²⁵ *Milliyet*, 4 Haziran 1961, s. 1.

²⁶ *Vatan*, 15 Haziran 1961, s. 1, 5.

²⁷ *Vatan*, 19 Haziran 1961, s. 1, 5.

²⁸ *T.C. Resmî Gazete*, S: 10836 (23 Haziran 1961); *Hürriyet*, 21 Haziran 1961, s. 1; *Milliyet*, 21 Haziran 1961, s. 1.

seçim kurullarının yoğun bir mesaiye girdikleri dikkati çekmektedir. Oldukça kısa bir sürede tanzim edilen seçmen kütükleri 22 Haziran'dan itibaren askıya çıkarılırken, seçmenlerin bir hafta içinde bu kütükleri incelemeleri istendi²⁹. Seçmen kütükleri üzerinde bu çalışmalar yapılırken Kurucu Meclis MBK Üyesi Ahmet Yıldız ve Temsilciler Meclisi Üyesi Ahmet Şener Meclis üyelerinin de anayasa lehine propaganda çalışmalarına katılımlarını sağlamak üzere, Meclis'in on gün süre ile tatil edilmesine yönelik bir tasarıyı 21 Haziran'da gündeme taşıdılar. Aynı gün yapılan görüşmelerin ardından tasarı kabul edilirken, görüşmeler esnasında bu gezilerin tüm vilayetleri kapsayacak şekilde 3'er temsilci ile yapılması kararlaştırıldı³⁰. Buna göre Meclis 22 Haziran'dan itibaren on gün süre ile tatil edilmiş ve 67 vilayete gidecek 3'er kişilik gruplar Meclis Başkanlığınca tespit edilmeye başlanmıştır³¹. Meclis Başkanlığı ayrıca halka dağıtılmak üzere devlet matbaasında anayasa basımı çalışmalarını hızlandırılmış ve ilk elde 16.000 yeni anayasa bastırılarak, bunların valiler aracılığıyla dağıtımını sağlanmıştır³².

Anayasa lehine meclisteki bu faaliyetler ile eş zamanlı olarak siyasi partiler de sahada kendilerini göstermeye başlamışlardı. Yukarıda da ifade edildiği üzere neredeyse bütün partiler "Evet" safında yer alırken, AP ilk zamanlarda rengini pek belli etmemektedir. Ancak Haziran ayı sonlarına gelindiğinde kamuoyunun da baskısıyla AP de referanduma dair resmî açıklamasını yapmak zorunda kaldı. AP 26 Haziran'da yayınladığı bildiride "*yeni anayasayı desteklediğini*" kamuoyuna ilan etti. AP bildirisinde yeni anayasanın 1924 Anayasası'na kıyasla hukukî teminat bakımından ileri bir adım olduğunu ifade etmekte ve anayasanın "*kat'i tasvibinin*" millete bırakıldığı gibi orta yollu bir ifade kullanmaktaydı³³. AP'nin bu tavrına karşılık, diğer partiler propagandanın başladığı ilk günden itibaren anayasa lehine, güçlü bir evet vurgusu içeren konuşmalar yapmaktaydılar³⁴.

Diğer partilere nazaran Adalet Partisi'nin bu cılız anayasa desteği doğal olarak darbe yönetiminin de tepkisini çekmekte gecikmedi. Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel 27 Haziran'da gazetecilere yaptığı konuşmada AP'yi kasıtlı "*Benim işittiğime göre onlar (hayır) demek niyetindedirler. Kendileri bilirler...*" diyerek uyarı dozu yüksek bir değerlendirme yapmıştır³⁵. Gürsel'in bu açık uyarısı sonrası basında AP ve lideri Ragıp Gümüşpala'ya yönelik eleştiriler ve ithamların dozu ve niceliği dikkat çekici şekilde arttı. Nitekim gazeteler AP lideri Ragıp Gümüşpala'nın 29 ve 30 Haziran'daki İzmir konuşmalarını mercek altına alırken, anayasaya açıkça "Evet" dememesine vurgu ile "*Gümüşpala*

²⁹ *Hürriyet*, 25 Haziran 1961, s. 1; *Milliyet*, 23 Haziran 1961, s. 1.

³⁰ *T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi*, C: 2, Birleşim: 16, s. 129-132.

³¹ *Milliyet*, 22 Haziran 1961, s. 1.

³² *Samsun*, 26 Haziran 1961, s.1.

³³ *Tercüman*, 27 Haziran 1961, s. 1, 5; *Milliyet*, 27 Haziran 1961, s. 1.

³⁴ *Tercüman*, 26 Haziran 1961, s. 1; *Hürriyet*, 28 Haziran 1961, s. 1.

³⁵ *Hürriyet*, 28 Haziran 1961, s. 1.

açıkça “Hayır” diyemiyor”³⁶, “AP’liler bir türlü “Evet” diyemiyor”³⁷, “CHP yürekten, AP ise üstünkörü “Evet” diyor”³⁸ gibi başlıklar atıldılar. Diğer taraftan siyasî parti liderleri de Gümüşpala’ya tepki göstermekte gecikmediler. Örneğin CKMP lideri Osman Bölükbaşı, Gümüşpala hakkında “Demokrat Parti’nin sözde varisi”, “ciddiyet ve samimiyet yoksunu sözde lider” gibi tanımlamalar yapmaktan geri durmamıştır³⁹. Gümüşpala tüm bu tepki ve ithamlara karşılık tavrını hiç değiştirmemiş, halka hitaplarında ve radyo konuşmalarında yukarıda belirtilen 26 Haziran tarihli bildiriadaki ifadeleri yinelemiş, “Evet”e yönelik bir vurgudan özellikle kaçınmıştır⁴⁰.

AP’nin anayasaya dair “örtük hayır” olarak nitelenebilecek bu tavrına karşılık, diğer bütün siyasî partiler, başta CHP, YDP ve CKMP anayasa lehine propaganda gezileri düzenlemekte, halkla her temaslarında referandumda “Evet” kullanılmasını istemekteydiler. Nitekim adı geçen partiler 28 Haziran’dan 5 Temmuz’a kadar devam eden radyo propaganda saatlerinde de yine aynı yönde konuşmalar yapmışlardır⁴¹. Bu partiler içerisinde kampanya ve faaliyetleri ile CHP’nin çok daha etkin bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Ülkenin dört bir yanında partinin il örgütleri buldukları bölgelerde evet kampanyasının öncülüğünü yaparken, parti genel merkezi yürütülen kampanyanın finali niteliğinde 3 Temmuz’da İstanbul’da Taksim Meydanı’nda büyük bir miting düzenlemiştir. Gazetelere göre 40.000 kişinin katıldığı mitingde İsmet İnönü bir konuşma yapmış ve kalabalıktan “Evet” oyu için söz almıştır⁴².

Referandum propaganda sürecinde siyasî partilerin yanı sıra yukarıda da bahsedildiği üzere MBK üyelerinin de anayasa lehine sahada etkin olarak çalışma yaptıkları görülmekteydi. Nitekim albay ve binbaşı arasında değişen rütbelerde 15 MBK üyesi subay 1-5 Temmuz tarihleri arasında neredeyse tüm vilayetleri içine alacak bir gezi programı kapsamında ülkeyi dolaşmışlar, valiliklerce organize edilen toplantılarda anayasa lehine konuşmalar yaparak, etkin bir “Evet” kampanyası yürütmüşlerdir⁴³. Bu süreçte ayrıca Temsilciler Meclisi üyelerinin⁴⁴ ve Türkiye Milli Talebe Federasyonu’nun⁴⁵ da sahada etkin olarak

³⁶ *Vatan*, 30 Haziran 1961, s. 1.

³⁷ *Hürriyet*, 30 Haziran 1961, s. 1.

³⁸ *Hürriyet*, 1 Temmuz 1961, s. 1.

³⁹ *Milliyet*, 1 Temmuz 1961, s. 1.

⁴⁰ *Vatan*, 2 Temmuz 1961, s. 1; *Hürriyet*, 2 Temmuz 1961, s. 1, 7.

⁴¹ Radyo konuşmaları için bkz. *Hürriyet*, 29 Haziran 1961, s. 1, 6; *Tercüman*, 29 Haziran 1961, s. 1, 5; *Tercüman*, 30 Haziran 1961, s. 1, 3; *Tercüman*, 1 Temmuz 1961, s. 1, 5; *Tercüman*, 1 Temmuz 1961, s. 1, 5; *Tercüman*, 2 Temmuz 1961, s. 1, 5; *Milliyet*, 2 Temmuz 1961, s. 1, 7; *Tercüman*, 3 Temmuz 1961, s. 1, 5; *Milliyet*, 3 Temmuz 1961, s. 1, 5.

⁴² *Milliyet*, 4 Temmuz 1961, s. 1, 5; *Tercüman*, 4 Temmuz 1961, s. 1, 5; *Hürriyet*, 4 Temmuz 1961, s. 1, 5.

⁴³ Program için bkz. *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları (6 Ocak 1961-16 Kasım 1961)*, Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 1105-1110.; *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1961, s. 1.; *Vatan*, 1 Temmuz 1961, s. 1, 5.; *Samsun*, 1 Temmuz 1961, s. 1.

⁴⁴ *Milliyet*, 28 Haziran 1961, s. 3.

⁴⁵ *Vatan*, 5 Temmuz 1961, s. 1, 5; *Milliyet*, 27 Haziran 1961, s. 3.

“Evet” kampanyalarına destek verdikleri görülmektedir. Yine tüm bunlarla birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı’nın da 1 Temmuz 1961’de bir beyanname yayınlarak halkı anayasayı desteklemeye çağırdığını da ifade etmek gerekir⁴⁶.

“Hayır” kelimesinin telaffuz edilmediği, tümüyle “Evet”e yönelik bu anayasa propaganda süreci 5 Temmuz akşamı resmen sona ererken⁴⁷, seçmenler oy verme gününü beklemeye başladılar. 9 Temmuz günü gelip çatığında 05.00-19.00 saatleri arasında seçmenler “Evet” anlamındaki beyaz, ya da “Hayır” anlamındaki kırmızı pusulaları⁴⁸ zarfın içine koyarak oylarını kullandılar. Yassıada’da yargılananların oy kullanmadığı⁴⁹ referandumda, seçmen kütüklerindeki eksikliklerden dolayı birçok kimse oy veremezken, bazı sandıklarda yeterince kırmızı oy pusulasının bulunmaması, oy zarflarının inceliği ve gün ışığında zarfın içindeki kırmızı pusulanın kolayca seçilebilmesi ve bazı oy verme kabinlerinin gizliliğe elverişli biçimde düzenlenmemesi gibi oylamanın demokratikliğini sakatlayıcı şikâyetler eksik olmadı⁵⁰. Referandumda 12.747.901 kayıtlı seçmenden 10.321.111’i oy kullanırken, katılım oranı yüzde 81 olarak gerçekleşti. Referandumda 6.348.092 seçmen (yüzde 61,7) anayasaya “Evet” derken, 3.933.944 seçmen (yüzde 38,3) “Hayır” oyu kullandı. “Evet” oyları doğu vilayetlerinin çoğunda yüzde 90’lar seviyesinde çıkarken, batıya doğru “Evet” ve “Hayır”ın birbirine yakın olması ve hatta bazı yerlerde “Hayır”ın yüksekliği dikkat çekiciydi. En yüksek “Evet” oranı yüzde 97,7 ile Mardin’de gerçekleşirken, onu yüzde 95 ile Tunceli izlemiş, buna karşılık Kütahya yüzde 58,2 ile en yüksek oranda anayasaya “Hayır” demiştir⁵¹.

B) Halkoylaması ve Samsun

1) 27 Mayıs’tan Referandumla Samsun

27 Mayıs 1960’da ordunun yönetime el koyması, meclisin feshi ve sıkıyönetim ilânı ile başlayan süreçte her ilde olduğu gibi Samsun’da da benzer manzaralar yaşandı. Sıkıyönetim ilânı ile beraber Vali Cavit Tevfik Okyayüz’ün yerine vekâleten Garnizon Komutanı Yarbay Turan Ergüngör görevlendirilirken⁵², tüm siyasî faaliyetler yasaklandı ve partilerin ocak ve bucak teşkilatları kapatıldı⁵³. Böylelikle yerelde siyasî sahada 1961’in ilk aylarına kadar devam edecek olan bir sessizlik dönemi başladı. 1961 yılı başlarında parti faaliyetleri-

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1961, s. 1, 5.

⁴⁷ *Hürriyet*, 6 Temmuz 1961, s. 1; *Milliyet*, 6 Temmuz 1961, s. 1.

⁴⁸ *Hürriyet*, 9 Temmuz 1961, s. 1.

⁴⁹ Yassıada’nın askerî yasak bölge olması ve seçim bölgesi sayılmaması buna gerekçe gösterilmiştir. *Hürriyet*, 10 Temmuz 1961, s. 1.

⁵⁰ *Vatan*, 10 Temmuz 1961, s. 1; *Hürriyet*, 10 Temmuz 1961, s. 1; *Hürriyet*, 11 Temmuz 1961, s. 1; Ayrıca bkz. Yavuz Bahadıroğlu, *Anılarımdaki Türkiye*, Nesil Yayınları, İstanbul 2015.

⁵¹ *Halk Oylaması...*, s. 2-8.

⁵² *Yeni Selamet*, 30 Mayıs 1960, s. 1.

⁵³ *Demokrat Canik*, 28 Haziran 1960, s. 1.

nin kısmen serbest bırakılması ve yeni parti örgütlerinin kurulması ile yereldeki siyasi durgunluk yerini zamanla hareketliliğe bıraktı.

27 Mayıs ile yerel siyasi faaliyetlerin başlaması arasında geçen süre içerisinde tüm ülke genelinde olduğu gibi Samsun'da da askerî yönetim lehine yoğun bir propaganda süreci işledi. Darbe sonrasında beklenen halk desteğinin oluşmadığını gören MBK Haziran ayı sonunda M. Suphi Gürsoytrak öncülüğünde “27 Mayıs: MBK Milli İnkılâbı Yayıma ve Tanıtma Komisyonu/Komitesi” adıyla bir propaganda ofisi kurdu ve bu ofis bir yandan broşür ve kitaplar hazırlarken, bir yandan da hazırlamış olduğu yazıları gazetelerde yayınlamaya başladı⁵⁴. İşte bu propaganda ofisinin “27 Mayıs inkılabının mana ve hedefleri” temalı yazıları temmuz ayının ilk haftasından itibaren Samsun'da yerel gazetelerde yayınlanmaya başladı ve bu gazetelerin en ücra köylere kadar ulaştırılmasına çaba sarf edildi⁵⁵. Hatta gazetelerin birinci sayfalarına yıldızlı kutucuklar içerisinde dikkat çekecek şekilde “*Vatandaş Okuduğun Gazeteyi Köylü Vatandaşa Ver, İnkılabının Gayesini Onlar da Anlasın*” biçiminde uyarı yazıları konuldu⁵⁶.

Samsun'da gazeteler vasıtasıyla yapılan bu propaganda ile eş zamanlı olarak köylü vatandaşlara “*inkılabın gaye ve manasını anlatmak*” için Maarif Müdürlüğünün organizasyonu ile öğretmenlerden oluşan propaganda heyetleri görevlendirildi. 3'er öğretmenlerden oluşan bu heyetlere yukarıda bahsedilen büronun hazırlamış olduğu broşür ve kitaplar verilirken, anlatımların buralardaki yazılar üzerinden yapılması istenmekteydi⁵⁷. Tespitlerimize göre sadece Samsun merkezde 36 öğretmenin katılımı ile 12 ekip teşkil edilmiş olup, söz konusu ekipler temmuz ayının ikinci haftası içinde üç günde 101 köyde “*inkılabı*” anlatmışlardı. İlçelerde de yine bu tür ekipler oluşturulmuş bulunuyordu⁵⁸.

Samsun'da söz ve yazı üzerinden yürütülen bu propagandaya sonraki günlerde köylerde herkesin görebileceği yerlere kurulan “*inkılabı teşhir dolapları*” ile devam edildi. Valilik ve kaymakamlıklarla yaptırılan bu dolaplarda başta Cemal Gürsel olmak üzere MBK üyelerinin fotoğrafları, “*inkılabın mana ve önemini*” içeren yazılar ile Demokrat Parti iktidarının “*fenalıkları*” ve önde gelen eski Demokrat Partililerin, “*düşüklerin*” resimleri yer alıyordu⁵⁹.

Darbenin ilk aylarında yereldeki dinamiklerce organize edilen bu propaganda faaliyetleri sonraki aylarda yerini Ankara ve İstanbul merkezli faaliyetlere bıraktı. Bu faaliyetler daha çok MBK üyelerinin ziyaretleri veya Milli Türk Talebe Birliği gibi sivil örgütlerin etkinlikleri biçiminde gerçekleşti. Nitekim bu

⁵⁴ Mehmet Ö. Alkan, “Türkiye’de İlk Referandum-1961 “Evet Kampanyası” İçin Kurulan Propaganda Ofisleri ve Yayınladıkları Broşürler”, *Toplumsal Tarih*, S: 280 (Nisan 2017), s. 40-41.

⁵⁵ *Demokrat Sesi*, 9 Temmuz 1960, s. 1.

⁵⁶ *Güzel Samsun*, 13 Temmuz 1960, s. 1; *Güzel Samsun*, 20 Temmuz 1960, s. 1.

⁵⁷ *Güzel Samsun*, 10 Ağustos 1960, s. 1.

⁵⁸ *Güzel Samsun*, 12 Temmuz 1960, s. 1.

⁵⁹ Bafra’ya bağlı Engiz’deki “İnkılâbı Teşhir Dolabı” ile ilgili bir haber için bkz. *Güzel Samsun*, 19 Haziran 1961, s. 1.

türden ilk ziyaret MBK üyesi Kurmay Albay Kadri Kaplan tarafından 22 Eylül'de gerçekleştirildi. Uçakla Samsun'a gelen Kaplan, Vali Rauf İnan'ı ziyaret ettikten sonra Cumhuriyet Meydanı'nda gazetelerin ifadesi ile 'hınca hınç kalabalığa' "27 Mayıs inkılabının mana ve mefhumu" konulu bir konuşma yapmış ve ertesi gün Çarşamba ve Terme'ye gitmiştir⁶⁰.

Kasım ayı sonlarına gelindiğinde Samsun bu kez Milli Türk Talebe Birliği'nce organize edilen ve tüm yurdu dolaşmakta olan "inkılâp kervanına" ev sahipliği yaptı. 27 Mayıs ve askerî yönetim ile "Yassıada'daki düşüklere" ait 400'den fazla fotoğrafı sergileyen bu "kervan", 27 Kasım'da önce Bafra'da ve sonra da Samsun il merkezinde etkinlikler gerçekleştirdi⁶¹.

MBK üyelerinin Samsun'a yönelik ziyaretleri Kadri Kaplan ile sınırlı kalmadı. 1961 yılının ilk ayı içinde bu kez yine MBK Üyesi ve Devlet Başkanı Genel Sekreteri Osman Köksal beraberindeki üç arkadaşı ile Samsun'a geldi. 17 Ocak'ta Samsun'a ulaşan Köksal, aynı günün akşamı ticaret odası meclis salonunda bir toplantı yaparken, burada "27 Mayıs İhtilalinin sebepleri ve meşruiyet esaslarını" izah etmeye çalıştı⁶². Ertesi gün Vali Fahrettin Erverdi ve emniyet müdürü ile 19 Mayıs Lisesi ve Kız Enstitüsü'nü ziyaret eden Köksal, öğleden sonra bu sefer belediye meclis salonunda muhtarlar ve basın temsilcileriyle bir araya geldi ve önceki günküne benzer bir konuşma yaptı⁶³.

Mayıs ayına gelindiğinde Samsun'un bu seferki konuğu MBK Üyesi ve Devlet Bakanı Sıtkı Ulay idi. 19 Mayıs kutlamaları kapsamında Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel'i temsilen 18 Mayıs'ta Samsun'a gelen Ulay⁶⁴, ertesi gün resmî törende yerini aldı⁶⁵. Ulay 20 Mayıs'ta Türk Kültür Derneği Samsun şubesinin hazırlamış olduğu "devrim gecesine" katılırken⁶⁶, burada yaptığı konuşmada⁶⁷ tıpkı önceki MBK üyeleri gibi 27 Mayıs'la tesis edilen askerî yönetim lehine sözler sarf etti. Aynı günün akşamı Bafra'ya bir ziyaret gerçekleştiren Ulay, meydana vatandaşlara hitabında yine aynı temalı bir konuşma yaptı⁶⁸.

Tüm bunlarla beraber Samsun'da 27 Mayıs lehine en geniş katılımlı etkinlik Türkiye genelinde olduğu gibi darbenin yıl dönümünde gerçekleştirildi. 27 Mayıs Cumartesi günü kutlamalarda yoğun bir halk katılımı sağlanırken, anıta çelenk koyma ve İstiklâl Marşı ile başlayan etkinlikler, asker, öğrenci ve esnaf teşkilatlarının geçidi ve halk oyunu gösterileri ile devam etti. Akşam ise şehirde fener alayı düzenlendi⁶⁹.

⁶⁰ *Demokrat Canik*, 23 Eylül 1960, s. 1.

⁶¹ *Samsun Postası*, 29 Kasım 1960, s. 1.

⁶² *Yeni Selamet*, 19 Ocak 1961, s. 1; *Demokrat Canik*, 19 Ocak 1961, s. 1.

⁶³ *Demokrat Canik*, 20 Ocak 1961, s. 1.

⁶⁴ *Samsun Postası*, 19 Mayıs 1961, s. 2.

⁶⁵ *Samsun Postası*, 20 Mayıs 1961, s. 1.

⁶⁶ *Yenises*, 22 Mayıs 1961, s. 1.

⁶⁷ Konuşma için bkz. *Yeni Selamet*, 23 Mayıs 1961, s. 1.

⁶⁸ *Bafra*, 25 Mayıs 1961, s. 1.

⁶⁹ *Samsun Postası*, 29 Mayıs 1961, s. 1; *Demokrat Canik*, 30 Mayıs 1961, s. 1.

Referandum kadar olan dönemde Samsun'da 27 Mayıs lehine yürütülen bu propagandaya karşılık, sıkıyönetim koşullarında bireysel de olsa bir karşı duruşun sergilendiğini söylemek mümkündür. Nitekim buna dair sadece gazetelere yansıyan 10 civarında vak'a tespit edilmektedir. Genellikle “*inkılâp aleyhine konuşma*” olarak kayıtlara geçen bu vak'alar, ilk olarak temmuz ayından itibaren gazetelere yansımaya başladı. Gazetelere göre temmuz ayının ilk haftası içinde Samsun Karayolları 7. Bölge şoförlerinden Cemalettin Efe ve eşi Mediha Efe, Pazar Mahallesi'nden Ali Ergün ve Bafra'dan Kâmil Kara “*inkılâp hükümeti aleyhine*” konuştuıkları iddiası ile tutuklanmışlardır⁷⁰. Yine hemen hemen aynı günlerde liman inşaatında memur olarak çalışan Afgan uyruklu Asım (Asaf?) Han⁷¹, tütün fabrikasında işçi olarak çalışan Rasim Çamlıbel⁷² ve Kökçüoğlu Mahallesi'nden Behçet Bilgin yine “*27 Mayıs ve inkılâp hükümetleri aleyhine konuştuıkları*” iddiası ile gözaltına alınmışlardır⁷³. Tüm bu tutuklamalar sonrası mahkeme safahatı konusunda bir bilgiye ulaşılammış olmakla birlikte, gazetelerden Asım (Asaf?) Han'ın Ağustos ayının ortalarında 2.000 lira kefaletle tahliye edildiğini öğrenmekteyiz⁷⁴. 1960 yılına dair bu konuyla ilgili gazetelere yansıyan son vak'a ise ağustos ayı ortalarında Havza'da meydana geldi. Havza'nın Kamlık Köyü'nden Ömer Sezgin adlı vatandaş yine “*milli inkılâp aleyhine*” konuştuğu iddiası ile tutuklanmıştır⁷⁵.

Gazete haberlerine bakılırsa Samsun'da bireysel de olsa 27 Mayıs ve askerî yönetime karşı duruş 1961 yılında da devam etti. Nitekim Çarşamba'da çıkan Kalender gazetesinden öğrendiğimize göre 1961 Mart ayı sonlarında Park Lokantası'nda “*inkılâp aleyhine*” konuştuğu iddiası ile Akdem Sözen adlı vatandaş hakkında kanunî takibat başlatıldı⁷⁶. 27 Mayıs aleyhine Samsun'da en çok ses getiren eylem ise nisan ayında meydana geldi. Gazete haberlerine göre 11 Nisan sabah saatlerinde Büyük Caminin avlusundaki ağacın üzerine Devlet Başkanı Cemal Gürsel, Yassıda yargılamaları yürüten Mahkeme Başkanı Salim Başol ve Başsavcı Ömer Altay Egesel'e hakaretimiz sözler içeren bir beyanname asıldı. Polis tarafından kaldırılan bu beyanname ile ilgili hemen adli takibat başlatılırken⁷⁷, incelemeler sonrası seyyar satıcılıkla geçinen Alucralı Osman Güdül söz konusu eylemin faili olduğu iddiası ile tutukladı⁷⁸. Bu olayın yaklaşık 20 gün sonrasında ise Sakarya İlkokulu'nda Mahmut Güdül adlı bir öğrenci sınıftaki yazı tahtasına Devlet Başkanı Gürsel aleyhine ifadeler içeren bir kâğıt astığı iddiası ile savcılığa sevk edildi⁷⁹. Dolayısıyla gazetelere yansıyan bu

⁷⁰ *Samsun Postası*, 9 Temmuz 1960, s. 1.

⁷¹ *Samsun Postası*, 11 Temmuz 1960, s. 1.

⁷² *Demokrat Canik*, 15 Temmuz 1960, s. 1.

⁷³ *Demokrat Sesi*, 12 Temmuz 1960, s. 1.

⁷⁴ *Samsun Postası*, 19 Ağustos 1960, s. 1.

⁷⁵ *Samsun Postası*, 20 Ağustos 1960, s. 1.

⁷⁶ *Kalender*, 25 Mart 1961, s. 3.

⁷⁷ *Demokrasinin Müdafii*, 20 Nisan 1961, s. 1; *Samsun Postası*, 12 Nisan 1961, s. 1.

⁷⁸ *Kalender*, 22 Nisan 1961, s. 3.

⁷⁹ *Demokrasinin Müdafii*, 4 Mayıs 1961, s. 3.

haberlerden yola çıkarak bu süreçte Samsun'da 27 Mayıs ve 27 Mayıs sonrasında oluşan askerî yönetim ve Yassıada yargılamalarına karşı bireysel de olsa bir karşı duruş dinamiğinin var olduğu rahatlıkla söylenebilir.

2. Samsun'da Referandum

Anayasanın halkoyuna sunulması ile ilgili kanunun 1 Nisan 1961'de Resmi Gazete'de yayınlanması ve akabinde 27 Mayıs'ın yıldönümünde anayasanın Kurucu Meclis'te kabulü ile esasen ülke genelinde referandum süreci de başlamıştı. Yukarıda da bahsedildiği üzere haziran ayı başı itibariyle basın önüllük ettiği bir "Evet" kampanyası zaten çoktan yol almıştı. Dolayısıyla Samsun'da da ülke geneli ile eş zamanlı olarak haziran ayı başlarından itibaren basında anayasa ve halkoyu ile ilgili yazılar çıkmaya başlarken, söz konusu yazıların satır aralarında "Evet" mesajı rahatlıkla okunuyordu⁸⁰.

YTP, CHP ve CKMP'nin 10-12 Haziran tarihleri arasında referanduma dair resmi görüşlerini açıklamaları ile Samsun'da da siyaset sahasında referandumaya yönelik bir hareketlenme başladı. Bu hareketlilik bilhassa CHP ve CKMP saflarında çok daha belirgindi. Nitekim CHP Samsun il örgütü Çorum'dan Rize'ye kadar Samsun'un da dahil olduğu 8 ilde Temsilciler Meclisi üyeleri ile gençlik kolları temsilcilerinin katılacağı propaganda gezisini haber aldıktan sonra adeta teyakkuza geçti⁸¹. İl gençlik kolları kongresi için hazırlıklarını söz konusu heyetin Samsun'da olacağı tarihe göre tamamlayan CHP Samsun il teşkilatı, 17 Haziran itibariyle konuklarını beklemeye başladı⁸². Ferda Gülay, Ali İhsan Göğüş, Dr. Suphi Baykam, Alev Coşkun, Altan Öymen ve Erol Ünal'dan oluşan CHP propaganda heyeti 17 Haziran'da Samsun'a gelirken⁸³, ertesi gün Ferhan Sinemasındaki gençlik kolları kongresine katıldı. CHP Samsun Temsilciler Meclisi Üyesi Rıza Işıtan'ın da hazır bulunduğu kongrede adı geçen heyet üyeleri kürsüye gelerek birer konuşma yaptılar. Yapılan tüm konuşmalarda "27 Mayıs ruhu" ortak tema olurken, konuşmacılar yine ortak bir dille Demokrat Parti iktidarlarına eleştirmişler ve anayasaya "Evet" oyu verilmesi talebinde bulunmuşlardır⁸⁴.

Samsun'da 18 Haziran'da CHP ile eş zamanlı olarak CKMP de il gençlik kolları kongresi düzenledi. Parti Genel Başkanı Osman Bölükbaşı ve CKMP Temsilciler Meclisi Üyesi Seyfi Öztürk'ün katıldığı kongre Zafer Sinemasında yapılırken, konuşmacıların tümü halkoyuna sunulacak anayasanın desteklenmesini ve referandumda "Evet" oyu kullanılmasını istediler⁸⁵. Bölükbaşı konuşmasında 27 Mayıs'ın meşruiyetini izaha çalıştıktan sonra "Evet" ricasına daya-

⁸⁰ *Yenises*, 16 Haziran 1961, s. 2.

⁸¹ *Yeni Selamet*, 15 Haziran 1961, s. 1.; *Güzel Samsun*, 16 Haziran 1961, s. 1.

⁸² *Samsun*, 15 Haziran 1961, s. 1.; *Samsun Postası*, 16 Haziran 1961, s. 1.

⁸³ *Samsun Postası*, 19 Haziran 1961, s. 1.

⁸⁴ *Samsun*, 19 Haziran 1961, s. 1, 2; *Demokrasinin Müdafii*, 19 Haziran 1961, s. 1; *Samsun Postası*, 20 Haziran 1961, s. 1; *Yeni Selamet*, 20 Haziran 1961, s. 1.

⁸⁵ *Samsun Postası*, 20 Haziran 1961, s. 1.

nak olacak şu ifadeleri kullandı⁸⁶: “... *Anayasanın tatbikini cevap verecek kuvvet Türk milletinin “Evet” demesi ile mümkün olacaktır. Bana sorduğunuzda fikrim şudur: 16 yıllık mücadeledeki fikirlerde prensip olarak neleri istemişsek hepsinin anayasaya girdiğinin bahtiyarlığı içindeyiz. Bu şartlar altında biz CKMP idarecileri olarak bu anayasaya “Evet” diyeceğiz. İhtilal idaresi tarih ve millet önünde şeref sözü vermiştir. İktidarı isteyenlere değil, milletin istediklerine teslim edecektir...*”

Referandum tarihinin netleşmediği bir dönemde Samsun’da anayasa lehine yürütülen bu propaganda, 20 Haziran’da referandum tarihinin ilanı sonrasında ciddi biçimde yoğunluk kazandı. Samsun’da bu propagandanın saha ve basın olmak üzere iki boyutta yürütüldüğü dikkati çekmektedir. Bizzat halkla ilişki kurmak, toplantılar, konferanslar ve açık oturumlar düzenlemek biçiminde yürütülen saha çalışmalarında siyasilerin ve bilhassa da CHP’lilerin en ön safta yer aldıklarını söylemek mümkündür.

Daha önce de ifade edildiği üzere halka anayasayı tanıtmak amacıyla 22 Haziran’dan itibaren Temsilciler Meclisi 10 gün süreyle tatil edilmiş ve her ile üç temsilciden oluşan ekipler görevlendirilmişti. Gazete haberlerine bakılırsa söz konusu amaca yönelik olarak Samsun için oluşturulan ekipte CHP Samsun temsilcisi Rıza Işıtan ile beraber M. Bahri Çolakoğlu ve Y. Yekta Karamustafaoglu yer almaktaydı⁸⁷. Temsilciler Meclisi üyelerinin 26 Haziran itibariyle Samsun’da çalışmalarına başladığı ve “Evet” kampanyasının bu tarihten itibaren zirve noktaya çıktığı rahatlıkla ifade edilebilir. Nitekim bu tarihten itibaren il merkezinde vali, ilçelerde ise kaymakamların başkanlığında öğretmen ve memurların katılımı ile toplantı ve seminerler düzenlenirken, bu toplantılar sonunda anayasa lehine köylerde propaganda yapacak heyetler oluşturuldu⁸⁸. Dörtlü gruplar halinde oluşturulan ve çoğunlukla öğretmenlerden oluşan bu propaganda heyetleri valilik ve kaymakamlıklarla sağlanan araçlarla 30 Haziran’dan itibaren köylere giderek, anayasal lehine konuşmalar yaptılar, halk oylamasında evet anlamına gelen beyaz pusulanın kullanılmasını telkin ettiler⁸⁹. Gazete haberlerine bakılırsa sadece Samsun il merkezinde bu propaganda faaliyeti kapsamında 200 öğretmen görevlendirilmiştir⁹⁰.

Samsun’da sahada “Evet” için öğretmenlerin yanı sıra CHP teşkilatının oldukça faal olduğu görülüyordu. 27 Haziran’dan itibaren bir program dahilinde çalışmalarına başlayan CHP il yönetimi bir yandan öğretmen ve memurlara yönelik toplantı ve seminerlerde⁹¹ eğitimciler görevlendirirken, bir yandan da yapılmakta olan ilçe kongrelerini “Anayasaya Evet” mitinglerine dönüştürmekte idi. Nitekim 29 Haziran’da Bafra’da Yeni Sinema’da yapılan ve Temsilciler

⁸⁶ *Demokrasinin Müdafii*, 19 Haziran 1961, s. 1; *Güzel Samsun*, 19 Haziran 1961, s. 1, 2.

⁸⁷ *Demokrat Canık*, 24 Haziran 1961, s. 1.

⁸⁸ *Bafra*, 29 Haziran 1961, s. 1, 4.

⁸⁹ *Yenises*, 1 Temmuz 1961, s. 1.

⁹⁰ *Demokrasinin Müdafii*, 3 Temmuz 1961, s. 1.

⁹¹ *Yenises*, 29 Haziran 1961, s. 1.

Meclisi üyelerinin de katılım gösterdiği gençlik ilçe kongresi de bu şekilde gerçekleşti. Kongrede yönetim kurulu seçimi yapıldıktan sonra Temsilciler Meclisi Üyesi Rıza Işıtan, İl Başkanı Nurettin Ceritoğlu, İlçe Başkanı Necati Bora, eski Samsun Valisi Orhan Sami Güvenç ve daha birkaç kişi kürsüde hemen hemen aynı cümlelerle yeni anayasa hakkında konuşmuşlar ve vatandaşları referandumda “Evet” oyu kullanmaya davet etmişlerdir⁹².

Samsun CHP İl yönetimi bu günlerde ayrıca kaza ve köylerde propaganda yapmak üzere çoğunlukla il gençlik kolları üyelerinden oluşan bir ekip oluşturmuştu. İl Başkanı Nurettin Ceritoğlu başkanlığında Okyay Kuğay, Fevzi Er ve Üstün Çilingir’den oluşan bu ekip⁹³ ilk “Evet kampanyasını” 3 Temmuz’da Tekkeköy’de gerçekleştirdi. Ekip üyelerinin sırayla kürsüye çıkarak halka hitap ettikleri toplantıda, konuşmacılar “*anayasanın hususiyetleri*” üzerinde durduktan sonra “Evet” çağrısı yaptılar⁹⁴. CHP Samsun’da ayrıca il gençlik kollarının organizasyonu ile 4 Temmuz’da il binasında bir açık oturum düzenledi. “*Partili partisiz bütün Samsunluların davet edildiği*”⁹⁵ açık oturumda konu anayasa ve referandum olup, bekleneceği üzere konuşmacılar anayasa lehine sözler sarf ettiler⁹⁶.

Öğretmenler ve CHP üzerinden yürütülen sahadaki bu çalışmalara 2 Temmuz’dan itibaren MBK Üyesi Kurmay Yarbay Suphi Karaman da destek verdi. Yukarıda da ifade edildiği üzere MBK “anayasayı halka tanıtmak” amacıyla haziran ayı ortalarında komite üyesi subaylar için bir gezi programı hazırlamış ve bu program uyarınca 1-5 Temmuz tarihleri arasında propaganda faaliyeti yürütülmesi öngörülmüştü. İşte bu kapsamda Kurmay Yarbay Suphi Karaman Çorum, Amasya, Çankırı, Kastamonu, Sinop, Samsun ve Ordu’yu içine alan bölge için görevlendirilmişti⁹⁷. 28 Haziran’da Ankara’dan yola çıkan⁹⁸ Suphi Karaman 2-3 Temmuz günlerinde Samsun ve Bafra’da valilikçe organize edilen iki açık hava toplantısında vatandaşları anayasaya “Evet” oyu vermeye çağırdı. Konuşmasına “*Ankara’dan Devlet Reisimiz Cemal Gürsel ile Millî Birlik Komitesi üyelerinin selamlarını getirdim*” diye başlayan Karaman, 27 Mayıs’ın ve dolayısıyla anayasanın kazanımları üzerinde durmuş ve anayasaya “Evet” çağrısını şu şekilde gerekçelendirmişti⁹⁹: “*...Türk milletinin muasır milletler seviyesine ulaşması için aylardan beri üzerinde çalışılan anayasa Kurucu Meclis’in ittifakıyla kabul edilerek milletin oyuna sunulmaya karar verilmiştir. Bu anayasamız mükemmeldir, tamdır, tatminkârdır. Belki içinde bazı kimselerin*

⁹² *Bafra*, 1 Temmuz 1961, s. 1.

⁹³ *Demokrat Canik*, 29 Haziran 1961, s. 1; *Yeni Selamet*, 30 Haziran 1961, s. 1; *Yenises*, 29 Haziran 1961, s. 1, 4.

⁹⁴ *Yenises*, 5 Temmuz 1961, s. 1.

⁹⁵ *Güzel Samsun*, 4 Temmuz 1961, s. 1.

⁹⁶ İl Gençlik Kolu Başkanı Okyay Kuğay’ın toplantıdaki konuşması için bkz. *Yenises*, 6 Temmuz 1961, s. 1, 3.

⁹⁷ *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1961, s. 1, 5; *Samsun*, 1 Temmuz 1961, s. 1.

⁹⁸ *Samsun Postası*, 3 Temmuz 1961, s. 1.

⁹⁹ *Samsun Postası*, 4 Temmuz 1961, s. 1; *Bafra*, 6 Temmuz 1961, s. 1, 3.

hoşuna gitmeyen bir madde bulunabilir. Fakat bu, anayasayı tümüyle kabul etmemek için yeter bir sebep olamaz. Onun için anayasay[a] her vatandaş “Evet” demelidir...”

Samsun’da anayasa ile ilgili yürütülen propagandanın saha dışında bir de basın boyutu bulunuyordu. Gazetelere bakıldığında bilhassa referandum tarihinin netleşmesi ile beraber anayasa ve “Evet” kampanyası lehine pek çok yazı dikkat çekmektedir. O tarihlerde Samsun yerel basınında gazete sahibi, yayın yönetmeni veya yazar pozisyonundaki hemen herkesin söz birliği içinde “Anayasaya Evet diyoruz” başlıklı ya da temalı yazılar kaleme aldıkları tespit edilmektedir. O dönemde Samsun ve ilçelerinde çıkan ve inceleme şansına sahip olduğumuz 10 civarındaki gazetenin hiçbirinde anayasa aleyhine veya referandumda “Hayır” oyu kullanılmasına dair bir haber ve yoruma tesadüf edilmemiştir. Aksine 24 Haziran’dan propagandanın son günü olan 5 Temmuz’a kadar tüm yerel gazetelerde anayasa lehine güçlü bir “Evet” vurgusu dikkati çekmektedir. Nitekim bu noktada 24 Haziran’da Güzel Samsun gazetesinde İter Nur’un “Anayasaya EVET diyoruz”¹⁰⁰, 26 ve 28 Haziran’da Samsun gazetesinde İrfan Yankutan’ın “Anayasaya evet” ve “Anayasa”¹⁰¹, 28 Haziran ve 3 Temmuz’da Yenises gazetesinde Yalçın Zerrin’in “Anayasa’ya “Evet” diyeceğiz”¹⁰² ve “Elbette Evet”¹⁰³, 5 Temmuz’da Mehmet Emin Coşkundere’nin Yeni Selamet, Kalender ve Demokrasinin Müdafii gazetelerinde “Evet”¹⁰⁴, 5 Temmuz’da Güzel Samsun gazetesinde Metin Göktürk’ün “Anayasaya Evet”¹⁰⁵ başlıklı yazıları bilhassa dikkat çekicidir.

Gazeteler sadece yazıları ile değil, bazı resimler, yıldızlı levhalar içine alınmış sloganlar veya kısa yazılarla da anayasa lehine yürütülen propagandanın etkin araçlarından biri oldular. Nitekim üzerinde Türk bayrağı örtülü bir seçim sandığı önünde oy veren kadın ve erkekli bir grubun “Anayasaya evet” klişesi ile süslenmiş bir fotoğrafı¹⁰⁶, “Egemenlik Ulusundur diyen Anayasaya EVET”, “İnsan haklarına dayandığı için Anayasaya EVET”, “Mutlu ve hür yaşamak için Anayasaya EVET”, “İlim yolundaki Devrimci Anayasaya EVET” sloganları¹⁰⁷ ile “Sayın Yurttaş! Bil ki verilecek her Evet oyu kurulacak 2. Cumhuriyet yapısının ayrı bir taşı olacaktır. Bu yapıda bir taşın da senin olsun istemez misin?”¹⁰⁸ şeklindeki telkin yazısı propaganda sürecinde gazetelerde sıklıkla kullanıldı.

Samsun’da bu propaganda sürecinde siyasiler ve basının yanı sıra sendika ve dernekler de açıklamaları ve faaliyetleriyle “Evet” kampanyasına destek

¹⁰⁰ *Güzel Samsun*, 24 Haziran 1961, s. 1.

¹⁰¹ *Samsun*, 26 Haziran 1961, s. 1; *Samsun*, 28 Haziran 1961, s. 1.

¹⁰² *Yenises*, 30 Haziran 1961, s. 1.

¹⁰³ *Yenises*, 3 Temmuz 1961, s. 2.

¹⁰⁴ *Kalender*, 5 Temmuz 1961, s. 1; *Yeni Selamet*, 5 Temmuz 1961, s. 1; *Demokrasinin Müdafii*, 5 Temmuz 1961, s. 1.

¹⁰⁵ *Güzel Samsun*, 5 Temmuz 1961, s. 1.

¹⁰⁶ *Demokrat Canik*, 24 Haziran 1961, s. 1; *Demokrat Canik*, 26 Haziran 1961, s. 1.

¹⁰⁷ *Güzel Samsun*, 4 Temmuz 1961, s. 1.

¹⁰⁸ *Yenises*, 5 Temmuz 1961, s. 1.

verdiler. Nitekim bu kapsamda Karadeniz İşçi Sendikaları Federasyonu ile Bafra Tütün İşçileri Sendikası 3 Temmuz günü eş zamanlı olarak anayasaya “Evet” diyeceklerini kamuoyuna duyururken¹⁰⁹, Türk Kültür Derneği Samsun şubesi 5 Temmuz akşamı Halk Eğitim Merkezi’nde bir gece tertip ederek¹¹⁰, bir nevi Samsun’daki “Evet” kampanyasının finalini yapmıştır.

Referandum sürecinde bu kadar yoğun bir “Evet” kampanyasına sahne olan Samsun’da, “Hayır” a yönelik siyasi bir kampanya yürütülmedi. Buna karşılık daha kurulu bir kaç ay olan AP il teşkilatının “Evet” kampanyalarının içinde yer almadığını, genel merkezce dile getirilen “*kararı Türk milleti verecektir*” noktasında durduğunu ve dolayısıyla bu şekilde örtülü de olsa “Hayır” saflarında yer aldığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Samsun’da anayasa lehine propaganda yürüten gazetelerin iddiasına göre halk oylamasının yaklaştığı günlerde “Hayır” oyu kullanacak AP’liler Samsun’da kendi aralarında “*Allah hayırlı etsin*” biçiminde bir parola oluşturmuşlardı¹¹¹.

Samsun’da AP il teşkilatının örtülü biçimde “Hayır” dediği bu ortamda halktan bazı kimselerin açık bir biçimde “Hayır” safında yer aldıkları tespit edilmektedir. Nitekim askerî yönetim tarafından 6 Temmuz 1961’de düzenlenen “*Bazı Bölgelerde Halkoyu ile İlgili İncelemeler*” başlıklı bir rapora göre Samsun’da bazı köylerde anayasa propagandası için gelen öğretmenlere açıkça “*Öğretmen seni sever ve sayarız. Boşuna yorulma. Sen ne söylersen söyle, biz gene de bildiğimizi yapacağız.*” uyarısı yapılmıştı. Yine bu rapora göre Bafra’da bir köy muhtarı evlenme muamelelerine dair evrakı “Hayır” oyuna karşılık tasdik etmişti¹¹².

Samsun’da bu dönemde anayasa aleyhine propaganda olarak nitelenebilecek gazetelere intikal eden tek bir vak’adan söz etmek mümkündür. İddiaya göre propaganda sürecinin bitimine bir gün kala 4 Temmuz’da Talimhane Caddesi’nde Alaçamlı Selahattin Yeniay “*menfi propaganda yapmış*” ve bu yüzden de tutuklanmıştı¹¹³.

İşte bu koşullar altında 9 Temmuz referandum günü gelip çattı. Yoğun güvenlik önlemlerinin alındığı referandumda, ülke genelinde olduğu gibi seçmen listelerinden kaynaklı sıkıntılar ile beraber, oy kullanma yerlerinin düzenlenmesinde gizliliğe riayet edilmemesi ve “Hayır” anlamına gelen kırmızı pusulanın zarfa konulduğunda dışarıdan rahatça görülebilmesi gibi oylamanın demokratikliğini sakatlayıcı durumlar Samsun’da da görüldü¹¹⁴. Akşam saat

¹⁰⁹ *Samsun*, 28 Haziran 1961, s. 1; *Bafra*, 6 Temmuz 1961, s. 1.

¹¹⁰ *Samsun Postası*, 5 Temmuz 1961, s. 2.

¹¹¹ *Samsun Postası*, 7 Temmuz 1961, s. 2, 4.

¹¹² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10/134.874.8, Lef: 32.

¹¹³ Gazetelere göre Selahattin Yeniay “Bu memlekette kardeş kavgası olacak, sokaklarda kanlar seller gibi akacak. Bizim Genel Başkanımız Rüştü Erdelhun’dur. Bugünkü idare yıkılacaktır.” Biçiminde bir ifade kullanmıştı. *Demokrat Canik*, 5 Temmuz 1961, s. 1; *Samsun Postası*, 5 Temmuz 1961, s. 2; *Kalender*, 5 Temmuz 1961, s. 1.

¹¹⁴ 23.11.2014’de Sn. Nazım Tıkıroğlu ile yapılan mülakat; 12.12.2014’de Sn. Fikret Altunç ile yapılan mülakat; 15.05.2012’de Cemal Bülbül ile yapılan mülakat.

19'a kadar devam eden oylamaya 286.962 kayıtlı seçmenden 249.189'u katıldı ve dolayısıyla yüzde 86,8'lik bir katılım oranı gerçekleşti. Bu, Türkiye ortalamasının 5 puan üzerinde bir katılımı ifade ediyordu. Oylamada 248.193 oy geçerli kabul edilirken, 141.526 kişi "Hayır", 106.667 kişi ise "Evet" oyu kullandı. Dolayısıyla Samsun yüzde 57 oy oranı ile anayasaya hayır demiş oldu¹¹⁵. Bu, Türkiye'de Kütahya'dan sonraki en yüksek hayır oyu anlamına geliyordu. Sonuçlara bakıldığında ilçe bazında sadece Havza ve Ladik'te "Evet" oylarının daha fazla olduğu, buna karşılık merkez dahil yedi ilçede halkın çoğunlukla anayasaya "Hayır" dediği tespit edilmektedir. "Hayır" oylarının Vezirköprü ve Kavak'ta yüzde 65'ler gibi nispeten yüksek bir seviyede gerçekleştiğini ayrıca ifade etmek gerekir. Tüm bu yorumlara kaynaklık teşkil edebilecek ilçe bazlı ayrıntılı sonuç tablosu aşağıda sunulmuştur¹¹⁶:

İlçe	Kayıtlı Seçmen	Kullanılan Oy	Katılım Oranı	Hayır Oyu	Hayır Oranı	Evet Oyu	Evet Oranı
Merkez	68.975	59.100	85,9	34.240	58,2	24.546	41,8
Alaçam	18.642	16.262	87,2	8.702	53,7	7.506	46,3
Bafra	43.277	38.089	88,0	23.338	61,4	14.652	38,6
Çarşamba	46.760	39.355	84,2	21.365	54,5	17.859	45,5
Havza	21.473	19.574	91,2	8.841	45,4	10.651	54,6
Kavak	18.643	15.797	84,7	10.215	64,9	5.526	35,1
Ladik	12.257	10.716	87,4	5.151	48,3	5.521	51,7
Terme	26.536	23.091	87,0	11.911	51,8	11.084	48,2
Vezirköprü	30.579	27.205	89,0	17.763	65,6	9.322	34,4
Toplam	286.962	249.189	86,8	141.526	57,0	106.667	43,0

Yoğun ve baskın bir "Evet" kampanyasına karşılık, Samsun'da "Hayır"ın önde çıkması tabii ki beklenen bir sonuç değildi. Muhtemelen AP'liler de böyle bir sonucu beklemiyor olsa gerek, sandıklar açılıp kırmızı oyların fazla çıktığı haberleri parti binasına ulaştığında, kapıdaki güvenlik görevlilerine rağmen bazı partililerin alkış yapmaktan kendilerini alıkoyamadıkları görülmüştür¹¹⁷. Sonuçlar bu şekilde AP'lileri memnun ederken, doğal olarak "Evet" cephesinde şaşkınlık ve hayal kırıklığı hâkimdi. Bu cephenin en önemli dinamiklerinden biri olan Samsun yerel basınında bazı gazeteler ertesi gün "*Ne İçin Hayır*" sorusunu sorarken¹¹⁸, bazıları da "*Hoşgeldin Demokrasi*"¹¹⁹ başlığı ile referandum sonucunu iğneliyordu. Basının neredeyse tümünde sonuca dair bir şaşkınlık halinden bahsetmek mümkündür. Referandumda "*Atatürk ve Atatürk'ün ülkü-*

¹¹⁵ *Halk Oylaması...*, s. 7.

¹¹⁶ *Halk Oylaması...*, s. 230-231.

¹¹⁷ *Samsun Postası*, 11 Temmuz 1961, s. 1.

¹¹⁸ *Samsun Postası*, 11 Temmuz 1961, s. 1; *Bafra*, 13 Temmuz 1961, s. 1.

¹¹⁹ *Samsun*, 11 Temmuz 1961, s. 1.

*süne yönelik büyük bir sınav verildiği*¹²⁰, ancak “*bu sınavda Samsun’un sınıfta kaldığı*”, “*delalet ve hatta ihanet eseri olan bu sonuç*”¹²¹ karşısında Atatürk’ün ruhunun “*azap içinde kaldığı*”¹²² hususu günlerce gazetelerde işlendi.

Çıkan sonuç basının yanı sıra CHP saflarında da şaşkınlık yaratmıştı. Referandumun kesin sonucunun alınmasının hemen sonrasında 11 Temmuz’da Yenises gazetesinde “*Samimiyetsizler*”¹²³ başlığı altında bir yazı kaleme alan İl Gençlik Kolları Başkanı Okyay Kuğay, her ne kadar birlik ve beraberlik mesajları vermeye çalışsa da, sadece yazı başlığı bile Samsunlulara bir mesaj niteliğindedir. Üç gün sonra yine aynı gazetede “*Ümitlerimizi Yitirmemek İçin*” başlığı ile bir yazı kaleme alan Okyay Kuğay, yazısında Samsun’daki referandum sonucunun sebeplerini irdelemekte ve çıkan sonuçtan propaganda sürecinde “*yeterince çalışmayan*” öğretmenler ile Türk Kültür Derneğini sorumlu tutmaktaydı¹²⁴.

Sonuç

1961 referandumunu, ilk deneyim olmanın da ötesinde referandum koşulları, yürütülen propaganda ve ortaya çıkan sonucu irdeleme açısından daha fazla akademik ilgiye muhtaç gözükmektedir. Bir askerî yönetim altında, sıkıyönetim koşullarında pek çok bileşenin desteği ile yoğun ve baskın bir “Evet” kampanyasının yürütüldüğü bir ortamda yapılan referandumda “Evet” oylarının fazla çıkması sürpriz olmasa gerektir. Ancak bir gerçek var ki, referandumda “Hayır” oy oranı beklentilerin çok üzerinde gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra “Evet” oylarının doğuda yüzde 90’lar seviyesinde olması, buna karşılık batıya doğru gidildikçe “Hayır”ın yükselmesi üzerinde durulması gereken hususlardır.

“Hayır” oyunun fazla çıktığı illere bakıldığında şüphesiz her birinin kendine has dinamikleri mevcuttur. Biz bu çalışmada referandumda yüzde 57 ile Kütahya’dan sonra ikinci sırada en fazla hayır oyunun çıktığı Samsun’u ana eksen olarak aldık ve referandum sürecinde yaşananları betimlemeye çalıştık. Şüphesiz burada “Samsun’u bu yönde hareket etmeye sevk eden nedir?”, ya da “Hayır”ın arkasındaki temel motivasyon neydi?” biçiminde bir soruyu da gündeme getirmek gerekiyor. Kanaatimizce bu sorunun yanıtı Samsun’un yakın siyasi tarihindeki gelişmelerle ilgilidir. Nitekim ikinci çok partili hayat denemesi olan Serbest Cumhuriyet Fırkasının taşradaki ilk şubesinin Samsun’da açıldığı, tek parti dönemindeki tek çok partili yerel seçim niteliğindeki 1930 seçimlerinde Serbest Fırkanın kazandığı iki il merkezinden birinin Samsun olduğu, seçilen belediye başkanının Mustafa Kemal’in bizzat istifa talebine olumsuz yanıt verdiği, ardından Şura-yı Devlet kararıyla görevden alındığı, çok partili hayata geçiş sonrası Demokrat Partinin yine ilk taşra şubesinin Samsun’da

¹²⁰ Yenises, 12 Temmuz 1961, s. 2.

¹²¹ Yenises, 14 Temmuz 1961, s. 1.

¹²² *Güzel Samsun*, 12 Temmuz 1961, s. 1.

¹²³ Yenises, 11 Temmuz 1961, s. 3.

¹²⁴ Yenises, 14 Temmuz 1961, s. 3.

açıldığı ve 1950'den itibaren Samsun'un Demokrat Partinin kalelerinden biri olduğu düşünülürse referandumdaki bu karşı duruş daha rahat anlaşılabilir. Görünen o ki, referandumda Samsun halkı çoğunlukla anayasanın kendisine değil, 27 Mayıs'a karşı olma ve bundan da önemlisi Demokrat Partiye ve onun temsil ettiği geleneğe sahip çıkma saiki ile "Hayır" oyu vermiştir.

KAYNAKLAR

A. Arşivler

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

B. Süreli Yayınlar

1. Resmî Süreli Yayınlar

T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi

T.C. Millî Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı Tutanakları

T.C. Resmî Gazete

T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi

2. Gazeteler

Bafra, Cumhuriyet, Demokrasinin Müdafii, Demokrat Canik, Demokrat Sesi, Güzel Samsun, Hürriyet, Kalender, Milliyet, Samsun, Samsun Postası, Tercüman, Vatan, Yeni Selamet, Yenises

C. Mülakatlar/Görüşmeler

Cemal Bülbül

Fikret Altuniç

Kemal Vehbi Gül

Nazım Tıkıroğlu

D. Hatıra, Araştırma Eser ve Makaleler

AKGÜN, Seçil Karal, *27 Mayıs Bir İhtilal Bir Devrim Bir Anayasa*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009.

AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi, C: 10, İstanbul 1988.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İhtilâlin Mantiği ve 27 Mayıs İhtilâli*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

AYDIN, Suavi-YÜKSEL, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

BAHADİROĞLU, Yavuz, *Anlarımdaki Türkiye*, Nesil Yayınları, İstanbul 2015.

Bir Doğrudan Demokrasi Aracı Olarak Referandum, TBMM Araştırma Merkezi, Ankara 2010.

DEMİREL, Tanel, *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

ESİN, Numan, *Devrim ve Demokrasi Bir 27 Mayısçının Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul 2005.

Halk Oylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2008.

İBA, Şeref, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2008.

KİLİ, Suna, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990.

ÖZBUDUN, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara 2014.

TUNCER, Erol, *1961 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara 2012.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988.

ULAY, Sıtkı, *"Harbiye Silah Başına!"*, Ar Matbaası, İstanbul 1968.

27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları (6 Ocak 1961-16 Kasım 1961), Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

I. DÜNYA HARBI'NDE "ARTVIN'İN NENE HATUN'U": ÇİÇEK NENE*

Onur GÜVEN**

ÖZ

"40 yıllık kara günler" olarak isimlendirilen Rus esareti döneminde (93 Harbi-I. Dünya Harbi arası) Artvin halkı çeşitli sıkıntılara ve acılara katlanarak, büyük fedakârlıklarda bulunmuştur. Büyük göçe maruz kalan halk yerini, yurdunu kaybetmiştir. Artvin ve çevresinde Rus saldırılarının yoğun olduğu 1915 yılında, gönüllü birlikler tarafından savunulan Şavşat'ta büyük bir direniş olmuştur. Rus kuvvetler ve milis güçler arasında şiddetli çatışmalar sürerken Çiçek Nene'nin cesurca ve kahramanca mücadelesi, önemli bir direniş figürü olarak karşımıza çıkar. Türk kadınının yeri geldiğinde cephe arkasında, yeri geldiğinde cephede gösterdiği destansı faaliyetler herkesin malumudur ve savaş esnasındaki mücadelesi paha biçilemezdir. Bunun bir örneğini Çiçek Nene aracılığıyla Artvin'de görmek mümkündür.

Anahtar Sözcükler: I. Cihan Harbi, Artvin, kadın kahraman, Çiçek Nene.

ARTVIN'S NENE HATUN IN WORLD WAR I: ÇİÇEK NENE

ABSTRACT

Enduring various troubles during the Russian slavery period (between 93 War- World War I), entitled as "40 years of dark days, locals in Artvin made a great sacrifice. The natives exposed to a mass migration lost their homeland. In 1915 when Russian attacks were intense in Artvin and around, there was strong resistance to in Savsat, which was defended by voluntary troops. While the fierce battles were going on between Russian forces and voluntary troops, Çiçek Nene's brave and heroic struggle comes out as an important figure of resistance. The legendary activities of Turkish women both behind the front and on the frontline are accepted by everyone and their struggle in battles is invaluable. It is possible to see such a bravery sample through Çiçek Nene in Artvin.

Keywords: World War I, Artvin, heroine, Çiçek Nene.

* *Gönderim tarihi: 12.04.2018.Kabul tarihi: 04.10.2018.*

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D. Doktora Öğrencisi, SAMSUN. onurguven08@gmail.com ORCID: 0000-0002-3640-2816

Giriş

I. Dünya Harbi'nin şiddetini en derinden yaşanan bölgelerden birisi de Artvin ve çevresi olmuştur. Rus tahakkümü altında kalan halk, türlü acılara katlanmış ancak gerek düzenli birliklerle gerekse de milis kuvvetlerle büyük bir direniş örneği sergilemiştir. Bu mücadeleler vesilesiyle tarihimiz birçok kahramanla doludur; özellikle kadın kahramanlardan Nene Hatun, Kara Fatma, Şerife Bacı gibi simge isimleri duymayan çok azdır. Ancak Artvin'de unutulmuş bir kahraman vardır ki O, Ruslar Sahara'ya geldiklerinde yöredeki kuvvetlere destek vermiş ve onları örgütleyerek bizzat mücadeleye katılmıştır birisidir. Bu unutulmuş kahramanın adı Çiçek Nene'dir. Torunlarıyla gerçekleştirilen mülakatlar neticesinde, Artvin halkı tarafından pek tanınmayan ve gereken alaka gösterilmeyen Çiçek Nene'yi yöre insanına tanıtmak amaçlanmıştır. Kendisini görüp, konuşma imkânına sahip olan Adil Özder'in eserlerden de büyük ölçüde faydalanılma yoluna gidilmiştir. Yakın dönemin yerel tarih eserlerinden yararlanılarak ve "sözlü tarih metodu" kullanılarak, şehrin simgesi durumunda olması gereken önemli bir kişiliği ortaya çıkarmak hedeflenmiştir.

Çiçek Nene tarihte pek çok örneği görülen Türk kadınının kahramanlık hikâyelerine bir örnektir. Esasen geçmişte çok yerde olduğu gibi Türk kadını gerek I. Dünya Harbi'nde gerek Milli Mücadele döneminde birçok yararlılık göstermiştir. Ancak savaş süreçleri erkeğin merkezde olduğu bir bakış açısıyla aktarıncaya kadın ikinci planda ifade edilmiştir. Oysa pek çok farklı yollardan da olsa kadınlar tarih boyunca savaşlarda yer almış ve ciddi oranda etkilenmişlerdir. Bilhassa bu durum Dünya Harbi gibi toplu bir şekilde gerçekleşen savaşlarda daha da ön plana çıkmaktadır.¹ Osmanlı kadınları gerek kendi başlarına gerekse bir organizasyon üyesi olarak orduya yardım etmek suretiyle önemli katkıda bulunmuşlar ve yıllarca süren savaş döneminde açılan yaraları iyileştirmek adına hükümet ve toplum nazarında paha biçilemez bir konuma ulaşmışlardır.²

Osmanlı kadınları hastalık, açlık, yoksulluk gibi felâketler karşısında, kurdukları kuruluşlar aracılığıyla savaş sürerken ve savaş sonrasında ulusal ekonomiye katkı sağlamışlardır. Onlardan kimse savaşmasını beklemiyordu, fakat sevdiklerini gözünü kırpmadan feda etmeye istekliyidiler. Zaten bu tutumları sayesinde özellikle Millî Mücadele yıllarında efsaneleşmiş kahramanlıkları toplumda önemli statü kazanmalarını sağlamıştır.³

Harbe Giriş ve Artvin'deki Birliklerin Genel Vaziyeti

Rusya, Balkan ülkeleri ve Batılı bazı devletler ile giriştiği çetin harplerden ağır yaralar alan Osmanlı Devleti yeni bir harbin eşiğindeydi. İngiltere,

¹ Serpil Atamaz, "Birinci Dünya Savaşı ve Kadınlar", *Kılavuz Dergisi*, 50, 2014, s. 30.

² Serpil Atamaz, "Call to the Rescue: World War I Through the Eyes of Women," *War and Collapse: World War I and the Ottoman State*, Feroz Ahmad and Hakan Yavuz (ed.), Saraybosna 2016, s. 410.

³ Atamaz, "Call to the Rescue: World War I Through the Eyes of Women," s. 422.

Fransa, Almanya, Rusya gibi dönemin büyük devletleri "umumî bir harbe" girmek üzereydiler. Nihayetinde savaşın fitilini ateşleyen hadise, 28 Haziran 1914'te gerçekleşmişti. Avusturya Macaristan Veliâhtı Arşidük Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp genci tarafından öldürülmesi savaşın resmîyete dökülmesine sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti ittifak arayışı içine girince İngiltere ve Fransa ile yapılan görüşmeler sonuç vermediğinden 2 Ağustos 1914 Alman-Osmanlı ittifakı gerçekleşmiştir.⁴

Amiral Souchon idaresindeki Osmanlı Donanması, 28-29 Ekim 1914'de Rusya'nın Odesa ve Sivastopol limanlarını bombardımana tutmuştur. Bu olayla birlikte Osmanlı Devleti, Rusya ile harbe başlamış ve fiilen I. Dünya Harbi'ne girmiştir.⁵ Rusya buna karşılık olarak 2 Kasım'da, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, İngiltere ve Fransa ise 5 Kasım'da Osmanlı'ya savaş açmıştır.⁶ Başta Kafkas Cephesi olmak üzere Osmanlı Devleti bu harpte pek çok cephede mücadele edecekti.

Kafkas Cephesi'nde gerçekleştirilen mücadelelerde⁷ Artvin ve çevresinin stratejik önemi açıktır.⁸ Bu bölgede meydana gelen hadiseler geçmeden önce hem Osmanlı Devleti'nin hem Rusya'nın birliklerine ve onların durumlarına bakmak gerekir.

Harbin başlarında Artvin'de olan Osmanlı birlikleri, İsmail Hakkı Bey komutasındaki Melo (Sarıbudak) sınır taburuydu. İşhan, Hod, Hopa, Sarıgöl ve Arhavi'de de taburlar mevcuttu.⁹ Artvin ve çevresinde Ruslara karşı etkin mücadeleyi veren şüphesiz Teşkilât-ı Mahsusa gönüllü birlikleriydi. İstanbul, Rize ve Artvin bölgelerinden toplanmış askerler bu gönüllü birliği oluşturuyordu. Üçüncü Türk Tümeninden ayrılan ve ilk Rize'ye, oradan Hopa'ya ve daha sonra Artvin'in merkez kısmına ilerleyen¹⁰ Alman Yarbay Stange Bey¹¹ 8. Alay ile dağ bataryası eşliğinde İstanbul'dan Kafkas Cephesi'ne gönderilmiştir. Stange Bey'in buradaki görev süresi 5 Aralık 1914-12 Şubat 1916 tarihleri

⁴ Almanların Osmanlı'yı savaşa sokma teşebbüsleri için bkz. Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, İstanbul 2000, C: 2, s. 282-331.

⁵ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, London 1953, s. 239.

⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, İstanbul 2007, s. 110.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, İstanbul 2014, C: 1, s. 269-381.

⁸ I. Dünya Harbi'nde Artvin, yüzölçümü 600 kilometre karelik bir alana yayılan Kafkas Cephesi harekâtında kuzey kesimi içinde yer almaktaydı. Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasındaki sınır hattında bulunması nedeniyle stratejik açıdan önemli noktadaydı. Sınırı baktığımızda; kuzeyde, Hopa doğusundaki Kopmuş Burnu'ndan başlayarak güney tarafına doğru Murgul ve Artvin üzerinden geliyordu. Polat Safi, "I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", *19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin Göçe Komşu Topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, s. 76.

⁹ M. Âdil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara 1971, s. 210-211.

¹⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, Ankara 1993, C: 1 s. 602.

¹¹ Türk Ordusu'nun düzenlenmesi için 14 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'a gelen Prusyalı Üsteğmen Stange Bey, anlaşma gereği Türk Ordusu'nda binbaşı rütbesi ile görev yapmaya başlamıştı.

arasındadır. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin başında ise Yakup Cemil Bey vardı.¹² Bu müfrezenin içinde Artvin halkı için efsaneleşen Halit Paşa da bulunuyordu.¹³ Stange Bey'in ilerleyişinin ve faaliyetlerinin tutulduğu Harp Ceridesi'nde Bahaeddin Şakir Bey'in de adı geçmektedir.¹⁴ 21 Aralık 1914 tarihinde Bahaeddin Bey çetesi ile Yakup Cemil Bey çetesi ve Melo Hudut Taburu bu Alman komutanın emrine verilmiştir.¹⁵ Bahaeddin Şakir Bey Artvin'deki gönüllülerden kurduğu Teşkilât-ı Mahsusa'nın bir kolunu idare ediyordu.

Cephenin doğu kısmında, Rus sınırında III. Ordu bulunuyordu.¹⁶ Ordu Komutanlığı'nı Hasan İzzet Paşa, Kurmay Başkanlığı'nı ise Guze yürütmekteydi.¹⁷ III. Ordu birliklerinin bağlı bulunduğu Beyazıt-Köprüköy-Narman hattındaki cepheye yayılan Bahaeddin Şakir Bey idaresindeki birliklerden cephenin merkezinde bulunanlar sağ ve sol kanatlara çekildi. Sol kanat, Arhavi ve Hopa'nın oluşturduğu sahil tarafını ve Yusufeli civarını içine almaktaydı. Sahil kesimin idaresi Yusuf Rıza Bey'deydi. Yusufeli bölgesinde ise Melo, Sarıgöl, İshan taburları, Seyyar Jandarma Taburu ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllü birlikleri takviye edilmiştir.¹⁸ Hopa ve Arhavi hudut taburları birleştirilmiş ve dört bölüklü Arhavi Hudut Taburu adını almıştır. Başında ise İbrahim Hakkı Bey bulunmaktaydı.

Savaş başlamadan önce Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e gönderilen Yakup Cemil Bey, Yusuf Rıza Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Hilmi, Kara Kemal bölgede teşkilatlanmayı sağlamakla görevlendirilmişlerdir. Bunların arasında, 1912 yılından itibaren ilk dönem Batum

¹² Stange Bey ve Yakup Cemil Bey Müfrezelerinin oluşturulması ve bölgeye gönderilmesi hakkında bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s. 243-256.

¹³ Halit Paşa "Deli" lakabıyla bilinirdi. Savaşlarda gösterdiği üstün cesaret ve yiğitlik hâli ona verilen bu lakabı doğrular niteliktedir. İlk önce Balkanlarda bulunan III. Ordu'nun emrine verilmiştir. Daha sonra Yemen, Yanya, Trablusgarp'ta görev yapmış ve Balkan Harbi'ne katılmıştır. 1914 yılına gelindiğinde Yakup Cemil komutasındaki Alayın 2. Tabur Kumandanı olarak Karadeniz sahiline gelmiştir. Ocak 1915'te Teşkilât-ı Mahsusa'nın 2. Artvin Taburu ve Artvin'de kuruculuğunu yaptığı Teşkilât-ı Mahsusa Alayı kumandanı olmuştur. Daha sonra Bağımsız Artvin Müfreze Kumandanlığı yapan Halit Paşa, Şubat 1915'te Çoruh Müfreze Kumandanı olmuştur. Yarbay olduktan sonra yaşanan bir mücadelede aldığı ağır yara sonucu tedavi amacıyla önce İstanbul'a sonra Viyana'ya gitmiştir. Bilgin, *a.g.e.*, s. 254. Halit Paşa için bkz. Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Ankara 1996; İbrahim Özkan, *Deli Halit Paşa Unutulmuş Yıllar Unutulan Kahraman*, İstanbul 2015.

¹⁴ Dr. Baheddin Şakir Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alaattin Uca, "Stange Müfrezesi'nin Harp Ceridesine Göre Kafkas Cephesi'nde Dr. Bahaeddin Şakir", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13/20, Karaman 2011, s. 125-131.

¹⁵ Hatice Yalçın, *Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 42.

¹⁶ Harp nedeniyle III. Orduda bir takım düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi...*, s. 35-53.

¹⁷ Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev. Hakkı Oğuz, Yay. Haz. Alev Keskin, Ankara 2007, s. 7.

¹⁸ Bilgin, *a.g.e.*, s. 186-187.

Mebusu olan Mehmet Edip Dinç Bey'in önderliğinde Artvin ve Batum eşrafi söz konusu Teşkilât-ı Mahsusa birliklerine katılmışlardır.¹⁹

En dikkate değer kısım gönüllü birliklerin oluşturulmasıydı. Çünkü bunların gerçekleştirecekleri faaliyetler asıl orduya zemin hazırlayıp işini kolaylaştıracaktı. Bu doğrultuda Trabzon Valisi Cemal Bey, Nail Bey ve Kahraman Bey'in teşebbüsleriyle gönüllü birlikler Rize'de toplanmıştı. Daha sonra Arhavi'ye sevk edilen birliklerin amacı sıcak çatışmalarda bulunmak ve asıl birliklere destek vermektir. Birlikler ayrıca Rusların hudutlarındaki ve içerideki askeri hazırlıklarını, ne kadar mühimmatları olduğunu ve planlarını öğrenmekle görevlendiriliyorlardı. Casusluk faaliyetlerinde bulunuyorlar ve bu kapsamda Arhavili gençler görevlendiriliyordu.²⁰

Erzurum, Van ve Trabzon kesimindeki gönüllü birlikler arasındaki iş birliğini sağlamak amacıyla 12 Ekim 1914 Kafkas İhtilal Cemiyeti kurulmuştur. Bu çerçevede Artvin, Trabzon idare heyetinin içinde bulunuyordu. Artvin'de bu koordinasyon faaliyeti için idarenin başına yine Halit Paşa gibi halk tarafından sevilen ve yüceltilen Kadir Ağa getirilmiştir.²¹

Artvin ve Çevresindeki Savaşlar

Limanlarının bombalanmasının ardından 1 Kasım 1914 tarihinde Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı taarruza geçti. Hasan İzzet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile Rus ordusu 7 Kasım 1914'te Köprüköy'de karşı karşıya gelmiş, daha sonra Azap muharebeleri neticesinde Rus birlikleri geri püskürtülmüştür.²² Artvin ve çevresinde ise Melo Hudut Taburu, Salalet mezrasında Rus birliğine karşı harekâta başlamıştı. Bu Artvin'deki ilk sıcak temastır. "Kara Yüzbaşı" lakaplı İsmail Hakkı Bey komutasındaki kuvvetler, Rusları püskürtmeyi başarmış ve Artvin'e doğru ilerlemişlerdir. Rus kuvvetler bu direniş karşısında Harhan yolu ile Ardanoç'tan Yalnızçam-Ardahan'a çekilmişlerdir. Hod Taburu'ndaki askerlerden bir kısmı ise Ardanoç'a girmiştir.²³

22 Kasım 1914 tarihinde Melo Hudut Taburu ve Ruslar arasında yapılan mücadeleler sonucunda Artvin Türk kuvvetlerince alınmıştır. Ruslar tarafından cephanelik olarak kullanılan Murgul, Kamil Bey Müfrezesi'nin ilerlemesi sonucunda 23 Ekim tarihinde, yine aynı müfrezeye tarafından birkaç gün sonra

¹⁹ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilâtlanma*, Erzurum 1997, s. 25.

²⁰ Safi, *a.g.m.*, s. 77-78.

²¹ Safi, *a.g.m.*, s. 80. Adil Özder'in verdiği bilgilere göre, çevre ahalisi Kadir Ağa'yı hem çok sever hem de büyük saygı duyardı. Ermeniler, Kadir Ağa'nın geleceğini duydukları zaman telaşa kapılırlarmış. Yine Artvin'de anlatılan hikâyeye göre "Ermeni keşişi cennetten söz eder, kimlerin cennete girebileceğini anlatırken, Ermenilerden biri sorar; cennete Kadir Ağa da gelecek mi? Buna cevaben keşiş cennetin kapısına kadar gelebilir ama içeri giremez der. Başka bir Ermeni ise hemen atlayıp; Bildiğimiz Kadir Ağa ise o, içeriye girer. O zaman ne ederiz elinden Keşiş efendi diye karşılık verir." Özder, *a.g.e.*, s. 101.

²² Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 245-247.

²³ Özder, *a.g.e.*, ss. 110-115.

Borçka'da ele geçirilmiştir.²⁴ Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin büyük gayretleri neticesinde Artvin, Ardanuç ve Şavşat Ruslardan geri alınmıştır.

Borçka'nın alınmasını Batum'u kontrol altından tutma adına önemli bir adım olarak gören Yusuf Rıza Bey, ileri harekâta devam etmiş ve Muratlı alınmıştır. Hopa Müfrezesi de 1 Aralık'ta Ardanuç'u ele geçirmiştir. Tüm bu gelişmelerden sonra Ruslar, Türk birliklerinin Batum'a yaklaşmasını tehlikeli bulmuş ve bölgeyi takviye kuvvetle desteklemişlerdir. Bu doğrultuda General Lyakhov Batum Müstahkem Mevkii ve Havalisi komutanlığına atanmıştır.²⁵ Bu esnada bölgedeki mevzilerin başında; Acara'da Kamil Bey, Hopa Hudut Taburu'yla beraber Batum karşısında Rıza Bey, Çoruh Nehri mevkisinde Ziya Bey, Borçka'da Melo Hudut Taburu'nun yanında Bahaeddin Şakir Bey bulunuyor ve Artvin'de olan Yakup Cemil Bey ise birlikleriyle beraber Kars-Tiflis istikametine doğru ilerliyordu.²⁶

Sarıkamış Harekâtı'nın başladığı gün, Stange Bey kuvvetleri Ardanuç'a doğru ilerlemişti. Bir sonraki gün ise 10. Kolordu Oltu'ya giderek Rusları mağlup etmiş ve esirler almıştı. 26 Aralık 1914 tarihinde Yakup Cemil Bey ve Halit Paşa komutasındaki Türk birlikleri Sahara Dağı'ndan aşarak Ardahan'a doğru ilerlemekteydi. Yine aynı tarihte Stange Bey ve emrindeki kuvvetler, Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri, Yalnızçam Geçidi'nden topyekûn bir saldırıya geçmişlerdir. Bunun neticesinde Ardahan 29-30 Aralık'ta Ruslardan geri alınmıştır.²⁷ Şehrin alınmasının ardından İstanbul'a çekilen "Ardahan'dan Selam" yazılı telgraf büyük bir sevinç yaratmış ve Kafkasya yolunun açıldığı şeklinde yorumlanmıştır.²⁸

Sahara Savaşları ve Çiçek Nene'nin Faaliyetleri

Dağılmış durumda olan ve takviye kuvvet için toplanan Artvin ve çevresindeki Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin yeniden düzenli bir birlik oluşturması amacıyla, Halit Paşa Artvin'e gelmiş ve çalışmalara başlamıştır. Öte taraftan Bahaeddin Şakir Bey, salgın hastalıklarla boğuşan Erzurum'a çağrılmıştı. Onun gitmesiyle Stange Bey Halit Paşa'yı Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin başına atamıştı.²⁹ Stange Bey ayrıca Artvin'in ne şekilde savunulacağını da düzenlemiştir.

Ardahan'daki kuvvetlerin geri çekilmesi sonrasında Sabit Bey idaresindeki Yusufeli ve Şavşat gönüllü birlikleri Ocak 1915'de Sahara Göller mevkiine ulaşmışlardır. Bu esnada Rus kuvvetleri de Ardahan tarafını kontrol altında tutuyorlardı. Eli silah tutan kişilerin işesini ve çatışma bölgelerine gitmelerini sağlayan kişi Fuat Atabek'tir. Bir süre bu kuvvetler Ruslarla çetin mücadeleler

²⁴ Safi, *a.g.m.*, s.81.

²⁵ Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 248.

²⁶ Safi, *a.g.m.*, s.82.

²⁷ Yalçın, *a.g.t.*, s. 25; Bilgin, *a.g.e.*, s. 263-269.

²⁸ Dayı, *a.g.e.*, s. 27.

²⁹ Yalçın, *a.g.t.*, s.231; Bilgin, *a.g.e.*, s. 376.

içine girmişlerdir.³⁰ Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin bir kolu da Hanlı(Hantuşet)-Ardahan yaylaları arasındaki Mağaraboğazı-Handere geçidini tutmuş ve Ruslara karşı üstünlük kurmuşlardır.³¹

Çatışma esnasında Rus subaylardan birisi, Göller bölgesinde ayı tuzağına düşürülerek yakalanmıştır. Yöre halkı arasında Rus komutana "Kamandar" diye hitap edildiği ifade edilmiştir.³² Sahara'dan Göller'e doğru ilerlerken, Karaköylü Bilal Ağa, Danabaşoğlu Şakir Pehlivan, Hamza Ağa önderliğindeki kuvvetler geçiş güzergâhında pusuya yattılar. Bilal Ağa, "Kamandar"a ateş ederek onu vurmuş, korkan diğer askerler de geri çekilmiştir.³³ Sahara Savaşları³⁴ diye anılan bu mücadelelerde büyük yararlılık gösteren Çiçek Nene, Artvin tarihine adı altın harflerle yazılması gereken bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ahıska'nın Osmanlı Devleti'nden ayrılması sonucunda Şavşat'ın Yavuzköy'ünün Konak mevkisine gelen Hacı Durak (Çiçek Nenenin kayınpederi) burada beylerin yanında çalışmaya başlamıştır. Bir süre sonra hizmetinde bulunduğu beyler kendisine ikâmet etmesi için Balcıgil'in tarlalarından dikenlik ve ağaçlık olan bir bölgeyi vermiştir. Hacı Durak dede Düzenli Köyü'ndeki Demirler sülalesinden olan Mahbube isimli bir kadınla evlenmiş ve bu evlilikten 1859 yılında Şaban Erişti dünyaya gelmiştir. Hacı Durak'ın ilk eşi vefat edince Karahocagilden Deli Mehmet'in sülalesine mensup başka bir hanımla evlenmişti. Söz konusu evlilikten Deli lakaplı Ali doğmuştur. Hacı Durak dede ise Hac dönüşü fenalaşıp Ardanuç'ta vefat etmiştir. Hacı Durak dedenin oğlu Şaban Erişti, Yavuzköy Ağagil mahallesinden Davut ve Rukiye Kaya'nın kızı 01. 07. 1864 doğumlu Çiçek Hanım ile evlenmiştir. Daha sonraki yıllarda Çiçek Nene olarak anılacak olan Çiçek Hanım'ın, Tuntul, Leyli, Altun ve Sultan adlı dört kardeşi vardır. Şaban Erişti ile evlenen Çiçek Nene'nin Rüştü, Şevki, Şükrü, Metlube ve Gülufe adlı beş çocuğu olmuştur.³⁵

Çiçek Nenenin ölümü 10.12.1947 tarihindedir.³⁶ Mezarı ise Erişteler mahallesi aile mezarlığındadır. Nenenin 2. kuşaktan torunu olan Nuşure Kaya onu, orta boylarda, hafif cüsseli bir fiziğe sahip, yüzü kumral, elmacık kemikleri

³⁰ M. Âdil Özder (Haz.), *Çoruh Şavşat Tarih-Coğrafya-Folklor-Halk Edebiyatı*, İstanbul 1945, s. 65.

³¹ Özder, *a.g.e.*, s. 124.

³² Kaynak kişi: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen.

³³ Bilal Ağa'nın siper aldığı taşa hâlen halk arasında Bilal'in taşı denmektedir. Dursun Özdede, *Karçal'dan Sahara'ya Şavşat*, Artvin 1990, s. 33.

³⁴ Sahara çatışmalarında yararlılık gösteren isimleri Adil Özder aktarmıştır; Nalbant Kaya Usta, Merkez imamı Molla Halil Efendi, Balcı Hasan Ağa, İbışağagilin Hasan, Dada oğlu İdris, Ahmet oğlu Şaban, Arif Ağa, Veysel Usta, Kurudereden Molla Ömer, Kayadibinden Ahmet Ağa, Tepeköyden Ahmet Ağa, Sabit Ağa, Elmalıdan (Aslen Acara'dan gelme Cakelilerden) Yusuf Bey ve oğlu Şevki Bey, Pınarlıdan Nevzat Bey. Özder, *a.g.e.*, s. 125.

³⁵ Kaynak kişiler: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen; Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

³⁶ Ancak bu konuda Zeyrek, Sahara çatışmaları sırasında gönüllü birliklerine yardım ederken şehit olduğunu ifade etmiştir. Yunus Zeyrek, *Acaristan ve Acarlar*, Ankara 2001, s. 40.

biraz çıkık diye tarif eder. Evinde otoriter ve resmî kişiliğe sahip olan Çiçek Nene, öyle ki, bir işe gidilirken bile kendisinden icazet almırmış.³⁷

Çiçek Nenenin oğullarından Şevki Bey Ardanuç'un Anç bölgesinde, Şükrü Bey İslî Mağarası geçidinde, eşi Şaban Ağa ise diğer oğlu Rüştü Bey ile birlikte Sahara geçidindeki milis kuvvetlere katılmıştır. Sahara geçidindeki savunmayı yapacak güçler için erzak ve mühimmat Şaban Erişti'nin evine yığılıyordu. Çiçek Nenenin evi o dönem adeta bir depo olarak kullanılmaktaydı. O, mahalledeki diğer kadınları örgütleyerek yorulmadan Türk birlikleri için yemek ve ekmek pişirmiştir.³⁸

İslî Mağara geçidinden, Sahara güçlerinde katılmak için dönen Şükrü Bey o esnada evine uğramıştır. Eve ulaşınca Çiçek Neneye demiştir ki; "Arkadaşlarla Hanlı'dan döndük, ben de yemek yedikten sonra onlara yetiştirim diye eve geldim." Bunun üzerine sinirlenen Çiçek Nene oğluna kızarak "Oğul durmanın, dinlenmenin zamanı değil. Çabuk ekmeğini al, yolda yersin. Baban, kardeşlerin zor durumdaymış, düşman milleti kırıp geçiriyormuş. Çabuk yardım etmeye git!" deyip oğlunu dinlendirmeden çatışma alanına göndermiştir.

Ruslar, Sahara dağındaki çetin kış şartları ve Ardahan'dan aldığı destek neticesinde Milis güçlerine karşı üstünlük sağlamışlardır. Burada önemli olan etken ise Milis kuvvetlerinin teçhizat eksiliği ve zorlu kış şartlarına uygun giyeceklerinin olmamasıydı. Rus birliklerinin Karaköy havalisine indiklerini duyan Çiçek Nene, Eşi Şaban Ağa'ya "Bey! namusumuz, vatanımız elden gidecek. Düşmana esir olmaktansa ölelim daha iyi, hiç olmazsa şehit oluruz, çabuk köyün geri kalanını toplayalım, düşman Karaköy'de dinlenirken boş durmayalım" demiştir.³⁹

Alınan karara göre Ardahan-Şavşat yolundaki Laşet köprüsünün Yavuzköy civarındaki tarafa ayı ve kurt kapanları tuzaklanacak ve ormanlık alanlara siperler oluşturulacaktı. Çatışmadaki Milis güçler için cephane ve yemek taşımak amacıyla Çiçek Nene önderliğindeki kadınlar büyük gayret sarf ediyorlardı. Sahara'daki gönüllü birliklerin dağılmasından sonra Yavuzköy halkının oluşturduğu gönüllü birliklere yeri geldiğinde tek başına silah taşıyan Çiçek Nene ne kadar korkusuz ve cesur bir kadın olduğunu göstermiştir. Rus birlikler Laşet köprüsünün hemen gerisinde mevzi almışlardır. Anlatılanlara göre Ruslar makineli tüfekle gönüllü birliklerin toplandığı ormanlık alanı büyük bir şiddetle tarıyormuş, ağaçların dalları tırpanla biçilirmiş gibi dökülüyormuş. Çiçek Nene de topladığı 20-30 kadar kadınla birlikte Saçile yamaçlarının üst kısmındaki tepelere mevzilenmişlerdir.⁴⁰

Alt tarafa doğru baktıklarında düşman kuvvetlerinin köprüyü geçtiğini görmüşlerdir. Bu Rusların Yavuzköy'e doğru harekete geçecekleri anlamına gel-

³⁷ Kaynak kişi: Nuşure Kaya, 90 yaşında.

³⁸ Özder, *a.g.e.*, s. 124.

³⁹ Kaynak kişi: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen.

⁴⁰ Kaynak kişiler: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen; Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

mekteydi. Çiçek Nene o aşamada yanındaki kadınlarla birlikte köyün sulama kanalını besleyen kayaları, ellerindeki sopalar yardımıyla alt kısma doğru yuvarlamaya başlamışlar. Bu kayalar Rus askerlerinin üzerine doğru gelince, onlar da korunmak maksadıyla geriye doğru kaçmışlardır.⁴¹ Rus güçlerinin başında bulunan Kamandar ve bir kısım düşman askerleri önceden hazırlanan tuzaklara düşmüşlerdir. Düşmanı kovalayan Şaban Ağa kolundan, Rüştü Bey ise başından yaralanmıştır. Karaköy ormanlarını yakarak geriye çekilen düşman kuvvetlerine karşı Milis güçler geçici zafer kazanmışlardır.⁴²

Çiçek Nenenin Halit Paşa ile bir anısı da vardır. Ardahan üzerinden Artvin'e gitmek için yola çıkan Halit Paşa ve birlikleri Yavuzköy civarında dinlenmek için mola vermişlerdir. Onları karşılayan ahali, Halit Paşa'ya Rusların püskürtülmesinde büyük yararlılık gösteren Çiçek Nene ve ailesinden bahsetmiştir. Bunun üzerine Halit Paşa, Çiçek Nene'nin evine gidip diyor ki "Şaban Ağa, Ankara'ya sağ salım ulaştığımda size maaş bağlatacağım." Nuşure Kaya'nın anlattığına göre yaklaşık 10-15 yıl sonra maaş bağlamak amacıyla köye gelen Adil Bey (A. Özder) resmî işlemler için aileden nenenin fotoğrafını istemiştir. Şevki Bey ise Çiçek Nenenin fotoğrafını vermek istemeyince maaş bağlanamamıştır.⁴³

Buradan da görüleceği üzere Çiçek Nenenin kahramanlıkları komutanların ve devlet adamlarının gözünden kaçmamıştır. Nenenin faaliyetleri ve cesur kişiliği halk şiirinde de kendini göstermiştir. Akla gelen veya gelmeyen, tarihçilerin aktarmadığı (aktaramadığı) birçok küçük ayrıntıyı halk şiirinde bulmak ve bu ayrıntılar hakkında belli ölçülerde de olsa bilgi sağlamak mümkündür. Halk şiirinde yaşama ilişkin çoğu şeyi belki en özlü bir biçimde izlemek olanaklıdır. Halk edebiyatı ve türkülerin geçmişine bakılıp, ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulduğunda, yaşamın herhangi bir yeri ve zamanında oluşan bir durumun şiire, türküye yansıdığı tespit edilebilir. Savaş, göç, tarihsel dönüşümler, doğal afet ve bunların yarattığı değişik boyutlardaki duygular şiire ve türküye yansımaktadır. Artvin'in savunmasında Erzurumlu Nene Hatun gibi ön saflarda yer alan Çiçek Nene hakkında şiirler de yazılmıştır. Yazılan şiirlerin dört tanesi şu şekildedir:

Artvin'in Nene Hatunu Çiçek Nene⁴⁴ (Derunî)
 Kadınları içinde methiyesi var
 Bütün kadınlardan baş Çiçek Nene
 Tarihler yazmıştır onun ismini
 Çeteye götürdü aş Çiçek nene

⁴¹ Özder, *a.g.e.*, s. 65-66, 124-125.

⁴² Abdülmecit Tokdemir, *7 Mart Kahramanları*, Ankara 1972, s. 30: Kaynak kişi: Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

⁴³ Kaynak kişi: Nuşure Kaya, 90 yaşında: Özder, *age*, s. 124, 28. dipnot.

⁴⁴ Şahver Karasüleymanoğlu, *Şiirimizde Artvin*, Ankara 2004, s. 119.

Makamı cennette nur olsun onun
 Cennete doğru gidiyor yolun
 Eskiler söylüyor, yüksekti soyun
 Cennette olasın kuş Çiçek Nene

DERUNÎ Kemal'im böyle çağladım
 Mâtemini tutup biraz ağladım
 Öldüğüne kararları bağladım
 Olaydım kabrinde taş Çiçek Nene.

Yavuz Köyünde Çiçek Nine'yim⁴⁵ (Şahver Karasüleymanoğlu)

Bazen sevgi yüklü bulut olurum gökyüzünde
 Bazen deli yağmur
 Papart ormanlarında
 Süzölmek isterdim hep
 Kafkas Kartalı'nın kanatlarında
 Tibet'te kilisesinin süsüyüm
 Bin yıldır bozulmayan
 Ilıca'da yaşam iksiriyim ben
 Kilimlerin nakışlarında izlerim

Anlatır genç kızların başındaki oyalar
 Arsiyan'da nego çiçekleriyim
 Gölleri çevreleyen
 Yavuz Köyü'nde Çiçek Nine'yim
 Düşmana geçit vermeyen
 Ilıca'da Bülbül Nine'yim istiklal madalyalı
 Sahara'da yaz boyu erimeyen
 Bembeyaz halı
 Bazen de buz gibi su olurum
 Kızılılık koravasına eklenen
 Nazlıkara'dadır kaynağım benim.

Çoruh'a Git Bulacaksın⁴⁶ (Erkinisli Azmi)

Çoruh'a git bulacaksın
 Dağı taşı yurdu güzel
 Bil ki mutlu olacaksın
 Toplum güzel ferdi güzel

⁴⁵ Karasüleymanoğlu, *a.g.e.*, s. 292.

⁴⁶ Karasüleymanoğlu, *a.g.e.*, s. 351.

Yaylaları yeşil sarı
 Çam kokulu ormanları
 Çeşitli öten kuşları
 Her şey kurdu kuşu güzel

Serin esen yelleri var
 Renk renk açar gülleri var
 Kıvrım kıvrım yolları var
 Beş virajdan dördü güzel

Sabit Beyle Sahara'da
 Çiçek Nene bir arada
 Gönüllü erler burada
 Düşmana ders verdi güzel

Büyükler Artvin'e gider
 Türkiye'nin incisi der
 Unutulan bu güzel yer
 Kalmış burada derdi güzel

Bu Toprak Bizimdir⁴⁷ (Hayrettin Bilgin)
 Yavuz'lu Sahara'dan çekme elini,
 Anan köyümüzün Çiçek gelini.
 Dirgenle kırarız Rus'un belini,
 Bu toprak bizimdir bize Türk derler.

Gel komşu gidelim harp için dağa,
 Kılıç sallayalım sol ile sağa.
 Sana rahmet olsun ey Şaban ağa,
 Bu toprak bizimdir bize Türk derler.

Hasan ağa çekti çetenin başını,
 Dindirdiler gözümüzün yaşını
 Orda sürükledik düşman leşini,
 Bu toprak bizimdir bize Türk derler.

Zalim düşmanları yok etmek gerek,
 Şehitlik bir rütbe o da mübarek.
 Ağlamak yaraşmaz Fatiha vererek.
 Bu toprak bizimdir bize Türk derler.

⁴⁷ Kaynak kişi: Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı

Savaşta düşmana aman vermeyiz
Baş kaldırmak için zaman vermeyiz.
Zafer bayramında gazilerimiz,
Bu toprak bizindir bize Türk derler.

Molla Halil çavuş dağlar başında,
Yavuzlu topyekûn düşman peşinde.
Bin hatıra saklı her göz yaşında
Bu toprak bizindir bize Türk derler.

Sahara Cengi⁴⁸ (Seyfettin Ermişoğlu)
Zalim düşmanlara saldırmak gerek
Yürüyelim Allah Allah diyerek
Şehitlik bir rütbe o da mübarek
Bu topraklar için bu vatan için

Şavşat'ı aşmaktı düşmanın derdi
Sona Hoca bize hedef gösterdi
Ali Topçu orda canını verdi
Bu topraklar için bu vatan için

Hasan Balcı çekti çete başını
Molla Halil bırakmadı peşini
Dindirdiler gözümüzün yaşını
Bu topraklar için bu vatan için

Kadın erkek koşup gittiler dağa
Alçak kamandar da düştü tuzağa
Sana rahmet olsun ey Şaban ağa
Bu topraklar için bu vatan için

Yavuz köylü Sahara da kışladı
Kurtuluş savaşı orda başladı
Çiçek Nine düşmanları taşladı
Bu topraklar için bu vatan için

Yavuzköy ahalisinin kadınlı erkekli göstermiş olduğu çetin mücadele adeta bir destan niteliğindedir. Çiçek Nene önderliğindeki yöre halkının düşman kuvvetlerine karşı bu direnişi 1980'lere kadar "7 Mart Artvin'in Kurtuluşu" etkinliklerinde piyesler yapılarak ve şiirler söylenerek kutlanır ve nesilden nesle

⁴⁸ Kaynak kişi: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen.

bu kahramanlık anıları aktarılırdı.⁴⁹ Sahara savunmasının bozulmasının ardından Ruslar Şavşat'a girmişler ve direnişe katılanların yakınlarını sorguya çekmişlerdir. Şavşat ahalisi olası bir katliamdan zor kurtulmuştur.⁵⁰

Sonuç

93 Harbi'nden I. Dünya Harbi'nin son dönemine kadar Rus esareti altında kalan Artvin halkı, geçen bu çileli yıllarda çok acılar çekmiştir. Ancak bu ızdırap dolu günlerde bile millî şuurdan ödün vermeyerek, daima bağımsızlık özlemi içerisinde yaşamışlardır. Bunun bir ispatı olarak Çiçek Nene örneğini vermek yerinde olacaktır.

Harp esnasında Ruslar Artvin'in ilçelerini bir bir zapt ettikten sonra mücadelenin şiddetli bir şekilde sürdüğü evrede Sahara bölgesinde düşman kuvvetlerine karşı çetin bir direniş gösteren gönüllü birlikler adeta destansı bir kahramanlık örneği sergiliyorlardı. İşte bu esnada Çiçek Nene adlı kahraman hem cephe gerisinde verdiği destekle hem de etrafına topladığı kadınlarla Ruslara karşı mücadele ederek örnek teşkil etmişti. Milis kuvvetlere bıkmadan yemek yapmış, ekmek pişirmiştir. Köyünün tehlikeye girdiği an, sorumluluktan kaçmayarak cesurca, diğer kadınlarla birlikte, kayaları düşman kuvvetlerin üzerine yuvarlamış ve geçici de olsa onların köye girişini engellemiştir. Çiçek Nene'nin gösterdiği cesurca mücadele halk şairlerinin dilinden günümüze kadar ulaşmıştır. Çiçek Nene hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır. İlgili arşiv belgeleri ve harp ceridesi tarafımızca taranmış olsa da kayda değer bir bilgeye maalesef ulaşamamıştır.

Bir kişi için mazisini öğrenmek, atasını tanımak mutluluk kaynağı olduğu gibi aynı zamanda gerekliliktir. Bu çerçevede yörede unutulmuş bir kahraman olan Çiçek Nene'yi torunlarının anlatıları ve kısıtlı sayıda yerel eserlerle tanıtarak, ufakta olsa bölge tarihine katkıda bulunmanın önemli olduğu kanaatindeyiz.

⁴⁹ Kaynak kişiler: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen; Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

⁵⁰ Özder, *a.g.e.*, s. 127.

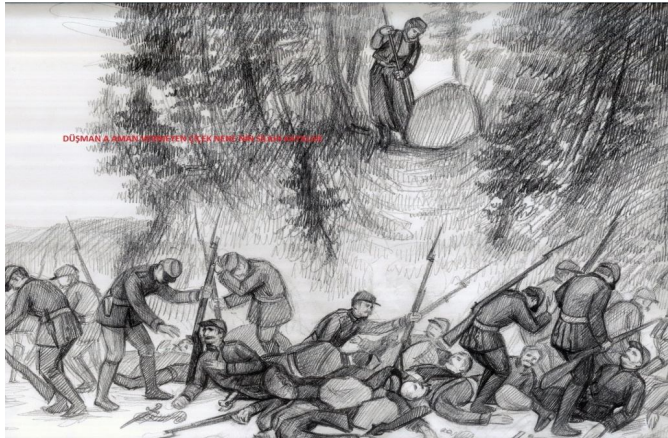
EKLER: Çiçek Nene'nin Kabri ve Bazı Görseller⁵¹



YAVUZ KÖY MİLİS GÜÇLERİ



Çiçek Nene'nin Taşları Düşmanın Üzerine Yuvarladığı Söylenilen Mevki



Çiçek Nene Taşları Yuvarlarken Temsili Bir Görsel

⁵¹ Görseller Nusret Erişti'den alınmıştır.



Çiçek Nene'nin Yavuzköy'deki Kabri



KAYNAKLAR

1-Kitap ve Makaleler

ALLEN W.e.d-MURATOFF Paul, *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, London 1953.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, İstanbul 2007.

ATAMAZ, Serpil, "Birinci Dünya Savaşı ve Kadınlar", *Kılavuz Dergisi*, 50, 2014, ss. 30-37.

ATAMAZ, Serpil, "Call to the Rescue: World War I Through the Eyes of Women," *War and Collapse: World War I and the Ottoman State*, Feroz Ahmad and Hakan Yavuz (ed.), Saraybosna 2016, ss. 405-426.

BİLGİN, Mehmet, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul 2017.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı, C: 1, Ankara 1993,

DAYI, Esin, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilâtlanma*, Erzurum 1997.

GUZE, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev. Hakkı Oğuz, Yay. Haz. Alev Keskin, Ankara 2007.

KARABEKİR, Kazım, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, İstanbul 2000, C: 2.

KARASÜLEYMANOĞLU, Şahver, *Şiirimizde Artvin*, Ankara 2004.

ÖNAL, Ülkü, *Artvin Muhacirlik Hatıraları*, Ankara 2010.

ÖZDEDE, Dursun, *Karçal'dan Sahara'ya Şavşat*, Artvin 1990.

ÖZDER, Adil, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara 1971.

_____, *Çoruh Şavşat Tarih-Coğrafya-Folklor-Halk Edebiyatı*, İstanbul 1945.

ÖZKAN, İbrahim, *Deli Halit Paşa Unutulan Yıllar Unutulan Kahraman*, İstanbul 2015.

ÖZKAN, İbrahim, *Deli Halit Paşa Unutulan Yıllar Unutulan Kahraman*, İstanbul 2015.

SAFİ, Polat, "I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Artvin", *19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin Göğe Komşu Topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, ss. 76-91.

SOLMAZ, Gürsoy, *Deli Halid Paşa*, Ankara 199.

TETİK, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, C: 1, İstanbul 2014.

TOKDEMİR, Abdülmecit, *7 Mart Kahramanları*, Ankara 1972.

UCA, Alaattin, "Stange Müfrezesi'nin Harp Ceridesine Göre Kafkas Cephesi'nde Dr. Bahaeddin Şakir", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13/20, Karaman 2011.

URAN, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Haturalarım (1908-1950)*, İstanbul 2008.

YALÇIN, Hatice, *Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

ZEYREK, Yunus, *Acaristan ve Acarlar*, Ankara 2001.

2-Sözlü Kaynaklar

Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen.

Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

Nuşure Kaya, 90 yaşında.

TRABZON İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU (1204-1222)*

THE FOUNDATION OF THE EMPIRE OF TREBIZOND (1204-1222)

A. A. VASILIEV

Çevl. Murat KEÇİŞ**

Murat HANAR***

1204'te Konstantinopolis'in Düşüşünden Sonra Yakın Doğu'daki
Genel Durum

Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu, IV. Haçlı Seferi ve 1204'te Konstantinopolis'te Latin İmparatorluğu'nun kuruluşuyla yakından ilgilidir. O dönemlerde Bizans İmparatorluğu'nun toprakları, bir kısmı Rum,**** bir kısmı da Frank olan birçok eyalete bölünmüştü; üç Rum eyaleti 1204'den sonra Yakındoğu tarihinde önemli bir rol oynama mukadderatına sahipti. Bu üç Rum merkezi, Konstantinopolis başkentliğinde Bizans İmparatorluğu'nun, yeniden kurulması fikrinin kaynağını oluşturmaktaydı ve onlardan birisi bu çabayı başarılı bir biçimde gerçekleştirdi. Kendisini 1222'de Thessalonica (Saloniki) İmparatorluğu olarak deklare eden Epiros Despotluğu veya Prensliği, Balkanlardaki kısa süren geçici siyasî başarısından hemen sonra 1230'da Bulgar Kralı John Asen tarafından ve Konstantinopolis'i ele geçirmek için yaptığı iddialı planından vazgeçmeye zorlanmıştı. Böylece bu Prenslik bir daha yükselmek üzere toprağa gömülmüştür. (Bu Prenslik bir daha asla doğmamak üzere tarihe karışmıştır) Diğer iki Rum merkezi, Theodoros Laskaris tarafından yönetilen Nicaea [İznik] İmparatorluğu ve Aleksios Komnenos'un yönettiği Trabzon İmparatorluğu'ydu. Bunların her ikisi de Küçük Asya'da kurulmuştu; ancak Konstantinopolis'e coğrafi açıdan yakın olan Nicaea, çok uzakta olan Trabzon'a göre,

* Gönderim tarihi: 21.03.2018. Kabul tarihi:15.06.2018. A. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, 11, Issue 1 (Jan., 1936), s. 3-37.

** Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MUĞLA. kecumurat@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9776-3976

*** Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, TOKAT. murathanar@gmail.com ORCID: 0000-0002-1495-7183

**** İngilizce metinde Greek şeklindeki geçen ifade "Rum" olarak tercüme edilmiştir. [Ç.N.]

Konstantinopolis'i kurtarmak adına daha şanslıydı. Ayrıca Frank istilasından sonra Bulgaristan'a doğru geri çekilen Konstantinopolis Rum Patriği, Nicaea'ya gelmeyi reddedince, yeni bir patrik seçilmiş ve Theodoros Laskaris'e imparator tacı giydirmişti. Böylece yeni Nicaea İmparatorluğu'nun coğrafi konumu, yeni patriğin orada bulunması ve hepsinden önemlisi ilk iki hükümdarın yetenekleri ve enerjileri Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulması için çok küçük bir ölçüde de olsa uygun şartlar oluşturmuştu. Trabzon İmparatorluğu Konstantinopolis'i alma planını uygulamak için çok uzaktaydı. Tabii ki, Trabzon'u yöneten Komnenoslar, Rumlar arasında, Nicaealı Laskarislerden daha ünlüydüler ve çok daha iyi biliniyorlardı, dahası Trabzon o zamanlar iktisadî olarak Nicaea'dan çok daha önemliydi. Fakat bu avantajlarına rağmen, Trabzon İmparatorluğu Küçük Asya'da güçlü bir devlet kurmak ve Konstantinopolis'i ele geçirmek için olan asıl planında başarısız oldu. Bu konuyu aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışacağız.

Kommenos ve Gürcü Bagratidler

Trabzon İmparatorluğu'nun kurulması sorunundaki en önemli etkenlerden biri, Bizanslı Komnenosların Gürcistan kraliyet ailesi Bagratidler (Bagrationi) ile olan bağlantısıdır. Hep sıkı olan bu bağ, Gürcü hanedanının, Aleksios Komnenos'un başını çektiği Trabzon'u alma hareketine destek olmadaki özel ilgisini açıklamaktadır. Gürcü Bagratidler, Dukas ve Komnenos kraliyet aileleriyle Trabzon İmparatorluğu kurulmadan yüz yıldan daha fazla bir süre önce yakınlaşmışlardı. İmparator III. Romanos Argyros (1028-1034) yönetiminde Makedon hanedanlığı sırasında, İberyalı Kraliçesi Mariam, Konstantinopolis'i ziyaret etmiş ve oğlu Bagrat ile İmparatorun kardeşi Basil Argyros'un kızı Helen arasında bir evlilik düzenlenmişti.¹ XI. yüzyılın ikinci yarısında, Türk tehdidinin baskısı altında, Karadeniz'in taciz edilen iki Hıristiyan hükümdarı arasında daha yakın bağlantılar yine de oluşturulmuştu; 1065 ya da 1071'de IV. Bagrat'ın kızı (yaklaşık 1027-1072) ve II. George'un (yaklaşık 1072-1089) kardeşi olan İberyalı prensesi Martha ki Bizanslı yazarlar ona Maria der, Bizans İmparatoru VII. Mikhail Dukas Parapinakes (1071-1078) ile evlendirilmiştir.² I. Aleksios Komnenos döneminde (1081-1118) Gürcü kralı, "Onarıcı" lakaplı II. David'in (1089-1125) kızlarından biri olan Kata'yı, Nikephoros Bryennios ve İmparator I. Aleksios'un kızı ve *Aleksiad'*ın meşhur yazarı Anna Komnena'nın oğlu Aleksios ile evlenmek üzere Konstantinopolis'e gönderdi; böylece Kata, İmparatorun torunu ile evlenmiş oldu.³ 1116 yılında bir Gürcü kronik yazarı: "Aynı yıl [David] kızı Kata'yı İmparatorun

¹ Cedrenus, II, s. 489. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I (St Petersburg, 1849), 314 ve özellikle S. 2. Skabalanovich, *Byzantine State and Church in the Eleventh Century* (St. Petersburg, 1884), s. 13 (Rusça); Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, III (Paris, 1905), 106-107, 137-139; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People* (Londra, 1932), ss. 88-89; O yanlışlıkla Basil için Mikhail Argyros'un adını verir.

² A. Kunik, 'The Foundation of the Empire of Trebizond,' *Uchenyya Zapiski of the Imperial Academy of Sciences in St Petersburg*, birinci ve üçüncü bölüm, II (1854), 708 (Gürcü Bagratidlerin soy ağacı tablosu) ve 710. Bu dönemin kaynakları Gürcüler (İberyalıları) için Alanlar ve Abazalar (Abkhaz) isimlerini ayırım gözetmeden kullanmaktadırlar. Brosset *a.g.e.*, s. 330 ve özellikle S. 2. Allen, *a.g.e.*, s.91.

³ Zonaras, XVIII, 28 (ed. Dindorf, IV, 256). Kunik, *a.g.e.*, s.710-713. Brosset, *a.g.e.*, 360. Chalandon, *Les Comméne*, II (Paris, 1912), 5 ve S. 9. Allen, *a.g.e.*, s. 99.

oğlunu desteklemek için Yunanistan'a gönderdi. En büyük kızı Thamar'ı Şirvan'a kraliçe olarak göndermeden önce biri doğuda biri batıda onların ikisi de yıldızlar gibi babalarının güneşinden aldıkları ışıkla dünyayı aydınlatıyorlardı."⁴ der. Kunik, XII. yüzyıl boyunca Bizans ile Gürcü sarayları arasında bizim bilmediğimiz başka evlilik bağlarının da kurulduğunu veya belki de Komnenoslardan birinin, bir Gürcü Prensesi'nden gayrimeşru çocukları olduğunu varsayar.

Komnenos Ailesinin Daha Genç Soy

Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi için Komnenos ailesinin genç kuşağı özel öneme sahiptir. Bu kol, ihtiraslı ve çok iyi eğitilmiş I. Aleksios'un oğlu ve İoannes'in küçük kardeşi *sebastokrator* Isaakios ile başlamıştır. Bu daha genç soyun üyeleri, saltanattan dışlanınca tahtı tekrar elde etmek için olağanüstü bir güçle girişimde bulundular. "Ruhunda Ceasar Borgia'nın yanındakine⁵ benzeyen bir şeyler taşıyan", "Bizans tarihinin gelecekteki III. Richard'ı", XII. yüzyılın "Sürgün-prensi", "Orta Bizans İmparatorluğu'nun Alkibiades'i", İsaakios'un oğlu Andronikos, eninde sonunda Konstantinopolis'i ele geçirdi ve imparator oldu (1182-1185). Trabzon İmparatorluğu'nun yöneticileri bu soyun üçüncü neslinden gelmekteydi. Andronikos'un imparator olmadan önceki bütün hayatına, o zamanlar imparator olan ve Andronikos'un yönetici karakteriyle hırslı planlarına güvenmeyen kuzeni I. Manuel (1143-1180) ile yaptığı sürekli ve şiddetli mücadeleler damgasını vurmuştu. Andronikos'un bu dönemdeki fırtınalı hayatı, Rusya, Kilikya, Suriye, Mezopotamya ve Ermenistan'daki çoğu heyecanlı maceralar ve her çeşit tecrübelerle doludur. Biz amacımıza yönelik olarak özellikle iki bölümün üzerinde durmalıyız: Gürcistan'da misafir olarak kalması ve Pontus'ta yöneticilik yapması.

Yaklaşık 1170'de birçok seyahati sırasında, Andronikos, Gürcü Kralı III. George'un (1155-1184) maiyetine iltica etmiş ve burada samimiyet ve onurla karşılanmıştı. Bir Gürcü kronik yazarı, Andronikos'un Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e yaptığı ziyareti şu şekilde anlatır: "Gerçekten de [III. George] bir gün, Büyük Manuel'in baba tarafından kuzeni, tüm Batının hükümdarı ve Bizans İmparatoru, Andronikos Komnenos tarafından ziyaret edildi; yanında, göz kamaştırıcı güzellikteki karısı, kendi ve kız kardeşinin oğulları vardı. Bu iyiliğinden dolayı Tanrı'ya şükretmek için George, onun şanına yaraşır bir kabul töreninden sonra ona istediği kadar şehir, kale ve kendininkine komşu topraklar verdi." Andronikos, Gürcistan'da kaldığı süre boyunca George'un askerî seferlerine de katıldı.⁶ Daha sonra Türk sultanı II. Kılıç Arslan'ın maiyetine sığındı.

Gürcistan'da, Andronikos için yapılan sıcak karşılama töreni bize Gürcistan sarayıyla aralarında var olan çok yakın ilişkileri işaret etmektedir; gerçek şu ki Andronikos'un saltanatının Komnenos ailesinden geliyor olması, Gürcü kralının ona her türlü iyilik ve onur bahşetmesi ve ona yakın bir dost, hatta akraba gibi yaklaşması

⁴ Brosset, *a.g.e.*, s. 360. Gürcü kronik yazarı, Kata'nın damadının torunu yerine İmparatorun oğlu olduğu varsayımında hata yapar.

⁵ Bkz. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, II (Madison, 1929), s. 14; Fransızca baskı, II (Paris, 1932), s. 4.

⁶ Brosset, *a.g.e.*, ss. 396-397. Kunik, *a.g.e.*, s. 715; 721. Th. Uspensky, *Outlines of the history of the Empire of Trebizond* (Leningrad, 1929), s. 29 (Rusça).

için tek başına yeterli bir sebep olamaz. Bu samimi tören, Andronikos'un ilk eşinin Gürcü hükümdar ailesinden bir prenses olduğu kabul edilerek açıklanabilir. Biz bunun için bazı doğrulayıcı kanıtlara sahibiz. Gürcü Bagratidlerin, David gibi bazı sık kullanılan aile isimlerine sahip olduklarını biliyoruz. Hiçbir Bizans İmparatoru bu ismi taşımamıştır. Fakat XII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Komnenos ailesinde, Andronikos'un soyunda bu isme birçok kez rastlamaktayız. İmparator Heraklios'un VII. yüzyılda yaşamış olan oğlu David'i saymazsak,⁷ diğer üç David ya Andronikos ailesine mensup ya da onun saltanatı yıllarında yaşamıştır (1182-1185). Kronolojik olarak en genci 1461'de II. Mehmed tarafından yakalanmış ve tacı alınmış olan son Trabzon İmparatoruydu; ortancası, ilk Trabzon İmparatoru olan Aleksios'un kardeşi ve Andronikos'un torunuydu, en büyüğü ise hem I. Aleksios Komnenos hem de I. Manuel ile bağlantısı olan 1185'deki Thessalonike yöneticisiydi. Andronikos ailesinde beklemedik bir şekilde beliren bu Gürcü isimleri, aslında onlara Gürcü bir eşin Komnenosların bu koluna getirmiş olmasıyla açıklanabilir. Bu çarpıcı detay, Bizans ve Gürcistan'ın I. Andronikos ile başlayarak kan bağıyla bağlandığı hipotezini bir ölçüde doğrulamaktadır.⁸ Andronikos'un her hâlükârda Gürcistan'da kendi soyundan insanlar bıraktığına inanılmaktadır; bunların bir kısmı bugün Andronikov veya modern şekli olan Andronikashvili soyadını taşımakta ve Andronikos Komnenos'a uzanan soylarını öğrenmek istemektedir.⁹ İlk Trabzon İmparatoru'nun dedesi olan Andronikos'un Gürcü sarayıyla olan yakın ilişkileri, ileride de göreceğimiz gibi, Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunu daha iyi anlamamız için son derece önemlidir.

Andronikos'un fırtınalı hayatının bir başka bölümünün de Trabzon İmparatorluğu'nun ilerideki kuruluşuyla bağlantılı olduğunu görmekteyiz. Saltanatının sonlarına doğru, I. Manuel, Andronikos'un çok sevdiği eşi Theodora ve çocuklarını zorla elinde tutmada başarılı oldu. Bu kayba dayanamayan Andronikos, Manuel'e teslim olmaya karar verdi. Özü kabul edildi ve Andronikos, Sinop veya Oinaion'de (Ünye) ikâmet edecek şekilde Karadeniz kıyıları üzerindeki Küçük Asya'daki Pontus valiliğine getirildi. 1180'de Manuel öldüğü zaman Andronikos oradaydı ve 12 yaşında bir çocuk olan oğlu II. Aleksios imparator oldu.¹⁰ Andronikos 1182'de Pontus'tan çıkarak, Manuel'in başlatıp, İmparatoriçe naibi Antiokhlu Mary ve onun çok sevdiği Aleksios Komnenos'un devam ettirdiği Latin taraftarı politikalarından bıkmış insanların desteğiyle Konstantinopolis'e yürüdü ve başkente zaferle girdi. Antiokhlu Mary, çocuk imparator II. Aleksios, Manuel'in diğer akrabaları ve güçlü takipçileri Andronikos'un

⁷ Theophanes, ed. De Boor, s. 335. *Anastasii Bibliothecarii Historia Tripartita*, ed. De Boor, s. 210. Bkz. A. Pernice, *L'imperatore Eraclio* (Florence, 1905), s. 294.

⁸ Kunik, 'On the Georgia origin of the grandmother of the first Trapezuntine Emperor,' *Uchenyja Zapiski of the Imperial Academy of Sciences in St Petersburg*, birinci ve ikinci bölüm, II (1854), 788 (Rusça). Aynı yazar, *The Foundation of the Empire of Trebizond*, ss. 719-720. J. Bartholomaei, *Letters numismatiques et archéologiques relatives à la Transcaucasie* (St. Petersburg, 1859), s. 37. Finlay, *History of Greece*, ed. Tozer, IV (Oxford, 1877), 318, S. 1.

⁹ Bkz. Brosset, *a.g.e.*, s. 396, S. 4. Kunik, *On the origin of the Georgian princes Andrnikov*, aynı yerde, ss. 789-791. Aynı yazar, *The Foundation*, s. 717, S. 18; 723. Allen, *a.g.e.*, s. 108, S. 1.

¹⁰ Bkz. F. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Commeno*, (Turin, 1912), s. 236 (24) ve S. 5. N. Radojčić, *Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolju* (Zagreb, 1907), ss. 19-20 (Hrvatistan). Ch. Diehl, *Figures byzantines*, II (Paris, 1909), 108-109. Cf. Chalandon, *a.g.e.*, II, 221: 'Andronikos Küçük Asya'daki sömürgelerine geri çekildi.'

emriyle öldürüldüler. Böylece Andronikos, 1183'de 63 yaşındayken mutlak güce sahip tek imparator oldu.

Aleksios Komnenos'un Trabzon İmparatorluğu'nu kurma yolundaki ilk adımlarının başarısında ve kardeşi David'in Trabzon'un batısı Karadeniz'deki* geçici askerî başarılarında, Andronikos'un iki yıllık hükümrancılığının (1180-1182) payı büyüktür. Karadeniz halkı Komnenos ailesine aşınaydı, Andronikos'un 1180-1182 yılları arasındaki yönetimi despotça değildi. Bu dönemde, Andronikos, küçük II. Aleksios'un gasp edilmiş haklarını korur gibi görünerek, halkın sevgisini kazanmak için elinden geleni yapıyordu. Andronikos tek başına imparator olduğu zaman (1183-1185), zulmünün ilk iki yılında, uzakta kalan Karadeniz etkilenmemişti. Onun siyasî çıkarları ve 1185'teki son felaketlerinin hepsi Konstantinopolis ve Balkanlarla yakından ilişkiliydi. Sicilyalı II. William ve Normanlar Thessalonika'yı ele geçirmiş ve muzaffer ilerlemelerini daha doğuda Konstantinopolis'e doğru başlatmışlardı. Karadeniz Andronikos'un yönetiminde sıkıntı çekmemişti. Bizans tahtında Komnenosların yerini alan Angeloslar, Karadeniz'de istenmeyen yabancı yöneticiler olarak görülüyor olabilirdi. Buna bağlı olarak, David Komnenos'un başında olduğu birlikler 1204'te Karadeniz'e geldiklerinde, halkın çoğu Komnenos ailesinin bu mensubunu Andronikos'un yerini alabilecek biri olarak karşıladılar ve hiç direnç göstermediler.

Andronikos'un iki çocuğu bizi özellikle ilgilendirmektedir: Birisi bir Gürcü prensesinden olduğu sanılan en büyük oğlu Manuel ve diğer oğlu Theodora'dan olan Aleksios. Bir Gürcü tarihçi, Aleksios'u Thamar (Tamara)'ın yakın akrabası ve o zamanlar, daha Bizans imparatoru olmadan önce, Gürcistan'da bulunun Rum İmparatoru'nun baba tarafından kuzeni olarak anar ve Gürcistan'daki bazı soyluların Aleksios'u Thamar ile evlenmesi için Gürcistan'a davet etmeyi istediklerini bildirir.¹¹ Burada bir kez daha Andronikos'un Gürcistan'daki ikâmeti hakkında ipucuna ve Bizans ile Gürcistan arasında erkek tarafından gelen soylar aracılığıyla olası bir yakın ilişkiye dair yeni ve değerli bilgilerle karşılaşırız. Künik, makul bir şekilde, Andronikos'un 1185'deki düşüşünden sonra oğlu Aleksios'un Gürcistan'a ikinci kez sığınmış olabileceği ve Thamar'ın ilk Trabzon İmparatoru olan yeğeni Aleksios'un halası olmasının yanı sıra onunla bazı bağlantıları olabileceği gibi varsayımlarda bulunur.¹²

Aleksios'dan daha önemli bir şahsiyet ise Andronikos'un en büyük oğlu ve ilk Trabzon İmparatoru'nun babası Manuel'dir. Bazı akademisyenlerin Manuel Komnenos'u I. Manuel tarafından 1164-1165'de bir görev üzerine gönderdiği, Bizans'ın Rusya elçisi Manuel ile karıştırdıklarına dikkat etmeliyiz.¹³ Andronikos'un

* İngilizce metindeki "Pontus" ifadesi "Karadeniz" olarak tercüme edilmiştir.

¹¹ Brosset, *a.g.e.*, ss. 412-413. Bkz Künik, *The Foundation*, s. 719. Cognasso, *Partiti politici*, ss. 235-236 ve S. 1 s. 236'da. Uspensky, *Outlines*, s. 29.

¹² Künik, *a.g.e.*, ss. 717-718, S. 18 (Rusça).

¹³ Chalandon, *Les Comnène*, II (Paris, 1912), 481, S. 5. S. Shestakov, *A Byzantine Ambassador to Russia, Manuel Comnenus, Mélanges Korsakoff* (Kazan, 1913), s. 381 (Rusça). Diğer akademisyenler bu teoriyi reddeder. Bkz C. Grot, *From the History of Ugria (Hungary) and the Slavs in the twelfth century* (Warsaw, 1889), s. 328 (Rusça). G. Vernadsky, 'Relations byzantinou russes au XIIe siècle,' *Byzantion*, IV (1927-1928), 270-271. Manuel'in ne zaman doğduğunu bilmiyoruz. Künik (s. 717) Onun 1160'dan önce doğmuş olduğu varsayılır, belki de 1150'den önce. Başka bir yerde Künik şöyle yazar: 'Eğer ilk Trabzon imparatorunun babası olan Manuel bir Gürcü prensesiyle Andronikos'tan doğmuşsa, bu 1160'dan önce olmalıdır.' (s. 720).

kendisi aynı yıl (1165) Galiçya Prensi Yaroslav ile Rusya'nın güneybatısında, buradan anlamaktayız ki Manuel Komnenos'un görevi şüphesiz Andronikos'un seyahatleri ile bağlantılıydı ve imparatorun gönüllü arzusuyla hareketli akrabasını geri almaya teşvik edildi. Çok büyük rütbe olan *Sebastokrator* unvanını taşıyan Manuel, babasının zorba rejimini onaylamamış ve bu sebeple babasıyla arası bozulmuştur. Manuel'in karısının kimliği bilinmemektedir. Gürcü kronik yazarı sadece bir kere Thamar'ın bir kız kardeşi olduğundan bahsetmiştir.¹⁴ Kunik onun Manuel'in karısı olabileceğini ve belki de 1185'te iki çocuğu ile Konstantinopolis'ten Gürcistan'daki kız kardeşinin yanına kaçan kişinin de o olabileceğini varsayar.¹⁵ Tabii ki bu yalnızca varsayıma dayalı bir düşüncedir.¹⁶ Salt hipoteze bağlı bir başka soru ise Manuel'in Gürcistan'ı ziyaret edip etmediğidir. Kunik bunun şüpheli olduğuna inanmaktadır.¹⁷ Gerçekten, Gürcü kronik yazarı Andronikos'un Gürcistan'a karısı, *oğulları* ve kız kardeşinin oğulları ile birlikte geldiğini belirtir.¹⁸ O zamanlar karısı Theodora olduğundan dolayı, kronik yazarının "oğulları" sözü Theodora'dan olan oğulları anlamına geliyor olabilir; Manuel onun başka bir eşinden, muhtemelen bir Gürcü prensesinden olan çocuğuydu. Fakat Manuel'in babasına ve üvey annesine yolculuklarında eşlik ediyor olması da mümkündür ve eğer Manuel bir Gürcü prenses ile evli olsaydı, Gürcistan'ı ziyaretinde daha özel bir kutlama ile karşılanmasını sağlardı.

Manuel 1185 felaketinde ortadan kayboldu. Her ne kadar babasının zulmünü onaylamıyor olsa da, yine de Komnenos ailesinin bir bireyi olarak kaderine boyun eğmek zorunda kalmıştı. O, Isaakios Angelos tarafından yakalanmış ve kör edilmişti ve belli ki maruz kaldığı şiddetli yaralanmalar sebebiyle ölmüştü; kardeşi İoannes da aynı sonu paylaşmıştı.¹⁹

Th. Uspenski 1916-1917 yıllarında Trabzon Kalesi'nde çalışırken, kuzey köşesindeki kule ile çok yakından ilgilenmiştir ki oranın içinde resim kalıntıları bulunan eski bir kilisenin izlerini farketmişti. Kulenin üst kısmındaki duvarlarda bulunan fresklerde, imparatorluk giysileri içinde taçlı bir adam görülmektedir. Tacının her iki yanında Andronikos ve *Sebastokrator* Manuel, sırasıyla Aleksios ve David'in büyükbaba ve atalarının, Trabzon İmparatorluğu'nun kurucularının adlarını içeren yazının bir kısmı silinmişti. Uspensky, kulenin ikinci ya da orta kısmında ilk Komnenos'un kabrinin gizli olduğuna inanma eğilimdedir. Maalesef, Uspensky kulede geniş kapsamlı bir inceleme yapmaya yeterli zamanı bulamamıştı; bu yüzden tahminlerini ispatlayamamıştır. Kendi tahminlerine göre kulede adları yazıtta geçen

Shestakov (s. 381) Andronikos yaklaşık 1120'de doğduğundan, onun oğlunun kolayca 1164'te yirmi yaşının üzerinde olabileceğini yazar.

¹⁴ Brosset, *a.g.e.*, s. 431.

¹⁵ Kunik, *The Foundation*, s. 713.

¹⁶ Gerland Thamar'ın kız kardeşinin Manuel ile evli olduğunu kesin olarak iddia eder. E. Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaisereiches von Konstantinopel* (Hamburg v. d. Höhe, 1905), ss. 34-35.

¹⁷ Kunik, *a.g.e.*, s. 722; ayrıca bkz s. 717, S. 16.

¹⁸ Brosset, *a.g.e.*, s. 396.

¹⁹ Nicetas Acominatus, s. 466. Bkz F. Cognasso, *Un imperatore bizantino della decadenza, Isacco II Angelo* (Roma, 1915), s. 5 (kurbanların adı verilmemiştir); bu çalışma aslında *Bessarione*'de basıldı, ek açıklama XIX, XXXI (1915), 29-60 ve 246-289. J. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Munich, 1827), s. 41.

Andronikos ve Sebastokrator Manuel'in kabirleri bulunmaktaydı; Uspensky şöyle yazar: “Andronikos hakkında hiç şüphe yok, cesedi halk tarafından parçalanıp rüzgâra bırakılmıştı ve Manuel'in de Konstantinopolis'te kör edildikten sonra öldüğü söylenmişti” ve ekler. “Elbette Manuel'in cesedinin kalıntılarının daha sonra Trabzon'a getirildiği, ona bir kabir yapıldığı ve üzerine bir kilise inşa edildiğini düşünmek zor olmaz”.²⁰ Ben henüz Uspensky'nin, Manuel'in naaşının Trabzon'a getirildiği tezini onaylamaya teşebbüs etmiyorum. Yine de Trabzon Kalesi'nin kuzey köşesindeki kulesinde geniş kapsamlı bir inceleme yapılması ve Uspensky'nin 1916-17 yıllarında gördüğü zaman zaten biraz silinmiş olan yazıt için tamamen ortadan kaybolmadan gerekli önlemlerin alınması son derece önemlidir.

David ve Aleksios'un Konstantinopolis'ten Kaçışı

Manuel küçük yaşta iki oğul bırakmıştı: Aleksios ve David. Onlar, tam da 1185 devriminden hemen önce doğmuşlardı, Aleksios 1182'de,²¹ David ise bir ya da iki yıl sonra; ancak onların ikiz olduklarına dair kanıt yoktur. Aleksios'un, ilk Trabzon imparatoru olacağı önceden belirlenmişti. Babaları, amcaları ve büyükbabalarının vahşice öldürülmelerinden sonra, onlar Bizans tahtının yasal varisleri ve dolayısıyla yeni imparator Isaakios Angelos'a tehlikeli birer rakip olmuşlardı. Bu sebeple Isaakios Angelos'un Komnenos ailesini ortadan kaldırmaya teşebbüs ettikten sonra, prenslerin Konstantinopolis'te kalmış olabileceklerine inanmak bize imkânsız geliyor.

Latin İmparatorluğu'nun kurulduğu 1185 ile 1204 yılları arasında bu iki kardeşin yaşadıkları hakkında hiçbir bilgimiz yok. Fakat 1204'te Gürcistan'da Thamar'ın (Tamara) sarayında olduklarından eminiz. Trabzon İmparatorluğu tarihi üzerinde çalışan birçok bilim insanı bu boşluğu çeşitli akıl yürütmeler yoluyla çözmeye çalışmakta ve çocukların Konstantinopolis'ten ayrıldıkları anı belirlemeye gayret etmektedirler.

Bir grup bilim insanı Aleksios ve David'in çocukken 1185 devrimi sırasında Konstantinopolis'ten güvenli bir şekilde uzaklaştırıldığını ve Gürcistan'a yakın akrabası Thamar'a ki Panaretos'a göre halalarıdır, getirildiklerine inanma eğilimindedirler;²² Aleksios ve David Gürcistan'da büyüüp eğitimlerini aldılar. Fallmerayer 1827'de, Andronikos'un kızı olan Prenses Thamar'ın 1185'teki ünlü isyanında karışıklıktan faydalandığını, sadece bebeklerini Isaakios Angelos'un hiddetinden kurtarmakla kalmayıp, aynı zamanda altın ve değerli taşları ailenin servetinden alıp yanlarında

²⁰ Uspensky, *Outlines of the History of Trebizond*, s. 42; ayrıca s. 34; 40-41; 155. *Sebastokrator* unvanının Trabzon İmparatorluğu'nun sarayında olmadığını unutmamak gerekir. (*aynı yerde* s. 41) Böylece yazıtta bahsedilen Manuel'in herhangi bir Trabzon imparatoru ile karıştırılmaz. Uspensky, Manuel'in cesedini Trabzon'a taşımaya imkânı varsa, Andronikos'un kalıntılara da aynısını söylemiş olabilir. Uspensky'nin, Andronikos'un cesedinin rüzgârlara bırakılmış olduğu yönündeki ifadeleri tam değildir. Kaynağımız, Andronikoss'un ölümünden sonra, parçalanmış vücudunun Hipodrom'da birkaç gün kaldığını söyler; o zaman bazı merhametli insanlar onu kaldırıp yatırdılar ‘çok düşük bir yerde’ *παρά τινι κατοτώτω τόπω* Zeuksippos Hamamı'ndan uzakta olmayan Ephoros Manastırı yakınlarında. Isaakios Angelos Andronikos'un cesedinin gömülmesini yasakladı. (Nicetas Acom., s. 460). Belki Manuel'in gizlice Trabzon'a taşınması gibi.

²¹ Mikhael Panaretos, Aleksios Komnenos'un 1204'te Trabzon'a ele geçirdiği zaman 22 yaşında olduğunu söyler. Ed. Lambros, *Νέος Έλληνομνημων*, IV (1907), 266.

²² Michael Panaretos, ed. Lambros, p. 266: *της πρὸς πατρός θείας αυτων Θάμαρ*.

götürmelerini sağladını ve bu da Trabzon sarayının daha sonra konuşacağımız servetini açıklayabileceğini yazdı. Aynı yazara göre, bu kargaşada doğuya kaçış zor değildi, çünkü liman Norman filosuyla savaşmak üzere iddialara göre Andronikos tarafından hazır bekletilen gemilerle doluydu ve Karadeniz'in güney kıyılarındaki topraklar özellikle de Paphlagonia ve Heleno-Pontus Andronikos'un ailesine aitti.²³ Şüphe yok ki Fallmerayer açıklamasını sadece Panaretos'un yazısındaki Gürcü kraliçesi Tamara'nın Aleksios ve David'in halası olduğu ifadesine dayandırmıştı. Yani halaları, babaları Manuel'in kardeşi ve dolayısıyla dedeleri Andronikos'un kızıydı. Fakat 1827'de Fallmerayer çığır açan kitabı *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*'ni yayımladığı zaman, Brosset tarafından 1849'da Gürcüce ve Fransızca yayınlanacak olan Gürcü kroniğini görmemişti. Ve bu kronik, Andronikos'un kızı olan ikinci bir Thamar'ın varlığına dair hiçbir kanıt taşııyordu. Fallmerayer, Gürcistan'ın ünlü kraliçesi Thamar'ı ve onun hem Gürcistan ve Yakın Doğu tarihindeki hem de Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşundaki rolünün önemini tamamen görmezden gelmekteydi. Bu ihmal elbette elindeki bilginin yetersizliğinden kaynaklanmıştı. Fallmerayer'den sonra F. De Pfaffenhoffen 1847'de Thamar'ın, ailesinin destekçilerinin yardımıyla aile hazinesinin bir kısmını ve iki çocuğu alıp Norman filosuna karşı hazırlanmış bir gemiyle Kolkhis'e kaçtığı yazmıştı.²⁴ 1849'da Fallmerayer'in kitabındaki bilgiye dayanan Rus bilim insanı P. Medovikov, Manuel Komnenos'un oğulları ile büyük, sert ve acımasız I. Andronikos'un torunları, Aleksios ve David'in Andronikos'un kızı Thamar tarafından kurtarılarak yandaşları ve hazineler ile birlikte Phasis kıyılarındaki Kolkhis'e göç ettiklerini yazar. Konstantinopolis'in zaptı döneminde, o zamanlar 22 yaşındaki genç bir adam olan büyük kardeş, Trabzon bölgesine girerek burayı almıştı.²⁵ 1854'de Kunik, Komnenosların daha küçük yaşta Konstantinopolis'ten götürüldüklerini somut bir biçimde ifade etmiş, güçlü ve doğru bir şekilde Andronikos'un kızı olan Thamar'ın varlığını reddetmiştir.²⁶ 1859'da Bartholomaei, açıkçası Kunik'in çalışmasını bilmeyerek Panaretos kroniğinde Aleksios'un bir ordu kurup Trabzon'u alması için destek olan Thamar'ın onun babasının kardeşi olduğuna, sonuç olarak bir Bizans prensinin kızı olduğuna dair bir ifade olmadığını söyledi. İnsanlar tüm bunların bir Gürcü seferi olduğuna inanmak isteyecektir.²⁷ 1870'de bir Yunan bilim insanı olan S. Ioannides, Fallmerayer'in anlatımında birkaç değişiklik yapar ve Thamar hakkında bazı kanıtlanmamış iddialar ekleyerek tekrar anlatır. Ona göre, kaçak prenses Kolkhis'in ötesinde İberya'daki Thamar'a, Andronikos'un kızı, Aleksios ve David'in babası, Manuel'in kardeşi, Thamar'a gitmiştir. Thamar yıllar önce Gürcü hükümdarı David ile evlenmiş ve onun ölümünden sonra Gürcü şehri olan Tiflis'in yönetimine geçmiştir.²⁸ 1898'de bir başka Yunan tarihçi T. Evangelides, Ioannides'in planını yakından takip

²³ Fallmerayer, *a.g.e.*, ss. 41-43.

²⁴ F. De Pfaffenhoffen, *Essai sur les aspres coménats, ou d'argent, de Trébizonde, Ἀσπρα λεγόμενα Κομνήνατα* (Paris, 1847), ss. 19-20.

²⁵ P. Medovikov, *The Latin Emperors in Constantinople and their attitude towards the Greek independent rulers and the indigenous population in general* (Moskova, 1849), s. 79 (Rusça).

²⁶ Kunik, *a.g.e.*, ss. 724 – 726.

²⁷ J. Bartholomaei, *Letters numismatiques et archéologies, relatives à la Transcaucasie* (St. Petersburg, 1859), s. 37.

²⁸ Σ. Ἰωαννίδης, *Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζούντος* (İstanbul, 1870), s. 51.

eder ve tam bir karışıklığa düşerek ilk Trabzon İmparatoru Aleksios'un, Konstantinopolis'i 1143-1180 yılları arasında yöneten Manuel Komnenos'un bir oğlu olduğunu ve I. Andronikos'un torunu olduğunu söyler (1183).²⁹ İki Rus bilim insanı, 1916'da P. Bezobrazov ve 1929'da Th. Uspensky Kunik'in, bebeklerini 1185'de Konstantinopolis'ten kaçırdıkları fikrini kabul ederken, daha sonra Finlay tarafından savunulan, Aleksios ile David'in Konstantinopolis'ten 1185'de değil 1204'den biraz önce gittikleri teorisini, hatalı bir biçimde Fallmerayer'e mal ederler.³⁰ En son Yunan tarihçisi G. K. Skalieres, Gürcü kraliçesi Thamar'a I. Andronikos'un kızı olarak bakar ve ona "İberyay'nın (Gürcistan) Rum İmparatoriçesi" der.³¹

Daha küçük bir grup bilim insanı ise, Aleksios ve David'in Konstantinopolis'i 1204'den hemen önce terk ettikleri fikrini savunur. Bu fikri ilk öne süren İngiliz tarihçi G. Finlay'dir. Ona göre, 1185 devrimi sırasında küçük yaştaki Aleksios ve David Konstantinopolis'te saklanmışlardır. Onlar, Haçlılar Konstantinopolis'i kuşatıncaya kadar orada ihmal edilmiş ve unutulmuş bir şekilde gizlice yetişmişlerdi. Şehir düşmeden önce iki genç adam halaları Thamar'ın mal ve itibar sahibi olduğu Kolkhis sahiline kaçmışlardı. Finlay ikinci bir Thamar'ın varlığını kabul etme eğilimindedir: Birincisi az önce bahsedilen bağımsızlığını sürdüren dul bir Kolkhis prensesi olan Thamar, ikincisi Gürcü Kraliçesi olan Thamar'dır.³² Finlay'in teorisi 1886'da W. Fisher tarafından sahiplenildi.³³ Fakat Kunik'in çalışması yayımlandıktan sonra -ki Finlay ve Fisher bunu öğrenememişlerdi- onların teorileri tarihçilerin çoğu tarafından reddedilmiştir.

Üçüncü bir grup bilim insanı ise Aleksios ve David'in Konstantinopolis'i ne zaman ve nasıl terk ettikleri sorusuyla ilgilenmeyenlerdir. Bunlar Du Cange'ın Bizans aileleri hakkındaki çalışmalarında Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşuna kısaca değinen XVII. yüzyıla geri dönenlerdir. Du Cange'nin kullanabildiği malzeme ümit vermez biçimde yetersiz ve dağınık olduğundan, bu büyük tarihçinin başlangıç noktasının yanlış olması bizi hiç de şaşırtmaz. Du Cange'a göre, *duik* unvanı taşıyan, "Büyük" soyadlı Aleksios Komnenos, Kolkhis'i yani Konstantinopolis imparatorlarına bağlı Trabzon eyaletini yönetmişti. Konstantinopolis 1204'de Franklar tarafından ele geçirilince kendini dukalığın en yüksek yöneticisi ilan etmeye karar verdi.³⁴ Du Cange'den sonra Gibbon, Angelos Aleksios'u hoşgörüyü Trabzon dükü ya da valisi

²⁹ T. Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τῆς Τραπεζούντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς* (756 π. X. – 1897). Ἐν Ὀδησσῷ (Odessa), 1898, ss. 46-48.

³⁰ P. V. Bezobrazov, *Trebizond: its sanctuaries and antiquities* (Petrograd, 1916), ss. 4-5 (Rusça). Th. Uspensky, *Outlines of the history of the Empire of Trebizond* (Leningrad, 1929), ss. 29-30 (Rusça).

³¹ T. K. Σκαλιέρης, *Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντος*, (Atina, s. a.), s. 82. Bu eser 1926'da basılmıştır. Yazar Thamar'a *Ἑλληνίδι Βασιλοῦσσι τῆς Ἰβηρίας (Τεωργίας)* der.

³² G. Finlay, *A History of Greece*, ed. Tozer, IV (Oxford, 1877), 317-318 ve n. 1 s. 318'de.

³³ W. Fischer, "Trapezunt und seine Bedeutung in der Geschichte," *Zeitschrift für Allgemein Geschichte*, III (1886), s. 23.

³⁴ Du Cange, *Familiae Byzantinae*, s. 191: 'Aleksios Comnenus, cognomento Magnus, cum Colchidem, seu Trapezuntinam provinciam, Ducis titulo sub imperatoribus Constantinopolitanis re geret, çapta a Francis Urbe anno MCCIV, ejusdem provinciae principatum supremo jure tenendum sibi adseruit.'

olarak atadığını açıkladı: ‘Kökene ona hırs verdi, devrimin bağımsızlığını verdi.’³⁵ 1816’da F. Rüks, Du Cange’in yazısını Almanca olarak tekrarlamış fakat Aleksios’u II. Andronikos’un oğlu olarak göstermişti.³⁶ Du Cange’in ifadesi 1824’de P. Afzelius tarafından yine tekrarlanmıştır.³⁷ 1834’de Lebeau tarihinin yeni baskısında Aleksios ve David’in büyükbabalarının uzun yıllar yaşadığı, Pontus’a gitmek üzere yola çıktıkları ve ailelerinin yandaşlarının yardımıyla burada bağımsız bir devlet kurduklarını okuruz.³⁸ 1907’de N. Iorga, İmparator Andronikos’un torunları olan Aleksios ve David’in, babaları Manuel ve bir Gürcü prensesin bağlantılarının yardımıyla büyükbabalarının egemen olduğu topraklara yerleştikleri ve daha sonra eski bir Bizans dukalığının başkenti olan Trabzon’u bu topraklara kattıklarını yazdı.³⁹ Trabzon İmparatorluğu üzerinde çalışmış olan en son tarihçi olan İngiliz W. Miller, imparatorluğun kuruluşunun tüm hazırlıkları üzerinde pek durmamış sadece özetleyerek imparatorluk başkentini terk edip Gürcistan’a giden Aleksios’un Gürcistan’a bağlı bir kişinin önderliğinde Trabzon’a gittiğini söylemekle yetinmiştir.⁴⁰

Muhtemelen Guy Le Strange’a ait yanıltıcı bir ifadeye göz atmak faydalı olacaktır: “Konstantinopolis’ten bağımsız olarak Trabzon’u, Aleksios Komnenos’un başkentteki Latin işgalinden kaçabilmek için bu bölgede kendi saltanatını ilan ettiği XIII. yüzyılın başlarından beri İmparatorlar yönetmişti.⁴¹ Tabii ki yukarıda da bahsettiğimiz gibi Aleksios, Konstantinopolis’ten çocukken, Latinlerin şehri işgal etmesinden 19 yıl önce kaçmıştı.

Gürcistan Kraliçesi Thamar (Tamara) (1184-1212)

Trabzon İmparatorluğu’nun kuruluşundaki en önemli role sahip kişi Gürcistan Kraliçesi Thamar’dır (Tamara) (1184-1212).⁴² Bu dönem Gürcü krallığının altın çağıydı.⁴³ Gürcülerin ve Abhazların (Ahasgianların) Kralı II. Onarıcı David, Gürcistan’ın üstün siyasî gücünün ortaya çıkmasını sağlamıştı. Onun dönemindeki

³⁵ Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, chapter LXI, ed. Bury, VI, 420-421. Ayrıca bkz. V, 241: Andronikos’un toplumsal karmaşada yaşayan nesli Trabzon’un egemenliğini zorla ele almıştır, bu yüzden tarihte belirsiz ve hikâyelerde oldukça ünlü olmuştur.

³⁶ F. Rüks, *Handbuch der Geschichte des Mittelalters* (Berlin, 1816), ss. 131-132.

³⁷ P. W. Afzelius, *De Imperio Trapezuntino* (Upsala, 1824), s. 12: ‘Aleksios, quem traditur jam ante Urbem captam, Colchidem sive provinciam Trapezuntinam, Ducis titulo, gubernasse.’

³⁸ Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, nouvelle édition par Saint-Martin et M. Brosset, XVIII (Paris, 1834), 254.

³⁹ N. Iorga, *The Byzantine Empire* (Londra, 1907), s. 175. Aynı metin Iorga tarafından 1934’te Fransızca olarak tekrar basılmıştır. N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, III (Bükreş, 1934), 104.

⁴⁰ W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire* (Londra, 1926), s. 14.

⁴¹ Giriş bölümünde Clavijo elçiliğinden Tamerlane’e tercümesinde Guy le Strange (Londra, 1928), s. 8.

⁴² Thamar’ın hükümdarlığının kronolojisi hakkında bkz Brosset, *Additions et éclaircissements à l’histoire de la Géorgie* (St Petersburg, 1851), s. 296 – 298. Finlay (*a.g.e.*, IV, 318, n. 1)Thamar’ın 1200’de öldüğünü yazar. Bu tarih XVIII. yüzyılın ortasında Moskova’da yaşayan bir Gürcü yazar tarafından hatalı bir şekilde verilmiştir, Wakhushthi (Wakhust), *The Geographical Description of Georgia*’nın yazarı. Bkz. Brosset, *Additions*, s. 297; Wakhushthi hakkında Bkz. Allen, *a.g.e.*, s. 316.

⁴³ Bkz. Allen, *a.g.e.*, s. 95.

Gürcistan Krallığı birçok yönden Haçlı Seferleri'nin doğrudan bir ürünüydü,⁴⁴ çünkü Batılı şövalyelerin Küçük Asya'da Selçuklu Türklerine karşı düzenlediği başarılı I. Haçlı Seferi daha sonrakilerin geçici olarak zayıflamasına sebep olmuş ve II. David'in kuzeydeki Müslümanlara karşı düzenlediği seferin başarılı olmasını sağlamıştı. Neredeyse 400 yıllık bir İslâm şehri olan eski Gürcü başkenti Tiflis 1122'de işgal edildi. II. David birçok yeni bölgeyi hâkimiyeti altına aldı, güçlü bir devlet oluşturmak ve hanedanının saygınlığın arttırmak için bazı yabancı evlilikler yapmaya karar verdi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, kızlarından biri olan Kata, Nikephoros Bryennius ve Anna Komnena'nın oğlu Aleksios ile evlenmek üzere Konstantinopolis'e gönderildi. Eğer II. David'in 1125'de ölümünden sonraki 30 yıla Gürcistan'daki siyasi hayatın durgunluk yılları olarak bakarsak III. George'un (Giorgi) (1155-1184) tahta geçmesiyle birlikte, her ne kadar Müslümanlarla olan sürtüşmelerde her zaman başarılı olmasa da, bazı yeniden canlanmalar dikkat çekici olabilir. Fakat III. George, Gürcistan'ın iç işlerinde kralın büyüyen gücüne sinirlenen ülkenin büyük soylularının isyanını acımasızca bastırmayı başardı.

III. George'un (Giorgi) yerine, Gürcü tarihinde ve efsanelerinde en ilgi çeken, en göz alıcı figürü, Fallmerayer'a göre "Kafkasya'nın Semiramis'i" olan kızı Thamar geçti.⁴⁵

Thamar'ın yönetiminin karakteristik özelliği başarılı iç ve dış politikasıdır; hâkimiyeti boyunca Allen'in yazdığı gibi 'bu ulus, dizginlenmez enerjisini ülke çapındaki gayretli yapılanmada ve sınırlar ötesindeki devamlı başarılarında ortaya çıkarmıştır.'⁴⁶ Fransız ve İngiliz Kralları Müslümanlara yenildikten sonra ve III. Haçlı Seferi'nden sonraki on yıl içinde "aşağılanarak Filistin'den çıktıklarında, Gürcü kraliyet ordusu Karadeniz ile Hazar'ın güneydoğusu arasında yer alan bütün Müslüman topraklarına korku ve kargaşa taşımaya devam edebilecekti."⁴⁷ Sınırlar ötesinde Thamar, dış politikada otoritesini etkili bir biçimde hissettirdi. 'Onarıcı II. David ve Kraliçe Thamar, Gürcistan'ın politik gücünün yanı sıra entelektüel, sanatsal ve bilimsel gelişimini de zirveye çıkardı.'⁴⁸ Bir Rus prensi olan, 1175'de despotça eğilimleri sebebiyle öldürülen Büyük Prens Suzdallı Andrew'un oğlu, George Bogolyubski ile olan çocuksuz ve talihsiz ilk evliliğinden sonra Thamar, Osetya Prensi David Soslon ile evlendi ki David Soslon, onun yayılımcı yönetimini hararetle destekliyordu.

Thamar'ın Gürcü edebî geleneğinde derin etkiler bırakması ve Gürcü kronik yazarlarının onu överek göklere çıkartması hiç de şaşırtıcı değildir. 'O ikinci bir Konstantinos idi'. 'O yüce tahtında oturan, Venüs gibi güzel, Apollo'nun güneşi gibi parlak, estetik açıdan tasarlanmış kadar güzel, ona yaklaşan ve ona bakan herkes heyecan verici bir şevk ve sevinç duyar... O Tanrı'nın bir başyapıtı idi. Thamar 'David'in mutedilliğine, Solomon'un bilgeliğine, [Büyük] İskender'in enerji ve ileri görüşlülüğüne' sahipti. O İskender'in bir taklidiydi.'⁴⁹ Dönemin bir şairi ondan şöyle

⁴⁴ Allen, *a.g.e.*, s. 96.

⁴⁵ Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Munich, 1827), s. 42. Ayrıca bkz. Bartholomaei, *Letters numismatiques* (St. Petersburg, 1859), s. 37.

⁴⁶ Allen, *a.g.e.*, ss. 103-104.

⁴⁷ Allen, *a.g.e.*, s. 106.

⁴⁸ N. Marr et M. Brière, *La langue géorgienne* (Paris, 1931), s. VIII.

⁴⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, ss. 405, 409; 410-411; 429.

bahseder: ‘ne Aeneas ne Homeros, ne Platon... ne Zerdüş, ne de Aristoteles ona övgülerini söyleyemezdi. Thamar Gürcistan’ın politik bilgeliği, askerî şerefidir... Thamar bir Tanrı’dır.’⁵⁰ Aynı şair, ayrıca Thamar’ın ikinci kocası David Soslon’u da över ve onun askerî başarılarından bahseder. ‘David birçok parlak zafer kazandı... Denizler boyun eğdi ve kötü diller sustu. Hiç kimse bu kral çiftine denk olamaz... Savaş ilan edilmişti ve başında David (Judaea kralı) gibi bir aslan vardı ve o askerlerini yiğitçe ve başarıyla Müslümanların üstüne sürdü... David’in düşmanlarına saldırması, bir aslanın korkmuş bir ata veya kocamış bir tilkiye saldırmasını andırıyordu.’⁵¹ Fakat Müslümanlar karşısındaki askerî başarıları sebebiyle ona sevgi duymak için hiçbir sebepleri olmayan Muhammedî yazarlar, Gürcü kraliçesinin farklı bir portresini çizmişlerdir. XIII. yüzyılda yaşamış bir yazar olan İbn Bîbî daha çok doğu tarzında şöyle ifade eder: ‘Kadın doğasına bağlı olarak, Gürcü ve Abhaz kraliçesi Thamar, kalbinin dizginlerini şehvetin ellerine vermişti, öyle ki ne zaman yakışıklı bir prensin varlığını duyacak olsa daha görmeden âşık olur.’⁵²

Unutulmamalıdır ki, XII. yüzyılın sonlarına ve XIII. yüzyılın başlarına doğru Thamar güçlü bir Hıristiyan devleti kurmuş ve bu devlet bir süre Yakın Doğu’nun lider devleti haline gelmişti.⁵³ Bizans İmparatorluğu, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan’ın (1156-1188) 1176’daki ezici mağlubiyetinden sonra ki o zaman imparator I. Manuel canını zor kurtarmıştı, Angelos ölümcül dönemine girdi ve siyasi varlığı 1204’te nihaî felakete dönüştü. 1176’dan sonra, muzaffer Kılıç Arslan’ın Yakın Doğu’nun liderliğine ulaşacağı düşünülüyordu, fakat ölümünden önce topraklarını oğulları arasında paylaşırması ve sonucunda ortaya çıkan iç sürtüşmeler Türkiye Selçuklu Devleti’nin geçici olarak zayıflamasına sebep olmuştu. Thamar’ın özellikle Kafkasya’nın güneyine doğru inatla izlediği yayılmacı politikası ve başarılı ilerleyişiyle Gürcistan, daha sonra da göreceğimiz gibi, Trabzon İmparatorluğu kuruluşunda belirleyici bir unsur olmuştur.

Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşu Hakkındaki Kaynaklar

Trabzon İmparatorluğu’nun kuruluşu hakkındaki Yunanca kaynaklar üç gruba ayrılabilir: birincisi, kuruluşun ön hazırlıklarıyla ilgilenenler; yani Aleksios ve David kardeşlerin Konstantinopolis’ten ayrılıp Gürcistan’a ne zaman ve nasıl gittiklerine dair; ikincisi, bu olayda Gürcü kraliçesi Thamar’ın (Tamara) oynadığı rolle ilgilenenler ve

⁵⁰ N. Marr, *Ancient Georgian poets (odopistsy) of the twelfth century. II. A singer of Tamara. Texty i razyskaniya po armjano-gruzinskoj filologii*, IV (St Petersburg, 1902), 41-42; 49-50; 53 (Rusça).

⁵¹ *Aynı yerde*, s. 37.

⁵² P. Melioransky, ‘The Seljuk-Naméh, XII-XIII. yüzyıllarda Bizans Tarihi için bir kaynak olarak,’ *yani. Vremennik*, I (1894), 621 (Rusça). Allen (s. 103) şunları söyler: ‘Lermontov’un (bir Rus şair) şiirsel ehliyetine rağmen, Thamar, zamanında oğluna ve kızına düşkün olan ve tam yaşayan bu erotik başarısızlıklara bağlı kaldığını gösteren hiçbir kanıt yoktur.’ Ama Lermontov, dizelerinde Müslüman geleneği yansıtmış olabilir.

⁵³ Thamar hakkında yapılmış değerli faaliyetlerini ve başarılarını anlatan özel bir çalışma yoktur. Rusya’da M. G. Djanashvili tarafından hazırlanan *Queen Tamara* (Tiflis, 1900, ss. 127+ix) adlı bir eser vardır; Bu, yazarın Gürcüce makalelerinin bir Rusça çevirisidir. Ben daha önce kitabı görmedim. Bir eleştiri için bkz. A. Djavakhov, mesela *Vremennik*, XI (1904), ss. 325-328. Thamar hakkında bkz. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, ss. 403 – 480. *Aynı Yazar, Additions*, ss. 266 – 298. Allen, *a.g.e.*, ss. 103-108.

üçüncüsü, kuruluşun kendisinden bahsedilenler. O döneme ait sadece bir çağdaş tarihçi vardır ki bu kişi 1210'dan hemen sonra ölen Niketas Akominatus Khoniates. Zaman sıralamasında ondan sonra gelen Georgios Akropolites, 1280'lerin başında öldüğünden o döneme ait çağdaş bir yazar olarak sayılmaz.

Öncelikle, imparatorluğun kuruluşunun ön hazırlıklarına dair ne Niketas Khoniates, ne Georgios Akropolites, ne de ileride bahsedeceğimiz diğer kaynaklar bize hiçbir bilgi vermemektedir. Bundan sadece XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış bir tarihçi olan Laonikos Khalkokondiles (Chalcocondyles veya kısaltılmış olarak Chalcondiles) o dönemden bahseder. Metninde aşağıdaki gibi kullanır: “Kolkhis’in imparatorlarının, eski Bizans İmparatorları olan Komnenos Hanedanı olduğu söylenir. Güçleri ellerinden alındığında İmparator’un oğlu Isaakios, babası halk tarafından kendisine duyulan nefret sebebiyle öldürüldükten sonra, kaçmış ve Trabzon ve Kolkhis’e gitmek üzere ayrılmıştı. Kolkhis’e geldiğinde oradaki halk tarafından yönetici ilan edilmiş ve böylece imparatorluk bir Kolkhis (şehri) olan Trabzon’a taşınmıştı. O zamandan günümüze değin orada hüküm sürmüş ve Rum kökenli olduklarından Rum adetlerini ve dilini devam ettirmişlerdir.”⁵⁴ Elbette kimse bu hikâyenin bazı açılardan yanlış olduğunu aniden gözlemleyemez. Konstantinopolis’ten kaçan prensin adı Isaakios değil Aleksios’tur, İmparator’un (Andronikos) oğlu değil torunudur. Fakat oldukça karışık olan kayıtlarında Laonikos, çok değerli bir geleneği korumuştur, Aleksios’un (Laonikos’a göre Isaakios) Konstantinopolis’ten Andronikos’un vahşice öldürülmesinden hemen sonra; yani, 1185’de kaçtığını belirtir, ayrıca Trabzon’un bir Kolkhis şehri olduğunu ve Aleksios’un (Isaakios) da Kolkhis’in hükümdarı hâline geldiğini üç kez işaret ederek, Laonikos Kolkhis (Gürcistan)’in Trabzon İmparatorluğu’nun kuruluşunda büyük bir payı olduğu tarihsel gerçeğini korumuştur.

Gürcü kraliçesi Thamar’ın imparatorluğun kuruluşundaki payı Bizans kaynaklarından sadece bir yerde bahsedilir; özel bir Trabzon ‘tarihçisi’ olan Mikhail Panaretos, Aleksios Komnenos’un ‘İberyâ’dan yola çıkarak, halası Thamar’ın gayreti ve etkili yardımcılarıyla Trabzon’u ele geçirdiğini’ belirtir.⁵⁵ Bu kısa ifadede şu detaya dikkat edilmelidir: Panaretos, Thamar’a kraliçe demiyor. Fakat şüphesiz Kraliçe Thamar demek istediğine inanıyorum, bir başka problem ise yukarıda bahsedilen Thamar’ın, araştırmacılar tarafından hatalı bir biçimde uydurulmuş olmasıdır.

⁵⁴ *Laonicas Chalcocondyles*, ed. Bonn, s. 461. *Laonici Chalcocondylae Historiarum Demonstrationes*, ed. E. Darkó, II, arka kısım (Budapeşte, 1927, 218 – 219); ‘οί γάρ Κολχίδος βασιλείς λέγονται μὲν γενέσθαι πρότερον Βυζαντιόνβασιλείς, τῆς Κομνηνῶν οἰκίας, τοῦτους δ’ὡς ἐκπεσεῖν τῆς βασιλείας, Ἰσαάκιον τὸν παῖδα τοῦ βασιλέως διαφυγόντα, τελευτήσαντος ὑπὸ δήμου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ διὰ τὸ ἐχθος τὸ πρὸς αὐτόν, οἰχεσθαι ἐπὶ τὴν Κολχίδα χώραν καὶ ἐπὶ τὴν Τραπεζοῦντα. ἀφικόμενον δὲ ἐνταῦθα καταστῆναι ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων ἐπὶ τὴν τῆς Κολχίδος ἡγεμονίαν, καὶ τὴν βασιλείαν μετενεγκεῖν ἐπὶ τὴν Τραπεζοῦντα τῆς Κολχίδος, καὶ ἀπὸ τοῦδε βασιλεύειν ἐνταῦθα ἔστε ἐφ’ἡμάς διαγενομένων, Ἕλληνας τε ὄντας τὸ γένος, καὶ τὰ ἦθη τε ἅμα καὶ τὴν φωνὴν προιέμενους Ἑλληνικὴν.’ Çok ünlü bir Bizans filoloğu olan G. L. F. Tafel’e göre, Laonikos’un bu metnin orijinal hâli geriye kalmamıştır ama ek yapılmış hâli mevcuttur. Bkz. ed. Darkó, II, (2), s. 218, satır notu 19. Tafel’in Laonikos hakkında yayınlanmamış çalışması Berlin’de korunmuştur. Bkz. Darkó, *a.g.e.*, I (1922), vii.

⁵⁵ Mikhail Panaretos, ed. S. Lambros, s. 266: ‘δ κύρ Ἀλέξιος ... ἐκστρατεύσας δ’ἔξ Ἰβηρίας σπουδῆ καὶ μόχθῳ τῆς πρὸς πατρός θείας αὐτοῦ Θάμαρ, καὶ παρέλαβε τὴν Τραπεζοῦντα.’

Panateros, Thamar'ın Aleksios Komnenos'u 'gayret ve itina' ile desteklediğini söylemiştir. (*σπονδή και μόχθω*)

Çoğu Bizans kaynakları, İmparatorluğun kurucuları olarak David ve Aleksios kardeşleri gösteriyor ve onlardan Andronikos'un torunları ve Manuel'in oğulları olarak bahseder.⁵⁶ Daha sonraki bazı kaynaklar ise sadece kardeşlerin Andronikos'un soyundan⁵⁷ geldiklerini söyler veya Komnenos ailesine mensup olduklarını belirtir.⁵⁸

Şimdi Gürcü kaynaklara geçelim.

1849'da M. Brosset tarafından Gürcüce orijinali ve Fransızca tercümesi yayımlanan büyük Gürcü tarihi derlemesi, XVIII. yüzyılın ortalarına ait bir eserdir. XVIII. yüzyılda Gürcistan'a ilk matbaa makinesini Wallachia'dan getiren Gürcü kralı VI. Waktang ile Moskova'da fakirleşmiş bir mülteci olan oğlu Wakhushti, 1745'te yapılan "*Gürcistan'ın Coğrafi Tanımlaması = Geographical Description of Georgia*" derlemesini gerçekleştirmişlerdi. Farklı dönemlerde yazılmış birçok kaynaktan derlenmiş olan ve doğal olarak düzgün bir tarihi değer taşımayan bu *eserin* kullanılması kaynakçalarının üzerinde yeterli bir biçimde çalışılmadığından çok zor olmuştur. Gürcü araştırmacı M. G. Djanashvili'nin özenli çalışmaları sayesinde, bu Gürcü derlemesinin önemini artık çok daha iyi anlıyoruz.⁵⁹ Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu meselesi için şunu bilmek oldukça önemlidir; Djanashvili, III. Giorgi (1155-1184) ve kızı Kraliçe Thamar (1184-1212) yönetimi hakkındaki Gürcü derlemesinin kimliği bilinmeyen bir tanığın anlattıklarından ibaret olduğunu göstermiştir. Bu tarz, resmîdir; hiçbir detay yoktur, sadece en önemli olaylar belirtilmiştir. Gürcistan tarihinde tanıklarca anlatılan, bu dönemdeki olaylar (XI. ve XII. yüzyıllar) genelde Arap, Ermeni ve Bizanslı tarihçilerin aynı döneme ait bilgileriyle benzerdir.⁶⁰

Djanashvili'nin araştırmasının sonuçları elimizdeki soru için çok büyük öneme sahiptir; Gürcü tarihî-coğrafi derlemesinin bir tanık tarafından yazıldığını bildiğimize göre, İmparatorluğun kuruluşu ile ilgili olaylara dair sağlam ve güvenilir bir kaynak olarak kabul edebiliriz. Anonim Gürcü kroniği çok ilginç bir gerçeği anlatır: Bizans İmparatoru Aleksios Angelos'un Thamar'ın Ege ve Akdeniz havzalarında yer alan bazı

⁵⁶ Nic. Acom., s. 842. Georg. Acropolita, §7 (ed. Heisenberg, I, 12). Ephraemius, verses 7525-7527 (ed. Bonn, s. 304).

⁵⁷ Anonim, *Σύνοψις χρονική*, Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, VII, (Paris, 1894), 453.

⁵⁸ Critobulus, *De rebus gestis Mechemetis*, II, iv, 1, 4, C. Müller, *Fragmenta historiorum graecorum*, V, 1 (Paris, 1870), 137: "ἐκ τοῦ βασιλείου γένους Ῥωμαίων τῶν Κομνηνῶν, ἐκ Βυζαντίου ἐκπεσόντος αὐτοῦ." Βησσαρίων, *Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζούντα, Νέος Ἑλληνομνήμων*, XIII (1916), s. 183: "θεός ... τοὺς τε Κομνηνάδας ἡμῖν ἐβασίλευσε ... τότε μὲν εὐθύς Ἀλέξιον προβούμενος." Bassarios, *Encomium*, ayrı baskısında (Atina, 1916), s. 41.

⁵⁹ M. G. Djanashvili, *Kartlis Tzkhovreba. Life of Georgia, Sbornik* (Derleme) Kafkasya aşiretlerinin ve ülkelerinin tasviri için olan malzemeler, XXXV (1905), 113-235 (Rusça). Gürcüler kendi ülkelerini *Karthli* (Karthli) olarak adlandırır. Gürcü isimleri hakkında bkz. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie, Introduction et Tables des matières* (St Petersburg, 1849), s. 1, n. 1, N. Marr et M. Brière, *La langue géorgienne* (Paris, 1931), s. vii. *Kartlos* Gürcülerin ulusuna adını veren bir kahramandır. Bkz. Brosset, *a.g.e.*, Bölüm I, s. 17. Allen, *A History of the Georgian People* (Londra, 1932), s. 16.

⁶⁰ Djanashvili, *a.g.e.*, ss. 123-124 (Rusça). Bkz. ayrıca Allen, *a.g.e.*, s. 314 (O Djanashvili'nin çalışmasını kullanmıştır). 1859 yılında Bartholomaei'nin, Gürcü yazarın muhtemelen Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunun çağdaşı olduğunu belirtmesi dikkat edilmesi gereken bir noktadır (*Lettes numisatiqes*, s. 57).

manastırlara yaptığı bağışlara el koyduğunu söyler. Buna karşılık Thamar, Aleksios Komnenos'a Trabzon'u alması için yardım etmiş. Olayların birebir tanıdığı olmasına rağmen bu şahıs yanlış bir biçimde Aleksios Komnenos'un Andronikos'un oğlu olduğunu belirtiyor.⁶¹

Trabzon İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Yukarıda incelediğimiz elimizdeki tüm kaynaklara dayanarak Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunun aşağıdaki gibi resmini çizebiliriz.

Sebastokrator Manuel'in oğulları ve İmparator I. Andronikos Komnenos'un (1182-1185) torunları olan iki kardeş, Aleksios ve David, babaları ve büyükbabalarının vahşice öldürülmesiyle sonuçlanan 1185 devrimi sırasında Konstantinopolis'ten başarılı bir biçimde kaçmışlardı. O zaman her iki kardeş de çocuktuk: Aleksios 1182'de doğmuş,⁶² küçük kardeşi David ise herhalde bir süre sonra, hiç olmazsa, 1185'ten kısa bir süre önce doğmuştu. Finlay ve Fisher'in, Aleksios ve David'in Konstantinopolis'te saklı oldukları ve orada imparatorluk maiyeti tarafından Haçlıların Konstantinopolis'i işgaline kadar önemsenmeden ve unutulmuş büyüdükları tahmini kesinlikle inandırıcı değildir.⁶³ Isaakios Angelos, Komnenos ailesine yapılan toplu kıyımı dikkatlice planlamıştı ve o, Andronikos'un iki torununun varlığını biliyordu, onların başkentte hiç rahatsız edilmeden yaşamalarına izin vermezdi. Onları 18-19 yıl boyunca orada saklı kalmaları kesinlikle imkânsızdı.

İki çocuk yaştaki kardeşin şiddete boğulmuş ve sıkı bir koruma altındaki Konstantinopolis'ten nasıl kaçtıkları bilinmemektedir. Eğer anneleri bir Gürcü prenses ise ki bu mümkündür, o onları kurtarmayı başarabilir. Bu durumda şüphe yoktur ki Gürcistan'a, belki de Andronikos'un Normanlara karşı hazırladığı gemilerden biriyle, deniz yoluyla kaçtılar. Gürcü kraliçesi Thamar, onların yakın akrabasıydı, Panaretos'a göre halalarıydı.⁶⁴ Kaçaklar, Gürcistan'a Thamar'ın yönetiminin ilk yıllarında ulaştılar, 1178'de Thamar babası III. George (Giorgi)'un idaresinde yer almaktaydılar ve 1184'te tek hükümdar o oldu.⁶⁵

Gürcistan'daki iki prensin hayatları boyunca 1204'e kadar Trabzon'a karşı yapılan sefere katılıp katılmadıkları hakkında herhangi bilgiye sahip değiliz. O zamanlar bildiğimiz kadarıyla Aleksios 22, kardeşi David ise 20 ya da 21 yaşındaydı. Çocuklukları ve gençlikleri Thamar'ın maiyetine geçti. Onlar Gürcistan'da tahsil görmüş ve askerî eğitimlerini burada almışlardır. Ana dilleri Gürcüce olmuştur. Onlar, bu kadar erken yaşta ayrıldıkları ülkelerinin dillerini anlayabilmeleri için muhtemelen bazı Yunanlılar onlara katılmışlardı.⁶⁶ 1204'e kadar iki Komnenos prensin dil ve eğitimin yanı sıra siyaset hayalleri tamamen Gürcü idiler ki bunlar Thamar'nın

⁶¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 464 – 465.

⁶² M. Panaretos, ed. Lambros, §1, s. 66: 1204'te Aleksios ἐπὶ ὧν κβ'.

⁶³ Finlay, *a.g.e.*, IV, 317-318 ve n. 1 s.318. W. Fischer, 'Trapezunt und seine Bedeutung in der Geschichte,' *Zeitschrift für Allgemeine Geschichte*, III (1886), 23. Yukarıya bakınız.

⁶⁴ Panaretos, ed. Lambros, §1, s. 266. Thamar'ın Komnenos hanedanlığı ile akrabalığı kesin bir şekilde kurulamamıştır; bu yüzden Panaretos'un Thamar'a Aleksios ve David'in baba tarafından halaları olarak atıfta bulunması tamamıyla kesin değildir.

⁶⁵ Bkz. Allen, *a.g.e.*, s. 103.

⁶⁶ Bkz. Kunik, *a.g.e.*, ss. 726-727.

yansımalarıydı. 1204'ten önceki dönemde Aleksios ve David'in Bizans tahtıyla ilgili ciddi hayaller kurduklarını varsaymak neredeyse imkânsızdır, onlar Thamar'ın yayılmacı dış siyasetinin bir parçası olmaya, onun plan ve emirlerini izlemeye zorlanmışlardı. Ve onun planları Konstantinopolis'e kadar uzanmamıştı. Böyle cüretli bir atılım için ne yeterli parası ne de yeterli askerî birliği vardı. Onun pratik bakış açısına göre böylesi bir sefer faydasızdı.⁶⁷ Fakat o zamanlar Bizans'ı yöneten Angelos'a karşı yaklaşımı dostça olamazdı; Komnenos'a olan akrabalığı nedeniyle soylarının Angelos tarafında tahttan indirilip yok edildiğini unutamazdı. Bu olay ilişkileri daha da gerginleştirdi.

Dindar düşünceli olduğundan Thamar sadece kendi ülkesindeki değil aynı zamanda tüm Yakın Doğu'daki kilise ve manastırlara yardımda bulunma alışkanlığına sahipti. Yardım kuruluşlarına bağışları cömertçeydi. Bir Gürcü *Synodikon*'una göre, uzaklardan gelen odaları yanmış bazı keşişler onun huzuruna çıkmış ve 20 ducat ile her biri 20 ducattan fazla edecek iki haça ek olarak bir sulama kanalını tamir etmek, bir değirmen ve bir bostan kurmak için de 20 altın para (*perpers*) almışlardı.⁶⁸ Bir keresinde Antiokh yakınındaki Karadağ'dan, Kıbrıs Adası'ndan, Athos Dağı'ndan ve başka yerlerden gelen, Thamar'ın daha önce de bağış yaptığı keşişler her zamanki gibi bağış almaya gelmişlerdi. Thamar onları hoş karşılamış, bir Gürcü kronik yazarına göre onlara "melek gibi", cömertçe davranmış ve isteklerini bolca karşılamıştı. Sonuç olarak, uzak yerlerden gelen bu keşişlere hem kendileri, hem de başka manastırlara dağıtılmaları için bol miktarda para vermişti.⁶⁹ Thamar'a giderken ve dönerken keşişlerin yolu Konstantinopolis'ten geçmek zorundaydı. Geldiklerini duyan imparator III. Aleksios Angelos, Thamar'ın hediyelerine el koydu. Bir Gürcü *Synodikon*'una göre, Thamar tarafından gönderilen hediyeler "kaba ve kötü ruhlu adamlar nedeniyle yerine ulaşmamıştı".⁷⁰ Aleksios Angelos'un bu davranışına sinirlenen Thamar, Gürcü kronik yazarına göre, keşişlere daha büyük bir meblağ gönderdi.⁷¹ Aleksios'un bu saldırgan tavrı Thamar'ın Trabzon seferine girişmesi için iyi bir bahane oldu.

Çağdaş bir Gürcü kaynağı⁷² tarafından söylenmiş olan bu bölüm, 1203 Temmuz'undan önce gerçekleşmiş. 18 Temmuz'da Haçlılar, Konstantinopolis'i ilk kez ele geçirip, şehri bırakıp devlet hazinesi ve mücevherleri de alarak kaçan III. Aleksios Angelos'u azlettiler; muhtemelen bu hazinelerin arasında Thamar'ın Doğulu keşişlere verdiği ve Aleksios'un el koyduğu bağış ve hediyeler de vardı. III. Aleksios'un kardeşi II. Isaakios Angelos tahta çıkartıldı ve oğlu IV. Aleksios ise kral naibi olarak atandı. Fakat birkaç ay sonra başkentte bir isyan patlak verdi ve 1204'ün başında görevden alınan III. Aleksios'un yerine damadı Aleksios Dukas Mourtzoufulos imparator ilan edildi. II. Isaakios ve IV. Aleksios azledildiler ve kısa süre sonra korkunç bir ölümlerle yüzleştiler. Başkentten kenar mahallelerinde kamp kuran Haçlılar, kendileri için şehri

⁶⁷ Kys. Kunik, *a.g.e.*, s. 726.

⁶⁸ Djanashvili, *Kartlis Tzkhovreba*, s. 141.

⁶⁹ Brosset, *a.g.e.*, I, 464.

⁷⁰ *Aynı yerde*.

⁷¹ Brosset, *a.g.e.*, I, 465.

⁷² Bu bölüm tarihsel bir gerçektir, bu nedenle Bartholomaei ile aynı fikirde değilim (*a.g.e.*, s. 57). Gürcü tarihçisinin iddia ettiği sebep, sadece dar görüşlü bir Gürcü rahibinin icadıdır.

zapt etmeye karar verdiler. 13 Nisan 1204'de Konstantinopolis Haçlıların gücüne yenik düştü, Bizans İmparatorluğu yerine Latin İmparatorluğu kurulmuş oldu.

Böylece Konstantinopolis Haçlılar tarafından ilk kez 18 Temmuz 1203'te ikinci kez ise 13 Nisan 1204'de ele geçirilmişti. Aleksios Komnenos Trabzon'u Nisan 1204'de almıştı.⁷³ Tarihlere baktığımızda, Aleksios'un Trabzon'u alışının Konstantinopolis'in 13 Nisan 1204'de düşüşünün bir sonucu olmadığını görürüz; Gürcistan'da Bizans'ın başkentinin ikinci kez düşüşünü haber alıp, bir sefer düzenleyip Trabzon'u alacak yeterli zaman yoktu.⁷⁴ Daha büyük olasılıkla Thamar Konstantinopolis'in, III. Aleksios Angelos'un tahttan indirilip yerine kör kardeşi II. Isaakios'un getirilmesiyle sonuçlanan, 18 Temmuz 1203'deki düşüşünün, bağışlarının çalınmasının intikamını alma planları için hayırlı bir iş olduğunu düşünmüştür. Konstantinopolis'in ilk düşüşü sefere çıkılması için belki de bardağı taşıran son damla olmuştu. Angelos'u taciz etmek isteyen Thamar, Konstantinopolis'teki merkezî yönetim ile bağları çok zayıf olan Trabzon'u, saldırıya açık önemli noktaların en yakını olarak görmüş olabilir. Trabzon Seferi, Thamar'ın şahsî başarısıydı; seferi o düzenlemiş, başına da Aleksios Komnenos'u koymuştu. Küçük kardeşi David de seferde yer almıştı. Bartholomaei bu sefer için, 'Thamar'ın tüm döneminin en önemli icraatıydı, oldukça kazançlı getirisi olmuştu' der.⁷⁵ Fakat o anda kafasında imparatorluk kurmak gibi bir fikir yoktu. Trabzon'u alması için Aleksios'a Thamar tarafından tahsis edilen 'Gürcü (*İmeret*) askerlerden oluşan bir müfrezinin⁷⁶ büyük bir askerî sefer olduğunu göstermez; aslında bu girişim Thamar'ın genel yayılma politikasına bağlı bir çeşit cezalandırma seferidir.

Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu ile ilgili bir başka soru karşımıza çıkmaktadır. Aleksios'un seferi Trabzon'a nasıl ulaştı? Bu denizden bir girişimle olamazdı. Thamar'ın zamanında Karadeniz kıyısında bir Gürcü limanı hemen hemen hiç yoktu, başkent Tiflis kıyından çok uzaktaydı. Aslında Mingrelia'daki Poti (Yunanca Fasis) limanı ve oranın yerel prensleri olan Dadiani, oldukça serbest bir özerkliğin keyfini sürüyor olmalarına rağmen, o zaman Thamar'ın güçlü ellerindeydiler. Fakat kraliçe tarafından Trabzon'a yollanan Gürcü heyeti Poti'den yelken açmış olmaları ihtimal dışıdır, hatta bu seferin denizden yapıldığına dair hiçbir kanıt yok. Panaretos açıkça Aleksios'un Gürcistan'dan yürüyerek (*ἐκστρατεύσας*) yola çıktığını açıklar. Aleksios tarafından ele geçirilen yerlerin isimleri listeleyen Gürcü kronik yazarı onları iyi coğrafi düzenle; Aleksios'un ilk önce Lazika'yı alıp daha sonra da Trabzon'a

⁷³ Bazı Gürcü soyuna ait kayıtlar Thamar'ın 1198'de Trabzon'u ya Andronikos'a ya da Andronikos'un oğlu Aleksios Komnenos'a verdiği gibi hatalı bilgiler içerir. Bu tarih hatalıdır ve Trabzon'un ilk hâkimi ne Andronikos ne de onun oğlu değildir ama onun torunudur. Bkz. Kunik, *a.g.e.*, ss. 789-791.

⁷⁴ Brosset (*Additions et éclaircissements*, s. 297) 'Thamar'ın 1204'te Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından işgal edildiğini öğrenmesini ve Aleksios Komnenos'un Trabzon'u ele geçirmesine yardım etmesinin' yanlış olduğunu belirtir.

⁷⁵ Bartholomaei, *a.g.e.*, s. 57: 'c'est l'acte le plus important de tout son règne, si fécond en grandes choses.' O hatalı bir şekilde Panaretos'un Thamar'ın ve Bartholomaei'nin Komnenos olarak adlandırdığı Gürcü David'in Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşuna dayandırdığını belirtir. (s. 57) Panaretos, gördüğümüz gibi, İmparatorluğun kuruluşundan bahsederken Thamar'ın eşi olan David'den bahsetmez.

⁷⁶ Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, 465: 'elle fit partir un détachement de soldats imers.'

ilerlediğini söyler, başka bir deyişle Trabzon seferi Lazika üzerinden yapılmış. Seferin Tiflis'ten Trabzon'a karadan sekiz günde yapıldığına dair bilgimiz var,⁷⁷ fakat hangi rotanın izlendiğini bilmiyoruz. Trabzon'a giden en iyi bilinen yol Garin-Theodosiopolis-Erzurum, (Arzen-i Rum = Romalılara ait bir bölge veya kale, Arap yazarların Kalikala dediği şehre bu isim XI. yüzyılda verildi.) yoludur. Thamar hakkında okuduğumuz ünlü bir şarkı şöyle der. Ben (Thamar) Erzurum'u aldım ve İsfahan'ı vergiye bağladım” Bu metin üzerinde Djanashvili şunu işaret eder: “Beşeri hafıza burada tarihi bir olaya işaret etmiştir: Gürcü birliklerin Trabzon İmparatorluğu'nu kurmak için Arzen (Erzurum)'e doğru ilerleyişi.⁷⁸ Bu akla yatkın hipoteze göre, Aleksios Trabzon'a güneyden ilerledi, Erzurum'dan gelen yolu izleyerek Lazika'yı güneyden kuzeye doğru geçti.

Partio Romaniae ve Trabzon

Haçlıların ele geçirdikleri yeni toprakların liderler arasında nasıl paylaşıldıklarını anlatan son derece önemli olan *Partio Romaniae* denilen bir belge maalesef tarihlendirilmemiştir. Bu paylaşım ilk Latin İmparatoru Baldwin'in 9 Mayıs 1204'te seçilmesinden birkaç ay sonra yapılmıştı. Makul bir şekilde paylaşım işinin 1204 sonbaharında, Ekim başlarında hazırlandığı sonucuna varabiliriz.⁷⁹

Zaten Aleksios Komnenos tarafından alınmış ve bu yüzden artık Haçlılarca eski Bizans İmparatoruna ait sayılmayan Trabzon, *Partio Romaniae*'de bahsedilmemektedir. Aleksios'un kardeşi David daha sonra da göreceğimiz gibi, 1205'te Trabzon'un batısına kadar, Pontus Heraklea gibi, toprakların ele geçirilmesiyle sonuçlanan, başarısı geçici olan bir askerî sefere çıkmıştı; fakat 1204 yılında henüz başlamamış olduğundan David'in 1205'de ele geçirdiği topraklar Partio'ya dâhil edilmemiş ve Latin imparatoruna tahsis edilmemişti. Bahsedilen bölgeler aşağıdaki gibidir: “Bukellarionluların ve Paphlagonialıların eyaleti, Oinaion, Sinope ve Pabrei eyaletleri.”⁸⁰ Yüzyıllarca Bizans İmparatorluğu ile bağı olduğu halde Partio'ya dâhil edilmeyen bir başka bölge ise Kırım'daki Bizans sömürgeleriydi yani, Kherson ile Kırım Yarımadası'nın güney sahilleri boyunca uzanan yerler. Birkaç yıl önce de göstermeye çalıştığım gibi yaklaşık 1198 veya belki de 1192 ile 1198 arasında Kırım'daki Bizans'a ait yerler zaten imparatorun kontrolü dışındaydı ve Trabzon'a bağlıydı; bu sebeple de 1204'teki belgeye onların dâhil edilmeyişleri şaşırtıcı değildir.⁸¹

⁷⁷ Bkz. W. Tomaschek, ‘Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter,’ *Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften in Wien*, Phil.-hist. Classe, CXXIV (1891), 81.

⁷⁸ Danashvili, *Kartlis Tzkhovreba*, ss. 184, 186.

⁷⁹ Bu belgenin tarihlendirmesi hakkında bkz. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, tr. F. Raynaud, I (Leipzig, 1923), 269 ve n. 2. E. Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, I (Hamburg v. d. Höhe, 1905), 29-30.

⁸⁰ G. L. Fr. Tafel et G. M. Thomas, *Fontes rerum austriacarum*, Zweite Abtheilung, *Dipomata et acta*, XII, 1 (Vienna, 1856), 476: ‘Provinta Paflagonie et Vucellarii. Provincia Oenei et Sinoii et Pabrei.’ Pontus şehirlerinin ikinci isimleri, *Pauraé* veya *Puraee* [Bafra ç.n.] anlamına gelmektedir.

⁸¹ Bkz. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Materyal Kültür Tarihi Devlet Akademisi'nin açıklamaları) *Izvestija*'da, V (Leningrad, 1927), 273-281 (Rusça). Bu çalışmanın İngilizce yayını yakında Amerika Mediaeval Academy tarafından yayımlanacaktır.

Maalesef Kırım'ın Trabzon'a ne zaman ve nasıl bağlandığına dair bir bilgimiz yok, fakat muhtemelen bu bağ, Trabzon'un Konstantinopolis'ten derece derece kopuş döneminde olmuştur, böylece Aleksios Komnenos Trabzon İmparatorluğu'nu kurduğunda, Kırım'ı da dâhil etmişti. Trabzon imparatoru, hem Kırım Gothiasının hem de Kherson'un hükümdarı haline gelmiştir.

David Komnenos'un Askerî Başarıları ve Latin İmparatoru'nun Vasallığına Girişi (1205-1206)

Nisan 1204'te Aleksios, Trabzon'u görünüşe göre güçlü bir direnişle karşılaşmadan aldı. Kardeşi David de yanındaydı.

İki kardeşin karakteri açıkça farklıydı. Trabzon'u aldıktan sonra Aleksios, Thamar'ın orijinal fikirlerine uygun olarak daha fazla yayılmak niyetinde değildi, o hep Trabzon'da ya da civarında kaldı. Çağdaş bir kaynak (Niketas Khoniates) onu Argonat seferinin mitolojik bir üyesi olan, Herakles'e su bulmak için Mysia kıyılarına çıkan Hylas ile karşılaştırır ve Hylas'ın güzelliği Naiadlar tarafından kuyudan aşağıya çekildi ve bir daha asla görülmedi.⁸² Geçen zamanla Aleksios her türlü tutkulu girişimden elini çekmiş kendini uzak ve Hylas gibi 'görünmez' yapmıştır.

Bu arada enerjik ve aceleci kardeşi David, batrya doğru büyük ölçüde sahil boyunca saldırıya geçmişti.⁸³ Kendisini Aleksios'un selefi ve habercisi⁸⁴ olarak tanıtp birkaç Gürcü paralı asker kiraladıktan sonra, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, büyükbabası Andronikos'un bir dönem yöneticiliğini yaptığı ve Komnenos ailesinin bir temsilcisi olan David'in yolunu açtığı Karadeniz'e girdi. David, sırasıyla gelişen bir ticaret şehri olan Kerasunt [Giresun ç.n.], önemli bir şehir, belki de Andronikos'un⁸⁵ eski yerleşim yeri olan Oinaion (Onio, Honio, Oeneum, Lanio [Ünye ç.n.])⁸⁶ ile Trabzon İmparatorluk donanması için gözde bir istasyon ve İmparatorluğun kalelerinden biri olarak Trabzon'un en bilinen limanı haline gelecek olan Limnia'yı (Liminia, Limona, Liminia) aldı.⁸⁷ Limnia'dan sonra Samsun'u (Amisos, Aminosos, Simisso) ve aynı zamanda Andronikos'un ikinci ikamet yeri olma ihtimali bulunan

⁸² Bir Yunan atasözü 'Τλαν κρωγύσσειν' der, anlamı 'boşuna, duyulmadan çağırmak.' Hylas hakkında bir makaleye bkz. Pauly-Wissowa, IX (1916), coll. 110-115.

⁸³ Eğer Niketas Khoniates'in Theodore Laskaris hakkındaki aşırı övgülerini doğru şekilde anladysam David, 'Nikealı gerçek David'in yerine 'hatalı olarak takma isimli David' kadmsı bir 'gölgede yetişen genç', 'Pontus kıyılarında atılan bir delikanlı', 'denizin dalgasıyla atılan gemi enkazı vb. gibi' temsil edilir. Sathas, *Bibl. Graeca, medii aevi*, I (Venedik, 1872), 119, 126. W. Miller (*a.g.e.*, s. 18) Bu metin Aleksios'a atıfta bulunur ve ben onun David'e göre daha özgü göründüğüne katılıyorum. Ama Niketas İncil'den David'in adını kullandığından dolayı muhtemelen aklında Aleksios'tan çok David Komnenos vardı. Niketas'ın metinleri içinde Miller'in çevirisini kullanmaktayım. Ayrıca bkz. Meliarakis, *a.g.e.*, s. 75.

⁸⁴ Nic. Acom, s. 828: "πρόδρομος ἐκείνου καί προκίρως ἐγένετο."

⁸⁵ Bkz. yukarı.

⁸⁶ Oinaion'nun önemi ayrıca *Partitio Romaniae* a. 1204'te de gösterilmektedir, Bizim okuduğumuz: 'Provintia Oenei et Sinopii et Pabrei.' G. Tafel et G. Thomas, *Fontes rerum austriacarum. Diplomata et acta*, XII (Viyana, 1856), 476. Bkz. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien*, s. 80.

⁸⁷ Limnia hakkında bkz. özel bir bölüm Th. Uspensky, *Outlines of the History of the Empire of Trebizond* (Leningrad, 1919), ss. 90-99 (Rusça). Tomaschek, *a.g.e.*, s. 80. Uspensky, Tomaschek'in çalışmasını kullanmadı.

Sinop'u da aldı. Daha sonra David, Kastamuni'da (şimdi Kastamonu) Gök Irmak kıyısındaki (Kızıl Irmağın bir kolu) Komnenosların atalarına ait kalenin yer aldığı Paphlagonia'ya girdi.⁸⁸ Paphlagonia'da Isaakios Angelos döneminde (1185-1195) kendisini Aleksios Komnenos olarak tanıtan bir şahıs, sahte bir Aleksios, taht üzerinde hak iddiasıyla ortaya çıktı ve birçok bölgeyi gücü altında toplamayı başardı, fakat en sonunda Isaakios'un generali Theodore Khumnos tarafından öldürüldü.⁸⁹ Böylece Paphlagonia David'i karşılamaya hazırды. Burada halktan kişileri askere alarak birliklerini güçlendirdi.⁹⁰ Batıya doğru sürekli kıyıyı takip eden başarılı ilerleyişiyle Kytoros'u (Cytoro, şimdi Kidros); önemli bir limanı olan Amastris'i (Amastra, Samastro) ve son olarak çok gelişmiş ticarî bir kale olan Pontus Heraklea'sı, (*Ἡρακλεία ἢ Ποντική, ἢ Πονθηρακλεία*) Türkçe'de Ereğli veya Bendereğli olan Ponterakhi'yi) ele geçirdi. Pontus ve Paphlagonia bölgesi artık tamamen David'in elindeydi.⁹¹ Heraklia, büyük emelleri için bir sınır olmazdı. Oradan, Marmara Denizi'ndeki Nikomedia Körfezi'nde bulunan Nikomedia'yu ele geçirmesi için genç ve tecrübesiz generali Synadenos'u yolladı. Latinler tarafından yakın zaman önce terkedilmiş olan Nikomedia, o zamanlar Nikaea İmparatorluğu'nun bir bölümünü oluşturuyordu. Fakat W. Miller'in söylediği gibi, Nikomedia'nın kaybına razı olmayacak olan—"Synadenos, kendisinden daha yetenekli olan Laskaris'in dengi değildi",⁹² o Nikomedia'nın kaybına usulca boyun eğmeyi reddeder. Theodore Laskaris, Synadenos'u kolay ve bildik bir rota izliyor olduğuna inandırırken, askerlerini sapa ve zorlu bir geçitten aşırıp Synadenos'u şaşırıtı ve hücumla kalktı; Synadenos sefil bir serçe gibi "kanatlarını boş yere çırparak"⁹³ Theodoros'un esiri oldu. Bu yenilginin üzerine David, Heraklea'yu topraklarının batı sınırı olarak kabul etmek zorunda bırakıldı.⁹⁴ Theodoros ile David arasındaki bu çatışma

⁸⁸ Nicephori Bryennii lib. II, 26: '(Aleksios Komnenos) *περί δέ τήν Κασταμόνα γενόενος ἐπεθύμησε τήν τού πάππον οἰκίαν ἰδεῖν*' Bonn., p. 93). Cedrenus, II, 622: '*έν Παφλαγονία κατά τήν Κασταμόνα οἶκος δέ ἡ Κασταμών τού Ἰσαακίου μεγίστρον τού Κομνηνοῦ*' bkz. Chalandon, *Essai sur le régime d'Alexis Ier Comnène* (Paris, 1900), s. 21.

⁸⁹ Nic. Chon., s. 533. Bkz. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 66. Cognasso, *Un imperatore bizantino della decadenza. Isacco II Angelo* (Roma, 1915), s. 39.

⁹⁰ Nic. Chon., s. 828: 'ὁ δ' ἐκ Κομνηνών Δαβίδ στρατολογήσας Παφλαγόνας, καί οἱ τήν Ποντικήν οἰκοῦσιν Ἡράκλειαν καί μοῖραν μισθωσάμενος Ἰβήρων τόν πίνωντων τού Φάσιδος.'

⁹¹ David tarafından ele geçirilen şehirlerin doğru listesi ve en önemli detay çağdaş Gürcü Anonim tarafından verilmiştir. Bkz. Brossset, *Histoire de la Géorgie*, Gürcü Anonim işgal sıralarına göre şehirlerin isimlerini düzenli şekilde verir. Bu kaynakta sadece Kerasunt yanlış yerleştirilmiştir; Sinope ve Kytoros (Cythora) arasında yere gelecek, o Trebizond ve Oinaion arasına eklenmelidir. Bu şehirlerin tümü hakkında bkz. Tomaschek, *a.g.e.*, ss. 76-81. *Nic. Chon.*, s. 842 (O, Oinaion ve Sinope'un isimlerini verir). Gürcü kronik yazarı ve Niketas ayrıca David'in Pontus'u ve Paphlagonia'yu işgalinden bahseder. *Georgii Acropolitae Historia*, §7; ed. Bonn., s. 14; ed. Heisenberg, I (1903), 12: '*Παφλαγονίας δέ πάσης ἐγκρατής ἦν Δαβίδ, ἀδελφός ὢν Ἀλεξίου τού τῆς Τραπεζούντος κρατήσαντος*' Anonim, Sathas, VII, 453. Ephraemius, ed. Bonn., s. 304, 1.7522: '(ἡρχε) Δαβίδ Κομνηνός Παφλαγονίας ὅλης.'

⁹² W. Miller *Trebizond, The Last Greek Empire* (Lonra, 1926), s. 16.

⁹³ Nicetas Choniates, *Panegyric of Theodore Lascaris*, Sathas, *Bibl. Graeca medii aevi*, I (Venedik, 1872), 116: '*τόν μὲν στρατηγούντα μείρακα, ὅσα καί σπονθίον λεληκός οἰκτρὸν καί μάτην περηνίζον συνείληφας.*'

⁹⁴ Nic. Chon., s. 828: '*καί τόν Δαβίδ μὴ περαιτέρω προίεναι τῆς Ποντικής Ἡρακλείας παρέπεισε.*' Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, s. 61. Finlay, *a.g.e.*, IV, 322 – 324. Sathas, *a.g.e.*, I, 115-116. Ayrıca bkz.. 'A. Μηλιαράκης, 'Ιστορία τού Βασιλείου τῆς Νικαίας...

büyük bir ihtimalle 1205’de cereyan etti.⁹⁵ Bury şöyle der: “Komnenos’lar, Nikaea imparatorlarıyla ortak düşmanları olan ne Türklere ne de Latinlere karşı hiçbir zaman birlikte hareket etmediler.”⁹⁶ Kardeşinin ‘selefi ve habercisi’ olarak David o kadar çok yeri işgal etmişti ki Aleksios açıkça David’in başarılarını kullanarak onun yalnızlık politikasını bozdu. Yeni topraklar yönetiminde iki kardeş arasında paylaşıldı; Trabzon ve çevresine ek olarak Aleksios, batıda Oinaion ve Sinop’a kadar olan toprakları yani eski Pontus’u alırken David, Pontus Heraklea’sı ile Paphlagonia’nın yöneticisi oldu.⁹⁷ Gürcü kronik yazarı vatansever bir aşkla, Gürcü kuvvetleri tarafından alınan bütün şehirler ve eyaletleri saydıktan sonra Thamar’ın, bunları akrabası Aleksios Komnenos’a verdiğine hükmeder.⁹⁸ Bizans vilayet yönetiminin bakış açısından, Aleksios ve David’in sahip oldukları yerler Trabzon’un başkenti ile birlikte Khaldia thema bölgesini, Amisos-Samsun ile Armeniakon themasını, Sinop ile Paphlagonia’yı ve Pontus Herakleası ile birlikte Bukellarion’u kapsamaktaydı.

Laskaris açıkça David’i Heraklea’ya dönmeye zorlamakla tatmin olmamıştı. Onu hâlâ daha Doğu’ya itmek istiyordu. Muhtemelen 1206 baharında⁹⁹ Laskaris, David’i Heraklea’dan atmayı kararlaştırmıştı; Heraklea yakınlarında okçuları ve savaşa yakın ruhu¹⁰⁰ ile meşhur bir şehir olarak Heraklea için tehdit oluşturan Plousias’ı David’den koparmayı başarmıştı. Niketas Khoniates’e göre, Laskaris Heraklea’yı alıp David’i bozguna uğratacağı, daha sonra Laskaris’in gerisinde Nikomedia’yı ele geçiremedi ve böylece Theodoros’un dikkatini Heraklea’dan ayıran Latinlerle anlaşmaya varamadı. Fakat Latinler kısa süre sonra yeni bir Bulgar işgali gerçekleşmeden Avrupa’ya geri döndüler. Latinlere yardımlarından dolayı teşekkür olarak David, gemiler dolusu mısır ve domuz etini Konstantinopolis’e gönderdi. Aynı zamanda Latinlerden Laskaris ile olan yazışma ve anlaşmalarda kendisinin özne olmasını ve topraklarına Latin bölgesi olarak bakmalarını istedi.¹⁰¹ ‘Bunun esas sebebi itibarı bir Latin sömurgeliğini Nikaea İmparatoru’nun ilhakına tercih ediyor olmasıydı.’¹⁰² 1205 başlarından beri Bulgar baskısı altındaki Latinler bütün Küçük Asya’yı terk etmiş, sadece Pegai şehrinde bir garnizon bırakmışlardı, David, bir süre Latinlerin yardımına pek güvenemedi.¹⁰³

(Atina, 1898), ss. 44-45. E. Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, I (Hamburg, v. d. Höhe, 1905), 103-104. A. Gerland, *The Lascarids of Nicaea* (Londra, 1912), s. 75. W. Miller, *a.g.e.*, ss. 16-17.

⁹⁵ Bkz. Gerland, *a.g.e.*, s. 104, n. 1.

⁹⁶ Gibbon (Bury), VI, 420, n. 24.

⁹⁷ Nicet. Chon., s. 844: ‘ὁ μὲν (David) τὴν κατὰ Πόντον, Ἡράκλειαν καὶ Παφλαγόναν διείπεν, ὁ δ’ Ἀλέξιος Οὐναίον τε καὶ Σινωπέον τῆς πόλεως καὶ Τραπεζούντος αὐτῆς τὴν δυναστείαν περιεζώννυτο.’

⁹⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 465.

⁹⁹ Bu tarih hakkında bkz. Gerland, *a.g.e.*, s. 107 ve n. 4.

¹⁰⁰ Nic. Chon., s. 844: ‘τῆς μὲν Πλουσιᾶδος ἐπέβη καὶ τῆς πρὸς Δαβίδ φίλιας ἐκείνην ἀπέστησε, τοξότιδα πᾶσαν οὖσαν καὶ μάχιμον.’ Plousias hakkında bkz. Th. L. F. Tafel, *Symbolarum criticarum geographiam byzantinam spectantium partes duae*. Sonraki bölümler, *Abhandlungen der Hist. Classeder K. Bayer. Ak. Der Wissenschaften*, V (1849), Dritte Abtheilung, 102 (çıklama, 48). Tafel et Thomas. *a.g.e.*, Dipl. Et açta. 1 Theil. S. 475, n. 5. Gerland, *a.g.e.*, s.107.

¹⁰¹ Nic. Chon., ss. 844-845.

¹⁰² W. Miller, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰³ Bkz. Gerland, *a.g.e.*, s. 107.

Fakat üç yüz kişilik Latin desteğine güvenen David, düşmanlığı yeniden uyandırdı. Sangarios Irmağı'nı geçti (günümüzde Sakarya), Laskaris'e bağlı olan bazı köyleri yağmaladı ve kendisinden ayrılan Plousias'ı kötü bir biçimde cezalandırdı; birkaç yerliyi rehin alıp hapse attı. Birkaç gün sonra da geri çekildi. Ama düzlükten engebeli araziye geçen Franklar, Laskaris'in generali Andronikos Gidos tarafından "Nikomedia'nın Sarp Geçitlerinde"¹⁰⁴ aniden şaşırılarak yenilgiye uğratıldılar. Sağ kalanlar dağlarda Andronikos tarafından yakalanarak katledildiler: Öyle ki David'e haber vermesi için neredeyse bir kişi sağ bırakılmıştı.¹⁰⁵ "Nikomedia'nın sarp geçitleri" sözünden yola çıkarak Niketas Khoniates Laskaris'in sarp geçitleri asma geçitlere çevirdiğini yazar.¹⁰⁶

Samsun Sabbas'ı

Trabzon İmparatorluğu'nun başlangıç tarihine devam etmeden önce, ben de dâhil, birçok tarihçiyi şaşırta uzun süreli tarihsel bir hatayı nihayet ortadan kaldırmalıyım. Bizans kaynakları Theodoros Laskaris'in Nikaea'daki yönetiminin en başında Bizanslı rakipleri arasında Sampson ve çevresinin yöneticisi olan belli bir Sabbas'ın varlığını rapor eder.¹⁰⁷ Sabbas'ın Karadeniz'deki şehri Sampson, ki her zaman Amisos veya Samsun diye anılmaktadır, Sabbas yönetimindeyken Aleksios ve David'in topraklarında yabancı topraklarla kuşatılmış bir bölge oluşturarak, onların Karadeniz'in güney sahilindeki topraklarının bütünlüğünü bölmüştü. Sabbas'ın, yukarıda bahsettiğimiz gibi, David tarafından alınan Amisos'u (Samsun) nasıl ve ne zaman aldığı ve Theodora'nın yönetimi ilk veya ikinci yılındayken ve henüz sağlamlaşmamışken, kuzeydoğuya doğru bu kadar uzağa bir sefer düzenlemeye nasıl cüret ettiği tarihçiler için her zaman bir bulmaca olmuştur. Şimdi G. De Jerphanion'un harika makalesi sayesinde bu tarihsel bilmece tamamen çözülmüştür.¹⁰⁸ Sabbas'ın Sampson'u, Küçük Asya'nın batı kıyısında, zarif Helenistik yapılarıyla ünlü antik bir Priene şehri olan Miletos'un karşısında yer alan bir şehirdi. Miletos'a bakan, Meander Nehri ağzının öbür tarafında, bir zamanlar körfez olan alüvyonlu ovanın karşısında, eski uygarlıkların Mycale, bugün Türklerin ise *Samsun Dağı* dediği bir dağ bulunmaktadır. Güney yamacının eteklerinde, Meander'in esas yatağına oldukça yakın, Miletos'un yaklaşık 16 km. ötesinde Priene ve Aeropolis'in kalıntıları vardır. Antik şehrin yerini ise *Samsun Qalé* yani Samsun Kalesi denilen perişan bir köy almıştır.¹⁰⁹ Kısaca Sabbas'ın Sampson'unun Karadeniz kıyısındaki Samsun ile hiçbir ilgisi yoktur ve Trabzon tarihinden çıkarılmalıdır. Bu önemli detayı açıkladığı için G. De Jerphanion'a

¹⁰⁴ Nicetas Chon., s.845: 'ἐπελθόντος δ'αὐτοῖς ἀπροόπτως περὶ τὰς τῆς Νικομηδείας Τραχείας' Ἀνδρονίκου τοῦ Τίδου.'

¹⁰⁵ Nic. Chon., s. 845. Ayrıca Panegyric, Sathos, a.g.e., I, 126-127.

¹⁰⁶ Sathos, I, 126: 'τὰς παραείας πορείας εἰς τροχιάς εὐθείας διατιθέμενος'. Bkz. W. Miller, a.g.e., s. 18.

¹⁰⁷ Bkz. Georg. Acrop., Hist. VII, ed. Bonn s. 14; ed. Heisenberg, I, 12: ἕτερος δὲ Σάββας τοῦπικλήν τοῦ ἄστεος ἐδέσποξε τοῦ Σαμψών μετὰ καὶ τῶν πλησίον τυχανόων αὐτό.' Ephraemius, S. 304, II. 7518-7519.

¹⁰⁸ G. De Jerphanion S. I. Σαμψών et 'Αμισός. 'Une ville à décaler de neuf cents kilomètres,' *Orientalia Christiana Periodica*, I (Roma, 1935), 257-267.

¹⁰⁹ G. De Jerphanion, a.g.e., ss. 265-266.

borçluyuz. 1205'te Aleksios ve David'in işgal ettiği topraklarda süreklilikleri kesintiye uğramamış olmasına rağmen varlıkları kısa sürmüştür.

Theodoros Laskaris'in David'e Karşı Kazandıği Zafer

David'in mütteliklerinin yenilgisinden sonra, Heraklea'daki durumu yine tehlikeye girmişti. 1208 Eylül'ünde Balkan Yarımadası'ndaki Pamphylyon şehrine ki o zaman Latin İmparatoru Henry ve ordusu tarafından kuşatma altındaydı, elçiler gönderdi. Elçiler, Theodoros Laskaris'e, eğer Henry, David'e yardım etmezse topraklarının elden gideceğini, sert bir şekilde, vurgulayarak bildirdiler. David'in bu çağrısına olumlu bir yanıt veren Henry, bazı birlikleriyle beraber hızlıca Konstantinopolis'e yöneldi, Boğaz'ı geçti ve Khalkedon'a ulaştı. Latin birliklerinin bu hareketiyle Laskaris, Heraklea'dan Nikaea'ya doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat bu manevra Latin harekâtının şimdilik sonuydu ve Henry bütün birlikleriyle Konstantinopolis'e geri döndü.¹¹⁰

Latin İmparatoru'nun askerî desteği David'in büyük planlarının nihaî çöküşünü sadece geciktirmişti. 1214'te Theodoros, Heraklea, Amastris, Kytoros, Kromna (Κρόμνα, Cromena, Comena, Comana)¹¹¹ ve bütün çevresini ele geçirmişti. Bundan bir süre sonra Sinop veya belki de Korambis Burnu (Caranbas, Türkçe'de Kerembe, Kerempeburun)¹¹² Sinop'un batısı, Küçük Asya'daki Komnenos topraklarının batı sınırı olmuştu.¹¹³ Heraklea'da Theodoros kendi elçisi olan, bir İspanyol rahip ve bir mütercim olan Ephesuslu Piskopos Nikholas Mesarites'i kabul etti ki o Yunan Ortodoks ile Roma Katolik Kiliseleri arasındaki daha yakın görüşmeyi kurmaya çalışan Konstantinopolis'den gelmişti.¹¹⁴

Sinop'un 1214'de Türkler Tarafından Fethi ve David'in Ölümü Aleksios ve Türkler

Theodoros Laskaris'in kıyı boyunca doğuya başarılı ilerleyişi sadece David ve Aleksios'un siyasî planlarını tehdit etmiyordu, aynı zamanda Laskaris'in Sinop'u alması halinde, Karadeniz'e açılan kapısını kaybedecek olan Türkiye Selçuklu Devleti'nin daha fazla gelişimi için de büyük tehlike arz ediyordu. O zamanki Selçuklu Sultanı I.

¹¹⁰ Henri de Valenciennes, *Histoire de l'Empereur Henri*, ed. M. N. De Wailly (Paris, 1872), ss. 335-336, §§551-554 (Villehardouin'in Wailly baskısında). Bkz Gerland, *a.g.e.*, ss. 159-160; 210.

¹¹¹ Kromna hakkında bkz. Tomaschek, *a.g.e.*, ss. 77-78.

¹¹² Korambis Burnu hakkında bkz. Tomaschek, *a.g.e.*, s. 78.

¹¹³ Georgii Acropolitae *Hist.*, 11: *περιεγένετο δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς Θεόδωρος καὶ τοῦ τῆς Παφλαγονίας κρατοῦντος Δαυίδ, καὶ Ἡράκλειαν παρεστήσατο καὶ τὴν πᾶσαν περὶ τὴν χώραν καὶ τὰ πολίχνια* (ed. Heisenberg, I, 18). Anonim, Sathas, VII, 457. Ephraemius, ed. Bonn., s. 305, II. 7531-7537 (o *κῶτορος* ve *κρόμνα* isimleri ekler). Bkz. Du Fresne Du Cange. *Historie de l'Empire de Constantinople sous les empereurs français*. XIII^e siècle). Kys. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 92. Finlay, *a.g.e.*, IV, 326; o Laskaris'in Heraclae, Amastris ve Tios'u Karambis Burnu'na kadar olan tüm ülkeleri kendi ele geçirerek hükmettiğini söyler. Pakhimeris tarafından bahsedilen Tios şehri, Heraklea ile Amastris arasındadır (I, 312); bkz. Tomaschek, *a.g.e.*, 77-78. Gerland, *a.g.e.*, 246.

¹¹⁴ Arsenius, 'XIII. yüzyılda Efes'in belli bir metropolitanının yayınlanmamış bir eseri,' *Cienija v obscestve ljubitelei duchovnago prosvescenija*, XXIX (Moskova, 1892), bölüm III, s. 49 sq.; 78 (Yunanca metin ve bir Rusça çeviri). W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz* (Berlin, 1903), ss. 222-223.

İzzeddin Keykavus idi (1210-1219). Laskaris'in doğuya, Sinop'a doğru girişeceği harekâtı sezmiş olan Sultan, Karadeniz'e açılan bir kapı elde etme fırsatını kaçırmadı.

Elimizdeki kaynaklara bağlı olarak değerlendirebileceğim kadarıyla, Türklerin Sinop'a karşı harekâtı iki bölümden oluşmuştu: Türklerin Sinop'u ilk kez ve de ikinci kez fethetmesi. Sinop iki kez ele geçirilmemiş olsaydı kaynakları açıklamak ve birleştirmek kesinlikle mümkün olamazdı.¹¹⁵

1214 yazında veya sonbahar başlarında Sinop açık bir şekilde Türkler tarafından aniden ele geçirilmiş ve David öldürülmüştü. Buna dayanak olarak XIII. yüzyılda yaşamış Suriyeli Hıristiyan bir kronik yazarı olan Gregory Abu'l-Farac veya Bar Habreus'un kısa kayıtlarını kullandım: O şöyle der: "Hicri 611'de (13 Mayıs 1214-1 Mayıs 1215) Sultan İzzeddin Keykavus Pontus Denizi kıyısındaki Sinop'u aldı ve yöneticisi Kir-Aleks'i öldürdü".¹¹⁶ Abu'l-Farac, David'in değil Aleksios'un öldüğünü söyleyerek hata yapmıştır; elbette Suriyeli tarihçi Trabzon'un ilk imparatoru Aleksios'un adına, o dönemde Sinop'un gerçek yöneticisi olan kardeşi David'in adından daha fazla aşınaydı. Fakat 1214'den sonraki kayıtlarda David'in adının hiçbir yerde geçmemesinden dolayı, Sinop'un ilk Türk fethinde, ölenin David olduğu sonucuna kesin olarak varabiliriz. Bu, daha önce de belirttiğimiz gibi ya 1214 yazı ya da sonbaharının başlarında meydana gelmiştir.

Sinop çevresinde sonraki gelişmeler hakkında Pers tarihçi Nasraddin Yahya İbn Muhammed ya da annesinden aldığı soyadıyla İbn Bibi tarafından derlenmiş olan çok önemli ve detaylı açıklamalar var elimizde. İbn Bibi XIII. yüzyılda Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nda yaşamış; Sultan I. Alâeddin Keykubat'ın (1219-1236) genç bir çağdaşı olmuştur, o Sultan'ın haleflerine bağlı olarak önemli görevlerde bulundu ve 1272'de öldü. Çok iyi bilinen eseri *Selçukname* Sinop'un fethedilmesiyle hemen hemen çağdaş bir kaynaktır; ayrıca Sinop'a karşı düşmanlık olaylarının yakınında, Konya'da Rum Sultanlığı'nda yaşayan yazar, o dönemin olaylarını çok iyi biliyor olmalıydı.¹¹⁷ *Selçukname* XII. yüzyılın sonundan itibaren Selçuklu tarihini konu alır (1192).

İbn Bibi'nin detaylı anlatımına göre¹¹⁸ 1214 yılında Sultan İzzeddin Keykavus'un döneminde Sivas'a Sinop bölgesinin korumakla görevli şeflerin elçileri geldi. Onlar, Kir-Aleksios'un (Trabzon imparatoru olan Kir Aleksios) kendi ülkesinin

¹¹⁵ Bizans kaynakları Sinop'un kaybedilmesi hakkında sessizdir. Üç Doğu kaynağı vardır: bir Süryani, bir Arap bir de Fars. Bu kaynaklar hakkında aşağıya bakınız.

¹¹⁶ Abu'l-Farac, Georgius Barhebraeus, *Chronicon Syriacum*, ed. ve çev. P. Bruns ve G. Kirsch (Leipzig, 1789), II, 469. Sinop'un fethinin 1214 yazında ya da sonbaharın başlarında olmasını ben yorumladım, çünkü (1) hicri 611 yılı 13 Mayıs 1214 başıydı ve (2) daha sonra göreceğimiz gibi, Sinop'un ikinci fethi 1 Kasım 1214'te oldu. Bruns tarafından yapılan bu metnin yanlış çeviri hakkında bkz. Fallmerayer, *a.g.e.*, ss. 94-95.

¹¹⁷ İbn Bibi hakkında bkz. *Encyclopédie de l'Islam*, II, 391. A. Yakubovsky, 'Narration of Ibn-al-Bibi on the campaign of the Turks of Asia Minor upon Sudak, Polovtziens, and Russians at the outset of the thirteenth century, *Vizantiyski Veremennik*, XXV (1927-1928), 53-54 (Rusça). İbn Bibi'nin orijinal metni henüz yayınlanmamıştır; şimdiye kadar sadece bir Türkçe çevirisi ve kısaltılmış bir Farsça yayını mevcuttur. Onun el yazılı tam eseri sadece İstanbul'da bulunmaktadır. (Aya Sofya No: 2985).

¹¹⁸ *Selçukname*'nin Türkçe versiyonunun Rusça çevirisini kullandım., P. Melioransky, 'Seljuknaméh as a source of the history of Byzantium in the twelfth and thirteenth centuries,' *Vizantiyski Vremennik*, I (1894), 632-637.

sınırlarını yasa dışı bir şekilde geçerek Sultan'ın topraklarının bir kısmını işgal edip Sinop'u aldığını bildiren mühürlü bir mektup getirdiler. Mesajı okuyan Sultan tedirgin olmuştu, fakat ziyaretçilerinin ziyafetteki neşelerine gölge düşürmek istemediğinden hislerini belli etmedi. Ertesi gün Sinop'u gören ve durumunu bilen birkaç kişiye sorular sormuştur. Onlar da Sinop'un ancak halka yiyecek konusunda baskı yapılırsa kuşatma yoluyla alınabileceğini fakat bölge yıkıma uğratılır ve denizden destek gelmezse şehrin kolayca ele geçirilebileceğini söylediler. Bir sonraki gün Sultanın birlikleri bölgedeydi. Bazı ajanları Aleksios hakkında bilgi toplamak için önceden göndermiş ve Sinop bölgesinden derhal haber getirmelerini emretmiştir. Ajanlar, Aleksios'un bu bölgelerde 500 atlı ile ava çıktığını ve hiçbir önlem almadan her gün arkadaşlarıyla açık havada içki âlemi yaptığını bildirdiler. Türkler, Aleksios'u eğlencesinin ortasında yakalayıp 'Tanrının koruduğu ordunun' (Türklerin) kampına getirdiler. Aleksios'un atlılarından bir kısmı öldürüldü bir kısmı ise esir alındı. Üçüncü gün Sultan Sinop'a ilerledi. Daha sonra Aleksios'un zincirleriyle şehrin yakınındaki imparatorluk çadırının önüne getirilmesini emretti. Tahta yaklaşan Aleksios "toprağı acizlik ve aşağılanma içinde öptü" ve Sultan da ona iyi davrandı. Sultan Sinop'u kuşatmak üzere yola çıktı ve Aleksios'un yandaşlarından birisini halkı teslim olmaya razı etmek üzere şehre göndermesine karar verdi. Ulak şehre girdiği zaman, "akılsız ve kötü niyetliler" aptalca bir cevap verdiler: "Aleksios'u ele geçirdiğinizi varsayalım. Yine de Aleksios'un Trabzon'da yetişkin yönetme gücüne sahip oğulları var. Onlardan birini kendimize yönetici seçeceğiz, fakat ülkemizi Türklere teslim etmeyeceğiz." Sinopluları ikna etmek için yapılan ikinci girişim de başarısızlıkla sonuçlandı. Çileden çıkan Sultan, Aleksios'a Sinop halkının önünde defalarca işkence yaptırdı. Yeni görüşmeler sonunda Sinoplular, Sultan eğer Aleksios'u öldürmemesi için yemin eder, ancak kendisini serbest bırakır, kendilerinin hayatını ve mallarını esirgeyip istedikleri yere gitmelerine izin verirse şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Sultan bu şartları kabul etti ancak, şu şartları da önerdi: Aleksios vassalı olacak ve hazineye yıllık vergi ödeyecek ve dahası Sultan'ın ihtiyacı kadar asker gönderecek; ayrıca Sultan, Aleksios'u Sinop hariç Trabzon'un batısı¹¹⁹ ile Trabzon ve Lazika bölgesinin yöneticisi olarak tanımaya ve ona iyi davranmaya söz verdi. Aksi takdirde merhamet gösterilmeyecekti. Sinop 1 Kasım 1214'de teslim oldu.¹²⁰ Sultan'ın bayrağı resmî olarak şehrin üzerinde dalgalanmıştır. Sultan, Sinop'a resmen girişinden önce Aleksios'un davet edildiği gecenin sonunda bir kabul töreni vermiştir. Törende Aleksios herhangi bir Türk soylusundan (bek) daha yüksek bir yerde oturdu. Daha sonra Sultan resmî olarak şehre girdi ve inceleme yaptı. Anlaşmaya göre Aleksios, Sultan'ın vassalı oldu. Anlaşmada aşağıdaki şartları okuruz: "Eğer muzaffer Sultan İzzeddin Keykavus İbn Keyhüsrev'i benim; yani, Kir Aleksios'un hayatını bağışlar, benim ve torunlarımın Sinop hariç Canita İmparatorluğu ve dâhilinde tüm bölgeler üzerindeki sahiplik haklarını tanırsa, Sultana yıllık olarak 12,000 altın, 500 at, 2,000 sığır, 10,000 koyun ve 50 parça hediye ve mücevher vergi ödemeyi kabul ederim." Belge imzalandıktan sonra, Sultan, Aleksios'a altın işlemeli bir kaftan ve bir

¹¹⁹ İbn Bibi bu bölgeyi *Canita* olarak adlandırır.

¹²⁰ Cumartesi günü Cumadah II 26, Hicri 611 (Melioransky, *a.g.e.*, s. 635). M. Th. Houtsma, 'Over de Geschiedenis der Selduken van Klein-Azié,' *Verlagen en Mededeelingen der Köninklijke Akademie van Wetenschappen*. Afdeeling Letterkunde, 3 Serie, IX (Amsterdam, 1893), 149: 1214. Gerland (*a.g.e.* s. 246, n.) 8 Kasım 1214 tarihini verir.

tören şapkasından oluşan harika bir kıyafet ve ayrıca yaldızlı eyeri ile gemi bulunan iyi eğitilmiş ve bolca süslenmiş bir at armağan etti. Aleksios dışarı çıktığı zaman, Sultan'ın vassalı olarak törene katıldı; Sultan'ın ata binmesine yardım etti ve onun atının önünde yürüdü. Sonunda Sultan, ona ata binerek yanında yol almasını ve onunla sohbet etmesini emretti. Şenlikten sonra Sultan Aleksios'a şehirden istediği soyluları da alarak kendi ülkesine gitmesi için izin verdi. Onlar için hazırlanan gemilere binerek Trabzon'a doğru yola çıktılar.

Sinop'a gelince, kaçaklar şehre geri getirildi ve tarıma devam edebilmeleri için öküzler, tohumlar ve toprak verildi. Şehrin başkilisesi camiye çevrildi. Sultan'ın memurlarından birisi Sinop valisi olarak görevlendirildi; bir Türk garnizonu kuruldu, yeni bir yönetim başlatıldı ve surlardaki açıklar kapatıldı. Sultan daha sonra Sivas'a doğru yola çıktı.

Ben İbn Bibi'nin bu detaylı, canlı ve güvenilir kaydı ile XIV. yüzyılda yaşamış Arap tarihçi Ebu'l-Fida'nın yine aynı yıl, 1214'le ilgili, (Hicri 611 = 13 Mayıs 1214 – 1 Mayıs 1215) aynı olayları konu alan ve biraz da kafamızı karıştıran kısa bir metni birleştirmek istiyorum. Ebu'l-Fida'dan metnini aşağıdaki gibi çalıştım: “Bu yıl Türkler Giyaseddin Keyhüsrev'i öldüren İmparator el-Aşkari'yi ele geçirip, oğlu Keykavus ibn Keyhüsrev'e getirdiler. O da onu öldürmek istedi. Fakat ondan yüklü miktarda para ve Muhammedilerin hiçbir zaman eline geçmemiş olan şehirleri ve kaleleri alınca onu serbest bıraktı.”¹²¹

Bu kayıta İmparator el-Aşkari konusunda kesin bir belirsizlik var. Theodoros Laskaris'in Rum Sultanını çatışmaların birinde öldürdüğü söylentisini içerir.¹²² Fakat Theodoros Laskaris Sultan tarafından hiç yakalanmamıştı, öyleyse el-Aşkari, Trabzon İmparatoru Aleksios'un (Komnenos) Ebu'l-Fida tarafından Arap formuna sokulmuş hali olabilir. Fallmerayer'in haklı olarak, Ebu'l-Fida için, belirttiği gibi, XIV. yüzyılda Suriye'de yaşamış bir Arap tarihçisine Laskaris ismi Trabzonlu Aleksios isminden daha yakın olmalıdır.¹²³

Üç Doğulu tarihçi, Ebu'l-Farac, İbn Bibi ve Ebu'l-Fida'dan aldığımız bilgiler ışığında şu sonuçları çıkarabiliriz: 1214 yazı veya sonbaharı başlarında Sinop, Rum Sultanı İzzeddin tarafından ele geçirilmiş ve Sinop'un yöneticisi David Komnenos öldürülmüştü. Bu felaket haberi Trabzon'a ulaştığında, Aleksios önceki bocalamalarını unutarak, düşen şehre koşmuş ve geri almıştı. İzzeddin Sinop'a kararlı bir sefer düzenleyerek, Aleksios'u av partilerinin birinde yakalamış ve şehri kuşatmış, 1 Kasım 1214'te teslim almıştır. En sonunda Sultan, Aleksios'u yukarıda bahsedilen koşullarda Trabzon'a gitmesi için bırakmıştır. Bunun üzerine Trabzon İmparatorluğu İkonium veya Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nın vassalı haline gelmiştir.

¹²¹ Abulfeda, *Annales Muslemici, arab. Et latine*, ed. Reiske, IV, 252-254 (Arapça); 253-255 (Latince). Ayrıca *Recueil des historiens des croisades. Historiens orientaux*, I (Paris, 1872), 87.

¹²² Georg. Acropol., 10 (ed. Heisenberg, I, 17). Bkz. Miliarakis, *a.g.e.*, s. 84.

¹²³ Fallmerayer, *a.g.e.*, ss. 96-98. Finlay onu izler (*a.g.e.*, IV, 326, n. 3); ayrıca bkz. Alice Hardner, *a.g.e.*, s. 83, n. 3, ve s. 87, n. 1. Kys. Meliarakis, *a.g.e.*, s. 130. Ayrıca XV. Yüzyıl Arap tarihçisi olan Abulfeda, Mısır'da yaşayan Markizi Laskaris üzerinde tamamen muzaffer olan Sultan İzzeddin'den de bahseder. E. Blochet, 'Histoire d'Égypte de Markizi,' *Revue de l'orient Latin*, IX (1902), 155. Blochet'in Markizi'nin metnine notu oldukça yanlıdır, bu not, E. Muralt, *Essai de chronographie byzantine*, II (Bâle-Geneva, 1871), 315'e dayandırılmıştır.

Sinop düştükten sonra, Trabzon İmparatorluğu'nun batı sınırları “Başkentten kuş uçuşu sadece 155 mil, Iris ve Thermodon Nehirleri ile bugünkü Yeşil Irmak ve Terme” oldu.¹²⁴

Aleksios ve David'in Trabzon harekâtının mali destekçisi ve atılganlık ruhunun lideri Thamar ile olan ilişkilerini bilmiyoruz. Gürcü birlikleri ve paralı askerleri de sefere katılmıştı. Fakat David'in askerî eylemlerini ve Aleksios'un Selçuklu Türklerine doğru olan tavrını göz önünde bulundurduğumuzda, Thamar'a karşı özel bir itibar sezemiyoruz; her ikisi de açıkça onun nüfusundan bağımsız yöneticilerdi. Thamar'ın yayılmacı siyasetinin bir ürünü olan Trabzon İmparatorluğu, anavatan Gürcistan'a karşı ahlakî sorumluluklarını unutmuştu. Thamar yaşadığı sürece iki ülke arasındaki ilişkiler muhtemelen iyi kötü yürümüştü. Fakat 1212'de ölümünden sonra şartlar değişti. Oğlu ve halefi olan IV. George Lasha (1212-1223) seferlerinden birinde Mktvari Nehri'nin (Kura) yukarısına ulaştı ve Trabzon İmparatoru'nun egemenliğinde olan Lazika'nın doğu sınırına yakın Cola'da (Kola) durdu; Gürcü vakanüvislere göre: “vergi ödeyenler hediyelerle Khlata ve Yunanistan'dan geldiler”¹²⁵, Khlata veya Ahlat, Van gölünün kuzeybatı kıyılarında yer alan bir kasabadır. Fakat Yunanistan neresi? Ben Gürcü vakanüvisin Trabzon'un Yunan yöneticisi I. Aleksios'u kastettiğine inanma eğilimdeyim ki I. Aleksios Lazika'daki varlıkları sebebiyle George Lasha'nın tehditkâr tavrılarını ortadan kaldırmak için hediyeler göndermek zorunda kalmıştı.¹²⁶ Thamar'ın aksine George Lasha kökeni kendi ülkesinden gelen bir İmparatorluğun bağımsızca var olması fikrini kabul edememişti.

Aleksios, 18 yıllık hükümdarlığı sonunda 43 yaşındayken, 1 Şubat 1222, ilk Lent Pazarı (Ortodoksların Pazarı) günü hayata veda etti.¹²⁷

İlk Trabzon İmparatoru'nun saltanati aşağıdaki gibi özetlenebilir. Trabzon'u ele geçirmek için Gürcistan'dan sefere çıkıldığında ne Thamar ne de koruması altında bulunan Aleksios ve David'in batıya doğru bir harekâta girip Konstantinopolis'i Latinlerden geri almaya dair hiçbir fikirleri yoktu. Trabzon alındıktan sonra iki kardeşin kişilikleri arasındaki fark kendini belli etti. Aleksios Trabzon'da kalırken, David 1205'teki batıya doğru olan cüretkâr ve başarılı seferleriyle Marmara Denizi kıyısındaki Nikomedia'ya ulaşmıştı; şüphe yok ki o sıralarda, David zaten Konstantinopolis'i sahiplenme hedefini belirlemiş ve Bizans İmparatorluğu'nu eski haline getirme ve hırslı planını gerçekleştirme noktasına gelmişti. David'in başarısını gören Aleksios da Latinleri Konstantinopolis'ten atma düşüncesi sarmıştı. Nikaealı Theodoros Laskaris'in aktif politikası planlarını altüst etmiş ve umutlarını kırmıştı. David eski düşmanı, Latin imparatoru ile anlaşmak zorunda kalmış ve yardımını alabilmek için 1206'da vassalı olmuştu. Bunun üzerine Trabzon Komnenosları Konstantinopolis'e karşı tüm planlarından vazgeçmişlerdi. Yine de batıdan gelen yardım Nicene'yi tehlikeden kurtarmak için yeterince güçlü değildi. Theodoros Laskaris David'i doğuya sürmüş ve belki de onu tam olarak yenilgiye uğratmış ve de Türk Sultanı İzzeddin'in

¹²⁴ W. Miller, *a.g.e.*, s. 18.

¹²⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 484. Thamar'ın 1202'de öldüğünü ve George Lasha'nın 1204'te tahta çıktığına inanarak olayları karıştırır (bkz. s. 48).

¹²⁶ Kys. Fallmerayer, *Geschichte*, ss. 59-60. Fallmerayer

¹²⁷ Michael Panaretos, ed. Lambros, I (s. 266): ‘καὶ βασιλεύσας ὀκτώ καὶ δεκά, ἐ κοιμήθη Φεβρουαρίου α΄, ἡμέρα α΄ τῆς Ὀρθοδοξίας, ἔτος ζυγλ΄, ἐτάβν γινομένων τεσσαράκοντα.’

rekabetlerinde yer almasını engellemiştir. Karadeniz'e açılan bir kapı elde etmenin heyecanıyla Sultan, 1214'te Sinop'u ele geçirdi. David öldürülmüş ve Sultan tarafından yakalanan Aleksios vergi ödemeye ve askerî yardım yapmaya mecbur bırakılmıştı; bir başka deyişle 1214'te Trabzon İmparatorluğu Iconium Sultanlığı'nın tebaası haline gelmişti. İzzeddin'in Sinop'u alması Trabzon İmparatorluğu'nu Nicaea'dan ve Latin İmparatorlardan ayırmıştı. Bundan böyle Küçük Asya'nın batısından kopan Trabzon'un dış politikası uzunca bir süre Iconium ve Gürcistan ile olan ilişkilerle sınırlanmıştı. Aleksios'un dönemi sona erdiğinde, Iconium Sultanı'nın tebaasıydı ve Gürcü kralı IV. George Lasha'ya hediyeler sunmaktaydı.

Trabzon İmparatorlarının Unvanı

Trabzon'un ilk yöneticisi ve onun haleflerinin hangi rütbeyi taşıdıkları sorusu pek ilgi görmemiştir.¹²⁸

Du Cange, Aleksios'a imparator unvanı atfedenlerin hatalı olduklarını yazdı, çünkü birçoklarının ifade ettiği gibi; "İmparator" unvanı yukarıda da belirttiğimiz üzere ilk kez torunu İoannes tarafından kullanılmıştı,¹²⁹ Du Cange yanlış bir biçimde, Aleksios Komnenos'un Trabzon'u 1204'den önce Konstantinopolisli imparatorlar; yani, Angeloslar döneminde, Dük unvanıyla yönettiğine inanmışlardır. Du Cange'dan sonra Gibbon 'Angelosların hoşgörüsü ile Aleksios Trabzon valisi veya dükü olarak atandı, doğuştan hırslıydı, devrim ise ona özgürlük verdi ve unvanını değiştirmeden Sinop'tan Phasis'e kadar barışla hüküm sürdü... İmparator'un unvanı öncelikle Aleksios'un torununun kıskançlığı ve kibri sanıldı.'¹³⁰ Du Cange ve Gibbon'ın sonuçlarını XIII. yüzyılda yaşamış bilgili Fransız ansiklopedici olan Vincent de Beauvais'e (1264'te öldü) ait bir metinden çıkarmışlardı, Beauvais, *Speculum Historiale*'de 1240'larda Trabzon lordunun (*Dominus*) ona (yani, Iconium Sultanına) 200 mızraklı süvari veya belirli bir sayıda asker verdiğini yazar.¹³¹ Vicent de Beauvais, Trabzon yöneticisini İmparator değil de Dominus olarak adlandırdığından Du Cange ve Gibbon XIII. yüzyılda Trabzon yöneticilerinin İmparator unvanı taşımadığı sonucuna varmışlardı. Ancak bu sonucun doğruluğundan şüpheliyim; çünkü XIII. yüzyıldaki Fransız yazar Trabzon yöneticilerinin taşıdığı Yunanca *basileus* (İmparator) unvanının varlığından haberleri olmamış olabilir üstelik *Dominus*; lord, mutlak hükümdar demektir ve tam olarak *basileus*'a karşılık gelir.

Trabzon'u aldıktan sonra meşhur Komnenos ailesinin ileri gelen mensubu Aleksios'un, Konstantinopolisli İmparatorların önemsiz temsilcileri olan Trabzon'un eski yöneticilerinin taşıdığı Dük unvanıyla tatmin olacağına inanmak zor. Zira Aleksios

¹²⁸ Trabzon yöneticilerinin unvanı hakkında şimdiye kadarki en iyi kayıt Fallmerayer'de bulunmuştur, *a.g.e.*, bölüm 3, ss. 63-84.

¹²⁹ Du Cange, *Familiae Byzantinae*, s. 192: 'Falluntur qui Imperatoris titulum Alexio adscribunt, cum a Ioanne abnepote primo usurpatum tradant plerique.'

¹³⁰ Gibbon, *a.g.e.*, ed. Buty, VI, 420-421 (bölüm LXI).

¹³¹ *Speculum hystoriale* fraris Vincentii Belvacensis ordinis Sancti Dominici, liber XXXI, çaput 144: 'Item Dominus de Trapezondes cc ei (Soldano Turquie) lanceas dabat.' Ben 1484 Nürnberg (Antonius Koburger) baskısını kullandım. Vicent'in *Speculum Majus* yeni baskısı, *Speculum Historiale*'in Mediaeval Academy of America tarafından incelenen üçüncü bölümündedir. Bkz. B. L. Ullman, *A Project for a new edition of Vicent of Beauvais*, SPECULUM, VIII (Temmuz, 1933). 312-332.

1204’de bir gaspçı ve işgalci olarak gördüğü Latin İmparatorun imparatorluk unvanını tanımıyordu. Nikaealı Laskarislere gelince, Theodoros Laskaris soyu itibariyle Aleksios’a denk olamazdı.

Doğru, Niketas Khoniates, Georgios Akropolites, Pakhymeres, Nikephoros Gregoras, Ephrakmius ve Sathas tarafından yayımlanan Anonim gibi Bizanslı çoğu yazar Trabzon hükümdarlarına imparator demez. Yukarıda da belirtildiği gibi Niketas Khoniates, Theodoros Laskaris’e yazdığı Panegyrie’de, Aleksios ve David’i Trabzon “soytarıları” olarak anar ve David’i efemine, “kuytuda yetiştirilmiş bir çocuk”, “denizin dalgalarıyla savrulan pislik” vb. şeklinde anlatır. Fakat tüm bu yazarlar Nikaealı Laskarislere ve daha sonra da Palaiologos ile yakından bağlantılı kimselerdi. Onlara göre bu iki sülaleden gelenler imparator sayılabilirdi. Fallmerayer’in derleyerek söylediği gibi “Onlar için Trabzonlu Komnenos kendi efendileriyle rütbece eşit saymak büyük bir ihanet olurdu.”¹³² Bizanslı yazarlar genelde Trabzon hükümdarlarına hiçbir özel unvan atfetmezler. Niketas Khoniates Aleksios’un Trabzon’da iktidara geldiğini,¹³³ Anonim’e ve Georgios Akropolites’e göre; Trabzon’u yöneten Aleksios,¹³⁴ Ephaemius: Trabzon halkına zulüm uygulayan Aleksios;¹³⁵ Nikephoros Gregoras, Kolkhis’in yöneticisi Aleksios Komnenos¹³⁶ Pakhymeres Trabzon yöneticilerini Lazların prensleri olarak anar,¹³⁷ başka bir deyişle o, devletin Lazların prenslikliği olduğunu söyler. Dolayısıyla Laskarislere ve daha sonraki Palaiologoslar’a bağlı olan Bizanslı yazarların bakış açısından Trabzon yöneticileri imparator değillerdir.

Fakat Trabzon’un yöneticileri kendilerini imparator dermişler ki bu iddia Palaiologoslar ile bağlantılı bir kaynak tarafından ispatlanabilir. Pakhymeres bu konu hakkında bize değerli bilgi verir. Pakhymeres; Bizans İmparatorluğu’nu yeniden kuran Mikhail Palaiologos’un “imparatorluk unvanını hiçbir şekilde hak etmediği halde imparatorluk nişanlarıyla ortalıkta övünerek gezinen” Lazların yöneticisi İoannes’e sık sık elçiler göndererek ona “imparatorluk nişanlarından ve imparatorluk rütbesinden vazgeçmesi” için baskı yapıyordu ki Mikhail’in İoannes için başka hiçbir unvana itiraz etmez; fakat “kibirli barbar emirleri hor gördüğünü, bunun kendisinin getirdiği bir yenilik olmadığını ve unvanın atalarından¹³⁸ kaldığını iddia ettiğini.” yazar. Kuşkusuz, Trabzon kaynakları, Trabzon yöneticilerini imparatorlar olarak adlandırır. Trabzonlu kronik yazarı Mikhail Panaretos, ilk Trabzon yöneticisi olan Aleksios’un 18 yıllık imparatorluğundan sonra vefat ettiğini söyler.¹³⁹ XV. yüzyılda yaşamış olan Bessarion,

¹³² Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 69.

¹³³ Nic. Chon., s. 842: ‘ὁ δ’ Ἀλέξιος ... Τραπεζούντος αὐτῆς τὴν δυναστείαν περιεζώννυτο.’

¹³⁴ Geor. Acrop., §7 (ed. Heisenberg, I, 12): ‘Ἀλεξίου τοῦ τῆς Τραπεζούντος κρατήσαντος.’ Anonim, Sathas, VII, 453: ‘Ἀλεξίου τοῦ ἐν τῇ Τραπεζούντῃ ἐξουσιάζοντος.’

¹³⁵ Ephraemius, s. 304, II. 7522 – 7523: ‘Ἀλεξίου τοῦ κατατρηννήσαντος Τραπεζουντίων.’

¹³⁶ Nicephorus Gregoras, I,2 (ed. Bonn., I, 13): ‘τοῦ τῆς Κολχίδος κρατήσαντος γῆς Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ.’

¹³⁷ Pakhymeres, VI, 34 (ed. Bonn., I, 519 – 520): ‘τὼ δέ γε τῆς τῶν Λαζῶν ἀρχοντι.’

¹³⁸ Pakhymeres, VI, 34 (ed. Bonn., I, 519 – 520): ‘τὼ δέ γε τῆς τῶν Λαζῶν ἀρχοντι’ Ἰωάννη παρασημοῖς βασιλικοῖς ἐμπομπέονται, οὐ μετὸν ὅλως βασιλείας ἐκείνω ... ὀνομάτων δέ και παρασημῶν Βασιλικῶν φείδεσθαι ... ὑπερηφάνει γάρ βάρβαρος ὢν και ὑπερεῶρα τὴν πρόσταζιν, και τινας προφάσεις τοῦ μή αὐτὸς κατάρξει τῆς ἐπὶ τοῦτοις παραβασίας, ἀλλ’ ἀπὸ πατέρων ἐχειν ἐπλάττετο.’

¹³⁹ Michael Panaretos, ch. 1 (ed. Lambros, s. 266): ‘καὶ βασιλεύσας ὀκτωκαίδεκα ἐκοιμήθη.’

Trabzon Panegyric'i eserinde Aleksios'dan "adı İmparatorluğun adı kadar güzel, ülkenin ilk imparatoru" diye bahseder.¹⁴⁰ Trabzon'un ilk hükümdarı Aleksios, şüphe yok ki imparator unvanını taşıyordu. Aleksios'un imparator unvanını taşıyan ilk Trabzon yöneticisi olduğuna zaten şüphe yoktur.

Batı Avrupalı yazarların da Trabzon'u bir imparatorluk saydığını göstermek için, Fallmerayer, Odericus Raynaldus'u atıfta bulunur. Bizans İmparatorluğu'nun 1204'de yıkılışından sonra kurulan dört imparatorluk sayar: Bunlar Latinlerin yönettiği Konstantinopolis İmparatorluğu, David Komnenos'un yönettiği Trabzon İmparatorluğu, Laskarislerin yönettiği Nicaea İmparatorluğu ve Angelosların yönettiği Thessalonika İmparatorluğudur.¹⁴¹ Fakat XVII. yüzyılda yaşamış (1595-1671) bir tarihçi olan, Baronius'un yıllıklarını devam ettiren İtalyan bilim insanı Odericus Raynaldus veya Odorico Raynaldi, o kadar orijinal bir kaynak değildir ki Aleksios yerine David'i ilk Trabzon İmparatoru olarak gösterir. Ayrıca kendisinin de söylediği gibi, bu konu hakkındaki bilgileri Nikephoros Gregoras'dan¹⁴² almıştır ki Gregoras ilgili yazısında Aleksios'dan, yukarıda görmüş olduğumuz üzere, Kolkhis'in imparatoru değil fakat yöneticisi olarak bahseder.¹⁴³ Burada bizim için Raynaldus'un ifadeleri hiçbir değer taşımıyor.

Trabzon yöneticilerinin imparatorluk unvanını taşıdıklarını öğrendikten sonra, onların tam unvanlarını bulmaya çalışacağız. Bizans imparatorlarının unvanı 'Romalıların İmparatoru ve Otokratı' (*Βασιλεύς καὶ Αυτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων*) idi. David'in batıya doğru başarılı ilerleyişiyle Marmara kıyılarındaki Nikomedia'ya geldiği zaman, Trabzonlu Komnenos'un gözlerinde Konstantinopolis'i alma hayalleri yavaş yavaş uçuşmaya başlamıştı. O zamanlar onlar Konstantinopolis'i almak ve Romalıların *Basilicus*'u ve *Otokrat*'ı unvanını almak arzusundaydılar. Fakat Theodoros Laskaris'in baskısı altında David Latin imparatoru ile anlaşma yapmaya zorlanmış ve 1206'da tebaasına girmeyi kabul etmişti. 1214'de Sinop Türkler tarafından alınınca, önceki Latin imparatoruna tabiiyet yerini Aleksios'un Türk Sultanına tabiiyeti almıştı. Küçük Asya'nın batısı Trabzon için kesinlikle kaybedilmişti.

Fakat 1214'den sonra Sinop, İzzeddin tarafından alınınca Trabzon'un Latin İmparatorluğu'nun tabiiyetinin tüm izleri ortadan kalmıştı. Komnenos bir kez daha Latinler İmparatorlarını gaspçı ve Nikaeanlı Laskarisleri de Konstantinopolis'in imparatoru olmaya hiçbir hakları olmayan saldırganlar olarak bakmaya başlamıştı; böylece XIII. yüzyılda en azından I. Manuel'in saltanatına kadar (1238-1263) Trabzon imparatorları Bizans imparatorluğu unvanını ellerinde tutmuşlardı, "Romalıların Dindar *Basilicus*'u ve *Otokrat*'i". Bu sonuç Finlay tarafından görülen XIX. yüzyılın ortasında,

¹⁴⁰ Βυσσαρίωνος Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζούντα, ed. Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων, XXIII(1916), 183-184: 'Ἀλέξιος μὲν γε καὶ ἡμῖν ὁ πρῶτος τῆς γῆς ταυτησί βασιλεύσας, καὶ τοῦτο δὴ τὸ γλυκὺ πάντων ὄνομα καὶ ἡμῖν, ὡς τοῦ τῆς βασιλείας ὀνόματος.' Panegyric'in ayrı baskısında (Atina, 1916), ss. 41-42.

¹⁴¹ Baronii-Od. Raynaldi *Annales ecclesiastici*, XX (Bar-le-Duc, 1870), s. 1222, §25 (s. 457): 'Ita quatuor imperia ex collapsio Orientali erupere, Constantinopolitanum Latinorum, Davidum Comnenorum Trapezuntinum, Lascarorum Nicaeum, Thessalonicum Angelorum.' Bkz. Fallmerayer, *a.g.e.* s. 69 ve dipnot.

¹⁴² *Ayn verde.*: 'ex Nicephoro Gregora colligitur.'

¹⁴³ Niceph. Greg., I, 2 (ed. Bonn., s. 13). Metin yukarıda verilmişti.

Trabzon'daki Hagia Sofia (Kutsal Erdem) kilisesindeki bir yazıttan çıkarılmış olabilir. Bu yazıtın yanında, I. Manuel'i göğsünde Aziz Engenius'u at üstünde tasvir eden bir madalyon ile gösteren bir resim vardı.¹⁴⁴ W. Miller'a göre; bu resim 1866'da Türkler tarafından yok edilmiştir.¹⁴⁵ Finlay yazıtın metnini şöyle aktarır: "İsa ve Tanrı'nın adıyla, Romalıların Dindar İmparatoru ve Otokratı, bu manastırın kurucusu, Manuel Komnenos".¹⁴⁶ Bu yazıtın yok olması çok üzücü, fakat Finlay onu görüp kaydettiğine göre, ben bu bilginin önemini inkâr eden Bezobrazov'a katılmıyorum.¹⁴⁷ Yazıtta da dendiği gibi I. Manuel belki de Aya Sofya kilisesinin kurucusu¹⁴⁸ ve hatta kuruluş ile de bazı bağlantılara sahip olabilir. Ayrıca Manuel'in döneminin tarihlendirilişi de çok önemlidir: 1238-1263. 1261'deki ölümünden iki yıl önce Konstantinopolis, son Bizans hanedanlığını başlatacak olan Mikhael Palaiologos tarafından alınmıştır. Bu olay Trabzon İmparatorluğu için birinci derecede önemli bir gerçektir. Konstantinopolis'in yeni imparatoru, Trabzon yöneticisinin 'Romalıların İmparatoru ve Otokratı' unvanını sahiplenmesine çok içerlemişti ve yukarıda da gördüğümüz gibi, 'Lazların prensi' II. İoannes'a (1280-1285) sık sık elçiler yollayarak imparatorluk unvanlarını ve işaretlerini kullandığı için onu azarlamıştı. En sonunda Mikhael üçüncü kızı Eudokia'yı İoannes'e eş olarak vermeyi, İoannes'i bir imparatorluk nişanesi olan kırmızı botlarını siyaha çevirmesi ve kendi damadı olarak düşük bir rütbe olan despotluğu kabul ederek ona ait işaretleri kullanması karşılığında kabul etti. Bu evlilik ittifakı kulağına hoş gelen İoannes, 1282'de Eudokia ile evlenmek üzere Konstantinopolis'e yelken açmaya razı oldu.¹⁴⁹ Bu evlilikten sonra Trabzon yöneticilerinin unvanı, kesinlikle yeni olayların durumuyla bağdaşmadı ve değiştirildi. Fakat yeni unvan Mikhael'in, kızıyla evliliğinden önce istediği gibi 'Despot' değildi. Açıkçası İoannes böyle düşük bir rütbeye razı olmazdı ve Mikhael fikrinden caymak zorunda kaldı. Yeni rütbe "İsa ve Tanrı adına, tüm Doğunun, İberyalıların ve Denizaşırı Eyaleti'nin Dindar İmparatoru ve Otokratı" (*Ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβήρων*) oldu. Eudokia'nın kocası II. İoannes, muhtemelen bu unvanı taşıyan ilk Trabzon hükümdarıydı ki unvana III. Aleksios'un (1349-1390) Venedikliler şerefine 1364 Mart'ında yazdığı Khrysobullo¹⁵⁰ attığı imzada rastlamaktayız.¹⁵¹ Bugüne kadar, bu

¹⁴⁴ Finlay, *a.g.e.*, IV, 340 ve n. 2; ayrıca bkz. Finlay'ın eserindeki Tozer'in notu. (*aynı yerde*).

¹⁴⁵ W. Miller, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁴⁶ *Ἐν χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων κτήτωρ τῆς μονῆς ταύτης ταύτης Μανουήλ ὁ Κομνηνός*. Finlay'dan sonra bu yazıt G. Miller tarafından yeniden çoğaltılmıştır, 'Les monastères et les églises de Trébizonde,' *Bulletin de correspondance hellénique*, XIX (1895), 430 ve T. Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τῆς Τραπεζούντος* (Odessa, 1898), ss. 72 – 73.

¹⁴⁷ Bkz. aşağı.

¹⁴⁸ Bkz. Miller, *a.g.e.*, s. 26: Manuel belki de kilisenin kurucusudur. Th. Uspensky, *Outlines of the history of the Empire of Trebizond* (Leningrad, 1929), s. 14: St. Sophia, XIII. yüzyılın ilk yarısında Büyük Manuel Komnenos tarafından inşa edilmişti. Millet, *a.g.e.*, s.428: Kilise 1204'ten önceki tarihte yoktu.

¹⁴⁹ Pakhimeris'te bu görüşmenin kayıtları çok detaylandırılmıştır, VI, ch. 34 (ed. Bonn., I, 519 – 524) ayrıca bkz. Niceph. Gregoras V, 7 (I, 148-149). Panaretos, ch. 5 (ed. Lambros, s. 267).

¹⁵⁰ Khrisobullo, kırmızı mürekkeple yazılan ve altı damgalanan Bizans (ve Trabzon) imparator fermanlarına verilen addır, ç.n.

¹⁵¹ Miklosich et Müllert, *Acta et diplomata graeca*, III (1865), 134. D. Zakythinos, *Le chrysobulle d'Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens* (Paris, 1932), s. 37.

unvan resmî metinlerde ilk defa burada geçmiştir; fakat 1364'den öncede var olduğu kesindir. Biz ayrıca aynı unvana III. Aleksios'un 1374 Eylül'ünde yazdırdığı, Athos Dağı'nda St. Dionysius manastırının kuruluşunu gösteren Khrysobullonun hem başında hem de sonunda rastladık.¹⁵² Bu unvan yazıtlarda daha kısadır. 1702'de Tournefort ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Fallmerayer ile Texier, Trabon'daki Theoskepastos kilisesinde III. Aleksios, eşi Theodora ve III. Andronikos Palaiologos'un kızlarında biri olan annesi İrene'nin resimlerini gördüler; bu resimlerin yanında bazı yazılar da mevcuttu; fakat hem resimler hem de yazılar 1843'de üstlerinin boyanmasıyla silinmişlerdi.¹⁵³ Fallmerayer'e göre, ilk iki yazı şöyle idi: (1) "Aleksios, İsa ve Tanrı'nın adıyla bütün Doğu'nun Büyük Komnenos'un Dindar İmparatoru ve Otokratı" (Πάσης Ἀνατολῆς ὁ Μέγας Κομνηνός); (2) "İsa'nın merhametiyle tüm doğunun en dindar İmparatoriçesi Theodora" (Θεοδώρα Χριστοῦ χάριτι εὐσεβεστάτη Δέσποινα καὶ αὐτοκρατορίσσα πάσης Ἀνατολῆς). Üçüncü yazıt İrene'yi Aleksios'un annesinin adı olarak tanıtır, fakat bir unvan vermez.¹⁵⁴ Bu yazıtlarda "İberyalılar ve Denizaşırı Eyaletler" (Περατεία) bölümü muhtemelen uzunluğundan dolayı Aleksios'un unvanına dâhil edilmiştir.

XIII. yüzyıldan beri Trabzon imparatorları kendilerini Roma imparatoru olarak gördüler ve 1282'de sadece unvanlarını değiştirdiler; Finlay'ın gördüğü ve Manuel'in adını "Roma İmparatoru" olarak gösteren yazıtları "Trabzon imparatorlarının kendilerini Roma değil de Doğu'nun ve İberya'nın imparatorları olarak adlandırdıkları" için sahte olarak gören P. Bezobrazov' a katılmıyorum.¹⁵⁵ Trabzon İmparatorlarının unvanı hakkında N. Iorga'nın son zamanlarda yaptığı orijinal unvanlarının 'Tüm Doğu'nun, İberyalıların ve Deniz kıyılarının lordu (tıpkı metin!)' olduğu ve "daha sonra İmparator I. Manuel'in (1238-1263) kendine "Tüm Doğu'nun Otokrat'ı" olarak adlandırdığı konusundaki iddiaları" kesinlikten uzaktır.¹⁵⁶

¹⁵² Bkz. I. Draseke, 'Von Dionysioskloster auf dem Athos,' *Byz. Zeitschrift*, II (1893), 86 ve 90. Zachariae von Lingenthal, 'Ueber ein Trapezuntinisches Chrysobull', *Sitzungsber. der philos.-philol. und. Hist. Classe der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München*, 1881, I, 293. Fallmerayer tarafından yayınlan metinde unvan sadece başlangıcında verilir (*Original-Fragmente*, I, *Abh. der hist. Classe der bayer. Ak.*, III, dritte Abth., 1843, ss. 40 – 49 (o bu Khrisobullo için hatalı olarak 1375 yılına atıfta bulunur.) 1744 yılında bir Rus seyyah, V. G. Barsky, bu Khrisobullo metnini zaten kopyalamış ve Rusça'ya çevirmişti; V. G. Barsky'ın her iki yayını, *The second visit to the Holy Athonian Mountain* (St Petersburg, 1887), ss. 377-387. Bu belgenin başka bir Rusça çevirisi, Rus piskopos Porphyrius Uspensky tarafından yayınlanmıştır, *First Voyage to the Athonian Monasteries*, I, 2 (Kiev, 1877), 112-114.

¹⁵³ Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du roi*, II (Amsterdam, 1718), s. 103. Fallmerayer, *Oriinal-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, I, *Abhandlungen der hist. Classe der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, III, 3 (Münih, 1843), 66. Ch. Texier, *Asie Mineure* (Paris, 1862), ss. 596-597. Ch. Texier ile R. P. Pullan, *Byzantine Architecture* (London, 1864), s. 201, levha LXVI.

¹⁵⁴ Yazıtları G. Millet de çoğaltmıştır, 'Les monastères et les églises de Trébizonde,' *Bulletin de corr. Hellénique*, XIX (1895), 438. Ayrıca bkz. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Traezunt*, s. 79.

¹⁵⁵ P. Bezobrazov, *Trebizond. Its sanctuaries and antiquities* (Petrograd, 1916), s. 32. N. 1 (Rusça). Bezobrazov, 'Artık bulunmayan yazıtın Bizans İmparatoru Manuel'e (1143-1180) atıfta bulunduğu inanmanın mümkün olduğunu.' belirtir.

¹⁵⁶ N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, III (Bükreş, 1934), 104.

Kimi zaman olduğu gibi, bu unvanlar tam olarak doğruyu yansıtmaz. “Tüm Doğu’nun, İbery’a’nın ve Denizaşırı Eyaletlerin İmparator’u ve Otokrat’ı” unvanı XIV. yüzyıldaki duruma neredeyse hiç uygun değildi. “Tüm Doğu” ifadesi büyük bir abartıdır, Karadeniz’in Güneydoğu kıyılarında bir bölge olan İberyaya yani, Lazika muhtemelen I. Andronikos’un hükümdarlığı (1222-1235) döneminde kaybedilmişti; “Transmarine Eyaletler” ya da “Denizaşırı Eyalet” Kırım’ın toprakları olan Kherson ve Gotik *Climata*’nın XIV. yüzyılda Trabzon’a bağımlılığı nerdeyse hiç bulunmamaktadır.

Çoğu bilim insanının sahte olduğuna inandığı ve imparatorluk unvanı taşıyan bazı Khrisobullalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri 1296’da Tüm Doğu’nun İmparatoru ve Otokratı Manuel tarafından Trabzon yakınındaki bir manastıra gönderilen bir Khrisobulldur. Tarih yanlış olduğu için (1296’da İmparator Manuel diye birisi yok) bu Khrisobullo ya sorguya (*verdächtigt*) açık ya da sahte kabul edildi.¹⁵⁷ III. Aleksios tarafından 1386 Temmuz’unda verilen ve Trabzon yakınında bulunan Zabulon dağındaki manastıra biraz toprak bağışlayan bir beratta tamamıyla çağdışı olan şu unvan yer alır: “İsa ve Tanrı adıyla, Tüm Doğu’nun, Aleksios’un, Büyük Komnenos’un, Germanicus’u, Alamanicus, Gothicus, Vandalicus’un, muhteşem, muzaffer, vefakâr ve her zaman saygın Dindar İmparator’u ve Otokrat’ı.”¹⁵⁸ Bence bu Büyük İustinianos’u öven, Trabzon’daki meşhur yazıtı taklit etmek isteyen bir kişinin yaptığı tahrifattır.¹⁵⁹

Trabzonlu Komnenosların bir başka unvanı da Büyük ya da Yüce Komnenos’dur (*Oi Μεγάλοι Κομνηνοί*).¹⁶⁰ Bu sıfat hakkında XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bir yanlış anlama vardı. Du Cange bunu ilk imparator Aleksios Komnenos’a attetti; bizzat şöyle yazmıştır: “Aleksios Komnenos’un sıfatı Büyük’tü”.¹⁶¹ Gibbon da bunun Aleksios ile sınırlı olduğunu düşünmüş ve şöyle ekleme yapmıştır: “Büyük sıfatı kahramanlıklarından ziyade muhtemelen boyunda ileri gelmekteydi.”¹⁶² Fakat Büyük sıfatı sadece Aleksios Komnenos’a özgü olmayıp ilk imparator I. Aleksios’tan 1461’de II. Mehmed tarafından esir alınan son imparator David’e kadar onun soyundan gelen bütün Komnenoslarca kullanıldığını atlamıştı. Georgios Akropolites, Aleksios’un

¹⁵⁷ Bkz. Zachariae von Lingenthal, *a.g.e.*, ss. 294-297 (metin); Khrisobull’un tarihi olan 1297 doğru değildir. (s. 293); belge *verdächtigt* (şüpheli)dir. Miklosich et Müller, *Acta et diplomata*, V (1887), 261-264; ek XII, s. 466: ‘tota ratio scribendi redolet falsariam.’ Papadopoulo-Kerameus, *Ueber ein Chrysobull von Trapezunt, SSitzungsberg. der phil.-philol. und hist. Cl. der K. Bayer. Ak. der Wiss. Zu München* (1886), ss. 299-302; bir ihtimal belge gerçek olabilir mi? (s. 302).

¹⁵⁸ Papadopoulo-Kerameus, “Εγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τοπογραφίαν τῆς αὐτοκρατορίας Τραπεζούντος Μανρογορδάτιος Βιβλιοθήκη, Παράρτημα τοῦ ΙΖ’ τόμου τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, (Konstantinople, 1886) s. 77. Miklosich-Müller, *a.g.e.*, V (1887), 468.

¹⁵⁹ Zakythinos, bu unvanın gerçek olduğuna inanır ve şu görüşü belirtir: ‘Bu gerçek önemlidir, çünkü Trabzon İmparatoru kendini Roma İmparatorlarının soyuyla meşru göstermekten vazgeçmedi. Zakythinos, *Le chrysobulle d’Alexis III Comnène*, s. 92, n. 5. İustianus’un yazıtı hakkında bkz. A. Vasiliev, ‘Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen,’ s. 92, n. 5. İustianus’un yazıtı hakkında bkz. A. Vasiliev, ‘Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen,’ *Byz. Zeitsch.*, XXX (1929-30), 385-386.

¹⁶⁰ Bkz. Fallmerayer, *Geschichte*, ss. 81-84.

¹⁶¹ Du Cange, *Familiae Byzantinae*, s. 192.

¹⁶² Gibbon (Bury), VI, 42 – 421 (ch. LXI).

Büyük Komnenos olarak anıldığını yazmıştı.¹⁶³ Mikhael Panaretos yazdığı kronikte hemen hemen tüm imparatorları Büyük Komnenos olarak anar; kroniğinde David'in ilk evliliğini anlattığı son satırlarda “Büyük Komnenos David” der.¹⁶⁴ Panaretos'a göre; sadece Büyük Komnenos imparatorlarının değil, ayrıca evlilik bağıyla Komnenos olan eşleri ve kızları da Büyük unvanını almışlardı; örneğin, Basil'in eşi İrene, İmparator Basil'in bir Türkmen beyiyle evlenen ilk kızı Maria, 1396'da *despina* Eudokia, IV. Aleksios'un eşi Theodora Kantakuzenos gibi.¹⁶⁵ Büyük Komnenos unvanının batıda da bilindiğini gösteren Batı Avrupa kaynakları da vardır. Aziz IX. Louis'in bir tarihçesini yazan, XIII. yüzyılda yaşamış Fransız tarihçi Joinville, Mısır'a yaptığı talihsiz haçlı seferi sırasında, Kral'ın 1253'te Sidon'a vardığını ve orada kendisine “Büyük Komnenos ve Trabzon Lordu” olarak adlandırdığı “Büyük Yunanistan'ın” hükümdarından elçilerin geldiğini yazar.¹⁶⁶ IX. Louis'e elçilerini gönderen Trabzon İmparatoru I. Aleksios'un ikinci oğlu I. Manuel'di (1238-1263). XV. yüzyıldaki ilginç bir ifadeye sahibiz. Trabzon İmparatoru IV. İoannes, Papa IV. Eugenius'a 18 Ekim 1434'te yazdığı mektupta ki Latince bir kopyası sağlam kalmıştır, kendini “Aloiane Megetomeneno Dei gracia imperatoe Trepensundarum” olarak tanıtmıştı.¹⁶⁷ Elbette çarpıtılmış *Ioannes* adı var ve *Megatomeneno*'nun Büyük Komnenos olduğu kolayca anlaşılıyor yani, ‘Yüce Komnenos’.

Büyük Komnenos sıfatının nasıl ortaya çıktığını bilmiyoruz. Bunun açıklaması muhtemelen Bizans İmparatorluğunu yeniden kurmak isteyen I. Aleksios ile David'in sahip oldukları fikirlerin büyüklüğüyle açıklanabilir. Planı başarısız oldu, fikri yok oldu; ama sıfatı yaşadı.

Wisconsin Üniversitesi

¹⁶³ Georgius Acropolita, cap. VII (ed. Heisenberg, s. 12): ‘*Ἀλεξίων ... ὁς καὶ Μέγας ὀνομάζετο Κομνηνός.*’

¹⁶⁴ Panaretos, ch. 57 (ed. Lambros, s. 294).

¹⁶⁵ Η. Μεγάλη Κομνηνή, Panaretos, ch. 16 (s. 276); ch. 38 (s. 286); ch. 55 (s. 293); ch. 56 (s. 293).

¹⁶⁶ Joinville, *Histoire de Saint Lous*, ed. N. Wailly (Paris, 1882), ch. CXVI, 591; ‘*l message à un grant signour de la parfonde Grece, liquex se fesoit appeler le Grant Commenie et signour dse Trafentesi.*’

¹⁶⁷ Bu mektubun metni birkaç kez basılmıştır. Bkz. Raynaldi, *Annales ecclesiastici*, IX [XXVIII] (Lucca, 1752), 177-178 (§XVIII). Mansi, *Conciliorum Collectio*, XXIX, coll. 648-649. Mansi'den gelen metin Fallmerayer tarafından yeniden çoğaltılmıştır, *Geschichte*, ss. 346-347. E. Cecconi, *studi stoici sul Concilio di Firenze. Parte prima. Antecedenti del Concilio* (Floransa, 1869), s. CIV (belge XXXV). Ayrıca bkz. *Concilium Basiliense, I. Studien und Dokumente zur Geschichte der Jahre 1431-1437*, ed. Johannes Haller (Basel, 1896), s. 350. Haller'in metni basılmamıştır, ama *Aloiane* adıyla adres verir. Diğer baskılarda bunun yerine anlaşılmasayan *Morame* ya da *Morane* yazılmıştır. Fallmerayer hatalı olarak IV. İoannes'in değil selefleri IV. Aleksios ile Aleksander'in mektubuna atıfta bulunur (s. 347).

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Ahmet Köksal, GİRİTLİ SIRRI PAŞA (1844-1895), Serander Yayınları, Trabzon 2018, 370 s. ISBN:978-605-2104-06-4

*Fatma ÇAKIR**

XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti için her bakımdan önemli bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, uzun süredir üzerinde çalıştığı ve hayata geçirmek istediği yenilikleri yapmış, siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal alanlarda bir değişim ve dönüşüm içerisine girmiştir. Farklı bir süreci yaşayan Osmanlı Devleti, aynı zamanda bu yüzyılda birçok devlet adamı ve aydını yetiştirmiştir. Bu kişiler, devlet adına önemli görevlerde bulunmuş ve yaptığı faaliyetlerle emsal teşkil etmiştir Bunların önemlilerinden biri de 19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yetişmiş olan Sırrı Paşa'dır.

1844 yılında Girit'te dünyaya gelen Sırrı Paşa, 1895 yılında vefat etmiştir. Paşa, iyi bir devlet adamı, üst düzey bir bürokrat ve düşündürdür. Birçok dini eser de kaleme alan Sırrı Paşa, devletin pek çok kademesinde memuriyet yapmış ve yaşadığı sürece, Osmanlı Devleti'ne hizmet etmek için farklı coğrafi bölgelerde bulunmuştur. Bu bağlamda tanıtacağımız çalışma, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Köksal tarafından kaleme alınan *Giritli Sırrı Paşa* adlı eserdir.

Burada bahsedeceğimiz eser; sunuş, önsöz, giriş, üç bölüm, sonuç ve ekler bölümünden oluşmaktadır. Yazar önsözde, bu çalışmayı yapmaktaki amacını ve çalışmanın yapılmasındaki gerekliliği ortaya koymaya çalışmıştır. Bu durumu da şu sözlerle dile getirmiştir: *“Onun faaliyetleri ve yönetim anlayışı, hayatını Osmanlı taşra memuriyetlerinde geçiren, dini eserler telif eden bir Osmanlı bürokrat-aydınının düşünce sistemini ve dönüşüm yüzyılında Osmanlı taşra idaresinin uygulama örneklerini anlamak*



* Arş. Gör., KTÜ, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON. fatmacakir@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9774-9525

bakımından önemli bir değer ifade etmektedir". Diğer taraftan önsözde, yararlanılan kaynaklardan, yazma eserlerden ve arşivlerden bahsedilmektedir.

Eserin birinci bölümünde, öncelikle Sırrı Paşa'nın ailesi ve aldığı eğitim ile ilgili bilgi verilmektedir. Ayrıca bu bölümde, Paşa'nın yetiştiği yer olan Girit'in tarihine değinilmiştir. Bundan sonra ise, Sırrı Paşa'nın ilk memuriyet görevleri kronolojik sıraya göre verilmiş ve görevlerini yerine getirirken yaşadıkları anlatılmıştır. Paşa'nın, Vidin Mutasarrıflığı görevini yaparken 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na şahit olduğu ve izlenimlerini hatıralarında anlattığı, bu bölümde vurgulanmıştır.

Yazar eserin ikinci bölümünü ise, Sırrı Paşa'nın Valiliklerine ayırmıştır. Burada öncelikle, Paşa'nın görevlendirildiği bölgenin 19. yüzyıldaki genel durumu verilmiştir. Daha sonra sırayla birinci Trabzon valiliği, Kastamonu valiliği, ikinci Trabzon valiliği, Ankara valiliği, Sivas valiliği, birinci Diyarbakır valiliği, Adana valiliği, Bağdat valiliği, ikinci Diyarbakır valiliği süresince yaptığı faaliyetler ve bu bölgelerde yaşadığı sorunlar ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Son bölüm olan üçüncü bölümde yazar, Sırrı Paşa'nın son görevi olan İslahat Komisyonu Başkanlığı'na atandığına, fakat göreve başlamadan vefat ettiğine değinmiştir. Vefat sürecinin anlatıldığı bu bölümde, ayrıca Paşa'nın kişiliği ve ailesinden bahsedilmiştir. Sırrı Paşa'nın, ilk eşinin Leyla Hanım'dan dört ve ikinci eşi Ferhunde Hanım'dan da bir çocuğu olduğu burada verilen bilgiler arasındadır. Diğer taraftan Paşa'ya verilen rütbe ve nişanlara da değinilmiştir. Vidin Mutasarrıfı iken kendisine "Rumeli Beylerbeyliği" payesi ve Adana Valisi iken de "birinci rütbeden mecidi nişanı" verilmesi bunların arasındadır. Son olarak yine üçüncü bölümde, Sırrı Paşa'nın eserlerine ve eserlerin tanıtımlarına yer verilmiştir. Yazar, Paşa'nın pek çok dini eserinin yanında, edebi değeri olan şiirlerini, şahsi mektuplarını ve Osmanlı idari, siyasi yapısı hakkında bilgi veren resmi evrakını yayımladığından bahsetmektedir. Bunların arasında Şerh-i Akaid, Ahsenü'l Kasas, Mektûbâ-ı Sırrı Paşa, Rûh, Galatât, Sırr-ı Furkan, Sırr-ı İnsan yer almaktadır.

Yazar sonuç bölümünde genel olarak eserde bahsedilenlere kısaca değinmiş, eserin Osmanlı Tarihi, şehir ve ilim tarihi açısından önemi vurgulamıştır. Zengin bir ekler bölümüne sahip olan eserde, Sırrı Paşa'nın Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetleri hakkındaki layihasına, Ankara'daki ilk konuşmasına, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edinilen bazı el yazılarına, gazete, dergi yazılarına ve fotoğraflara yer verilmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, *Giritli Sırrı Paşa* isimli eser, yakın tarihimiz açısından çok değerli ve çeşitli bilgileri içermektedir. Titiz bir araştırma, çalışma ve değerlendirmenin sonucunda ortaya konulan bu eser, sadece 19. yüzyılın değerli bir devlet adamı ve aydınının biyografik bir çalışması değildir. Aynı zamanda bu çalışma, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'ni sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel olarak anlamamızı sağlayan önemli bir eserdir. Ayrıca eserin içerisinde 19.yüzyıldaki birçok taşra bölgesi ile ilgili bilgi verilmesi, şehir tarihi çalışmalarına da katkı sağlayacaktır.

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

1-Derginin dili Türkçedir. Ancak, anadili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe *öz* ve İngilizce *abstract* ile bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en çok 8'er kelime olmalıdır.

2-Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3-Dergide; bilimsel makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve özgün olmalıdır. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenecek ve uygun görülmeyenler yayımlanmayacaktır. Özel durumlar hariç sayfa sayısı 25'i aşmamalıdır.

4-Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik açıdan Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması durumunda yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler, raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyorsa nedenini açıklamalıdır.

5-Yazılarda, Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına uyulması önerilir. Bununla birlikte, yazıların yazım kurallarından yazarları sorumludur.

6-Yazılar, basılı iki kopya ve disketleriyle birlikte gönderilmelidir.

7-Yazılar, IBM veya Macintosh uyumlu bilgisayarlarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete eklenmelidir. Metin 11 punto, dipnot 9 punto olmalıdır.

8-Dipnotlarda izlenecek yöntem:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1991, s. 58.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi,

Basıldığı yer ve yıl, cilt, sayfa.

Örnek: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1998, C: I, s. 186.

Birden çok yazarlı eserlerde: Yazar Adı Soyadı-İkinci Yazar Adı Soyadı-Üçüncü Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Durmuş Yalçın-Yaşar Akbıyık-Dursun Ali Akbulut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2004, s. 58.

Çevireni veya hazırlayanı olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Çeviren (Çev.) veya Hazırlayan (Haz.) adı soyadı, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâaddin Şenel, İstanbul 2003, s. 58.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, "Makale adı", *Dergi Adı* (veya kısaltması), Cildi, Sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, C: LI, S: 420, Ankara 1986, s. 504-511.

Gazetelerden yapılan alıntılarda *Gazete adı*, sayı (no), tarih, (Hicri veya Rumi tarihli ise parantez içinde Miladi tarih) verilmelidir. Hicri ve Rumi ay adları bitişik olarak yazılmalıdır.

Örnek: *İstikbal*, No: 356, 15 Kânunusani 1327 (28 Ocak 1912).

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde yazar soyadından sonra *a.g.e.*, şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise yazar soyadından sonra *a.g.m.*, olarak kısaltılmalıdır.

Makalenin sonunda bir "Kaynaklar" bölümü bulunmalıdır. Burada yazar soyadı (büyük harflerle), adı, kitap adı, varsa çeviren veya hazırlayan adı, cilt, yayınevi, basım tarihi, basım yeri verilmelidir. Makalelerde ayrıca sayfa aralıkları da verilmelidir.

Örnek: ÜÇÜNCÜ, Uğur, *İkinci Dönem TBMM'de Bir Muhalifin Portresi Kadirbeyzade Zeki Bey*, Çizgi Yayınevi, Konya 2011.

Arşiv malzemelerinin kullanımında arşiv adları *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

Örnek: TŞS, Defter No: 1899, s. 44. veya BOA, MAD, Defter No: 3598, s. 37.

9-Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10-Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik unvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle iletişim kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11-Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 2'şer adet basılı dergi verilir.

12-Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.